

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277-3730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

Volume-VIII, Issue-I
January-March-2019
English

IMPACT FACTOR/ INDEXING
2018-5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

EDITORIAL BOARD

Dr. P. Vitthal

School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramanand
Teerth Marathwada University, Nanded.

Dr. Jagdish R. Baheti

H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Muminagar, A/P. Tal Chandwad, Dist. Nashik.

Dr. Sadique Razaque

Univ. Department of Psychology,
Viveka Bhawe University,
Hazratnagar, Jharkhand.

Prof. Ram Nandan Singh

Dept. of Buddhist Studies University of Jammu.

Dr. Ganesh M. Agnihotri

Principal,
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Dr. Senshing R. Manza

Vice - Principal
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Dr. Pandit S. Nalawade

Dept. of Political Science,
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Dr. Shivaji Ambhure

Prof. & Head Dept. of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Prof. Digambar B. Gangawane

Head, Dept. of Public Administration
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Dr. Prashant Amrutkar

Prof. & Head Dept. of Political Science,
Dr. B. A. M. University, Aurangabad.

Dr. Satinder Kaur

Head Dept. of Political Science,
Dashmesh Girls College, Badli (Punjab)

Dr. M. S. Tamboli

Head Dept. of Political Science,
D. P. Vipro, P. G. College, Bilaspur (Chattisgarh)

Prof. Vikram L. Bhutekar

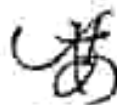
Dept. of Sociology,
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Prof. Sanjay P. Harale

Dept. of Sociology,
Shri Sant Gajanan Maharaj Arts College,
Borgaon Manju, Dist. Akola.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

SPECIAL ISSUE
"INDIAN FOREIGN POLICY AND PRESENT SCENARIO"

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part-III

IMPACT FACTOR/ INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

EDITORIAL BOARD

Dr. P. Vitthal
School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramannud
Teerth Marathiwada University, Nanded

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy
Merninagar, A/P. Tal Chandwad, Dist. Nashik

Dr. Sadique Razaque
Univ. Department of Psychology,
Vinoba Bhave University,
Hazratnagar, Jharkhand.

Prof. Ram Nandan Singh
Dept. of Buddhist Studies University of Jammu

Dr. Ganesh M. Agnihotri
Principal,
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Dr. Senshing R. Manza
Vice - Principal
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad

Dr. Pandit S. Nalawade
Dept. of Political Science,
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Dr. Pramod Pawar
Principle
Act, Dom, Humanities Faculty
Dhanda College, Amalner.

Dr. Ekanath T. Khandave
Principal,
Shri. Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya
Shrigarda Dist. Ahmednagar.

Prof. Sandhya G. Pendkar
Head Dept. of Political Science,
Dr (Sow) I. B. P Mahila College,
Aurangabad.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad, (M.S.)

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - I

Ajanta Prakashan

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

EDITORIAL BOARD

Dr. P. Vitthal

School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramanand
Teerth Marathwada University, Nanded.

Dr. Jagdish R. Baheti

H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Meminagar, A/P. Tal Chandwad, Dist. Nashik.

Dr. Sadique Razaque

Univ. Department of Psychology,
Vinoba Bhawe University,
Hazaribagh, Jharkhand.

Prof. Ram Nandan Singh

Dept. of Buddhist Studies University of Jammu.

Dr. Ganesh M. Agnihotri

Principal
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Dr. Senshing R. Manza

Vice - Principal
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Dr. Pandit S. Nalawade

Dept. of Political Science,
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Dr. Shahabuddin Niyaz Mohammad Shaikh

Vice President, Nagari Lipi Parishad, New Delhi.

Dr. Kakasaheb G. Pokale

Head Dept. of Political
Arts and Sciences College, Chousala, Dist. Beed.

Dr. Sanjay M. Wagh

Shivle College,
Mumbai, University, Mumbai.

Dr. Nilesh Nimbalkar

Head Dept. of Political Science,
SKK College, Jalgaon Jamod, Buldhana.

Dr. Sunil Pimple

Head Dept. of Political Science,
Loksewa College, Aurangabad.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

SPECIAL ISSUE
"INDIAN FOREIGN POLICY AND PRESENT SCENARIO"

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - II

Ajanta Prakashan

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

EDITORIAL BOARD

Dr. P. Vitthal

School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramanand
Teerth Marathiwada University, Nanded.

Dr. Jagdish R. Baheti

H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Mominagar, A/P. Tal Chandwad, Dist. Nashik.

Dr. Sadique Razaque

Univ. Department of Psychology,
Vinoba Bhave University,
Hazariabagh, Jharkhand.

Prof. Ram Nandan Singh

Dept. of Buddhist Studies University of Jammu

Dr. Ganesh M. Agnihotri

Principal,
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Dr. Senshing R. Manza

Vice - Principal
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Dr. Pandit S. Nalawade

Dept. of Political Science,
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Prof. Dr. Sanjay P. Gaikwad

Head Department of Political Science
S.B.B. Alins Appasaheb Jedhe Arts Commerce
and Science College, 425, Shukrawar Peth, Pune.

Dr. Vilas Aghav

Head Dept. of Political Science (U.G. & P. G.)
Adarsh Mahavidyalaya, Hingoli Dist. Hingoli.

Dr. Thombre K. Arjunrao

Associate Professor,
Department of Economics,
Deogiri College, Aurangabad.

Dr. Pradnya Deshmukh

Dept. of English,
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Dr. Nawnath Aghav

Head Dept. of Political Science,
S. B. College, Aurangabad.

PUBLISHED BY

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

विशेषांक

पु. ल. देशपांडे यांचे साहित्य आणि कला क्षेत्रातील योगदान

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi/Hindi

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018-5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

EDITORIAL BOARD

Dr. P. Vithal

School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramdas
Teeth Marathwada University, Nanded

Dr. Jagdish R. Baheti

H.O.D. S. N. T. B. College of Pharmacy,
Mentoring, A.P. Tad Chindwad, Dist. Nashik.

Dr. Sadique Razaque

Univ. Department of Psychology,
Vaidya Bhava University,
Haridwar, Haridwar.

Prof. Ram Nandan Singh

Dept. of Buddhist Studies University of Jammu

Dr. Ganesh M. Agnihotri

Principal
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Dr. Seshing R. Munza

Vice - Principal
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad

Dr. Ramesh Autade

Head Dept. of Marathi
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Assit. Prof. Jyoti Swami

Assistant Prof., Dept. of Marathi,
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad

Dr. Keshav Tupe

Professor & Head, PG Dept. of Marathi,
Govt. College, Amravati.

Dr. Girish More

Dept. of Marathi,
Rajashri Shani College, Rukhi, Dist. Kolhapur

Dr. Sadashiv Sarkate

Associate Professor,
Arts & Science College, Gadi, Beed.

Dr. Lalit Adhane

Associate Professor, Head, Dept. of Marathi,
Deogiri College, Aurangabad.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan

Aurangabad, (M.S.)

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY
RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Special Issue
**"TRADE, COMMERCE AND ENTREPRENEURSHIP IN
MARATHI AND ENGLISH TO MODERN PERIOD"**

Ajanta Prakashan

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - III

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

EDITORIAL BOARD

Dr. P. Vitthal

School of Language and Literature,
Marathi Dept. Swami Ramanand
Teerth Marathwada University, Nanded.

Dr. Jagdish R. Baheti

H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Memnagar, A/P. Tal. Chandwad, Dist. Nashik

Dr. Sadique Razaque

Univ. Department of Psychology,
Amoba Bhaye University,
Hazratbagh, Jharkhand.

Prof. Ram Nandan Singh

Dept. of Buddhist Studies University of Jammu.

Dr. Ganesh Agniotri

Principal,
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad

Dr. Shensing Manza

Vice-Principal,
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad

Mrs. Jyoti Adhane

Assistant Professor
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad

Dr. Pandurang N. Dapke

Assistant Professor
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad

Dr. Rameshwar Jagdale

Assistant Professor
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad

Mr. Gopal Deshmukh

Assistant Professor
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad

Ashok D. Kalam

Head and Research Guide
Dept. of Commerce
Bahirji Smarak College
Basamat Nagar, Dist. Hingoli

Dr. Kathar Ganesh. N.

Shri A. B. College, Deogaon (Rangari),
Taluka Kannad, District Aurangabad

Dr. Babasaheb N. Mutkule

Assistant Professor
Department Of Commerce
Arts, Commerce And Science College Ashti
Tal-Ashti, Dist-Beed

Mr. Mangesh Dagadu Jadhav

Assit. Professor, Dept. Of Commerce
Shivajiarts, Com., & Sci. College Kannad

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY
RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - IV / Marathi

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

EDITORIAL BOARD

Dr. P. Vitthal
School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramkrishna
Teerth Maharashtra University, Nanded.

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Meinimgur, A/P. Tal Chindwad, Dist. Nashik.

Dr. Sadique Bazaque
Univ. Department of Psychology,
Vinoba Bhave University,
Dharwad, Maharashtra.

Prof. Ram Nandan Singh
Dept. of Buddhist Studies University of Jammu,

Dr. Ganesh Agulotri
Principal,
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad

Dr. Shensing Manza
Vice-Principal,
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad

Mrs. Jyoti Adhane
Assistant Professor
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad

Prof. Murlidhar Lokhande
Professor, Dept of Commerce,
Dr. Babasaheb Ambedkar Maharashtra
University, Aurangabad

Dr. Kalyan Laghane
Principal, Dadasaheb Deshmukh College,
Bajajpur, Aurangabad.

Dr. Shivaji Madan
Principal,
V. S. S. College, Jalna.

Dr. Jitendra Aherrao
Associate Professor, Smt. Dankurwar
Muhils Mahavidyalaya, Jalna.

Dr. M. B. Biradar
Head, Department of Commerce,
Siddharth College Jalrahad,
Tal- Jalrahad, Dist- Jalna

Dr. Rameshwar Jagdale
Assistant Professor
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad

Mr. Gopal Deshmukh
Assistant Professor
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

**Ajanta
Prakashan**

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - II

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

EDITORIAL BOARD

Dr. P. Vinhal
School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Haranand
Teeth Marathwada University, Nashik

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D. S. N. L. D. College of Pharmacy,
Aurangabad, A.P. Tal. Chandwad, Dist. Nashik

Dr. Sadique Razaque
Univ. Department of Psychology,
Vandri Bhove University,
Hazratnagar, Bhiakhond.

Prof. Ram Nandan Singh
Dept. of Buddhist Studies University of Jaipur

Dr. Ganesh Agniotri
Principal,
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad

Dr. Shensing Manza
Ving-Principal,
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad

Mrs. Jyoti Adhane
Head, Assistant Professor
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad

Dr. Shivaji Ambhore
Head, Associate Professor
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad

Dr. Rameshwar Jagdale
Assistant Professor
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad

Mr. Gopal Deshmukh
Assistant Professor
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad

Mr. Gawade Nilesh Babasaheb
Assistant Professor,
Sant Dnyaneshwar Mahavidyalaya,
Sangam Dist. Aurangabad.

Dr. Kailas A. Thombre
Associate Professor,
Department of Economics,
Deogiri College, Aurangabad.

Dr. Bilas Kale
Assistant Professor
Dept. Of Commerce,
Deogiri College, Aurangabad

Dr. Ankush Jadhav
Assistant Professor
Dept. Of Commerce,
Yashwantrao Chavan College, Sillod.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan

Aurangabad, (M.S.)

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

SPECIAL ISSUE
**"TRADE, COMMERCE & ENTREPRENEURSHIP IN
MARATHWADA : ANCIENT TO MODERN PERIOD"**

Lead by
example

SUCCESS

Motivate

Vision

Teach

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

EDITORIAL BOARD

Dr. P. Vitthal

School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramanand
Teerth Marathwada University, Nanded.

Dr. Jagdish R. Baheti

H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Memnagar, A/P. Tal Chandwad, Dist. Nashik.

Dr. Sadique Razaque

Univ. Department of Psychology,
Vinoba Bhave University,
Hazaribagh, Jharkhand.

Prof. Ram Nandan Singh

Dept. of Buddhist Studies University of Jammu.

Dr. Ganesh Agniotri

Principal,
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Dr. Shensing Manza

Vice-Principal,
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Mrs. Jyoti Adhane

Assistant Professor
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Prof. Sarjerao Bansode

Head, Dept. of History,
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Prof. Murlidhar Lokhande

Professor, Dept. of Commerce,
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

Prof. Bhaskar Tekale

Assistant Professor
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Dr. Rajesh Lahane

Associate Prof.
Dept. Of Commerce,
Deogiri College, Aurangabad.

Dr. Subas G. Gopane

Vice Principal & Assistant Professor
Department of Commerce, ATSPM's Arts, Commerce
& Science College, Ashu Dist. Beed (M.S.)

Dr. Rameshwar Jagdale

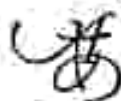
Assistant Professor
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Mr. Gopal Deshmukh

Assistant Professor
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan

Aurangabad, (M.S.)

proclaiming

महाराष्ट्रातील स्थित्यंतरे

- संपादक मंडळ -

डॉ. प्रमोद पवार

डॉ. प्रकाश पवार

डॉ. बाळ कांबळे

डॉ. मोहन काशीकर

डॉ. अलका देशमुख

डॉ. प्रशांत अमृतकर

डॉ. बाळासाहेब भोसले

महाराष्ट्रातील स्थित्यंतरे
Maharashtratil Sthityantare

© सुरक्षित
ISBN 13: 978-93-88544-17-7

प्रकाशक
प्राचार्य डॉ. मनोहर पाटील
सचिव
महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषद
आणि

युवराज भट्ट माळी,
अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे : १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे - ४२४००१. संपर्क : ९४०५२०६२३०
जळगाव : तळमजला, ओम हॉस्पिटल, ऑलो उर्दू हायस्कूलजवळ, ढाके कॉलनी, जळगाव - ४२५००१.
संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७
ई-मेल : atharvpublications@gmail.com वेबसाईट : www.atharvpublications.com

प्रथमावृत्ती : ११ जानेवारी २०१९
अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स
मुखपृष्ठ : प्रशांत सोनवणे
मूल्य : ₹ १२५०/-

- या पुस्तकात प्रसिध्द झालेली मते संपादकमंडळ, परिषद आणि प्रकाशक यांना मान्य असतीलच असे नाही. या पुस्तकातील प्रसिध्द करण्यात आलेल्या लेखातील लेखकाची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच या लेखांची जबाबदारी ज्या त्या लेखकाकडे राहिल.
- या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर, इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपींग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या/लेखकांच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

२। अथर्व पब्लिकेशन्स

- अनुक्रमणिका -

ग्रंथाविषयी	७
- प्रमोद पवार, अमळनेर	
महाराष्ट्रातील स्थित्यंतारांचा मागोवा	१७
- अलीम बकील, चांदवड	
महाराष्ट्राची सहा दशकांची वाटचाल : एक सिंहावलोकन	२१
- व्ही. एल. एरंडे, निलंगा	
संयुक्त महाराष्ट्र लढ्यातील आंबेडकरी चळवळीचे योगदान	३७
- वामन गवई, अमरावती	
संयुक्त महाराष्ट्रासाठी आंबेडकरी राजकीय चळवळीचे योगदान	४५
- भगवान माने, कराड	
महाराष्ट्रातील आघाड्यांचे राजकारण	५२
- बी. बी. पाटील, कोल्हापूर	
महाराष्ट्रातील कायदा सुव्यवस्था, विषमता आणि सद्यःस्थिती	६४
- विजय खरे, पुणे	
विदर्भाच्या अस्मितेचा प्रश्न आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	७०
- अलका देशमुख, नागपूर	
उत्तर महाराष्ट्र महसूल विभागातील खानदेशची उपेक्षितता	८९
- प्रमोद पवार, अमळनेर	
- गणेश चव्हाण, मुक्ताईनगर	
मराठवाडा : काल, आज आणि उद्या	१०४
- प्रशांत अमृतकर, औरंगाबाद	
- बालासहेब किलचे, औरंगाबाद	
✓ <u>मराठवाडा विभाग: सद्यःस्थिती आणि आव्हाने</u>	११९
- पंडित शेणराव नलावडे, औरंगाबाद	
बॉम्बे ते मुंबई : एक दृष्टिक्षेप	१२६
- एस. एम. वाघ, शिवले-ठाणे	
महाराष्ट्राच्या प्रादेशिक विकासाचा असमतोल	१३२
- रवींद्र पांडुरंग भणगे, कोल्हापूर	
महाराष्ट्र आणि प्रादेशिक असंतुलन	१४९
- संदीप काळे, सेलू, वर्धा	
ग्रामीण महाराष्ट्रातील राजकीय-सामाजिक स्थित्यंतारांची नांदी	१५४
- राहुल धावगे, नागपूर	

मराठवाडा विभाग : सद्यःस्थिती आणि आव्हाने

डॉ. पंडित शेषराव नलावडे, औरंगाबाद

मराठवाडा हा महाराष्ट्र राज्यातील गोदावरी नदीच्या खोऱ्यात वसलेला एक प्रदेश असून त्यात आठ जिल्ह्यांचा वेश होतो. औरंगाबाद शहर हे ह्या विभागाचे मुख्यालय आहे. तसेच औरंगाबाद ही मराठवाड्याची राजधानी व औद्योगिक शहर आहे. हे शहर ऐतिहासिक वास्तू, लेणी इत्यादींसाठी जगप्रसिध्द आहे. या विभागात औरंगाबाद, जालना, उस्मानाबाद, लातूर, हिंगोली, परभणी व नांदेड हे जिल्हे समाविष्ट आहेत.

प्राचीन काळापासून मराठवाडा हा प्रदेश अतिशय महत्त्वपूर्ण मानला गेला. सातवाहन, राष्ट्रकुट-चालुक्य, यादव, ठे, भोगल आणि निजाम अशा अनेक राजघराण्यांची सत्ता या प्रदेशावर होती. सातवाहन काळात मराठवाडा काळाच्या उत्तुंग शिखरावर विराजमान झालेला होता. एकेकाळी महाराष्ट्र राज्याचे केंद्रस्थान असलेला हा प्रदेश आज त्याच्या अस्तित्वासाठी झटत आहे. मराठवाडा आणि या परिसरातील लोकांच्या मागासलेपणाची अनेक कारणे आहेत. या कारणांचा उलगडा करून त्यावर आपणास काही उपाययोजना करता येतील का? या सर्व बाबींचा आढावा घेऊन लेखात घेण्यात आला आहे.

प्राचीन महाराष्ट्राचे केंद्रस्थान असलेल्या प्रदेशास प्राप्त झालेली 'मराठवाडा' ही भौगोलिक संज्ञा होय. मराठवाडा यातील 'मराठ' हे पूर्वपद 'महाराष्ट्र' या संस्कृत शब्दाचे अपभ्रंश रूप आहे. त्याचे उपपद 'वाडा' हे प्राचीन काळातील क्षेत्रात प्रांतीय प्रशासन विभागाला लावलेले आढळते. 'मराठवाडा' ही संज्ञा टिपू सुलतानच्या कारकिर्दीत प्रथम वापरली गेली असे काही विद्वानांचे मत आहे. नोव्हेंबर १९५६ साली भाषावर प्रांतरचनेप्रमाणे हैदराबाद संस्थानाचे वेभाजन करण्यात आले. मराठवाडा महाराष्ट्रात समाविष्ट करण्यात आला. मराठवाडा हे प्रादेशिक नाव असून त्याचा अर्थ यासाठी बोलणान्यांचा भूप्रदेश असा होतो. इ.स. १८७० च्या सुमारास हैदराबाद संस्थानात कागदोपत्री मराठवाडा हे प्रादेशिक नाव वापरलेले आढळते.^१

मराठवाड्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

प्राचीन काळातील मराठवाडा महाराष्ट्र राज्याचे भूषण होते. महाराष्ट्राचा इतिहास म्हणजे मराठवाडा परिसरातील इतिहास होय. मराठवाड्याला 'आद्य महाराष्ट्र' असे संबोधले जाते. प्राचीन काळात मराठवाड्याने धार्मिक आणि कलेच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण कार्य केले. अजिंठा आणि वेरुळ येथील लेण्यांमुळे मराठवाडा जगाच्या नकाशावर चमकलेला आहे. महाराष्ट्रातील प्राचीन शैलगृहे व भिंतीचित्रे यांचे एक जगप्रसिध्द स्थळ म्हणजे अजिंठा.^२ सातवाहन घराणे, वाकाटक घराणे, चालुक्य घराण्यांनी अजिंठा व वेरुळ लेण्यांची निर्मिती करून मराठवाड्याचे नाव अजरामर केले.

सामान्यतः राष्ट्रकुट राजे हिंदू असून शिवोपासक होते. कृष्णराजाचे कृष्णेश्वर हे कैलास लेणे हे एक शिवमंदिर आहे. त्याव्यतिरिक्त त्यांनी अठरा शिवमंदिरे बांधल्याचा उल्लेख राष्ट्रकुटांच्या कोरीव लेखातून येतो.^३ या काळात एकूणच मराठवाडा विभागाचा व संपूर्ण महाराष्ट्र राज्याचा संस्कृतीच्या व कलेच्या क्षेत्रात विकास झालेला दिसून येतो. महाराष्ट्र राज्यावर राज्य करणाऱ्या सर्वच राजघराण्यांच्या राजधान्या मराठवाड्यात वा मराठवाड्याच्या सीमारेषेच्या आसपास होत्या. सातवाहनांची राजधानी पैठण येथे, एका शाखेची वाशीम येथे, चालुक्यांची सोलापूरजवळ बदामी येथे, राष्ट्रकुटांची वेरुळ, मोरखंडी व कंधार येथे, शिलाहारांची तेर येथे, चालुक्यांची विदर्भजवळील कल्याणी येथे आणि यादवांची देवगिरी येथे. यावरून असे स्पष्ट होते की, प्राचीन काळात मराठवाड्याला विशेष महत्त्व प्राप्त झालेले होते.

सातवाहन काळात व्यापार भरभराटीत असल्याचे दाखले मिळतात. तत्कालीन राजधानी प्रतिष्ठान हे व्यापारी मार्गाचे मुख्य केंद्र होते. कल्याण, चौल, सोपारा इत्यादी महत्त्वाची बंदरे सागरी व्यापार हाताळीत होती. पाठलट जुन्नर, नासिक, पैठण, तेर, भोकरदन आणि कोल्हापूर (ब्रह्मपुरी) ही महत्त्वाची व्यापारी व राजकीय केंद्रे होती. सातवाहन साम्राज्याचे रोमन साम्राज्याशी व्यापारी संबंध होते.^४ परकीय राष्ट्रांबरोबर सातवाहन राजांचा व्यापार चालता होता व सातवाहन राजांची राजधानी पैठण होती. यावरून असे स्पष्ट होते की, प्राचीन काळात मराठवाडा विभाग व्यापारिक दृष्टीकोनातून पुढारलेला होता. याच काळात अनेक विद्वान पंडित उदयास आले. व्याकरणकार सर्ववर्मा, मितक्षरकार

विज्ञानेश्वर, ज्योतिषकार श्रीपती भट्ट, गणिती भास्कराचार्य, गागा भट्ट पैठणचे, संत ज्ञानेश्वरांची भावंडे, संत मुक्ताबाई, संत रामदेव, विसोबा खेत्तर, गोरा कुंभार, आद्यकवी मुकुंदराज, समर्थ रामदास, जनार्दन स्वामी, संत एकनाथ ही भक्तीचा व अध्यात्माचा मळा फुलवणारी मंडळी येथीलच.

मध्ययुगीन काळ

मध्ययुगीन काळात मराठवाड्यावर सततची आक्रमणे होत गेली. यादवांचा काळ वगळता नंतरच्या काळात मराठवाड्यातील संपन्नता लक्षास गेली. देवगिरीच्या यादव घराण्याचे महत्त्व महाराष्ट्राच्या आणि प्रामुख्याने मराठवाड्याच्या इतिहासात सोनेरी अक्षरांनी लिहिले गेले आहे.

यादवांचे मूळ घराणे मथुरेचे होते. यदू हा त्यांचा मूळ पुरुष होता. श्रीकृष्ण मथुरा सोडून द्वारकेस गेला. त्याच्याजवळ यादव कुळ मथुरेस रवाना झाले. पुढे ते महाराष्ट्रात आले असे मानले जाते. यादवांची एक शाखा महाराष्ट्रात आली तर दुसरी कर्नाटकात गेली. यादव हे नाशिक, नगर आणि औरंगाबाद या भागात चालुक्यांचे सामंत म्हणून व्यवहार पाहून इ.स. १२ व्या शतकात या घराण्याचे महत्त्व वाढले. या घराण्यातील पाचव्या भिल्लमाने (इ.स. ११८७-११९१) देवगिरी हे नगर बसवून तेथे आपली राजधानी केली. त्यामुळे राजकीय क्षेत्रात मराठवाड्याचे महत्त्व वाढले. मराठवाड्यावरील देवगिरीवर पहिले इस्लामी आक्रमण अल्लाउद्दीन खिलजीने आठ हजार सैन्यासह केले. अल्लाउद्दीनच्या लष्कराने देवगिरी शहर सुटून प्रचंड संपत्ती हस्तगत केली. दिनांक ५ फेब्रुवारी १२९४ रोजी या साम्राज्याचा मृत्यूलेख लिहीला गेला.

मराठवाड्यातील देवगिरीवर दुसरे मुस्लीम आक्रमण इ.स. १३०६ मध्ये झाले. अल्लाउद्दीनने आपला सेनापती मलिक काफूरला देवगिरीवर स्वारी करण्यासाठी पाठविले. त्याने देवगिरीवर स्वारी करून हे शहर उद्ध्वस्त केले. मंदिरांचे राखरांगोळी केली, अनेक निष्पाप लोकांची कत्तल केली. त्यामुळे रामदेवरायने शरणागती पत्करली. इ.स. १३१२ साली पुन्हा अल्लाउद्दीन खिलजीने मलिक काफूरला देवगिरीवर आक्रमण करण्यासाठी पाठविले. त्याने प्रथम जाळपोळ व विध्वंस करून दहशत निर्माण केली. त्यानंतर शंकरदेव आणि मलिक काफूर यांच्यात युद्ध झाले. त्या युद्धात शंकरदेवला मलिक काफूरने ठार मारले. शंकरदेवाचा मेव्हणा (रामदेवरायांचा जावई) हरपालदेव यास अल्लाउद्दीनचा मांडलिक म्हणून देवगिरीच्या सिंहासनावर बसविण्यात आले. याप्रमाणे इ.स. १३१२ पासून यादवांचे स्वतंत्र अस्तित्व नष्ट झाले. त्यानंतर इ.स. १३१६ देवगिरीवर वर मुस्लीम अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली. हरपालदेवाच्या वधामुळे मराठवाड्यातील हिंदू सत्तेचे अस्तित्व लयास गेले. यानंतर मराठवाडा परिसरावर मुस्लिमांची सत्ता स्थापन झाली.

मोगल काळातील मराठवाडा

इ.स. १३१८ मध्ये यादवांची राजसत्ता संपूर्णपणे नष्ट झाल्यावर मराठवाडा प्रदेशावर खिलजी घराण्याची सत्ता स्थापन झाली. काही काळानंतर खिलजी घराण्याची सत्ता संपुष्टात आली. नंतर दिल्ली परिसरात तुघलक घराणे सत्तेवर आले. चौदाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात महंमद तुघलकने देवगिरी शहराचे नाव बदलून दौलताबाद केले. त्याने या शहराची निर्मिती नियोजन पद्धतीने करून दिल्ली या राजधानीचे स्थलांतर मराठवाड्यातील देवगिरी उर्फ दौलताबादस केले.

निजामी राजवटीतील मराठवाडा

आजचा मराठवाडा हा भूतपूर्व हैदराबाद संस्थानात समाविष्ट होता. मोगल बादशहा औरंगजेब याचा मृत्यू २० फेब्रुवारी १७०७ साली झाला. त्याच्या मृत्युमुळे मोगल साम्राज्य दुबळे झाले. मोगलांच्या शत्रूंनी आणि तत्कालीन महत्वाकांक्षी व स्वार्थी सरदारांनी मोगलांच्या दुर्बलतेचा फायदा घेतला. त्यामुळेच हैद्राबाद हे स्वतंत्र राज्य अस्तित्वात आले. १७२४ च्या ऑक्टोबर महिन्यात मुगल आणि निजाम यांच्यात साखरखंडी येथे मोठी लढाई झाली. दख्खनचे सहा मुघल सुभे निजामाच्या ताब्यात आले. इ.स. १७२४ पासून ते १९४८ पर्यंत मराठवाडा प्रदेश निजामाच्या अधिपत्याखाली होता. इंग्रजांच्या आश्रयाने निजामाने मराठवाड्यावर हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन होईपर्यंत राज्य केले. स्वातंत्र्यपूर्व काळात हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या नेतृत्वाखाली निजामविरोधी चळवळींना जोर चढला होता. स्वामी रामानंद तीर्थ, बाबुरावजी काळे आणि गोविंदभाई श्रॉफ यांनी हैदराबाद मुक्ती संग्रामात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. झाकारांच्या धर्मवेड्या मंडळींनी मराठवाड्यातील प्रजेचा मोठा छळ केला. निजाम राजवटीत मराठवाड्यातील स्थिती दयनीय स्वरूपाची होती. भारत सरकार व सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी १३ ते १७ सप्टेंबर १९४८ मध्ये पोलीस कारवाई करून निजामाला शरण आणले आणि हैदराबाद संस्थान भारतीय संघराज्यात विलीन झाले.

मराठवाड्याची पार्श्वभूमी अभ्यासली असता असे दिसून येते की, प्राचीन कालखंडात मराठवाडा प्रदेश महाराष्ट्र याचे भूषण होते. या काळात सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीयदृष्ट्या मराठवाडा महाराष्ट्राचा केंद्रबिंदू होता. मध्ययुगीन काळात यादव घराण्याच्या कारकिर्दीत मराठवाड्याची भरभराट झाली. परंतु नंतरच्या काळात मराठवाड्यावर अंग्रेजी आक्रमणे झाली तेव्हापासून निजाम काळापर्यंत मराठवाडा प्रदेश अधोगतीच्या दिशेने वाटचाल करत राहिला. अंग्रेज राजवटीत शिक्षणाची प्रचंड प्रमाणात हेळसांड झाली. तेव्हापासून आजपर्यंत मराठवाडा विभागात मोठ्या प्रमाणात शिक्षण झालेल्या दिसून येत नाही.

भौगोलिक स्थान

महाराष्ट्रातील १६.६४ टक्के लोकसंख्या या प्रदेशात राहते. प्रदेशाचा ३० टक्के भाग पर्जन्य छायेत येतो. कोरडवाहू प्रदेशाचे प्रमाण ९० टक्क्यांवर आहे. शेती हाच येथील नागरिकांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. औरंगाबाद मराठवाड्याची राजधानी आहे. बेळगाव, अजिंठा, पैठण, परळी वैजनाथ, औरंगाबाद नागनाथ व माहूर येथे तसेच औरंगाबाद येथे महत्त्वपूर्ण धार्मिक स्थळे आहेत. मराठवाड्याची प्रमुख नदी गोदावरी हीच आहे. १ मे १९६० पासून मुंबई महाराष्ट्राची राजधानी आहे. औरंगाबाद मराठवाडा प्रदेशाची प्रादेशिक राजधानी आहे. मराठवाड्याची लोकसंख्या जवळपास दोन कोटींपेक्षा जास्त आहे.

मराठवाड्यातील आंदोलने

हैदराबाद मुक्ती संग्रामापासून मराठवाड्यात आंदोलनास सुरुवात झाली. मध्ययुगीन काळापासून मराठवाड्याला व मराठवाड्याच्या विकासाला उतरती कळा लागली. प्राचीन काळ सोडता नंतरच्या काळात मराठवाड्यातील जनतेला अतोनात अन्याय, अत्याचार सहन करावे लागले. या भागाची सतत लूट होत राहिली. निजामाच्या काळात धर्मवेड्या वृत्तीच्या कारांनीही जनतेवर अतोनात अन्याय, अत्याचार घडवून आणले. तेव्हापासून जनतेच्या मनात राजसत्तेच्या विरोधात उभा राहिला. मराठवाड्यात अलीकडील काळात लहान-मोठी अनेक आंदोलने झाली.

मराठवाडा विद्यार्थी आंदोलन

१९७४ साली मराठवाड्यात मोठे विद्यार्थी आंदोलन झाले. वसमत येथे नोकर भरती होती. हजारो सुशिक्षित विद्यार्थी वसमतला भरतीसाठी दाखल झाले. विद्यार्थ्यांना कळाले निवड यादी अगोदरच तयार झालेली आहे. मुलाखतीचा प्रभाव देखावा आहे. त्यामुळे विद्यार्थी संतापले. विद्यार्थ्यांनी वसमतला मोठा मोर्चा काढला. त्यांच्यावर गोळीबार करण्यात आला. दोन तरुण मृत्युमुखी पडले. त्या वेळी वार्षिक परीक्षा सुरू होत्या, विद्यार्थ्यांनी परीक्षेवर हजेरार टाकली. हे आंदोलन मराठवाडाभर पोहोचले. हे आंदोलन १३ दिवस चालले. मात्र या आंदोलनास जनतेचा पाठिंबा तसा प्रतिसाद लाभला नाही. या आंदोलनाचे रूपांतर मराठवाडा विकास आंदोलनात झाले. विद्यार्थी आंदोलनाला नव्या पध्दतीने रूपांतरित करण्यात आले.

विद्यापीठ नामांतर आंदोलन

चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहाला ५० वर्षे पूर्ण झाली. यानिमित्त दलित संघटनांचे एक सम्मेलन महाडला संपन्न झाले. या महाराष्ट्राच्या विद्यापीठाचे नाव बदलून त्यास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव द्यावे असा ठराव करण्यात आला. या विद्यापीठासाठी औरंगाबाद येथे मोर्चा काढण्यात आला. विद्यापीठ मराठवाड्यात असल्यामुळे चळवळीचे केंद्र मराठवाड्यात होते. मात्र नामांतराची चळवळ सर्व महाराष्ट्रात या ना त्या स्वरूपात पसरली होती. नामांतराच्या चळवळीत अनेक घटना घडल्या. विद्यापीठ विधी सभेत व नंतर महाराष्ट्राच्या विधानसभेत नामांतराचा ठराव एकमताने संमत झाला. शेवटी शरद नावाच्या पुढाकाराने निघालेला नामविस्तार मार्ग मोकळा झाला व मराठवाडा विद्यापीठाचे नाव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाराष्ट्राच्या विद्यापीठ असे ठेवण्यात आले आणि विद्यापीठ नामांतर आंदोलन यशस्वी झाले.

शेतकरी आंदोलन

मराठवाडा मुख्यतः कोरडवाहू प्रदेश. नांदेड, परभणी, जालना या जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात कापूस हे पीक घेतले जाते. बहुसंख्य लोक शेतीवर उदरनिर्वाह करतात. अत्यंत हलाखीच्या परिस्थितीत हे लोक आपले जीवन जगतात. मराठवाड्यातील शेती निसर्गाच्या लहरींवर अवलंबून असल्याने शेती मुख्यतः कोरडवाहू आहे. सततचा दुष्काळ मराठवाड्याचा चित्तेचा विषय आहे. पाणी आणि बीज हे मराठवाड्यातील शेतकरी वर्गाचे प्रमुख प्रश्न आहेत. या दोन्ही समस्यांवर ठोस असा मार्ग आजपर्यंत राज्यकर्त्या वर्गास काढता आला नाही. मराठवाड्यातील शेतकरी आंदोलनाचे

पानगाव, बीड, लातूर, सुरेगाव, परभणी आणि हिंगोली येथे मोठी शेतकरी आंदोलने झाली. या आंदोलनात शेतकरी हुतात्मेही झाले.

मराठवाड्याचा विकास

प्राचीन काळात मराठवाडा महाराष्ट्र राज्याचा महत्त्वपूर्ण केंद्रबिंदू होता. या काळातील राजघराण्यांच्या आणि जनतेच्या अथक परिश्रमामुळे आजचा मराठवाडा जगाच्या नकाशावर अधिराज्य गाजवत आहे. जगातील एक आश्चर्यकारक पर्यटनस्थळ म्हणून अजिंठा आणि वेरुळ लेण्यांची ओळख आहे. जगातील प्रत्येक व्यक्तीस या लेण्यांना भेट देण्याची इच्छा असते. एवढे मोठे महान कार्य मराठवाड्यातील पूर्वजांनी करून ठेवले आहे. परंतु मध्ययुगीन काळांतर मराठवाड्याच्या वाट्याला नेहमीच दुःख आले. इस्लामी आक्रमण सुरू झाल्यानंतर मराठवाड्याची नेहमीच वातावातात होत राहिली. ही आक्रमणे अनेक वेळा झाली. त्यात मराठवाड्यातील राजांचा आणि जनतेचा नेहमीच पराभव होत राहिला. या आक्रमणांमुळे येथील जनता त्रस्त झाली. अनेक कुटुंबे या काळात विस्थापित झाली. सततच्या आक्रमणांमुळे महिला आणि लहान मुले यांनाही परकीय आक्रमणांचे हाल सोसावे लागले. येथील शिक्षण आणि संस्कृती नष्ट झाली. निजामाच्या काळात मराठवाडा शिक्षणापासून वंचित राहिला. त्याचा फटका मराठवाड्यातील सर्वच जनतेला बसला. इ.स. १३१२ पासून ते १९४८ पर्यंत मराठवाड्यातील जनता जीवन जगायचे म्हणून जगत होती. या काळात नवीन संशोधन आणि शिक्षणाला चालना मिळाली नाही. त्यामुळे मराठवाडा विकासापासून वंचितच राहिला. १९४८ पासून ते आजपर्यंत मराठवाड्याच्या विकासात म्हणाव्या तशा सुधारणा झालेल्या दिसून येत नाही.

प्राचीन काळातील महाराष्ट्राच्या आणि मराठवाड्याच्या भाग्याने संस्कृतीच्या प्रारंभकाळीच एक सामर्थ्यवान राजसत्ता लाभली. ती सत्ता म्हणजे प्रख्यात सातवाहन या राजघराण्याची होय. या घोर राजघराण्याने मराठवाड्यात चारशे साठ वर्षे आपली सत्ता प्रस्थापित केली. अशोकाच्या मृत्युच्या सुमारास इ.स. पूर्व ३३६ मध्ये प्रतिष्ठान (पैठण) येथे सातवाहन सत्ता प्रस्थापित झाली. मगध साम्राज्याच्या अगोदर प्राचीन भारतास सोळा महाजन पदे होती. त्यापैकी दोन महाजन पदे मराठवाडा येथील पैठण आणि नंदेड (निजामाबाद) येथे होती. ही सत्ता महाराष्ट्रातच नव्हेतर अखिल भारताच्या इतिहासाला सोनेरी पान जोडणारी होती.

त्या सत्तेचे माहेरघर मराठवाडा हे होते. त्यानंतर राष्ट्रकुट, चालुक्य राजांनी विद्या व कलेस उत्तेजन दिले. राष्ट्रकुटांच्या काळात कैलास मंदिर अस्तित्वात आले. सातवाहन राजांनी मराठवाड्याला जी श्रेष्ठ सांस्कृतिक प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. ती पुढील राष्ट्रकुट व चालुक्य घराण्यातील पुरुषांनी तशीच टिकविण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला आणि त्यात त्यांना यशही प्राप्त झाले. यानंतर यादव घराण्याने मराठवाडा परिसरावर सुमारे दोनशे वर्षे प्रभावीपणे राज्य केले. यादव राजांनी संस्कृती, संवर्धनार्थ महत्त्वपूर्ण कार्य केलेले आहे. त्यांनी निर्माण केलेल्या राजकीय आणि प्रशासकीय स्थैर्यामुळे या परिसरात पुन्हा एकदा मराठवाड्यातील जनतेला सौख्य व शांतता लाभली. यादव सत्तेच्या न्हासानंतर मराठवाड्याचे जीवन विस्कळीत झाले. संस्कृति, विद्या, कला आणि सुराज्य ही संकल्पना संपुष्टात आली. मोगल काळात आणि निजाम काळातील विलासी राजांमुळे मराठवाडा विकासाच्या वाटेवर विराजमान होऊ शकला नाही.

मराठवाड्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी शासनामार्फत प्रयत्न केले जात आहेत. सध्या मराठवाड्यात दुष्काळाची परिस्थिती असल्यामुळे राज्यातील निर्मित शेततळ्यांपैकी मराठवाड्यात ३५ टक्के शेततळी तयार झाली आहेत. ग्रीड प्रकल्पाच्या माध्यमातून १४ प्रकल्पांचे पाणी एकत्रित करून 'मराठवाडा वॉटर ग्रीड' तयार करण्यात येत आहे. केंद्र व राज्य सरकारच्या माध्यमातून जवळपास १५ हजार कोटीपेक्षा अधिक निधी मराठवाड्याला देण्यात आला आहे. येणाऱ्या काळात मुंबई सुपर एक्सप्रेस हायवेचा सर्वाधिक फायदा मराठवाडा विभागाला होणार आहे. विशेषतः औरंगाबाद, जालना शहरांना मोठा फायदा होणार आहे. डी.एम.आय.सी. सारख्या केंद्राच्या महत्त्वाच्या योजनेतून सर्वसमावेशक असे शहर औरंगाबादेतील (औरिक सिटी) शेंद्रा-विडकीन होत आहे. पहिल्या टप्प्याचे काम पूर्णत्वास आले आहे. या योजनेतून अकरा हजार कोटीची गुंतवणूक होणार आहे. त्यातून तीन लाख रोजगार मराठवाड्यात निर्माण होईल.

मराठवाड्यासमोरील आव्हाने

मराठवाडा विभागातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती हा आहे आणि शेती मुख्यतः निसर्गाच्या लहरीवर अवलंबून आहे. पर्जन्यमानाचा मागील इतिहास पाहता असे दिसून येते की, १९७० पर्यंत मराठवाड्यात पुरेसा पाऊस आणि वेळेवर मिळत असे. १९७४, १९८९ आणि १९९८ च्या पावसाचा अपवाद वगळता मागील २० वर्षात पावसाने किमान सरासरी

पुली नसल्याचे दिसून येते. यावरून असे सिध्द होते की, मराठवाड्यातील शेती व्यवसाय पूर्णपणे लयास गेला आहे. त्यामुळे मराठवाड्यात पाण्याचा प्रश्न, विजेचा प्रश्न अतिशय गंभीर स्वरूपाचा आहे. त्यामुळे मराठवाड्याला अनेक योजनांसाठी सामोरे जावे लागत आहे.

१) तहानलेला मराठवाडा : अँडम स्मिथ, पाण्यावाचून माणूस तडफडतो परंतु पाण्याला कबडीची किंमत नाही. पाण्याचा अजिबात उपयोग नसून तो अनमोल आहे. हा मानवी संस्कृतीकारिता क्रूर विरोधाभास आहे. एवढेच नव्हेतर मा. संपत्ती यांची अभिलाषा बाळगणारा बाँडपटातील खलनायक लवकरच पाण्याची तस्करी करताना आपणास दिसून येत. ज्या भागात मुबलक पाणी आहे त्या भागातील लोकांना पाण्याची कबडीची किंमत नाही आणि मराठवाड्यात पाणी नाही म्हणून मराठवाडा तहानलेला, अशी दयनीय स्थिती मराठवाड्याची आहे. मराठवाड्यात पाण्याची उपलब्धता क्विटेची बाब आहे. भीषण पाणीटंचाईमुळे मराठवाड्याची पाण्याची तहान दिवसेंदिवस वाढू लागली आहे. मराठवाड्यातील धरणे कोरडी पडण्याच्या मार्गावर आहेत असा इशाराही जलसंपदा विभागाने दिला आहे. त्यामुळे मराठवाडा तहानलेल्या अवस्थेत आहे. यावर राज्यकर्त्यांना ठोस उपाय करण्यात अपयश आले आहे.

२) शेतकरी आत्महत्या : विदर्भानंतर मागील काही वर्षांपासून मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या हा तेव्हा विषय बनला आहे. येथील शेतकरी दुष्काळ, गारपीट, अवेळी पाऊस आणि कर्जबाजारीमुळे आत्महत्या करत आहेत. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, कर्जबाजारीपणा, सावकारीपणा, मुलींचे लग्न, विधडलेले गृहस्वास्थ्य, ढासळलेली सामाजिक प्रतिष्ठा, ढळलेले मानसिक संतुलन, व्यसनाधीनता, राज्यकर्त्यांची बेपर्वाई व नाकर्तेपणा आणि भ्रष्टाचार अशा एक कारणांमुळे शेतकरी आत्महत्या करत आहे. १९९७ ते २००९ या दरम्यान २,१६,००० शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या. यात महाराष्ट्रातील मराठवाड्याचा क्रमांक मोठा आहे. वरील माहितीवरून असे दिसून येते की, मराठवाड्यातील शेतकरी वगैरे शेती व्यवसायामुळे संकटात सापडला आहे. २०१५ मध्ये जानेवारी ते जून या सहा महिन्यात १३०० शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या. मराठवाड्यासाठी हा चिंतेचा विषय आहे.

३) मराठवाड्याबाबत दुजाभाव : मराठवाड्यावर नेहमीच अन्याय होत आला आहे. येथील नेतृत्वही नाकर्तेपणाच्या वृत्तीत फिरले आहे. संयुक्त महाराष्ट्रामध्ये कुठलीही अट न घालता मराठवाड्याने सामील होण्याचा निर्णय घेतला. त्यापासून मराठवाड्याच्या पदरी निराशाच आलेली दिसते. विकासाची चावी नेहमीच मुंबई आणि पश्चिम महाराष्ट्राकडे वळिली आहे. येथील राज्यकर्त्यांना शेतीचा प्रश्न तर सोडाच पण पाण्याचाही प्रश्न सोडवता आला नाही.

मराठवाड्याचा अनुशेष

अर्थतज्ज्ञ बि.म. दांडेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली राज्याच्या विकासाचा असमतोल तपासण्यासाठी १९८४ साली समिती नेमली होती. या समितीने १९८४ मध्ये अहवाल सादर केला. त्यात महाराष्ट्राच्या विकासाला अनुशेष किती मर्यादांचा आहे. तो कोणत्या विभागात आहे याचा उल्लेख केला होता. त्यात सिंचनाचा १३८५ कोटी रुपयांचा अनुशेष होता. यात मराठवाड्यापेक्षा पश्चिम महाराष्ट्राच्या विकासाचा अनुशेष जास्त होता. त्यामुळे या अहवालावरही टीका होती. मराठवाड्यातील विकासाचा अनुशेष भरून काढण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत, परंतु यश मात्र मिळत नाही ही तथ्यता आपण नाकारू शकत नाही.

१) अनेक वर्षांपासून मराठवाड्यातील रेल्वे विकासाचा अनुशेष भरून काढण्यासाठी प्रयत्न होत आहे. अनेक वर्षांपासून रेल्वे विकासाच्या दृष्टीने भागास असलेल्या मराठवाड्यात महाराष्ट्राचे भूमीपुत्र म्हणून न्याय द्या, अशी मागणी खा.चंद्रकांत खैरे यांनी केली होती.

२) १९९४ पासून मराठवाडा आणि विदर्भाचा सिंचन अनुशेष होता. त्यामध्ये मराठवाड्याचा चाटा २४०० कोटी तर उर्वरित ३ हजार ९५६ कोटी अनुशेष विदर्भाचा होता. विदर्भासाठी सन २०१० ते २०१७ दरम्यान अनुशेष भरून काढण्यात आला. मराठवाड्याचे अनुशेषाकडे दुर्लक्ष करण्यात आले. सध्या मराठवाड्याच्या सिंचनाचा अनुशेष ६० हजार कोटीपेक्षा अधिक आहे.

मराठवाड्यातील राजकीय नेतृत्व

महाराष्ट्र राज्यातील सर्वात मागासलेला प्रदेश म्हणून अज मराठवाड्याची ओळख आहे. प्राचीन काळात सातवाहन विलासराण्याचे माहेरघर मराठवाडा होते, अशी अनेक विरूढे मिश्रविणारा मराठवाडा देशाला स्वातंत्र्य मिळून ७० वर्षे झाली तरी अजूनही विकासापासून कोसो दूर आहे. याला काही प्रमाणात मराठवाड्यातील राजकीय नेतृत्वही जबाबदार आहे.

मराठवाड्यात अनेक ठिकाणी आज रेल्वे नाही, पत्रव्यवस्था नाही आहे, औद्योगिक क्षेत्रात काही झालेली दिसून येत नाही. यावर विशेष लक्ष राजकीय पुढाऱ्यांनी दिलेले दिसून येत नाही. पक्षाचे पदास अनेक वर्षांपासून सत्ता आहे. आमदार, खासदार, मंत्री, जिल्हा परिषद पदे, पक्षाचे पदातील बळीस, गुलामा, गुलामी, जायई, भूमि, मेहुणा, भाषा हे सर्व यांचे यादीत राहिले आहेत आणि लोकांनी ते मान्यताप्राप्ती पक्षा रातांण्या उल्लेखाने ते आजही दिसून येत आहे. मराठवाड्या निजापाच्या जोखडातून मुक्त झाला पण नेत्यांच्या ओखडातून मुक्त नाही सोणार? हा गंभीर प्रश्न आहे. सत्ता पक्षाचे घरात पाणी पात असल्यामुळे लोकांस खुंदला आहे. सत्ता पक्षाचे पदातील या असोना परंतु त्यांनी मराठवाड्याच्या विकासासाठी समग्र उपाय शोधलेले दिसून येत नाही. मराठवाडा राजकीय नेत्यांपासून पोरक ठरला आहे. मराठवाड्यात अनेक कार्यकर्त्या नेते शाले परंतु मराठवाड्याच्या राजकीय विकासाचा मार्ग त्यांना शोधला आला नाही ही सत्यता आपण नकारू शकत नाही.

१) मराठवाड्यातील गुण वाघाचे पण नेत्यांची युक्ती खेकड्याची : मराठवाड्यातील राजकीय नेत्यांचा राजकारण आणि राजकारणाचे डाव काही जमलेच नाही. मात्र गेल्या नेते एकमेकांना मागे ओढण्यास आघाडीवर प्रवृत्त. त्यामुळे मराठवाड्याला मुख्यमंत्री पद मिळण्यास बिलंब लागला आणि जेव्हा मुख्यमंत्री पद मिळाले तेव्हा त्याचे फायदे घेता आले नाही. मराठवाड्यातील नेत्यांना आपआपसात भिन्नत्व निर्माण करताच आले नाही. विकासाच्या मुद्यावर कधी ते एकत्र आलेच नाही. मराठवाडा वाघासारखा आहे, वाघाला कळप करून राहता येत नाही. आपली शिकार आपणच करावी आणि ती आपणच खावी हा वाघाचा गुणधर्म आहे. मराठवाड्यातील नेत्यांची तुलना वाघाच्या गुणधर्माशी चांगलीच मिळती जुळती आहे. त्यामुळे मराठवाड्याचा एकमुखी असा नेता नाही किंवा एकसंधपणा नाही. आपलं झालं, जमलं की संपलं ही प्रवृत्ती मराठवाड्यासाठी नेहमीच घातक ठरली आहे. सिंह कळपात राहतो, त्यामुळे या कळपाकडे कोणी चाल करत नाही. सिंहाचा गुणधर्म पश्चिम महाराष्ट्र आणि विदर्भातील नेत्यांची तुलना सिंहाच्या गुणधर्माशी मिळती जुळती आहे. आपलं राजकारण साधण्यासाठी हे नेते एकजुटीने उभे राहतात. आपआपसात ते भांडतातही. पण विकासाच्या मुद्यावर ते एकत्रही येतात. विकासाच्या चर्चा घडवून आणतात आणि मागण्या पदरात पाडून घेतात. हे मराठवाड्यातील नेत्यांना स्वातंत्र्यापासून आजपर्यंत जमले नाही.

२) मराठवाड्याच्या विकासासाठी स्वा.से.माजीमंत्री बाबूरावजी काळे यांची महत्त्वपूर्ण भूमिका : १९७२ साली राज्यात मुख्यमंत्री पदावरून मोठा संघर्ष निर्माण झाला. राजकारण झाले. त्या वेळी बाबूरावजी काळे यांनी खूपच महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्या काळात महाराष्ट्र म्हटलं की, यशवंतराव चव्हाण यांचे नाव पुढे यायचे. मराठवाड्याच्या अस्मितेसाठी त्यांच्या विरोधात उभे राहून शंकरराव चव्हाण यांना म्हणजे मराठवाड्याला मुख्यमंत्री पद मिळावे म्हणून बाबूरावजींनी ठाम भूमिका घेतली. या वादाने त्या काळी वातावरण खूपच ढवळून निघाले होते. यशवंतरावांच्या विरोधात जाण्याची हिंमत दाखविणे हे धाडसाचे होते. पण बाबूरावजी काळे यांनी खंबीरपणे शंकरराव चव्हाण यांना साथ दिली. चिकाटीच्या राजकारणातून बाबूरावजी काळे यांनी श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्यामार्फत मराठवाड्यात मुख्यमंत्री पद खेचून आणले.

३) राजकारणातील हेवेदावे : मराठवाड्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी बाबूरावजी काळे यांनी जिकिरीचे प्रयत्न केले. हैदराबाद मुक्ती संग्राम यशस्वी केल्यानंतर त्यांनी काँग्रेस पक्षाच्या माध्यमातून राजकीय क्षेत्रात प्रवेश केला. मराठवाड्यासाठी मुख्यमंत्री पद खेचून आणले. त्यांचे इंदिरा गांधीसोबत चांगले संबंध होते. याचा फायदा मराठवाड्यातील लोकांना घेता आला नाही. उलट बाबूरावजी काळे यांना मागे ओढण्यासाठी मराठवाड्यातील नेते एकत्र आले. त्यामुळे मराठवाड्याच्या समस्या वाढतच गेल्या. विकास प्रक्रियेत अथवा कुठल्याही चांगल्या बदलाच्या मुळाशी प्रयत्नशील राहणे आणि ते करणारे नेतृत्व या दोन प्रमुख बाबी कारणीभूत असतात. विकासाचे केंद्र राजकीय इच्छाशक्ती असते. मराठवाड्याच्या संदर्भात कदाचित या दोन बाबी समांतर चालल्याचे दुर्दैवाने कधी दिसले नाही.

४) मराठवाड्यातील अपयशी नेतृत्व : मराठवाड्यातील अनेक नेत्यांनी महाराष्ट्राचे व देशाचे नेतृत्व केले, करतही आहेत. पण इतकी नेते पंडळी असतानाही मराठवाडा आजही अनाथ का वाटतो? शंकरराव चव्हाण, बाबूरावजी काळे, सुरदास सोळंके, विनायकराव पाटील, शिवाजीराव पाटील निलंगेकर, बाळासाहेब पवार, केशरकावू क्षीरसागर, अंकुशराव टोपे, विलासराव देशमुख, डॉ. परासिंह पाटील, माधव किन्हाळकर, सुरेश चरपुडकर, श्रीमती सूर्यकांता पाटील आणि जेजी सातव हे मराठवाड्याचे महत्त्वपूर्ण नेते. परंतु मराठवाड्याच्या विकासासाठी म्हणावे तसे कार्य त्यांना करता आले

१. प्रमोद महाजन, यांच्याकडे तर भारताचे भावी पंतप्रधान म्हणून बघितले जात होते. रावसाहेब दानवे, चंद्रकांत खेरे, लोक चव्हाण, पंकजा मुंडे, संभाजी पाटील निलंगेकर, धनंजय मुंडे असे काही आस्थासक्त नेते पुढे येतात. परंतु यापैकी नाही नेत्याचा पाय संपूर्ण मराठवाडाभर घट्टपणे रोवला गेलेला दिसत नाही. म्हणून मराठवाड्याला विकासासाठी योग्य प्राप्ति झाली नाही.

मराठवाड्याच्या विकासासाठी उपाययोजना

मराठवाड्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी कालावध नियोजन करून त्यात तज्ज्ञाची मते घेऊन एक सर्वांगीण विकास राखडा तयार करण्याची गरज आहे. त्यासाठी जनतेचा सहभागही महत्वाचा आहे. विकासाची प्रखर इच्छाशक्ती झालेले राजकीय नेतृत्व असेल तर हे नधीच शक्य आहे. मराठवाड्याच्या विकासासाठी काही महत्वाच्या शिफारशी लीलप्रमाणे -

- १) मराठवाड्यात नवीन उद्योगांची उभारणी करून वाढविण्याकरिता राजकीय यंत्रणेमार्फत प्रयत्न झाले पाहिजेत.
- २) मराठवाड्यातील अर्धवट असलेले सिंचन प्रकल्प पूर्ण करणे गरजेचे आहे.
- ३) शिक्षणाचा दर्जा सुधारणे गरजेचे आहे. कारण येथील विद्यार्थी-विद्यार्थिनी उच्च शिक्षणासाठी स्थलांतरित होत आहेत.
- ४) मराठवाड्यात सर्वात जास्त बेरोजगारी आहे. त्यासाठी महत्त्वपूर्ण योजना राबवून रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत.
- ५) मराठवाड्यातील लोकांपर्यंत विकासाचा लाभ का पोहचू शकला नाही याचा शोध घेऊन वंचित लोकांचे दरडोई उत्पन्न वाढवून तसेच सरकारी योजनांचा अधिकाधिक फायदा समाजाला कसा होईल यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.
- ६) मराठवाड्यातील लोकांचा शेती हा प्रमुख व्यवसाय मार्ग पडत चालला आहे. त्यावर वेळीच उपाययोजना करण्याची गरज आहे.
- ७) मराठवाड्यात पाणीप्रश्न अधिक गंभीर स्वरूपाचा आहे. मागील २० वर्षांत हा प्रश्न अधिकच गुंतागुंतीचा होत चालला आहे. त्यासाठी ठोस उपाययोजना करण्याची आवश्यकता आहे.
- ८) राज्याचा अर्थसंकल्प जाहीर झाल्यानंतर नेहमीप्रमाणे मराठवाड्यासाठी विशेष तरतूद दिसत नाही. महाराष्ट्र निर्माणापासून ही परंपरा नष्ट केली पाहिजे.
- ९) शासनाच्या योजना गुत्तेदारांच्या ताब्यात आहेत. सामान्य जनता या योजनेपासून वंचित आहे. त्यासाठी प्रशासकीय यंत्रणेमार्फत वास्तविक प्रयत्न झाले पाहिजेत.
- १०) शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबविण्यासाठी पाणी आणि वीज उपलब्ध करण्यासाठी विशेष प्रयत्न झाले पाहिजेत.

संदर्भ

१. डॉ.पी.व्ही. काटे, मराठवाड्याचा इतिहास, कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, जून १९९९, पृ.६०
२. तर्कतीर्थ श्री.लक्ष्मणशास्त्री जोशी, मराठी विश्वकोष (खंड-१) महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोष निर्मिती मंडळ, मुंबई, १९७६, पृ.११४
३. श्री.लक्ष्मणशास्त्री जोशी, मराठी विश्वकोष (खंड-१४), महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोष निर्मिती मंडळ, मुंबई, १९८९,
४. डॉ.विजया वाड, मराठी विश्वकोष (खंड-१९), महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोष निर्मिती मंडळ, मुंबई, २०१२, पृ. १७१
५. हेमराज शाह, पाणी अडवा - पाणी जिरवा - जलसाक्षरता, रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर, २०१३, पृ.११
६. भा.ल. भोळे, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे समाजशास्त्र, प्रा.अशोक नाईकवाडे (संपादक), शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, कीर्ती प्रकाशन, औरंगाबाद, २००८, पृ.३६
७. शुक्ल एस.पी. भारतीय शेती क्षेत्रावरील संकट, प्रा.विलास रणसुभे (संपादक) शेती वाचवा - देश वाचवा, श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर, २०१२, पृ.११
८. दे.दिव्य मराठी, औरंगाबाद. दि. २५/०८/२०१५
९. दे.पुण्यनगरी, औरंगाबाद. दि.०६/०४/२०१४

IMPACT FACTOR : 3.0498

ISSN-2348-2702

Peer Reviewed

APOORV KNOWLEDGE

International Journal of
Multidisciplinary Research

ONE DAY MULTIDISCIPLINARY NATIONAL CONFERENCE
ON
INDIAN SOCIETY : PROBLEMS AND SOLUTIONS

• Organized by •

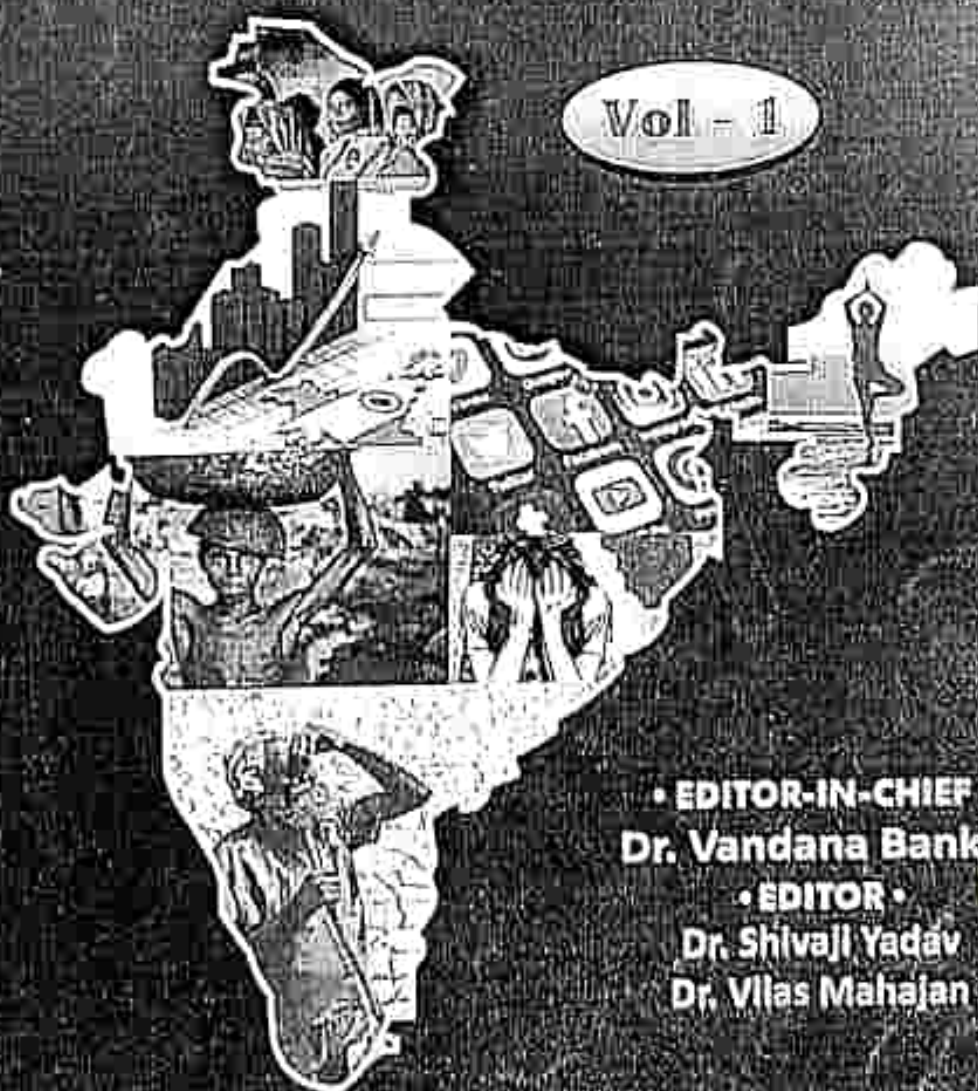
Shri. Dnyaneshwar Shikshan Sanstha's

SHIVCHHATRAPATI ARTS COLLEGE

Pachod, Tq. Paithan, Dist. Aurangabad (M.S.)

Vol - 1

• EDITOR-IN-CHIEF •

Dr. Vandana Bankar

• EDITOR •

Dr. Shivaji Yadav

Dr. Vilas Mahajan

Economic Development of Industrial Sector

**Dr. Pandurang N.
Dapke**

Assist. Prof., Dept. of Economics, Pandit Jawahar Lal
Nehru Mahavidyalaya, Aurangabad

India is developing country and every country's economic development is depending on three sectors that is agriculture sector, industrial sector and service sector. After India's independence Indian economy was mostly known as agrarian economy with a small industrial sector and service sector. But at present, service sector is the fastest growing sector in India, contributing significantly to GDP, GDP growth employment trade and investment. Transport, storage and communication services were the fastest growing services followed by financing and business services. Unfortunately, services sector employment in India is very low as compared to its share in GDP because only 28 percent of labour force were employed in service sector out of India's labour force in the year 2012. However agriculture sector contributes only 17 percent share to India's but it hold 53 percent employment of India's population.

According to economist, India is the world's second largest agriculture producer after china. India is the 2nd largest producer of fruits and vegetables, and largest producer of tea, rice and sugar and it is 8th largest producer of meat.

Industrial sector also play an important role in Indian economy. The share of Industrial sector makes up 18 percent of India's GDP of employs 19 percent of the labour force. Textiles, chemicals, food processing, steel, transportation equipment, Cement, Mining Petroleum, Machinery, Software and Pharmaceuticals Industries are known as largest industries in India.

Role of Industrial Development in Economic Growth:-

Following Factors are important for Industrial development,

1. Modernization of Industries:-

For agriculture sector there is need to improvement in industrial sector because agriculture is traditional and backward. The input cost of production is high and output productivity is low we need tractors, threshers pump sets and harvesters to modernize agriculture and increase productivity. Without industrial development these goods cannot be produced.

2. International trade:-

Industrialization plays an important role in the promotion of trade. Under developed and developing countries imports industrial products from developed countries and export agriculture products largely. Due to this the balance of payment of under developed and developing countries remain deficit.

3. Natural Resources:-

India is rich in natural resources but poor in capital and technology. Due to these natural resources is not utilized properly and so industrial development plays an important role for proper utilization of resources.

4. Alleviation of Poverty and Unemployment:-

Poverty and unemployment can be eradicated quickly through rapid industrial development. The slow growth of industrial sector is responsible for widespread poverty and employment so with past growth of industrial sector surplus labour from village can be put into use in industry.

5. Main Sector of economic Development:-

Industrial sector is leading sector in economic development. Because of industrial development, employment and production will increase rapidly and economic growth and capital formation will also increase rapidly.

Importance of Industries in Indian economy:-

The economic development of a nation depends on the stage of industrial development. The industry is the greatest sector that can provide employment to the people which will help to increase per capita and reduce the poverty. Importances of Industries in Indian economy are as follows,

1. Rapid growth of income; - The important argument in favor of industrializations is that it can provide a base for rapid growth of income. The productivity of rates of industry is higher than in agriculture.

2. Foreign exchange; - India cannot earn adequate foreign exchange from the exports of its primary products because of the fact that the demand for such products is very low in other countries. Industrial exports need to be added to the primary products.

3. Utilization of local resources; - Various types of raw materials are found in different parts of the

country. The cottage and small scale industries play an important role in the proper utilization of these locally available raw materials like stone, woods, herbs, bamboos etc.

Industrial Development under the plans:-

Industrial Development in the first and second plan taken together, industrial output rose by about 94 percent, agriculture output increase 46 percent, 43 percent in nominal income and 18 percent in per capita income, during the first decade of planning. The aim of third plan was rapid industrialism of the economy with a built in mechanism for self-sufficient growth. During 1966-69 the average compound annual growth of industrial production came down to 2 percent. The fourth plan was launched in 1969 with an envisaged investment outlay of Rs.5388 crores, out of which Rs.3338 crores for the public sector and Rs. 2000 crores for the private sector. Fifth plan laid stress on rapid growth of co&w sector along with rapid diversification and growth of export industries.

The main objective of sixth year plan was optimum utilization of existing capacity and improvement in Productivity especially in the public sector. 8th plan also highlighted the weaknesses of our infrastructure, particularly coal, power and transport.

Objectives of seventh year plan were rapid growth of sectors like fertilizers, pesticides and agriculture machinery.

1) Industrial Development After 1991:-

Industry was the economy's leading sector, growing annually at over 6 percent, while the domestic output grow annually at 5.5 percent an exports at 8.5 percent in the 1980 s. Industry contributed 26 percent of India's gross domestic product, employing 15 percent of the work force of using 39 percent of the economy's net renewable capital stock, in 1990-1991. In this period there was lot of change in infrastructure, delicensing of investment & output controls & a shift in made policy from quotas to tariff. However,

In the years 1991, the economy faced a liquidity crisis.

2) Industrial Development After-2011:-

In this period there are several slowdowns in the industrial growth & production. Some major slowdowns during this period are as follows.

- 1) The demand of exports is very weak from the developed western countries due to global financial crisis.
- 2) The slowdown in the private investment by the private sector due to weak returns on the investments.
- 3) Failure of past projects of the private sector.
- 4) Slowdown in the prices of commodities in international commodity markets mainly due to weak Chinese growth. Due to this the prices of Indian agriculture sector has remained low leading to collapse of income in the rural areas

Problems of Industries:-

Problems of industries are as follows:-

1. Lack of Capital: - Major problem of industries is in adequate capital investment.
2. Shortage of Raw Material: - There is a lack of required raw materials to run such industries. Industries also facing the low quality of raw materials, due to this the industrial development speed is very slow.
3. Lack of Basic Infrastructure:- In Rural area there is a lack of basic infrastructure such as road, transportation, communication and electricity.
4. Unskilled Labour: - Many industries are suffering from the lack of efficiency of labour mainly because of the unskilled quantity of labour.

In short industrial sector is backbone of Indian Economy. It plays important role in GDP, national income, use of natural resources, development of agriculture sector and generates more employment opportunities.

REFERENCES

1. Singh R.S., Indian Economy, Deep and Deep Publications, New Delhi, 1991.
2. Himanshu Arora, Industrial Development in India.
3. R. Nagri, a Review of Industrial Performance, 1991-2008.
4. Kuchhal S.C., the Industrial Economy of India, Chaitanya Publishing House, Allahabad, 1989.
5. Internet/Wikipedia.Org.
6. D. Shaw, T. Gorley & R. Corban, Sport & Exercises Psychology, London: Bloz Scientific Publishers, 2011

IMPACT FACTOR : 3.0498

Peer Reviewed

ISSN-2348-2702

APOORV KNOWLEDGE

International Journal of
Multidisciplinary Research

ONE DAY MULTIDISCIPLINARY NATIONAL CONFERENCE

ON

INDIAN SOCIETY : PROBLEMS AND SOLUTIONS

• Organized by •

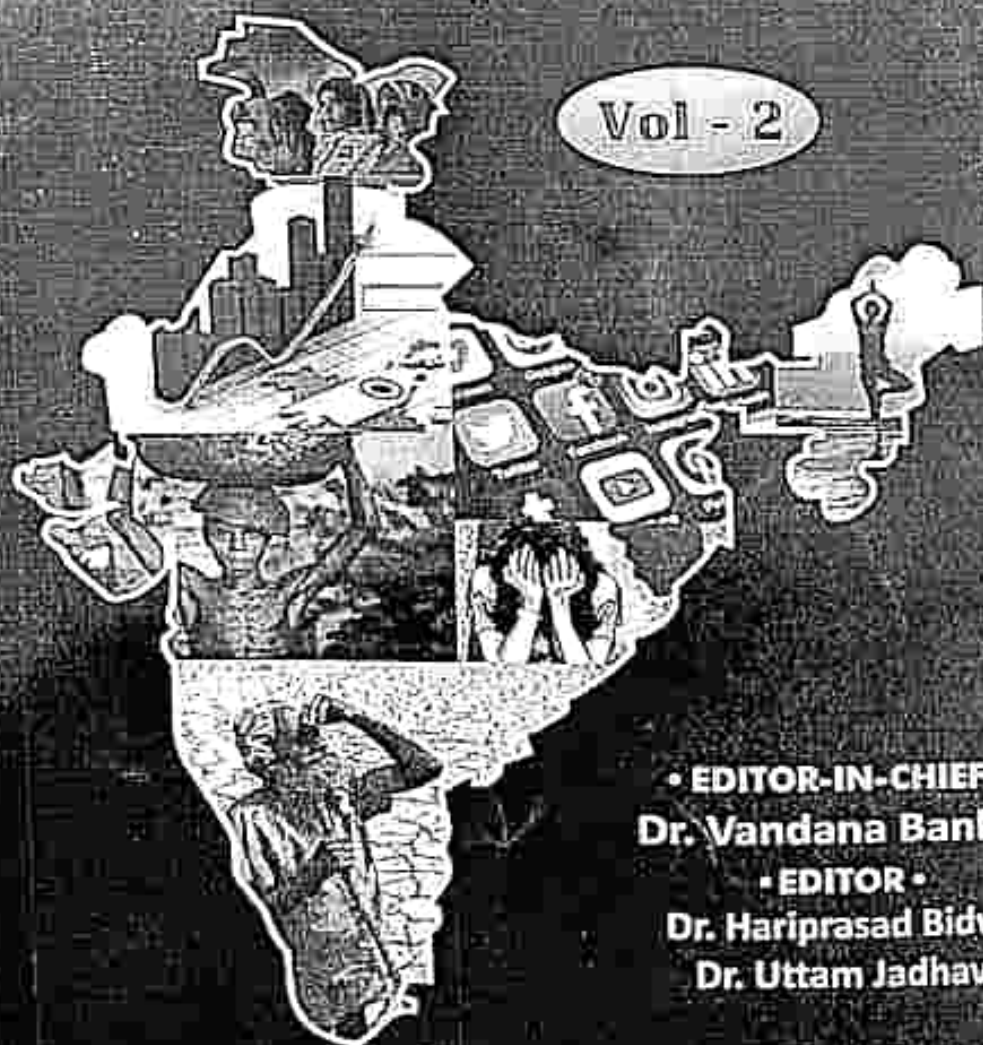
Shri. Dnyaneshwar Shikshan Sanstha's

SHIVCHHATRAPATI ARTS COLLEGE

Pachod, Tq. Paithan, Dist. Aurangabad (M.S.)

Vol - 2

• EDITOR-IN-CHIEF •

Dr. Vandana Bankar

• EDITOR •

Dr. Hariprasad Bidve

Dr. Uttam Jadhav

35.	स्वातंत्र्योत्तर हिंदी उपन्यासों में सामाजिक समस्याएँ और समाधान (‘सूरज का सातवाँ घोड़ा’ और ‘नौकर की कमीज’ के विशेष संदर्भ में) डॉ. रविंद्र नगरभारी सार्वे	123
36.	स्त्री विमर्श प्रा.डॉ. जाधव अर्जुन रतन	127
37.	दलित आत्मकथाओं में व्यक्त आभेदकर विचार ‘जीवन हमार’ के विशेष संदर्भ में डॉ. विठोरे कुलुलाल आसाराम	130
38.	भारतीय महिलाओं का सशक्तिकरण कितना सच कितना झुठ... प्रा.डॉ. दीपक विनायकराव पवार	134
39.	स्वातंत्र्योत्तर हिंदी नाटकों में चित्रित सामाजिक समस्याएँ प्रा. तुकाराम पार्राजी भावंडे	137
40.	महिला कहानीकारों की कहानियों में स्त्री-विमर्श डॉ. विठ्ठलसिंह रूपसिंह घुनावत	142
41.	गॉल मून में अभिव्यक्त उत्तरआधुनिकवाद डॉ. परमेश्वर जिजाराव काकडे	144
42.	नासिरा शर्मा और आशा बगे की कहानियों में स्त्री विमर्श सिद्धार्थ शेषराव भटकर	147
43.	स्वातंत्र्योत्तर हिंदी साहित्य में सामाजिक चेतना प्रा. श्रीमती पोटकुले हिरा	151
44.	स्त्री विमर्श साहित्य समाज और मिडिया डॉ. संतोष नामदेव तांदळे	154
45.	दलित उपन्यास साहित्य डॉ. दत्तात्रय लक्ष्मण येडले	157
46.	सोशल मीडिया एक वास्तविकता डॉ. दत्तात्रय नानासाहेब फुके	159
47.	आदिवासी उपन्यास में शैक्षिक आयाम भाग्यश्री विलास कोष्टी	161
48.	फैसला कहानी में नारी विमर्श (मैत्रेयी पुष्पा) प्रा. डॉ. कडेकर सी. जी.	164
49.	ग्रंथालय सुरक्षा आणि उपाययोजन डॉ. योगेश प्रभाकर भाले	166
50.	महाविद्यालयीन ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञान व्यवस्थापनात ग्रंथपालाची भुमिका डॉ. ह.सो. विडवे	169
51.	म. जोतिबा फुले यांच्या साहित्याने केलेला सामाजिक (सकारात्मक) बदल प्रा. विनोद जगन्नाथ कांबळे	173

स्त्री विमर्श साहित्य समाज और मिडिया

डॉ. संतोष नाथदेव तानेजो

मुंडीत जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय औरंगाबाद,
औरंगाबाद

सह विमर्शों का दौर है, इतना तो निर्वाचित है, बाकि इस विमर्श के संदर्भ में काफी विवाद है। स्त्री विमर्श दक्षिण विमर्श आदिवासी विमर्श, किन्नर विमर्श जैसे विमर्श को लेकर अकादमिक स्तर पर चर्चा धरिष्ठ हो रहे है। इन सब में स्त्री विमर्श ऐसा विषय है जिस पर कभी बात पूरी नहीं होती, बात हमेशा अधूरी रह जाती है, मसलन हम कभी एक आम राय कायम नहीं कर पाते और यह स्थिति तब से है जब से स्त्री आंदोलन पश्चिमी देशों में होकर दुनियाँ में फैल गया और फिर अपने अपने देश समाज के हिसाब से वहाँ के नाहित में दखल मचा है। जिस तरह भारतीय समाज की संस्कृति के हिसाब से यहाँ की महिलाओं के जीवन अलग है, उसी तरह अमेरिका और यूरोप की महिलाओं के प्रश्न अलग है। इसलिए पूरा दुनियाँ में स्त्री विमर्श एक वैश्विक अवधारणा भी है और यह संघर्ष अपना समाज और संस्कृति स्थापित भी है। अमेरिका का स्त्री विमर्श और भारत का स्त्री विमर्श एकसमान नहीं हो सकता, न ही एक को दूसरे पर थोपा जा सकता है। इस तरह का संघर्ष अलग दिखता हुआ है। इस तरह का संघर्ष में या थु कहे की स्त्री के दुनियाँ के प्रश्न हैं दुनियाँ भर में एक समान है, और वह दुनियाँ के प्रश्न हैं, स्त्री की आत्मनिर्भरता और स्त्री के स्वावलम्बन का। स्त्री स्वनिर्भर का अधिकार था यह आंदोलन आज कदा तक पहुँचा है? स्त्री कितनी गुना सा आजाद हुई है? क्या वह अपनी मर्जी से जीवन जीने के लिए स्वतंत्र है? ऐसे सवाल जो इस आंदोलन के सुसंवात में पूछे जा रहे हैं, आज भी हम जहाँ तक पहुँचे हैं वह बहुत कम है। पुरुषों की तुलना में इस दुनियाँ में स्त्री का स्थान कम है, मर्जी में आती स्वतंत्र अस्तित्व

रखती भी है, या पुरुष के साथ जोड़कर ही पचासी सार्थकता बनती है। बर्जिनिया बुल्फ ने 'अपना एक कमरा' नामक अपनी किताब में लिखा है कि 'पुरुष केवल इसलिए योग्य व्यक्ति है, क्योंकि वह स्त्री नहीं है' याने स्त्री कितनी भी योग्य हो पर कुछ खास पदों, कुछ विशेष अधिकारों का एक इसलिए नहीं रखती क्योंकि वह पुरुष नहीं है। क्या स्त्री कोई भी कार्य अपनी रुची के अनुसार करने को योग्य है? फिर वह चाहे कितनी भी काबिल क्यों न हो। भारत जैसे परंपरावादी देश में पितृसत्ताक समाज का संस्कृति का इतना वर्चस्व है की अपने से ज्यादा महत्वाकांक्षी और काबिल स्त्री को पढ़े लिखे लोग तक स्वीकार नहीं कर पाते तो बाकियों की बातही क्या है। इस देश में 300 से अधिक विश्वविद्यालय है, उनमें से कितने विश्वविद्यालय की कुलपति महिला है? हजारों महाविद्यालयों में कुछ ही गीने चुने महाविद्यालय होंगे जहाँ महिला को प्रधानाचार्य के रूप में स्वीकारा जाता हो। अहमन्या पुरुष समाज महिला के हाथ के नीचे काम करने से अपमानित महसूस करता है। स्त्री को अधिकारों के पद या निर्णय प्रक्रिया में महत्वपूर्ण पदों से दूर रखा जाता है। यह केवल भारत में ही नहीं विश्वभर में समान वही हाल है। विश्वभर में पुरोगामी होने का दब भरसवाले अमेरिका में अब तक एक महिला राष्ट्रपति नहीं बन सकी, इसलिए आज स्त्री विमर्श याने स्त्रीयों को राजनीतिक अधिकार दिलाना या कानून पास कर स्त्री पुरुष समानता की घोषणा करना इतने भर से नहीं होगा उसे एक अलग स्तर पर सोचना होगा। बर्जिनिया बुल्फ ने एक पत्र लिखा था कि स्त्री भी स्त्री थी, किसी भी स्त्री का साहित्य लिखा था, किसी भी स्त्री का साहित्य

महिलाओं का शरीर कमजोर है, जो कम शक्तिशाली है। तो स्त्री पुरुष का समान माना जाता है तो स्त्री पुरुष का समान माना जाता है तो फिर आप सब किसी भी संस्कृति और राष्ट्र का जो भोचतामस नहीं है, उसमें स्त्रीयों का लिखा पढ़ा कोई स्त्री लेखिका होकर, कालिदास, या शेरशमिअर नहीं करी? एक तो लिखने और शोधने की आज्ञाहीरी नहीं है जो कुछ उन्होंने लिखा भी उसका पुरुषों के हाथों में था।

इसका मतलब है स्त्री विमर्श अब इस बात पर विषय नहीं है, कि बौद्धिक रूप से मौन सक्षम है। स्त्री पुरुष बीच के संस्कारों में जो है वह आर्थिक और सांस्कृतिक है। जब आप सोचते हैं कि स्त्री को स्त्री के रूप में नहीं बल्कि संस्कृति ने बनाया है तो, कमजोर था पुरुष सत्तावादी समाज ने स्त्रीयों को गुणों की अपेक्षा की जो पुरुषों की वारसता में नजर आए, और स्त्री पुरुषों की अधिनारी। इसलिए चिंतन, मनन, लेखन इन क्षेत्रों में उसे मनोरंजन के स्तर पर अधिक मान्यता सिद्ध करनी पड़ती है। आज भी स्त्री को छोटी गिनी जा रही है, जिसको ग्लोरीफाई नहीं कर रहे हैं, वही कोई चिंतनशील स्त्री नहीं है जो अपने यदन को सजाकर पुरुषों को नज़रों में रखे। स्त्री की उपयोगिता में नज़र होने में है, यही संदेश माध्यमों द्वारा जाता है, और वह जितनी सुंदर होगी उतनी ही तेज़ में होगी, पुरुष के सुरक्षा कवच की उपयोगिता होगी। स्त्री को पुरुष पर आश्रित रखना उसे एक मुल्यवान वस्तु के रूप में बनाना एक नई उपलब्धी मीडिया द्वारा। स्त्री को अपना जीवन पथ चुनने का पहला था न आज है। पुरुष पर उसकी नज़र है। स्त्री अपने मन को आज तो समाज और संस्कृति द्वारा नज़र में रखा जाता है। कोई पुरुष को केवल निर्जन पहाड़ों पर पार्क में घुमेंे से नहीं रात बिताये तो उसके साहस

को साक्ष्य होती है, पर यही बात कोई स्त्री करे तो? उसे साक्ष्य नहीं बल्कि पाट लड़की, आयास लगाते हैं। तब भी वेश्या कह दिया जाता है। आत्मविश्वास महिला को पुरुष समाज खास समझता है। स्त्री को अकेले रहने का अधिकार नहीं, अकेले पार्क में घूमने का अधिकार नहीं, उसे हमेशा एक पुरुष साथी की आवश्यकता होती है। फिर चाहे स्त्री किराणी भी कामिल क्यों न हो। तरस्तीमा नरसीन ने अपना एक अनुभव बताते हुए लिखा है, '1990 में मुझे एक अपार्टमेंट किराए पर लेने में विफल संघर्ष करना पड़ा था, क्योंकि मैं एक महिला हूँ, मुझे अकेले रहने की इजाजत नहीं है।' अगर आप महिला है तो आप हमेशा खतरे में है।

आपके साथ कोई न कोई हादसा कभी भी हो सकता है। आप चाहें कितनी भी काबिल हों, यकीन लिखिका हो, आपकी इज्जत और सुरक्षा हमेशा खतरे में है। क्या कभी किसी पुरुष को एसी असुरक्षा का अनुभव होता है? जैसे कोई कवि किसी नदि किनारे शांत प्रकृति के बीच अकेला बैठ सचिता लिख सकता है, क्या कोई स्त्री लेखिका यह कर सकती है?

पश्चिमिया मुल्क ने बड़ी बुनियादी बात कही थी कि स्त्री लेखिका को पास अपना एक अलग कमरा होना चाहिए, और कुछ पैसे भी। जिसके पास अपने जीवन का स्पेस तक नहीं वह क्या लिखे, क्या बयां करे, और इधर महिला लेखन पर यह तोहमत लगा दी जाती है की उनमें दुनिया के तमाम प्रश्नों से भीड़ने का साहस नहीं है, स्त्री लेखिका, आज भी आत्मकथन में मुग्ध है, उसके पास देह से परे कोई अनुभव नहीं है। स्त्री लेखन को बोल पुरुषों की मानसिकता के संदर्भ में तरस्तीमा नरसीन का कथन है, 'पुरुष समाज सोचता है महिला को कोई परेशानी हो या वह घर में दुखी हो तो वह आत्महत्या करेगी या वेश्या बन जायेगी या लिखने लगेगी।'।

याने स्त्री का लिखना एक दायरे के भीतर ही है, वह अपने अनुभव जगत में सिमिती है। स्त्री विमर्श और स्त्री लेखन को पूर्वग्रह से देखा जाता है। स्त्री लेखिका है तो फेमिनीस्ट या परंपरावादी दोनों में से कोई खाने में उसका होना अनिवार्य है

वास्तव में स्त्री विमर्श एक ही युकी मान्यताओं के प्रति असंतोष और भ्रष्टि का स्तर है। पितृशक्तिक समाज के दोहरे मानकों के खिलाफ प्रतिरोध की आवाज है। लेकिन आलोचकों ने स्त्रीवाद, स्त्री आंदोलन, स्त्री विमर्श को कोई हिरसों में गढ़ दिया है। स्त्री विमर्श में युरोप का स्त्री विमर्श, भारत का स्त्री विमर्श, अमेरिका का स्त्री विमर्श और सशर्त प्रतिनिध्यावादी, समन्वयवादी, मानसवादी जैसे मानों ने और परते उखाड़ दी है।

वास्तव में समस्त विश्व में स्त्री को आर्थिक केंद्र से हटाकर सामाजिक और सांस्कृतिक केंद्र में उठाकर बहस हो रही है। स्त्री की एक छवी साहित्य और कला के माध्यम से गड़ी जा रही है, इतनी मीडिया के माध्यम से। जाहीर है दोनों में विरोधाभास है। पर हमें बहस इस मुद्दे पर करनी चाहिए की विश्व के घनिकों में स्त्री का हिस्सा कितना है? भारत की जीडीपी में महिलाओं की भागीदारी कितनी है?

Proceeding 2017/18

THE ROLE OF WOMEN IN LITERATURE AND SOCIETY

ISBN 978-93-5311-305-6

Bipinchandra N. Shinde

Dr. Babasaheb Ambedkar College of Arts & Commerce,
Nagsenvana, Aurangabad-431002

The Color Purple an Epistolary by Alice Walker

Mrs. Karuna B. Ghoble

• Head of the Dept. of English Pimpri Jawaharal Nehru College, Shivaji Nagar, Aurangabad

Alice Walker alone of her generation of black women southern writers persistently identifies herself and her concerns with her native region- the deep south of Georgia and Mississippi. "No One", she has concluded, "could wish for a more advantageous heritage than that be-quoted to the black writer in the south: A compassion for the earth, a trust in humanity beyond our knowledge of evil, an abiding love of justice. We inherit a great responsibility for we must give voice to centuries not only of silent bitterness and hate, but also of neighborly kindness and sustaining love. Alice Walker grounds her fiction primarily in the experience of the South and Southern blacks. Her fiction depends upon what black life is, has been, and can be in a specified landscape that becomes emblematic of American life.

Alice Walker was born (February 9, 1944) as a daughter of a Southern sharecropper in rural Georgia, United States. She was active in Civil Rights Movement. Alice Walker grounds her fiction primarily in the experience of South and Southern blacks. Her fiction depends upon what black life is, has been and can be. She uses folklore extensively for purpose of defining characters and illustrating relationship between them as far as plot development is concerned. Walker writes the Black women in America who suffer from racial, sexual and class prejudice. A black woman knows "how to survive" but she also knows "how to liberate herself".

The Color Purple is an epistolary novel for Celie writes letters addressed to God because she has no other confidant. She first writes to God and then to her sister Nettie. Her letters chronicle a dispute between woman and God that produces a new kind of knowledge and power. Though use of epistolary method for purpose of narration would seem to be slightly conventional we must recognize its innovative use in The Color Purple. It is through her letters that we go insight into the troubled consciousness of a black woman. Her letters to God, initially, and then to her sister, Nettie, are various manifestations of a soul's desire for communication and rapport in a society that denies her human identity. More over the shift in the tone and texture of her letters also reveals the gradual progression of a consciousness from ignorance/ victimization to knowledge/ freedom.

Alice walker wrests language from white domination. Through the relationship with Shug Avery, Celie learns to express her anger and to experience sexual pleasure. While Nettie's is letters correct Celie's misconceptions about her past, they also disrupt the phallogocentric structure of Celie's life. She abandons her earlier God. :

The God I been praying and writing to is a man.
And act just like all other means;
I know, trifling, forgetful and low down
If he ever listened to poor colored women
The world would be different place
I can tell you (PP 199-200).

Celie's god is the white mans god, the god of, Bible written in his own image an image that confirms itself by the very nature of the letters Celie addresses to him.

The color purple is a novel of letters sent and never received or received by someone else. In this sense, walker relates the female body and the letters as effects of sexual difference. As long as Albert possesses Nettie's letter he possesses Celie's body and mind. When he is caught in the act of repressing the logos concealing the letters - as truth, as signifier of Nettie's forbidden love for Celie, the direction of the novel and of Celie's life within it changes, Nettie's first letter opens with sisterly advice:

You've got to fight and
Get away from Albert.
He ain't no good (P-131)

Nettie also writes about the glorious history of the black race. She informs Celie that New York is a beautiful city where a section of it is called Harlem owned by the blacks. There are colored people who won fancy motor cars and live in houses which are finer than the white people. These black people live in beauty and dignity. Nettie also tells her the true family history which liberates Celie from guilt her letters also free Celie from the old white haired gentlemen called God who kept her in bondage to an oppressive system. Celie learns that she does not have to obey Albert anymore because obeying him means a loss of self.

The force that conceals female discourse also perpetuates the sexual opposition between Celie and Albert. As long as the letter is concealed the true force of the discourse is repressed. Through Shug's intervention, in a gesture of black sisterhood the letter are returned to Celie. Her defiant curse on Albert displaces, and ultimately transforms the discourse, making insight possible. The effect a Albert changes him in fact in "Womanizes" him. Celie's curse place Albert in her position, that is, and oppressor because a victim. The discovery of the letters discloses both the sisters love with each other. At the end of the novel, Celie can once again in address her letters to god, who is redefined and embodied in herself no longer outside or separate from the world. She begins the final letter :

Dear Go, Dear Star, dear Trees,
dear sky, dear people, dear everything,
dear God (P-292)

The final letter is no longer to sister Nettie alone but to everyone, at first Celie writes letter as a means of survival. But when she comes to know about Nettie and others Celie's letters like her life take on a new enthusiasm. Instead of dairies of sufferings they become records of growth. It must be pointed out that Celie's letters seen in retrospect after she has received letters from her sister Nettie, become moving records of her growth when Nettie returns home and hold Celie, Celie feels that she has never grown old.

Alice walkers black women in the background of her historical experience. She has tried to highlight the issues pertaining to the life of these women. In her novels and short stories Alice walker repeatedly lays emphasis on the problems that relate to the suffering of women particularly on grounds of race and sex. The various ways in which women are exploited and abused are suggested through a number of dramatic instances. Alice walker pleads in the novels. The color purple, is the need of defiance. This can be achieved according to Walker, through bonds of together and feminine fraternity.

It is the dynamics of female relation ship, that the roots of a new poetics of love are rooted. The relationship between Shug and Celie on one hand and between Celie and Nettie on the other is not only transforming as far as celie is concerned it is also a far reaching impact on the notion of relationship itself.

The Color Purple is thus a representative work by Alice Walker. It is an achievement in theme as well as form. The novel traces out the black women in a hostile environment. Burdened by slavery, racism, and sexism, they are subjected to pernicious forms of evil oppression such as sexism. Color indeed makes no difference whether they are black or white, men seem to have developed a vested in subjugating and exploiting women.

Reference:

- 1) Walker, Alice, The color Purple, New York: Harcourt Brace, Jovanovich, 1982.
- 2) Tate, Claudia, "Alice Walker's" 175-187 Tate Claudia ed Olsen, Tilia, Forward : Black women writers at work, New York 1983 P 176.
- 3) Wall, Wendy "Lettered, Bodies and corporeal texts in The Color Purple" Studies of American Fiction, 16 (1), (Spring 1988) PP - 83-97.
- 4) Lionel Trilling "Sense of the Past" The liberal Imagination, New York :Double day (1950) PP-180-181.

॥ अर्थवेध ॥

सुवर्ण महोत्सवी वर्षा निमित्त आयोजित
मराठवाडा अर्थशास्त्र परिषदेचे ३५ वे
राज्यस्तरीय अधिवेशन

दिनांक १० व ११ फेब्रुवारी, २०१८

अर्थवेध

संपादक
डॉ. सोमेश्वर बाबर

म. शि.प्र. मंडळ संचलित,
विनायकराव पाटील महाविद्यालय,
वैजापूर, जि. औरंगाबाद- ४२३ ७०१ (महाराष्ट्र).

रोकडविरहीत भारतीय अर्थव्यवस्था

- प्रा. डॉ. पांडुरंग नामदेव डापके

अर्थशास्त्र विभाग

पंडीत जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :-

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी ८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी अचानक ५०० आणि १००० रुपयांच्या नोटा बंद करण्याचा निर्णय घेतला. यामुळे लोकांमध्ये प्रसंगी गोंधळाची परिस्थिती निर्माण झाली होती. लोक आपल्याकडोले गुन्या ५०० आणि १००० रुपयांच्या नोटा पकित जमा करण्यासाठी तासन्तास रांगेत उभे राहून जमा करत होते. सरकारच्या या निर्णयावर लोकांमध्ये डलटसुलट चर्चा सुरु झाली आणि टिकाकारांच्या मते सरकारने हा निर्णय अतिशय भाईत घेतला असून याची पूर्वतयारी करून समांतर पर्यायी व्यवस्था नेमण करणे आवश्यक होते. तर काही लोकांनी सरकारच्या या निर्णयाचे स्वागत सुध्दा केले. त्यांच्यामते यामुळे अर्थव्यवस्थेतील प्रष्टाचार, नकली नोटा आणि आंतकचाटो तांना मिळणारा पैसा समाप्त होईल. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या मते लोकांनी रोख व्यवहाराऐवजी रोखविरहीत व्यवहारांना अधिक पसंती दिली पाहिजे. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत रस्त प्रमाणात पारदर्शकता निर्माण होऊन मौद्रिक व्यवहार पैसे होतो. सरकारच्या या निर्णयातून हळू-हळू लोक वरत असून सरकारच्या रोकडविरहीत भारत आणि कॅशलेस रत या नवीन क्रांतीकारी विचारांचा स्वीकार करत आहे. क्रांतीकारी विचारांमुळे लोकांची मानसिकता हळू-हळू लत असून लोक आपला व्यवहार हा रोकडविरहीत स्तीने करत असल्याचे निदर्शनास येत आहे.

लक्षा :-

रोकडविरहीत अर्थव्यवस्था म्हणजे अशी व्यवस्था की, जिव्यामधील सर्व व्यवहार हे रोकडविरहीत न प्रत्यक्ष व्यवहार हे क्रेडीट व डेबिट कार्ड, युपीआय,

ई-वॉलेट, पीओएस, आईपीएस (AEPS), USSD, फिम ऑप, एनडोएफटी, आरटीजीएस, इंटरनेट बँकिंग इ. साधनांच्या माध्यमातून होतात.

रोकडविरहीत व्यवहारांचे महत्त्व :-

१. रोकडविरहीत व्यवहारांमुळे पैसे एक ठिकाणहून दुसऱ्या ठिकाणी नेतांना पैसे नेरीला जाण्याची भीम्य होती ती राहत नाही. शिवाय मनुष्यबळाचा आणि वेळेचा अपव्यय होत होता तो होणार नाही.

२. सर्व व्यवहार हे खात्यातून होत असल्यामुळे हिशेब ठेवण्याची गरज नाही. तसेच सर्व हिशेब मिळत असल्यामुळे खर्चावर नियंत्रण ठेवणे शक्य आहे.

३. या माध्यमातून होणाऱ्या व्यवहारांवर कर आकारला जात असल्यामुळे काळ्या पैशातून मुक्ती मिळते. त्यामुळे मोठ्याप्रमाणात सरकारकडे कर संकलित होऊन विकासासाठी चालना मिळते.

४. गरीब व गरजूंना द्यावयाचे मौद्रिक लाभ सरळ त्यांच्या खात्यात जमा करता येतात.

५. काळा पैसा आणि आतंकवादासाठी वापरण्यात येणाऱ्या पैशावर नियंत्रण ठेवणे शक्य आहे.

६. बँकांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर रोकड जमा राहिल्यामुळे व्याजदर कमी राहतात.

रोकडविरहीत व्यवहारच्या पद्धती :-

अ) रोकडविरहीत व्यवहाराच्या जुन्या पद्धती :-

बँकांच्या माध्यमातून यापद्धतीचा अवलंब केला जातो. यापद्धतीमध्ये प्रत्यक्ष रोकड न वापरता व्यवहार पूर्ण

रोकडविरहीत भारतीय अर्थव्यवस्था

• प्रा. डॉ. पांडुरंग नामदेव डापके

अर्थशास्त्र विभाग

पंडीत जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी ८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी अचानक ५०० आणि १००० रुपयांच्या नोटा बंद करण्याचा निर्णय घेतला. यामुळे लोकांमध्ये प्रचंड गोंधळाची परिस्थिती निर्माण झाली होती. लोक आपल्याकडील जुन्या ५०० आणि १००० रुपयांच्या नोटा बँकेत जमा करण्यासाठी तय्यार राहिले होते. सरकारच्या या निर्णयावर लोकांमध्ये उलटसुलट चर्चा सुरु झाली आणि टिकाकारांच्या मते सरकारने हा निर्णय अतिशय धाडस घेतला असून याची पूर्वतयारी करून समांतर पर्यायी व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक होते. तर काही लोकांनी सरकारच्या या निर्णयाचे स्वागत सुद्धा केले. त्यांच्यामते यामुळे अर्थव्यवस्थेतील भ्रष्टाचार, नकली नोटा आणि आतंकवादी यांना मिळणारा पैसा समाप्त होईल, पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या मते लोकांनी रोख व्यवहाराऐवजी रोखविरहीत व्यवहारांना अधिक पसंती दिली आहे. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत जास्त प्रमाणात पारदर्शकता निर्माण होऊन भौद्रिक व्यवहार सोपे होतं. सरकारच्या या निर्णयातून हळू-हळू लोक संपन्न असून सरकारच्या रोकडविरहीत भारत आणि कॅशलेस भारत या नवीन क्रांतीकारी विचारांचा स्वीकार करत आहे. या क्रांतीकारी विचारांमुळे लोकांची मानसिकता हळू-हळू बदलत असून लोक आपला व्यवहार हा रोकडविरहीत पद्धतीने करत असल्याचे निदर्शनास येत आहे.

व्याख्या :-

रोकडविरहीत अर्थव्यवस्था म्हणजे अशी अर्थव्यवस्था की, जिच्यामधील सर्व व्यवहार हे रोकडविरहीत असून प्रत्यक्ष व्यवहार हे क्रेडीट व डेबिट कार्ड, युपीआय,

ई-वॉलेट, पोओएस, एईपीएस (AEPS), USSD, भिस ऑप, एनडीएफटी, आयटीओएस, इंटरनेट बँकिंग इ. साधनांच्या माध्यमातून होतात.

रोकडविरहीत व्यवहारांचे महत्त्व :-

१. रोकडविरहीत व्यवहारांमुळे पैसे लष्करातून दुसऱ्या टिकाणी नेताना पैसे चोरीला जाण्याचा धोका होत नाही. शिवाय पनुथवळाचा आणि बंडेबा अणव्यय होत होता तो होणार नाही.

२. सर्व व्यवहार हे खात्यातून होत असल्यामुळे हिशेब ठेवण्याची गरज नाही. तसेच सर्व हिशेब मिळत असल्यामुळे खर्चावर नियंत्रण ठेवणे शक्य आहे.

३. यामाध्यमातून होणाऱ्या व्यवहारांचा कर आकारला जात असल्यामुळे वाळया पैशातून मुक्ती मिळते. त्यामुळे मोठ्याप्रमाणात सरकारकडे कर संकलित होऊन विकासाचा चालना मिळते.

४. गरीब व गरजूंना द्यावयाचे मौद्रिक लाभ सरळ त्यांच्या खात्यात जमा करता येतात.

५. काळा पैसा आणि आतंकवादासाठी वापरण्यात येणाऱ्या पैशावर नियंत्रण ठेवणे शक्य आहे.

६. बँकांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर रोकड जमा राहिल्यामुळे व्याजदर कमी राहतात.

रोकडविरहीत व्यवहारांच्या पद्धती :-

अ) रोकडविरहीत व्यवहारांच्या जुन्या पद्धती :-

बँकांच्या माध्यमातून यापद्धतीचा अवलंब केला जातो. यापद्धतीमध्ये प्रत्यक्ष रोकड न वापरता व्यवहार पूर्ण

केले जातात. अशा अस्तित्वात असलेल्या काही पद्धती पुढीलप्रमाणे:

१. चेक (Check) :- सर्वांना परिचयाची असलेली ही जुनी पद्धत आहे. या पद्धतीमध्ये आर्थिक व्यवहार हे चलनी नोटांशिवाय पूर्ण केले जातात. चेकद्वारे दिलेली नियोजित रक्कम संबंधित व्यक्ती खात्यात जमा करू शकते किंवा रोख मुद्दा काढू शकते. परंतु या पद्धतीत सहीचा नमुना न जुळणे, खात्यात पर्याप्त रक्कम नसणे अशा अडचणींना सामोरे जावे लागते.

२. डिमांड ड्राफ्ट (DD) :- डिमांड ड्राफ्ट ही रोख स्विकारण्यासाठी मालांना सुरक्षित आर्थिक व्यवहार पद्धती मानली जाते. मात्र या पद्धतीत प्रत्यक्ष बँकेत जाऊन सर्व आर्थिक व्यवहार करणे लागत असल्यामुळे वेळ जास्त जातो.

३. ऑनलाईन हस्तांतरण (RTGS/NEFT) :-

रोकडविरहीत व्यवहारासाठी ही सर्वात सोपी पद्धती आहे. परंतु या पद्धतीने रोख हस्तांतरीत करण्यासाठी इंटरनेटची सुविधा असणे गरजेचे आहे. या पद्धतीने अगदी घरो घरून सुध्दा व्यवहार पूर्ण करता येतात. तसेच या पद्धतीने केलेले व्यवहार तेव्हा आणि डिमांड ड्राफ्ट पेक्षा खूप कमी वेळेत पूर्ण होतात.

ब) पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी कॅशलेस व्यवहारासाठी सुचविलेले नवीन पाच सोपे मार्ग :-

भारतातील संपूर्ण व्यवहार हे कॅशलेस पद्धतीने होण्यासाठी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 'मन की बात' या कार्यक्रमातून कॅशलेस अर्थव्यवस्थेला प्राधान्य दिले आहे. त्याचबरोबर 'मेरा मोबाईल, मेरा बँक मेरा बटुआ' असा संदेश देत कॅशलेस व्यवहारासाठी पुढील पाच सोपे मार्ग सांगितले.

१. क्रेडीट, डेबिट कार्ड आणि पीओएस: कॅशलेस व्यवहारासाठी हा एक सोपा मार्ग आहे. भारतात नोटबंदी अगोदर या पद्धतीचा मर्यादित वापर होता. परंतु आता त्यात झपाटयाने वाढ होत आहे. यामध्ये क्रेडीट व डेबिट कार्डचा वापर करून ATM मधून पैसे काढणे, तसेच ATM ते ATM पैसे हस्तांतरीत करणे, वस्तुंची खरेदी

करणे अशी कामे करता येतात. पीओएस चा वापर शाकाभागात अगदी सामान्य आहे. पीओएस म्हणजे 'पॉइंट ऑफ सेल' म्हणजेच विक्रीचे ठिकाण. यासाठी आपले क्रेडीट किंवा डेबिट कार्ड वापरून पेमेंट्स केल्या जाते. या पद्धतीचा प्रत्यक्ष वापर करण्यासाठी प्रथमतः तुमचे खाते ज्या बँकेत आहे, त्या बँकेतून डेबिट किंवा क्रेडीट कार्ड पिन सहोत उपलब्ध करून घ्यावा लागतो. एकदा को कार्ड मिळाले की ते ATM मध्ये स्वाईप करा. पिन टाईप करा आणि तुमच्या हवी असलेली रक्कम टाईप करा. तुमच्याला त्याचक्षणी रक्कम मिळते किंवा हस्तांतरीत करता येते.

२. ई-वॉलेट (E-wallet) :- ई-वॉलेट मुळे पैशांचे देण्या-घेण्याचे व्यवहार शक्य आहे. विशेष म्हणजे ही पद्धती अतिशय सोपी आहे. मोबाईल मधून फोटो पाठविणे जितके सोपे आहे, तितकेच पैशांचे व्यवहार करणे सोपे आहे. ई-वॉलेटद्वारे किरकोळ वस्तू खरेदीपासून ते विमान तिकिटे बुकिंग ऑनलाईन करणे शक्य आहे. या मार्गाचा वापर करण्यासाठी दोन्ही ग्राहकांकडे स्मार्टफोन असणे आवश्यक आहे. ई-वॉलेट ॲप डाऊनलोड केल्यानंतर ऑनलाईन नोंद करून डेबिट किंवा क्रेडीट कार्ड लिंक करावे लागते. PAYAL, PAYONEER, TRANSFERWISE, SKRILL आणि PAYZA ही ई-वॉलेटची प्रसिद्ध उदाहरणे आहेत.

३. युनिफाइड पेमेंट इंटरफेस (UPI) :- स्मार्टफोनचा वापर करून या पद्धतीने अनेक आर्थिक व्यवहार करता येतात. UPI द्वारे आपासो पत्ता वापरून बँकेच्या माहितीमधून प्रवेश न करता पैशांची देवाण-घेवाण करणे शक्य आहे. जसे व्यापारी बँकेत नोंदणो करून स्वाईप मशीन वापरतात, त्याचप्रमाणे व्यापारी बँकांमध्ये नाव नोंदवून त्याच्याशी UPI लिंक करून आर्थिक व्यवहारांसाठी वापरता येते. मात्र यासाठी व्यापा-यांचे बँकेत चालू खाते असणे बंधनकारक आहे. SBI PAY, ICICI POCKET, AXISPAY, UPIAPP, UNION BANK UPI APP, PNBUI, PHONEPAY आणि TRANZAPP ही काही महत्वाची UPI APP आहेत.

४. आधार सक्षम पेमेंट प्रणाली (AEPs) :- आधार सक्षम पेमेंट प्रणालीचे कार्य हे मायक्रो ATM सारखे असते. स्मार्टफोन व फिंगर प्रिंट स्कॅनरचा वापर करून या पद्धतीने व्यवहार करता येतात, परंतु या पद्धतीचा वापर करण्यासाठी सर्वप्रथम आधार क्रमांक बँक खात्याशी जोडणे आवश्यक आहे. एकदा आधार क्रमांक बँक खात्याशी जोडला गेला की, या पद्धतीने इतरांना पेमेंट करणे किंवा स्विकारणे सोपे होते तसेच स्वतःलाही बँकेतून पैसे काढता येतात आणि अधिकचा नोंदणी करणे गरजेचे नसते. तसेच बाकी रकमेची चौकशी, रक्कम काढणे, भरणे आणि आधारकार्ड ने आधार कार्ड फेड ट्रान्सपर करणे सोपे जाते. ग्रामीण भागात या पद्धतीने बँक प्रतिनिधीद्वारे हे व्यवहार केले जात असल्यामुळे ग्रामीण भागासाठी सुद्धा ही पद्धती अतिशय उपयोगी आहे.

५. अविस्तृत पुरक सेवा माहिती (USSD) :- या पद्धतीच्या वापरासाठी स्मार्टफोन व इंटरनेटची आवश्यकता नाही तर ही एक मोबाईल बँकिंग सुविधा आहे. यासाठी मोबाईल क्रमांकाची नोंद मोबाईल बँकिंगसाठी करवी लागते. त्यानंतर कोणत्याही मोबाईल फोनवरून *99# हा USSD क्रमांक डायल करून या सुविधेचा लाभ घेता येतो. या पद्धतीच्या सहाय्याने खात्यातील शिल्लक रक्कम पहाणे, पैसे हस्तांतरीत करणे यासारखे व्यवहार करता येतात. SBI, ICICI, BOB, AXIS BANK & PNB या बँकांमध्ये ही सुविधा उपलब्ध आहे.

क) इतर नवीन पद्धती :-

१. मोबाईल वॉलेट :- या पद्धतीने व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी डेबिट, क्रेडीट कार्ड किंवा इंटरनेटची आणि बँक पासवर्डची गरज नसते. यासाठी स्मार्टफोनच्या सहाय्याने प्ले-स्टोअर मधून मोबाईल वॉलेट डाऊनलोड करून मोबाईल वॉलेट मध्ये IMPS द्वारे पैसे भरून त्याचा वापर खर्चासाठी करावा. PAYTM, PAYMONEY, OXIGEN, LIME, MOBIKWIK ही मोबाईल वॉलेटची काही उदाहरणे आहेत.

२. गिफ्ट कार्ड :- गिफ्टकार्ड या पद्धतीत बँकेतून किंवा व्यापाऱ्यांकडून विशिष्ट मर्यादित रकमेचे तयार कार्ड मिळतात.

त्या कार्डचा वापर करून विशिष्ट व्यापाऱ्यांकडून वस्तूंची खरेदी करता येते.

३. भिम ॲप (BHIM APP) :- भारत सरकारकडून सुरु करण्यात आलेल्या BHIM APP द्वारे UPI च्या मदतीने कॅशलेस व्यवहार करता येतात.

रोकडविरहीत व्यवहाराचे फायदे :-

रोकडविरहीत व्यवहाराचे सरकार व ग्राहकांना होणारे फायदे पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ) सरकारला होणारे फायदे :-

१. करामध्ये वाढ :- पूर्वी काळा पैसे आणि भ्रष्टाचाराच्या माध्यमातून कर चोरी होत होती. त्यामुळे कराच्या माध्यमातून सरकारला मिळणारे उत्पन्न कमी होते. परंतु रोकडविरहीत व्यवहारामध्ये हे शक्य नसल्यामुळे प्रत्येक व्यवहारात पारदर्शकता येते व त्यामुळे कर चुकविणे शक्य होत नाही. पर्यावाने कररुपाने सरकारच्या उत्पन्नात वाढ होते.

२. भ्रष्टाचाराला आळा :- संपूर्ण व्यवहार हे कॅशलेस पद्धतीने झाल्यास भ्रष्टाचाराला आळा बसतो. आता संपूर्ण व्यवहार हे डिजिटल झाल्यामुळे पैशांचे हस्तांतरण झाले किंवा नाही हे लगेच कळते. त्यामुळे कुठल्याही कार्यालयात कामपूतीसाठी पैशांची देवाण-घेवाण होत नाही.

३. कल्याणकारी योजनांना उपयुक्त :- गरीब, मजदूर व सरकारच्या कल्याणकारी योजनांच्या लाभार्थ्यांसाठी ही पद्धती अतिशय उपयुक्त आहे. कारण यामाध्यमातून सरकार सरळ लाभार्थ्यांच्या खात्यात पैसे हस्तांतरीत करू शकते. त्यामुळे या लाभार्थ्यांना संपूर्ण पैसे तर मिळतातच सोबत त्यांचा वेळही वाचतो.

४. नोटा छापण्यासाठी लागणाऱ्या खर्चात बचत.

५. आतंकवादी आणि नक्षलवादी कारवायांना आळा.

ब) ग्राहकाला होणारे फायदे :-

१. दोन हजार रुपयांपर्यंतच्या कार्ड व्यवहारांसाठी १.५ टक्के सेवाकर काढून टाकण्यात आला आहे.

२. डिजिटल प्रणालीने ईंधन खरेदी केल्यास त्यावर ०.७५ टक्के, रेल्वे तिकीटावर ०.५ टक्के, महामार्गाच्या टोलवर

१० टक्के आणि विमा खरेदीवर ८ टक्के, सूट देण्यात आली आहे.

३. सरकारी सर्वसाधारण विमा कंपन्यांचा प्रिमियम ऑनलाईन भरल्यास त्यावर १० टक्के सूट आहे.

४. मोबाईल वॉलेट कंपन्यांनी सुध्दा अनेक प्रकारच्या सवलती उपलब्ध करून दिल्या आहेत.

५. सर्व व्यवहार नोंदवले जात असल्यामुळे खर्चाचा मागोवा घेणे शक्य आहे. त्याचप्रमाणे महिन्याच्या खर्चाचे अंदाजपत्रक तयार करतात आणि आयकर विवरणपत्र भरतांना याचा निश्चितच फायदा होणार आहे.

रोकडविरहीत व्यवहारात महाराष्ट्राचे स्थान :-

गावातील संपूर्ण व्यवहार कॅशलेस पद्धतीने करण्याचा बहुमान महाराष्ट्रातील मुंबाद तालुक्यातील धसई गावला मिळाला आहे. सावरकर प्रतिष्ठानच्या वतीने हा उपक्रम राबविला असून गावातील सर्व व्यवहार कॅशलेसच्या दिशेने वाटचाल करू लागले आहे. गावाची लोकसंख्या दहा हजार असून सुमारे १८० व्यापा-यांच्या माध्यमातून जवळपास एक कोटीच्या आसपास आर्थिक उलाढाल एका दिवसात होते. याशिवाय आजूबाजूच्या परिसरातील टोकवडे, आनंदवाडी, पळू, सोनावले, रामपूर, कळंबाड, जायगाव, मिल्ले, देहरी, खेवारे इत्यादी गावातील नागरीक व व्यापारी या ठिकाणी खरेदी-विक्रीच्या व्यवहारांसाठी येत असतात. बँक ऑफ बडोदाची मदत घेवून गावातील सगळे व्यवहार हे रोखमुक्त व्हावेत व हातात रोकड न बाळगता प्लास्टिक कार्डचा वापर करून हे व्यवहार व्हावेत अशी संकल्पना राबविण्याचे त्यांनी ठरवले. त्यासाठी बँकेने स्वाईप मशीनच्या वापरासाठी कुठल्याही प्रकारचे शुल्क आकारण्यात येणार नसल्याचे मान्य केले आणि ही संकल्पना प्रत्यक्ष राबवून गाव कॅशलेस सुध्दा केले. या गावातील प्रत्येक कुटुंबाकडे जन-धन खाते असून डेबिट कार्डही आहे. त्यामुळे गावातील सर्व नागरीक वडापावपासून भाजीपाला, धान्य, औषधे, खते आणि इतर सर्व गरजांसाठी डेबिट कार्डचा वापर करीत आहे.

निष्कर्ष :- नोटाबंदीचा सर्वाधिक फटका ग्रामीण भागातील लोकांना सोसावा लागला. भारतातील बहुतांश गावात बँका किंवा ATM ची सुविधा नसल्यामुळे तालुक्याच्या ठिकाणी लोकांना दिवसरात्र एक करून पैसे जमा करावे लागले किंवा काढावे लागले. त्यामुळे लोकांमध्ये सरकारविषयी नाराजीचा सुर सुरू झाला होता. परंतु आज त्यात बदल होऊन सरकारने घेतलेल्या निर्णयाचे स्वागत होत आहे. आज लोकांच्या मानसिकतेत बदल होत असून बहुतांश व्यवहार हे कॅशलेस पद्धतीने होत असून त्यात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. त्या सोबतच लोकांना डिजिटल पद्धतीने केलेले व्यवहार सुध्दा सुरक्षित असून वेळेची बचत होत असल्याचे निदर्शनास येत आहे. संपूर्ण भारत आता रोख पद्धतीच्या व्यवहारापेक्षा रोखविरहीत पद्धतीला प्राधान्य देत आहे. आजही ग्रामीण भागात पुरेशा सोयी सुविधा आवश्यक आहे. परंतु आजही ग्रामीण भागात पुरेशा सोयीसुविधांची उपलब्धता नसल्यामुळे हे व्यवहार करतांना लोकांना अडचणींचा सामना करावा लागत आहे. तेव्हा यासाठी आवश्यक असलेल्या सोयीसुविधा सरकारने उपलब्ध करून दिल्यास भारतातील संपूर्ण व्यवहार कॅशलेस पद्धतीने होऊन पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी पाहिलेले स्वप्न निश्चितच साकार होईल.

संदर्भसूची :-

१. के.बी.काटे, बीकिंग, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००४.
२. महाराष्ट्र टाईम्स, नोव्हेंबर २८, २०१६.
३. महाराष्ट्र टाईम्स, नोव्हेंबर २९, २०१६.
४. www.hindikiduniya.com.essay.

समर्पण

श्री गुरु ष.ब्र. १०८ करबसव शिवाचार्य महाराज
व्यादश पट्टाभिषेक वर्धापन दिनानिमित्त प्रकाशित ग्रन्थपुष्प

संपादक

प्रा.शशिकांत बसवेश्वर दरगु मोदी

ISBN No: 978-81-933436-9-2

समर्पण

संपादक —

प्रा.शशिकान्त बसवेश्वर गरगु

सहा प्राध्यापक, संस्कृत विभाग,

नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय, नांदेड-४३१ ४०१

मो. ९९४०५७७३२३४

प्रकाशक —

सिद्धी पब्लिकेशन हाऊस,

नांदेड-४३१ ४०५

०२४६२२५७३८९, ९६२३९७९०६७

श्री गुरु करवसव शिवाचार्य महाराज सदाभक्त मंडळ, वसमत

मुद्रक —

अनुपम प्रिंटर्स, श्रीनगर, नांदेड

मुखपृष्ठ

आवृत्ती — प्रथम

© सर्व हक्क प्रकाशकाधीन

०१ मे २०१८

किंमत ५०/-

प्रस्तावना

मराठी साहित्याचा घालन हे अतिहाय अगुष्ट घालन आहे. महानुभाव, वास्कर, नाभ, शैव अशा अनेक प्रभाव्याः प्रचार आणि प्रचारासाठी मराठी विपुल साहित्य लिहिले आहे. ते साहित्य त्या त्या पक्षाचे असले तरी त्याला स्वतःचा वाङ्मयीन मूल्य आहे. त्यामुळे त्या वाङ्मयाने मराठी वाङ्मयात ऐतिहासिक मोल निर्माण केले. महानुभाव आणि वास्कर, संप्रदायाचे बहुतेक साहित्य उपलब्ध आहे. मात्र वीरशैव संप्रदायाचे फारसे साहित्य उपलब्ध नाही जे साहित्य उपलब्ध आहे, त्याआधारे स्त्रियांच्या लेखनाला इथे वाङ्मयात आणायला येऊन मूल्यमापन केले जाणार आहे. मुख्यत्वात जे स्फुट लेखन झाले त्यातील उपलब्ध साहित्याचा इथे विचार केला जाणार आहे.

१. स्फुट लेखन : स्वातंत्र्यपूर्वी काळात वीरशैव नियतकालिकांतून स्त्री संदर्भातील लेखन पुष्पानीच केले आहे. त्यातून प्रेरणा घेऊन नंतर विविध लिटु लागल्या. त्याच्या लेखनामध्ये बौद्धिक, शैक्षणिक, सामाजिक आणि स्वायत्त असे विविध विषय आढळतात. 'मातृवाक्य' हा लेख निरीकाबाई ओझडे याचा 'मूलतःगुळमाला' या नियतकालिकाने, १९२४ मध्ये प्रकाशित झाला आहे. उपलब्ध नियतकालिकांतून हा सर्वांग मुन आणि स्वोत्प्रेक्षित पहिल्या लेख आहे. यामध्ये लेखिकेने अनेक उदाहरणे देऊन मातृवाक्यल्याचे मान्य पटवून दिले आहे.

त्यानंतरच्या काळात शाताबाई ओझडे, गंगाबाई पटणे, गाता मनेकर, रत्नावती कुल, कु. स्वामिन्या, मत्तादेवी पायमार या स्त्रियांनी १९२४ ते १९५० या काळात मूलतःगुळमाला, शिक्षणप्रकाश, बौद्धिक सामाजिक आणि शैक्षणिक विषयांवरील लेख लिहिले आहेत.

२. स्त्रियांच्या लेखनाचे वाङ्मयीन स्वरूप

स्वातंत्र्यापूर्वी जसे स्फुटलेखन आढळते त्याप्रमाणे अनेक वाङ्मय प्रकारही स्त्रियांनी वाताळलेले आहेत ते लक्षात येते. मात्र हा संबंध काळ हा स्त्रियांसाठी पाचपटण्याचाय काळ आहे कारण सामाजिक परिस्थिती शिक्षणाचा अभाव आणि स्त्री-परंपरांचे प्राबल्य यावर मात करून स्वतःची मुद्रा उमटवण्यासाठी केलेली धडपड आधोमेखित वाङ्मयच तो काळ होता. तरीही स्वातंत्र्यापूर्वी आणि स्वातंत्र्यांतर काळात स्त्रियांनी कथा, कविता, नाट्य, आत्मचरित्र आदि प्रकारचे साहित्य लिहिले आहे.

१९३६ ते १९३९ या काळात 'वीरशैव संजीवनी' या नियतकालिकातून या कथा प्रकाशित झाल्या आहेत. वीरशैव कथा वाङ्मयाची मूल्येच म्हणून आणल्याला त्याकडे प्रगता येईल. त्या कथा पुढीलप्रमाणे आहेत -

१. नदिनीने मोक्षसाधन इतुकला बीरसागर — १५ मार्च १९३६, वी.स.पु.क. २६५.
२. नि.सींग कपुद्रंग — कु. श्यामलता — १५ जाने १९३७, वी.स.पु. ४०.
३. धर्ममा — शांता सातेकर — १५ मार्च १९३७ वी.स.पु.क. १३५.
४. प्रतिकूल जातावरण — मंगल सींगमा — १५ ऑगस्ट १९३९, वी.स.पु.क. २२२.

कविता या काव्यसंप्रकार प्रगुलाने साहित्यात विगुल प्रमाणाने दाखवला पेटत आहे. बीरशैव-लिंगायताने साहित्याची त्याला आपणाले माती स्वतंत्रपणे काढायला आशय सशक्तपणे लेखन करण्याच्या पद्धत्या बीरशैव कवयित्री म्हणजे भावडी या शैव गुरूद्वाराच्या शिष्या भावडी यांनी १९३१ नंतर काढलेले आहेत. मात्र, त्याने प्रकाशन १९५१ मध्ये झाले आहे. 'गुल्यास गाथा' या ग्रंथात त्याच्या मुख्य आणि त्याच्या रचना एकत्रित प्रकाशित करण्यात आल्या आहेत. त्यामध्ये त्याने ४०४ अंश आहेत. या अंशातून त्यांनी वैयक्तिक जीवनाचे, आत्मिक आणिवाचे, मुख्यरील झटणे, श्री म्हणून येणाऱ्या अनुभवाचे आणि अध्यात्मिक अनुभवाचे चित्रण केले आहे. त्याच्या रचना उदाहरणादाखल पाहू.

शिकतार शिकतार, शिकतार झोदत। नाशित गाई विषयमुख॥

व्यक्तिम मुख मिळे सर्व देतो। अविनाश पाते सत्रमुख॥

गु.स. २.क. १५४, पृ. २२१

भावडी याच्या अंशांतील गाथा स्पष्ट, ओघवर्ती, प्रासादयुक्त आणि ओज गुणांचे तेज उमटून दिवने कोणतीही पारंपारिक शिक्षण नसलेल्या या प्रतिभेने वस्तात लाभलेल्या या कवयित्रीने बीरशैव-लिंगायत साहित्याला समृद्ध केले आहे.

भावडी याच्या नंतर श्री सिध्द गीतावली — प्रमिलाताई कोठालकर १९५५, सौभाग्यसंपदा — शशिकला मडकी १९९२, गीतबसवावली — शालिनी दोडमणी १९९५, रमतेरग भक्तीगीते — शकुलता असरीमकर २००१, श्रीमद्वसिष्ठ भक्तिगीते — मालती अन्वमा २००३, बीरशैव कथासूत — मंगलता खामो २०११, गुण्याव — शितावडे पाटिल आणि बीरशैव अत्तकामहाटेची पदावली — दैवशाला सिध्देश्वर या पुस्तकात समावेश आहे. या सर्वत्र पुस्तकातील कविता ही भक्तीकाळ्य संबोधता येईल अशा स्वरूपाची आहे.

शालिनी दोडमणी यांनी 'गीतबसवावली' ही एक गाथा —

अनुभव घेवपी आत्मनंदा सिध्द कथाकार्या

कायकांत गडती शरण जाणूनी शरणार्थी।

अल्लभप्रभु ससतगमाच्या भक्तिने रंगला

शरण आणि शरणी द्वये अनुभावे रंगला॥

साध्याने त्यांनी मान्या समवेधवाच्या जीवमकरणा गीत शब्दवत्त वत्ता आहे

ही लिखित पण्डित चरित्र हे शशिकला मंडकी यांनी त्यांचे गुरु कुमारस्वामी यांचे 'योगीराज कुमारस्वामीजी' या नावाने लिहिले आहे. शशिकला मंडकी यांचे चरित्र लेखनातील कार्य अतिशय महत्त्वाचे आहे. कारण त्यांनी एकुल ६८ चरित्र लिहिले ती पुढीलप्रमाणे आहेत

१. योगीराज कुमारस्वामीजी १९६९
२. दिव्यानुभूती १९७२
३. दाम चीरगाणी मीरा - अक्कामहादेवी १९९१
४. मलवी कुमारस्वामी १९९४
५. त्र्यम्बकती दानिशवरी १९९६
६. अजेयशरण महिचाल १९९८
७. शरण रामायण १९९९
८. मयुरी शक्त अक्कामहादेवी २००७

९. काशी योगीजी अक्का नागाविका २००७ इत्यादी चरित्र ग्रंथाने लेखन काम त्यांनी एक वेगळा इतिहास निर्माण केला. याचवेळीच शालिनी दोडमणी यांनी माता महादेवी १९९६ आणि कायकावणी चन्मबसवपदेव १९९८ हे दोन चरित्र ग्रंथ लिहिले आहेत. तसेच 'हनागल' कुमारस्वामी रेखा अष्ट्रे तर १०८ 'य. य. डॉ. शिवनार्य श्रीमठ माधुर यांनी चरित्रांनी उत्तम लिहिले आहेत. लावण्यवती चौधरी यांनी 'याप्पा' एक आनंदयात्री १००८ आणि 'भक्तीशक्ति' मलावती २००८ हे दोन चरित्र लिहिले आहेत. या सर्वच चरित्राभ्यां चरित्रांचे मातांच्या अधिकार कला समाजाच्या कलात्म्या मातृत्व व्यक्तींची प्रेरणादायी चरित्र आहेत.

कथा, कविता आणि चरित्र साध्यानेच तात्विक लेखनही विपुल प्रमाणात लिहिले गेले आहे. त्यांच्या पुढीलप्रमाणे बांडल्यात तसे करण येईल

दिव्य महेश शशिकला मंडकी १९७९, प्रार्थना योग शशिकला मंडकी १९८०, शिवराज श्री लक्ष्मण महाराज शिवपाठ विवेचन - मरानंद मंडकी, शरण महेश - शालिनी दोडमणी २०१०, प्रामुख्याने इत्यादी ग्रंथांचा उल्लेख करता येईल.

साध्याने कानड मधून मराठीमध्ये अनुवादित करण्यात आलेले साहित्यही विपुल आहे. यच्चन साहित्य, कादंबरी, चरित्र, नाटक आणि तात्विक हे सर्व लेखन या प्रकाराने आहे. कानडमधील यांच्या शक्ताने लिहिलेले वचन साहित्य आणि अन्य साहित्य प्रकाशने शंकरभट्टांनी अधिक प्रथे मराठीमध्ये अनुवादित करण्यात आले आहेत. हे अनुवाद प्रामुख्याने

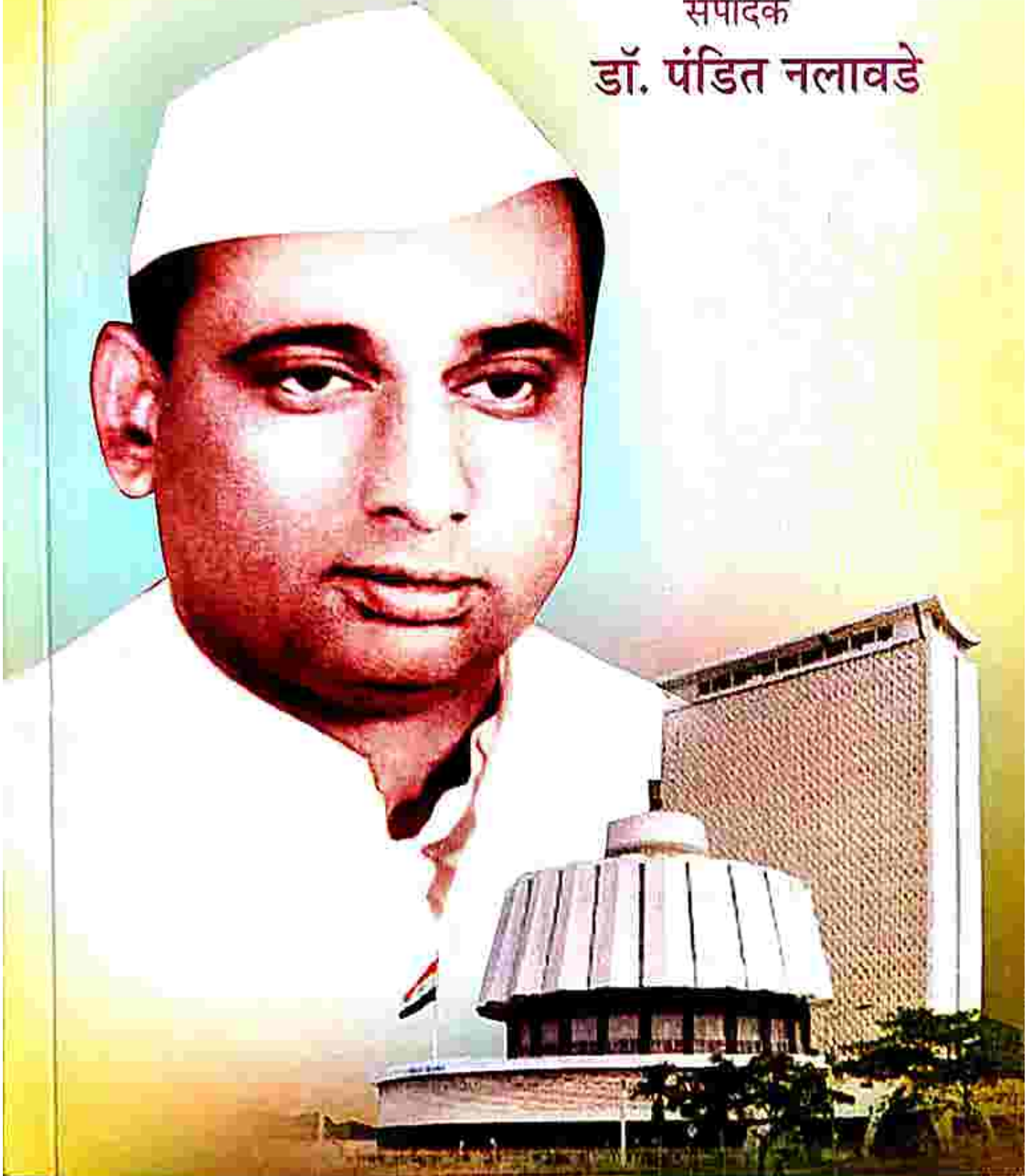
जयादेवीसाई लिंगाडे, शशिकाल मडकी, शालिनी चोडमणी, अनुराधा लोंढगे, रेखा अदुरे,
कमला पाटिल, उमा कुलकर्णी यांनी केलेले आहेत.

चौदशीच शास्त्रिन्य प्रवाहाची गती मंद आहे. मात्र सरीसौ या विस्मयकम स्वरुपा
विचाराजोगा आहे. बदलत्या काळातही टिकून असलेल्या मनुष्यानुसार हे शास्त्रिका स्वतःचा
काळाय निर्माण झाले आहे. गेल्या शंभर वर्षांचा काळात त्यासमोरी विचारांचे लेखन हे अल्प
आहे. मात्र जे झाले आहे ते मात्र हा स्वतः काळाय प्रवाह अशक्यपणे पुढे पाऊन जाणारे
आहे, हे निश्चिन.

क्षितिजापल्याड

बाबूरावजी काळे यांची
विधिमंडळातील निवडक भाषणे

संपादक
डॉ. पंडित नलावडे

- ◆ क्षितिजापल्याड...
बाबूरावजी काळे : विधिमंडळातील निवडक भाषणे
संपादक : डॉ. पंडित शेषराव नलावडे

ISBN 978-93-81161-96-8

© बाबूरावजी काळे मेमोरियल ट्रस्ट

- ◆ प्रकाशक
के. एस. अतकरे
मो. ९३२५२१४१९१
कैलाश पब्लिकेशन,
औरंगपुरा, औरंगाबाद.

द्वितीय आवृत्ती
२५ नोव्हेंबर २०१७

- ◆ अक्षरजुळवणी
राजीव पुंडलिक चौतमल
मो. 9975139748
साक्षी टाईपसेटर्स, औरंगाबाद.

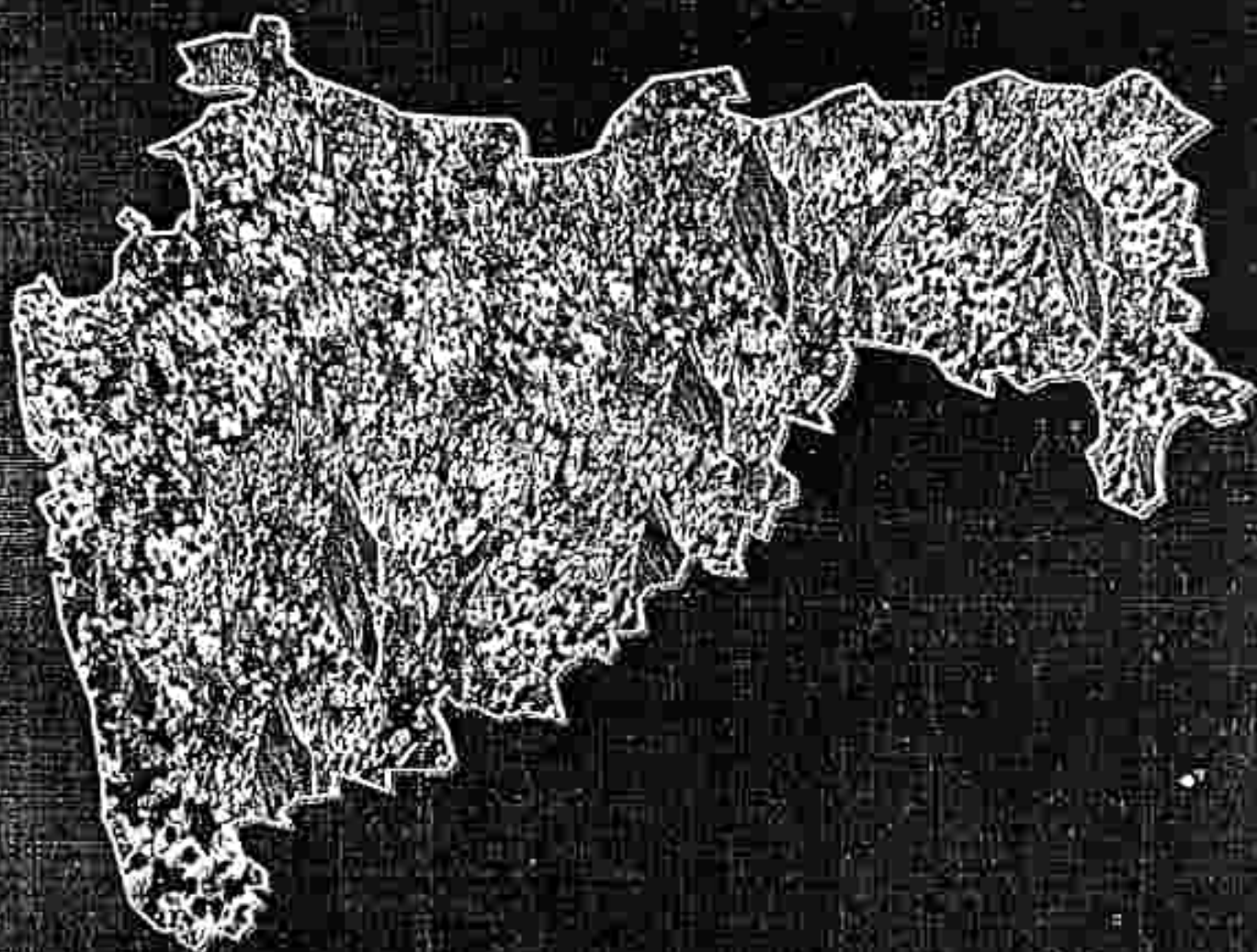
- ◆ मुखपृष्ठ : सरदार

- ◆ मुद्रक
रुद्रायणी ऑफसेट
औरंगाबाद.

- ◆ किंमत : ३००/-

ઝાપાઘા પ્રાંતી ઝોરો : લા વ કશાપાતી ?

• સંપાદક •

ડૉ. વ્હી. એલ. એરંડે

ડૉ. હંસરાજ ભોસલે

MR. RAJU B. VANARSE
ASSTT. PROFESSOR
Dept. of Pol. Science
Pandit Jawaharlal Nehru College,
Shivaji Nagar, Aurangabad.

मराठा क्रांती मोर्चे : का व कशासाठी ?

Date - 15/04/2017

संपादक

डॉ. व्ही.एल. एरंडे

डॉ. हंसराज डी. भोसले

संपादक मंडळ

श्री एम.एम. जाधव
श्री अजय एस. मोरे

श्री दिलीप व्ही. धुमाळ
श्री डी.बी. वरमदे

मराठा क्रांती मोर्चे : का व कशासाठी ?

അപ്തവാക്യം, അപ്തവാക്യം, അപ്തവാക്യം

घेतल्या सव प्रत्येक आयोगाने आरक्षणाच्या निकष सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या मागासलेले, (जाती नाही) असाच अविषय दिलेला आहे. ऐका घेतल्यामुळे सामाजिक दृष्ट्या प्रगत ही परिभाषा बदलणे या दिश्यात पुरस्ती करणे अपरिहार्य झाले आहे. केवळ बरिष्ठ जातीत जगात आल्यामुळे एखाद्या समाज सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या मागास प्रवर्गात मोडत नाही असा बरधोपद परिभाषा बदलत्या परिस्थितीचा अपरिहार्य परिणाम म्हणून कालबाह्य सिध्द झालेला आहे. परंपरागत शेतीव्यवसायाला कवटाळून बसलेला हा समाज प्रसिद्धा, आर्थिक संपन्नता व सामाजिक दर्जा या विशेषणांना आज अपाय ठरला आहे. मुळातच एखाद्या समाज मागास असणे या नसणे हे केवळ आर्थिक तत्वांशी निगडित असल्यामुळे ग्रामीण भागातील ५० टक्के मराठा समाज शेतमजूर, कामगार, बेकार झाला असेल तरी सुद्धा त्याला जमीनदार म्हणूनच वाच? या प्रश्नाचे उत्तर नकाराची जरीत नस आरक्षणाच्या भाषागमन स्थाना समाजाच्या किमती आर्थिक घातकीवर आणणे क्रमप्राप्त ठरते. केवळ भूतकालात समाजाचे उभेपण एक समूह प्रस्थापित व वर्चस्ववादी समाज ही दिनक्रमाची विशेषणे लावणे म्हणजे या समाजाची मूर्त घेण्यात आले आहे. जसे आम्हाला वाटते. आज समाजिक दृष्ट्या मागासपत्तने देखील सर्वसामान्य मराठा समाजाच्या तुलनेत अधिक प्रगत व प्रस्थापित झालेला आहे, हे आकडेवारीसह सिद्ध करता येईल. सामाजिक न्यायचा समान वितरणाचा दिवस मराठा समाजाला लागू करण्याची आज गरज आहे. केवळ राजकीय सत्तेत सत्त प्रथम राहिलेली अगिजना जात म्हणून जाता सर्वसामान्य मराठा समाजाची अखेलेला थांबली पाहिजे, असा आग्रह प्रतिक्रियात आहे. आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध व सामाजिकदृष्ट्या प्रस्थापित असलेला कोणताही समाज क्रांतीची भाषा करत नाही. चर्चित, उपेक्षित व सर्व बाजूने मागासलेला समाजच क्रांतीची भाषा करत असतो हा जगाचा इतिहास आहे. जातीय संघर्षने अक्षर, कृष्यसहित रस्त्यावर उतरलेला समाज आपल्या वैचन्यत्वावर आरुढ होऊन सामाजिक व आर्थिक परीचलनाची मागणी करत असताना तर त्यास पाठे फोडणारे प्रश्न उपस्थित करून किंवा चाकोरीयत्वा क्रांतीयाचा व त्यातील सरतुडीचा भोळक अन्वयार्थ लावून समाजाच्या सहनशिलतेचा अंत पाहू नये एतदीय अपेक्षा आहे.

(लेखक जि.प.शिक्षक तथा मराठा सेवा शाखा निरंगावे तालुकाध्यक्ष आहेत.)

मराठा क्रांती मोर्चाचा व कशासाठी ? (११०)

पा.व्हो. राजु भागोजी बनारसे
मो.नं.०९४४०४२६३७९२/९४२५४२३४९९
E-mail:rajubanarase899@gmail.com

मराठा क्रांती मोर्चाचा अन्वयार्थ

मराठा जिल्ह्यातील कोपडी या गावात एक अत्यवधीन मुलींवर काही मराठ्यांनी अत्याचार करून तिची निर्घृण हत्या केली. या घटनेने महाराष्ट्रातील मराठा समाज खरबडून जाणू झाला असून आरोग्यीन कडक शासन वाराचे बाबताही लाचोईचा समूह रस्त्यावर येत आहे. मराठा समाजाच्या काही निवडक पदाधिकाऱ्यांची एक औपचारिक बैठक औरंगाबाद येथे झाली. लाचनर लांकांचा मोर्चा घेतून कोपडीतील पिढीत भविमीला मरणा किंवा श्रम अशी समाजी कल्याणचे नियोजन होते. लाचनर मराठ्यांना जमविले व आहेरा असताना वानपेक्षित बार-पाच लाख लोक या मोर्चात सहभागी झाले. 'एक मराठा लाख मराठा' अशी घोषणा देऊन औरंगाबादत महिला मोर्चा दिघाला व त्यास अभूतपूर्व असा मार्तिया भिळात्याने महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यात लाखांचे मोर्चे दिघाले. आज महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्याने मोर्चाचे नियोजन केले असून मराठा मोर्चाच्या लाखांच्या सुधारित आवृत्त्या निघत आहेत. महाराष्ट्रात अनेकदा मुली, स्त्रीया, महिला यांच्यावर अत्याचार, बलात्कार करून त्यांचा खून करण्याच्या घटना घडल्या आहे. असे असताना कोपडी प्रकरणानंतर मराठा समाज लाखांच्या संख्येने संघटीत होऊन मोर्चे का काढत आहेत ? हा विचार करायला लावणारा प्रश्न आहे. हे मोर्चे अत्यंत शांततेच्या, अहिंसेच्या मार्गाने कोणतीही धोणाबाजी न करता, कोणत्याही महापुराभाचे नाव न घेता आणि विशेष मराठे समाजातील तरुण-तरुणी, महिला यांच्या प्रचंड सहभागाने निघत आहेत. हा प्रश्न महाराष्ट्रातील राजकीय, सामाजिक आणि वैयक्तिक क्षेत्राला विचार करायला लाग पाडत आहे. महाराष्ट्रात ज्या समाजाची बहुसंख्याक परंतु असंघटीत होऊन सवैधानिक व अहिंसेच्या मार्गाने आणि अभूतपूर्व पद्धतीने संघटीत होऊन आंदोलन करतो आहे. ही महाराष्ट्राला विचार करव्यास लाग पाडणारी बाब आहे.

मराठा क्रांती मोर्चाचा व कशासाठी ? (१११)

[illegible]

महाराष्ट्रातील मराठा जातीची लोकसंख्या साधारणतः २०-३०% इतकी आहे. जातीय बुद्धि व्यवहार गती हा अगुण संघर्षांमुळे महाराष्ट्राच्या राजकारणात भरतसुद्धा गाढ जात आहे. मुख्यमंत्री पद आणि अनेक महत्वाची खाती मराठा नेतृत्वाी अनेकदा लोभाजलेली आहे. राज्याबरोबर दिल्लीच्या तत्त्वपटील मराठा वा. पोटचत आहे. तरीही मराठा समाजाचा आपल्या हक्कासाठी संघर्ष करताना लागतो. मोठी काळजी लागताना या घाटीमार्गे विशिष्ट अशी घाटीमुणी आहे. त्याचच मिळत होके आचक्यम् आहे. मराठा जात ही संतीवर आपला उदरनिर्वाह करतारी जात आहे. गती हा प्रमुख व्यवहार असल्याने माराष्ट्रातील संघर्षात हा जातीचे बापाय असुन घेऊनवी अवस्था आचक्यम् बनत घाललेली आहे. संघर्षात अवस्थेत समाजाची अर्थव्यवस्था दह पाईल असेली आहे. इ. स. १९४९ मधील म. जाती चोरणाल अनेक घराणे संघर्षात अनेकना त्याच घराणे घेतल्यात लागले. लगेच आर्थिक आणि मानसिकदृष्ट्या खराब घालता त्यातून आत्महत्येचे प्रमाणवाढते. विचारा उपादान खरी वाढता त्यात पावसाचा लहरीपाणा आणि एतडे कळकळी होत पिकांतेच तर उपादानात हनी भावाचा अनाम असल्याने आणि व्यापाण्याच्या मजलीने आणि दलावाद्या मराठा जातीची गती का. व. मराठावाती १ १५४२

प्रादेशिकीयता कायम, पुराने संसूने दाखले त्यात सुधारणे हा यादवीला पुंजलेला एक ठोप दिव्यानी ही योजना दुष्काळ अशी अवस्था परराष्ट्रवाहत महाराष्ट्राच्या काही भागांशी कायमची दिव्यानी संसूने कळेल तर विभागात व त्यातून निर्माण व तालेनी मानसिक अस्वस्थतावाणी भागना. म्हा संविधानी नाकारात्मक इष्टीकोन असेवा त्या भागातील बहुसंख्य लोकांची त्यात झालेला दिव्यानी. यात ही खडबळा ही आध्यात्मिका भागी स्थिरावारी व त्यातून विभागीय दंडावली व परिस्थितीही दोन ठोप फरकवाणी दखना जेव्हा ती दो ठोपी अजबत अधिका झाले त्यात जावती.

ग्रंथ ही कोरवाची नगरी असले आणि मावून शेतीच्या तज्ज्ञांमध्ये स्वतः पालवलेल्या भरावा समाजाच्या नवीन मार्ग शोधण्याची आवश्यकता वाटू लागली आहे. त्यामुळे आपली आणि आपल्या मुलांची या प्रश्नांमुळे सुटका करण्यासाठी आवश्यक हा एक मार्ग आहे असे समाजातील बहुसंख्य मतांवरून वाटू लागले. शिक्षण आणि नौकरांमध्ये मतांतराचा आस्पाव मिळाल्यास आमची मुले शिकतील त्यांनी काही प्रमाणात का होत नाही नौकर्या मिळतील आणि त्याची आवश्यकतेच्या प्रश्नांमुळे सुटका होईल असा एक नवा काळावाद या समाजात निर्मोक्ष झाला. शेती जोडण्याचा व्यवसाय झाला असेल तर शिक्षण घ्या, स्पर्धा करा आणि नौकरी मिळवा असा सल्ला इतर समाज बांधव मतांतरांना देतात. परंतु आजच्या शिक्षण व्यवस्था शिक्षण घेणे हे दुष्काळग्रस्त शेतकऱ्यांच्या मुलांचे काम राहिले नाही. शाळा, महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या फिस या लाखात आहेत त्या ग्रंथ दुष्काळग्रस्त शेतकऱ्यांच्या पाल्यांना शक्य नाही. खेड्यात जवळ शिक्षणाची व्यवस्था नाही आणि शहरात येऊन शिक्षण घेणे शेतकऱ्यांचे पाल्यांना आर्थिकदृष्ट्या जपेत नाही. त्यात कुटुंबीही शिथिल होती नाही. आरक्षण नाही किंवा शारांनाकडून कोणतीही आर्थिक मदत नाही. दात आहे पण वणे नाही अशी अवस्था भरावा समाजातील तरुणांची झाली आहे. मग आता आपण संघटीत झाले पाहिजे. महाराष्ट्रातील अत्यसंख्याकांनी जे आपल्या पदरात पावून घेतले त्यासाठी जे संघटीत संघर्ष त्यांनी केला तो आपणीही केला पाहिजे याची जाणीव बराच समाजातील तरुण वर्गास झाली आहे. हे देखील सोप्यातील नवी दबावाचे एक कारण आहे.

महाराज समाज हा संस्थापारी आणि शिक्षण संस्थांची मालकी असणारा संघाज आहे अशी टीका होते. या टीकेला तथ्य देखील आहे. परंतु त्याची दुसरी बाजू देखील समजून घेणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्राच्या निर्मितीपासून आजपर्यंत महाराज जवळी भावी काय कशासाठी ? (पृष्ठ 3)

काशीची शिक्षा झाली पाहिजे. हा बदल फास्ट ट्रॅक न्यायालयासमोर यावा, मराठा समाजाला आरक्षण मिळवते पाहिजे, अॅट्रिबिटी ऑफिस गैरकार टाळण्यासाठी त्यामध्ये त्वरित दुरुस्ती करावी. आत्महत्याप्रसन्न शेतकऱ्याला त्वरित व निश्चित आर्थिक मदत आणि कुटुंबातील एका व्यक्तीस सरकारी नोकरी द्यावी. मराठा समाजाचा विशेष असतोना बाबताहेच पुरंदरे यांना देण्यात आलेला महाराष्ट्र भूषण बरकरार भागे घेण्यात यावा. अशा काही मागण्या घेऊन मराठा समाज बरखाबर आला आहे. या मागण्याचा सकारात्मक विचार सरकार दरबारी होणे आवश्यक आहे. महिला सुरक्षेबरोबर शेतकरी आत्महत्या हा विषय गंभीर बनला आहे. दूष्कृत शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येमध्ये मराठ्यांचे प्रमाण जास्त आहे. कारण शेतकरी अशक्तपण असलेला हा महाराष्ट्रातील सर्वात मोठा समाज आहे. त्याची वेगवेगळी बारीक आहे. विशेषतः मराठ्यांच्यात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या मोठ्या प्रमाणात होत आहे. प्रत्येक मराठा नेते देखील त्यास जबाबदार आहे. सिधनाच्या महत्त्वकांक्षी योजना त्यांनी राबविल्या नाहीत. ज्या योजना राबविल्या त्यात विक्रमी त्रुटीदार आले आहेत. काही मराठा नेत्यांची मानसिकता अत्यंत संकुचित असून दबावा यावात बांधण्याचा नैसर्गिक प्रवाह असेल व तो अडवला तर गावातील शेती सधर होऊ शकते याची कल्पना असून देखील ते पाणी अडविले जात नाही कारण हे पाणी जर अडविले तर शेतकरी सधन होईल आपल्या ऐकण्यात राहणार नाही त्याचे उत्पन्न वाढेल उत्पन्न वाढल्यास हा शेतकरी गावातील माझ्या राजकारणाला सुरुंग लावेल आणि मग ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद आमच्या ताब्यातून जाईल अशी भीती या नेत्यांना आहे. त्यामुळे सार्वजनिक विकासाचा कार्यक्रम स्व-विकासावर खर्च केला जातो. व जनतेच्या पैशावर डल्ला मारण्यासाठी वेगवेगळ्या क्लुप्त्या शोधल्या जातात. परिणामी बहुसंख्य समाज दारिद्री बनतो व कांहीना अतिविकासाचे ऑप्सिडीटी होते. हे मराठा समाजाचे वास्तव असून गावागावात निवडणुकीच्या काळात घरे फोडली जातात ती पुन्हा कधी जोडली जात नाही. भावा भावात कायमचे विद्रुष्ट तायर होते व समाजाच्या अधोगतीची प्रक्रिया वेग घरते.

मराठ्यांकडे जमिनी आहेत त्यामुळे त्यांना आरक्षणाची काय गरज अशी टोका इतर समाज करतात. जमीन असणे हा प्रतिष्ठेचा किंवा आर्थिक सुरक्षेचा विषय राहिला नाही. काही अंशी तो शाय बनत चालत आहे. जमिनीचे क्षेत्र कमी झाल्याने समाजात अनेक तट निर्माण झाले आहेत. विशेषतः मराठा

मराठा क्रांती मोर्चाचा व कशासाठी ? (१९६)

समाजात यांचाच भोंढण हे प्रत्येक वर्षाचा ठरलेला कार्यक्रम बनला आहे. जून महिना शेतकऱ्यांचा वेरणीचा काळ आणि पोलीस ठाण्याचा सुगीचा काळ असतो. कारण सांधाचे भोंढण याच वेळी ठरलेले. कुंपणाचे शेत खाल्ले या ऐवजी बांधकऱ्यांनी शेत खाल्ले किंवा जमिनीने मराठा समाज खाल्ला असे म्हणण्याची वेळ आली आहे. मराठा समाजाने मोर्चे काढण्याबरोबरच आत्मघितन करण्याची देखील गरज आहे. आम्ही फक्त दुतऱ्याला दोष देण्यात घन्यता मानने योग्य नाही. आपण जेव्हा दुसऱ्याकडे एक बोट दाखवतो तेव्हा चार बोट आपल्याकडे असतात याचेही मान मराठ्यांना ठेवावे लागेल. फक्त मराठा पुढारी, सरकार, कायदे यांना दोष देण्यापेक्षा आपण स्वतः चे आत्मपरिक्षण करून माझ्या परिस्थितीला इतरांबरोबर मी सुद्धा जबाबदार आहे. याचे मान ठेऊन मार्गस्थ होणे आवश्यक आहे.

मराठा समाजाच्या क्रांती मोर्चा निमित्त मराठ्यांना आमत्यातील स्व-ची जाणीव झाली ही अत्यंत सकारात्मक बाब आहे. त्या जाणीवेला योग्य दिशा मिळाली तर समाज उद्धारात त्याचा उपयोग होईल. या मोर्चाच्या माध्यमातून मराठा आरक्षणाची मागणी होत आहे. ती जर पूर्ण झाली तर अनेक गरीब, भूमीहीन, शेतमजूर व शेतकऱ्यांच्या मुलांना त्याचा फायदा होईल. शिक्षण याचाची मुलभूत गरज भागेल आणि स्वातंत्र्यानंतर मराठ्यांच्या ज्या दोन पिढ्या शेतता खपल्या, किमान तिसऱ्या पिढीचे भविष्य तरी उज्ज्वल होईल अशी आशा या मराठा क्रांती मोर्चाच्या निमित्ताने करूयात.

(लेखक राज्यशास्त्राचे प्राध्यापक असून पंडीत जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद येथे कार्यरत आहेत.)

मराठा क्रांती मोर्चाचा व कशासाठी ? (१९७)

✓ p 4
2016-17

मानवाधिकार आणि जागतिकीकरण

डॉ. ज्योती राणे
प्रा. ललित मोमाया । डॉ. विजय तुंटे

- Nitin Patil, Amalner

- **Womens Rights In India : Constitutional Rights and Legal Rights**
- Prof. Sandhya M. Patil, Dhule

- **Universal Declaration of Human Rights and its Influence on Judicial Pronouncements of Indian Judiciary: An Overview**
- Sachin baban pathare, Aurangabad.

- **Conceptualizations of Human Rights**
- Mrs. Manjusha Babare-Jadhav

- **Human Rights and Constitution of India**
- Dr. Prabhakar Jadhav, Dharmabad Dist Nanded
- Dr. T. Prasannarani, Dharmabad Dist Nanded

- **Making Human Rights of Man, Woman & Child - A Living Reality**
- Prof. Dr. Pankajkumar Sahantaram Nannavare, Chalisgaon

- **Dr. Ambedkar's "ANNIHILATION OF CASTE AND HUMAN RIGHTS"**
- Asst. Professor. Krishan R. Sandanshiy, Chopda

- **African American Literature and American Civil Rights Movement**
- Mr. Jitendra B. Patil, Amalner

- **Challenges before Human Rights Movements**
- Prof. Dr. Deelipsing S. Nikumbh, Chalisgaon

- **Human Rights and Minorities**
- Shnikh Viqar Ahemad, Jalgaon.

- **मानवाधिकार एवं महिलाएँ : हिन्दी साहित्य के संदर्भ में**
- प्रा.डॉ.कल्पना आर. पाटील, अमलनेर

- **शिक्षा एवं मानव संसाधन विकास का अवलोकन**
- श्री.हर्ष नेतकर, जळगाव
- डॉ.विजय तुटे, अमळनेर

- **मानवाधिकार को कुचलते समकालीन प्रसंग : संदर्भ हिन्दी काव्य**
- प्रा.डॉ.अशोक एम. पवार, नंदुरबार.

- **मानवी हक्क व भारतीय राज्यघटना**
- डॉ.सौदागर फैय्याज मुनीरसाब, नांदेड.

- **मानव अधिकार : भारतीय राज्यघटनेतील प्रतिबिंब**
- डॉ. सत्यपाल हरिभाऊ कांबळे, औरंगाबाद,
- डॉ. राजु भागाजी बनारसे, औरंगाबाद.

- **मानवअधिकार आणि भारतीय संविधान**
- प्रा.डॉ. आनंदा बाबुराव सोनवणे, नवलनगर, ता.जि. धुळे

अथर्व पब्लिकेशन्स

मानवाधिकार आणि जागतिकीकरण

© सुरक्षित

ISBN 978-93-86196-54-5

प्रकाशक

युवराज भद्र माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड,
धुळे - ४२४००१.

संपर्क ९४०५२०६२३०

जळगाव तळमजला, ओम हॉस्पिटल,
ऑग्लो उर्दू हायस्कूलजवळ, ठाके कॉलनी,
जळगाव - ४२५००१.

संपर्क ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७

ई-मेल atharvapublications@gmail.com

वेबसाईट www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती

२० मार्च, २०१७

अक्षरजुळवणी

अथर्व पब्लिकेशन्स

मुखपृष्ठ

विशाल लोहार

मूल्य

५५०/-

online पुस्तक खरेदीसाठी

www.atharvapublications.com

कातील प्रसिध्द झालेल्या लेखांशी मुख्य संपादक, संपादक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

एज्युकेशन सोसायटीचे प्रताप कॉलेज, अमळनेर, येथील युजीसी पुरस्कृत 'The Role of Human Rights in Democracy
& An Era of Globalization' या राष्ट्रीय चर्चासत्रातील लेखांचे संकलन.

मानव अधिकार : भारतीय राज्यघटनेतील प्रतिबिंब

डॉ. सत्यपाल हरिभाऊ कांबळे
राज्यशास्त्र विभाग, विवेकानंद कस्तूर, सरदार वल्लभभाई शाण्डिल्य व निरंजन भट्टाचार्य, बी. ए. ए.
डॉ. राजू भागाजी बनारसे
सहायक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, पंडीत जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, बी. ए. ए.

प्रस्तावना :

अधिकार सरळ सरळ अशा सामाजिक अधिकारांच्या नावाने ओळखले जातात जे व्यक्तीच्या जीवनाचे सर्वोत्तम कल्याण, व्यक्तीची व्यक्तीगत ओळख व सर्वांगीण विकास साध्य करण्यात मोलाची मदत करतो. अशा उद्देश ठेवूनच लोकशाही शासन व्यवस्थेत जनतेचे शासन निर्माण होते. केवळ जनतेच्या हितासाठीच शासनाचे अस्तित्व कायम केले जाते. जेव्हा लोकशाही शासन आपल्या जनतेच्या हित व कल्याणासाठी अधिकारांची व्यवस्था करतो तेव्हा शासन जनसामान्यांना सर्वोत्तम सेवा देऊ शकतो. राज्य कधीही अधिकार देत नाही. तो केवळ अधिकाराला मान्यता देतो. शासन कधीही अधिकार प्रदान करत नाही, केवळ त्यास संरक्षण देतो. अधिकार समाजाच्या विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीतून उदयाला येतात. समाजामध्ये असे अधिकार कायम सामाजिक असतात. अधिकार व्यक्तीशी संबंधित व व्यक्तीसाठी अस्तित्वात राहतात. हे व्यक्तीच्या वर्तनातून व्यक्त होतात. व्यक्ती व समाजाचा सर्वांगीण विकास होऊन आदर्श समाजाची पुनर्रचना करण्यासाठी अधिकाराची नितांत आवश्यकता असते. थोडक्यात अधिकार व्यक्तीशी संबंधित असल्यामुळे व्यक्तीच्या विकासाची आवश्यक अट आहे. अधिकार आपल्या सामाजिक स्वभावाची निर्मिती आहे. अशाप्रकारे समाजाचा सदस्य म्हणून व्यक्तीला प्राप्त होतात. अन्य अधिकारामध्ये हस्तक्षेप करू शकत नाही.

प्रसिद्ध अभ्यासक एस रामफुल म्हणतात की, 'मानव अधिकार व्यक्तीतून जन्माला आले नाहीत तर व्यक्तीबरोबरच जन्माला आले आहेत. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या प्रवचनाच्या प्रतिकाच्या स्वरूपात जेव्हा मिळाले नाहीत तेव्हा मुलभूत मानव प्रतिष्ठेच्या सारातून उदयास आले आहेत. मानव अधिकार व्यक्तीबरोबरच मनुष्याच्या वेशात राहतात. मानव अधिकाराचा सामान्यपणे अशा अधिकाराच्या स्वरूपात अर्थ लावला जातो. जो व्यक्तीच्या स्वरूपात अंतर्भूत आहेत त्याशिवाय आपण व्यक्ती म्हणून समाजामध्ये वावरू शकत नाही व अनिवार्य आहेत. कारण आपली मानसिक शक्ती, अलौकीक बुद्धीमत्ता व व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी सहकार्य करतात.' मानवजातीच्या जीवनात मानवअधिकाराचे महत्त्व अधिकधिक वाढत आहे. ज्यामध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि योग्यतेस केवळ संरक्षणच नाही तर सन्मान, पत्त, प्रतिष्ठा, स्वाधीनता, आत्मसन्मान प्राप्त करण्यास मदत होते. उपरोक्त सदरील परिस्थिती भारतीय राज्यघटनेने निर्माण करून दिली आहे. उपेक्षित, वंचित, स्त्री, मागास, आदिवासी, विशेष मागास, अनुसूचित जाती, जमाती अशा चर्चित घटकांना प्रतिष्ठेने जगण्यासाठीची संपूर्ण व्यवस्था राज्यघटनेने केलेली आहे. त्याचा वेग घेण्याचा उद्देश प्रस्तुत लेखाचा आहे.

मानव अधिकाराचा आशय :

मानव अधिकाराचा अर्थ संक्षिप्तपणे समजून घेणे गरजेचे आहे. काही प्रतिनिधिक व्याख्यांचा अर्थ व स्वभावात मानव अधिकाराची संकल्पना समजून घेता येईल.
प्रा. हेरॉल्ड जे. लॉस्की - 'अधिकार म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती होय की ज्याशिवाय व्यक्तीला स्वतःचा सर्वांगीण विकास करून घेणे शक्य होत नाही.'
टि. एच. ग्रॅन यांनी 'मानवाच्या आंतर्गत विकासासाठी आवश्यक असलेली वास्तव्य परिस्थिती म्हणजे अधिकार होत.'

प्रा. बोझांफे यांनी 'आपण ज्या समाजाचे घटक असतो त्या समाजाच्या सर्वोच्च कल्याणाच्या दिशेने आपले

जीवनाचा विकास घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असणारे साधन होय.

सा हेतूच लाऊटपेच या प्रसिद्ध मानवाधिकार समर्थकाने आधुनिक राज्याची कार्ये सांगताना म्हटले आहे की, 'राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा अंतिम उद्देश हा मानवी व्यक्तित्व व त्याच्या मुलभूत अधिकारांचे संरक्षण करणे होय.' डॉ. बी. एस. वाघमारे यांनी आपल्या 'मानव संसाधन विकास आणि मानवाधिकार' या पुस्तकामध्ये घेतली आहे.

संयुक्त राष्ट्रसंघाने मानवाधिकाराचा आशय स्पष्ट केला आहे. संक्षिप्तपणे 'मानव अधिकार हे सार्वभौम व वैश्विक आहेत. व्यक्तीची जात, धर्म, वंश, भाषा, प्रदेश, राष्ट्र इ. कोणताही भेदभाव न करता प्रत्येक व्यक्तीला जन्माने प्राप्त होतात.' व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास व समान संधी उपलब्ध होण्यासाठी निकडीचे असतात. कोणत्याही व्यक्तीचे मानव अधिकार कुणालाही हिरावून घेता येत नाही. कायदा, न्यायालय, संविधान, राज्य संरक्षण देतो. चामुळे व्यक्तीला प्राप्त होते. दुसऱ्या शब्दात मानव अधिकाराचा आशय असा आहे की, प्रत्येक व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीशी वर्तन करताना माणुसकीने वर्तन करणे होय.

मानव अधिकार संकल्पना एका नाण्यासारखी आहे. एक बाजू 'अधिकार' तर दुसरी बाजू 'कर्तव्य' आहे. अधिकार कायदेशीर व कर्तव्य नैतिक आहेत. म्हणून मानव अधिकार हा नैतिकतेची बाजू समर्थपणे मांडतो. परिणामी असा युक्तीवाद केला जातो की मानव अधिकाराच्या अंमलबजावणीची ठोस व्यवस्था नाही. मानव अधिकार भारतीय राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्वासारखे आहे. के. टी. शाहा यांनी म्हटले होते की, 'मार्गदर्शक तत्त्वे हा असा चेक आहे ज्याचे भुगतान बँकेच्या इच्छेवर सोडलेले आहे.' किंबहुना वर्तमान आंतरराष्ट्रीय राजकारणात मानव अधिकार मानव अधिकाराच्या रक्षणार्थ पुढे आलेल्या आहेत. विशेष म्हणजे १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानव अधिकाराचे आंतरराष्ट्रीय घोषणापत्र जाहीर झाले. दरम्यानच्या काळात भारतीय राज्यघटना निर्मितीची प्रक्रिया जोरदारपणे चालू होती. म्हणून मानव अधिकाराच्या घोषणापत्राचा (Bill of Rights) प्रभाव भारतीय राज्यघटनेवर स्पष्टपणे दिसून येतो. तर आता राज्यघटनेतील मानव अधिकाराचे तत्त्व पाहूयात.

भारतीय राज्यघटनेतील मानव अधिकार :

राज्यघटनेतील उद्देशिका :

भारतीय राज्यघटनेतील उद्देशिका भारतीय जनतेच्या मानव अधिकारांचे घोषणापत्र आहे. "आम्ही भारताचे लोक भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडवण्याचा व त्याच्या सर्व नागरिकांस सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय, विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा व उपासनांचे स्वातंत्र्य, दर्जाची व संपत्तीची समानता निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता यांचे आस्थापन देणारी बंधुता प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करण्यात आला. गजेंद्र गडकर यांनी उद्देशिकेला संविधानाचे मुलभूत तत्त्वज्ञान म्हटले आहे. अर्नेस्ट बार्कर यांनी 'संविधानाची चावी' म्हटले आहे. पंडीत राकेशदास यांनी 'संविधानाचा आत्मा' म्हटले आहे तर के. एम. मुन्सी यांनी 'राजकीय कुंडली' म्हटले आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशिकेतील तत्त्वज्ञान हे मानव अधिकाराचे तत्त्वज्ञान आहे. हे तत्त्वज्ञान १२१५, १६८९, १७७३, १७८९ मानव अधिकाराच्या घोषणापत्रातील तत्त्वज्ञानाचा पूर्णसारख भारतीय प्रस्थापनेत पहायला मिळतो.

मुलभूत अधिकार :

भारतीय राज्यघटनेच्या भाग ३ मध्ये १२ ते ३५ कलमा अंतर्गत मुलभूत अधिकारांची तरतुद करण्यात आली आहे. मुलभूत अधिकार मानव अधिकाराचाच एक भाग आहे. मुलभूत अधिकार व्यक्तीच्या जीवनामध्ये मुलभूत आणि अनिवार्य आहेत. संविधानाद्वारे प्रत्येक नागरिकांना प्रदान केले जातात आणि या अधिकारामध्ये राज्य देखील हस्तक्षेप करू शकत नाही. संविधानिक प्रक्रियेशिवाय कोणत्याही प्रकारे बदल करता येत नाही, हे अधिकार अनुसूद्धांमधील आहे तसेच न्याययोग्य आहेत. त्यास मुलभूत अधिकार असे म्हणतात. कलम १४ मध्ये कायद्यासमोर समानता, कलम १५ मध्ये धर्म, जात, वंश, लिंग, जन्म इ. भेदभाव न करणे, कलम १६ मध्ये सार्वजनिक सेवेत

समान संधी, कलम १७ मध्ये असम्युक्तता नष्ट करणे, कलम १८ मध्ये पूर्वीच्या पद्धत्या (मोठा, मीन, बसू) करण्यात आल्या आहेत. स्वातंत्र्याचा अधिकार - कलम १९ मध्ये भाषण स्वातंत्र्य, कलम २० मध्ये संपादन दोषसिध्दी बाबत संरक्षण, कलम २१ जीवन व स्वातंत्र्याचे रक्षण, कलम २२ निवास प्रविष्टास अडथळा घालणे, कलम २३ भाषण स्वातंत्र्य, शोधणाऱ्यांचा अधिकार, कलम २४ मध्ये मानवी अवस्था आणि नैतिकतेचा संरक्षण, कलम २४ मध्ये बालकामगारास मनाई, कंपनी व अग्रगण्य न्यायाच्या निवडणी बाबत सामान्य काम करणे, खोल्यांना देह व्यापार करण्यात भाग घ्याव्यात अथवा कायद्याने कायद्याने, भाष्यस्वातंत्र्याचा अधिकार, धर्मप्रचार व आचरणाचे स्वातंत्र्य, कलम २६ मध्ये धार्मिक स्वातंत्र्याची व्यवस्था पाहण्याने स्वातंत्र्य, कलम २७ शैक्षणिक संस्थांमध्ये धार्मिक शिक्षण व उपारनेचे स्वातंत्र्य, सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार - कलम २८ सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार समाविष्ट आहेत. कलम २९ मध्ये अल्पसंख्यांकांचे हितसंरक्षण करणे, कलम ३० मध्ये अल्पसंख्यांक वर्गाच्या शैक्षणिक संस्था स्थापन व प्रशासनाचे स्वातंत्र्य, मुलभूत अधिकारांचा अतिशय महत्त्वाचे आहे. उपरोक्त सर्व मुलभूत अधिकारांचे संरक्षण करण्याची तरतुद कलम ३२ मध्ये आहे. डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांनी कलम ३२ यास 'संविधानाचा आत्मा' असे संबोधले आहे. धर्मप्रचार परमादेश, प्रतिरोध, उत्प्रेषण, अधिकार पृच्छा हे होत. श्री राय मल्ले मानवाधिकार तत्वांचा महत्त्वाचा भाग १६८८ च्या ब्रिटीश मधील 'रक्तहीन राज्यक्रांती' मध्ये विशेषतः १६७९ मध्ये ब्रिटिश संविधानाच्या कायदा आला होता. यामुळे व्यक्तीला आपल्यावरील आरोपाचे निराकरण करता येते.

मानव अधिकार : मार्गदर्शक तत्वे :

भाग ४ मध्ये मार्गदर्शक तत्वे समाविष्ट करण्यात आलेली आहेत. प्रसिध्द घटनातज्ञ सर आर्य रॉय यास 'पुण्यात्मा, नैतिक आकांक्षा, फेबीयन समाजवाद' संबोधले आहे. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी 'महत्वा रचना', डॉ. बी. आर. आंबेडकरांनी 'आर्थिक लोकशाही प्रस्थापनेसाठी महत्त्वाचे' तर श्री. एम. पटेल यांनी 'नागरिकांप्रती राज्याची सकारात्मक जबाबदारी' अशी विविध तज्ञांनी आपली मते नोंदवलेली आहेत. कलम ५१ मध्ये मार्गदर्शक तत्वांची तरतुद करण्यात आली आहे. यातील निवडक कलमा अंतर्गत अंतर्भूत मानव अधिकार तत्वांची चर्चा करणे आवश्यक आहे. ते पुढीलप्रमाणे कलम ३८ मध्ये राखणे लोकसंख्या संवर्धनासाठी समाजव्यवस्था प्रस्थापित करणे, कलम ३९ राज्यनिर्मितीचे संचालन करत असतांना धी-पुल्ल समान अधिकार, समान वेतन, समान संधी, संपत्ती केंद्रीकरणाचा विरोध, बालकामगाराचा विरोध, अन्न स्वास्थ्य तसेच ३९ (ए) या कलमा अंतर्गत ४२ वी घटनादुरुस्ती करून (१९७६) समान न्याय आणि विधिक समता. कलम ४० पंचायतीराज, कलम ४१ मध्ये काम, शिक्षण, रोजगार, लोकसहकार्याच्या व्यवस्थापनाच्या प्रयत्न करणे, कलम ४२ एखाद्या कामाबाबत न्याय व मानवीय परिस्थिती आणि प्रसुतीविषयक सहकार्याची कलम ४३ मध्ये कामगारांना निर्वाह वेतन, उद्योगांच्या व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग, कलम ४४ मध्ये मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची तरतुद, ८६ वी घटनादुरुस्ती २००३ मध्ये करण्यात आली. यामध्ये ६ ते १४ वर्षांपर्यंतच्या बालकांच्या शिक्षणाची व्यवस्था, कलम ४६ मध्ये अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व जंगल घटकांचे शैक्षणिक व आर्थिक हितसंवर्धन करणे, कलम ४७ जनतेच्या दैनंदिन जीवनातील राहणीमानाचा उंचावणे तसेच सार्वजनिक आरोग्याची जबाबदारी हि राज्याचे कर्तव्य असेल. कलम ४८ कृषी व पशुसंवर्धन पर्यावरणाचे संवर्धन व संरक्षण करणे, कलम ५० सत्ताविभाजन, कलम ५१ आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षेचे संरक्षण आंतरराष्ट्रीय कायदा आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकाराशी सुसंगत आहे. भाग ४ (क) मुलभूत कर्तव्यामध्ये मानवाधिकार तत्त्व सामावलेले आहेत.

पंचायतराज व्यवस्थेचा घटनात्मक दर्जा :

नव्यदच्या दशकात ७३ वी, ७४ वी घटनादुरुस्तीने भारतीय राजकारणात लोकशाही विकेंद्रीकरणात अग्रेसर प्रामे ह्याला आहे. तेंव्हापासून स्थानिक राजकारणामध्ये महिला, दलित, आदिवासी, इतर मागासवर्गीय, मागासवर्गीय जनतेला देण्यात आलेल्या राखीव जागांमुळे निश्चितच त्यांचा राजकीय सहभाग वाढला.

भारतीय राज्यघटनेतील भाग १ (क), कलम २४३ नुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ३३ टक्के महिलांसाठी राखीव जागांची तरतुद, कलम २४३ (घ) नुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थेत अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या समूहासाठी एक तृतीयांश पेक्षा कमी असू नये. कलम २४३ (न) नुसार नगरपालिकेमध्ये अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीसाठी देखील अशीच तरतुद आहे. महाराष्ट्रामध्ये २०१२ पासून महिलांसाठी ३३ टक्के राखीव जागा ऐवजी ५० टक्के राखीव जागांची तरतुद एका अधिनियमानुसार करण्यात आली आहे. या विविध तरतुदींचा विचार करता ही मानवअधिकाराची तत्वे आहेत. यानंतर १९९३ मध्ये राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग अधिनियमानुसार राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग, राज्यमानव अधिकार आयोग स्थापन करण्यात आला.

मानव अधिकार : काही वर्गासंबंधी विशेष तरतुद :

भाग १६ कलम ३३०-३४२, कलम ३३० मध्ये लोकसभेत अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती यांच्या राखीव जागांची तरतुद, कलम ३३१ मध्ये लोकसभेमध्ये ऑग्लोइंडियन समाजाचे प्रतिनिधीत्वाची तरतुद, कलम ३३२ राज्यविधानसभेत अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींना राखीव जागांची तरतुद, कलम ३३३ मध्ये राज्यविधानसभेत ऑग्लोइंडियन समाजाच्या प्रतिनिधीत्वाची तरतुद, कलम ३३४ अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या राखीव जागांचे विशेष प्रतिनिधीत्व २००९ मध्ये १५ वी घटनादुरुस्ती करून ६० वर्षांनंतर राखीव जागांचा १० वर्षे कालावधी वाढवण्यात आला. कलम ३३५ मध्ये अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीची सेवा व पदाची तरतुद, कलम ३३६ मध्ये काही सेवेत ऑग्लो इंडियन समाजाच्या जनतेसाठी विशेष तरतुद, कलम ३३७ ऑग्लोइंडियनांना शैक्षणिक अनुदानाची विशेष तरतुद, कलम ३३८ मध्ये अनुसूचित जाती व जमाती करिता राष्ट्रपती द्वारे राष्ट्रीय आयोग स्थापन करण्याची तरतुद, कलम ३३९ मध्ये अनुसूचित क्षेत्र प्रशासन व अनुसूचित जनकल्याण कार्यावर संघराज्याचे नियंत्रण, कलम ३४० नुसार मागासवर्गीयांच्या स्थितीचे अन्वेषण करण्यासाठी आयोगाची नियुक्ती, कलम ३४१ अनुसूचित जातीसाठी आयोग, तर ३४२ अनुसूचित जमातीसाठी आयोग. उपरोक्त घटनात्मक तरतुदींमध्ये मानवाधिकाराचे प्रतिबिंब पहायला मिळते.

मानवअधिकार : न्यायीक सक्रियता -

न्यायालयाची पारंपारिक भूमिका म्हणजे न्यायालयात आलेले खटले सोडवणे व निर्णय देणे हे होते. १९७० नंतर कायदा आणि संविधानातील शब्दापेक्षा संविधानातील आत्मा आणि भावनेला अधिक महत्त्व देण्यात यावे. पुढे असा जोरकसपणे युक्तीवाद करण्यात येऊ लागला. कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ आपले कर्तव्य पार पाडण्यात अपयशी ठरू लागल्यामुळे न्यायीक सक्रियतेचा उदय झाला आहे. पर्यावरण संरक्षण, कायदा व सुव्यवस्थेसाठी हजारो कोटी रुपयांची होणारी धुळधाण इ. मुळे आपल्या कर्तव्याचा विस्मरण करणाऱ्या कर्तव्यदक्ष करण्यासाठी न्यायीक सक्रियता पुढे आली आहे. याची सकारात्मक बाजू मानवाधिकाराच्या संरक्षणासाठी महत्वाची भूमिका पार पाडत आहे.

न्यायीक सक्रियतेचा आशय संविधान व कायद्याची रचनात्मक व्याख्या करून सर्वसामान्य हिताच्या रक्षणासाठी निष्ठित प्रयत्नातील राहणे असा आहे. न्यायीक सक्रियतेचे विविध रूपे आहेत. जनहित याचिकेची सुरुवात भागलपुर जेलमधील विचाराधीन कैद्यांच्या सोडवण्यासाठी झाली आहे. तत्कालीन पोलीस आयोगाचे सदस्य के. एफ. खतमजी यांनी एक लेख लिहला व वकील श्रीमती हिगोरानी यांनी कलम ३२ अंतर्गत हा खटला सर्वोच्च न्यायालयात घेऊन गेले व सुप्रीम कोर्टाने जनहिताच्या आधारावर निर्णय दिला. कोणत्याही व्यक्तीला कैद करून न्यायालयात घेऊन गेले व सुप्रीम कोर्टाने जनहिताच्या आधारावर निर्णय दिला. कोणत्याही व्यक्तीला जमानतीवर सोडून देण्यात येवल्यानंतर १८ महिन्यांपेक्षा अधिक कालावधी लोटला असेल तर संबंधित व्यक्तीला जमानतीवर सोडून देण्यात यावे. तसेच न्यायालयाने म्हटले की, फौजदारी गुन्ह्यातील व्यक्तीला देखील कायदेशीर सहकार्य देणे अनिवार्य करावे. कायदेशीर, सामाजिक व आर्थिक न्याय, शासनाच्या मनमानी धोरणावर नियंत्रण, शासनाला निर्देश देणे, जापदासमोर समानता तत्वावर अधिक भर अशा भूमिकेतून न्यायालयाची भूमिका मानवाधिकार रक्षकाची बनली आहे.

सारांश :

प्रतिनिधीक स्वरूपाने भारतीय राज्यघटनेतील मानव अधिकारांचा विकास झाला आहे. राज्यघटनेचा विचार करत संपूर्ण राज्यघटनेचा मानव अधिकारांचा दस्तावेज आहे. भारतातील उपेक्षित, वंचित, मागास, अल्प संख्येक सन्मानाने जगण्यासाठी राज्यघटनेत विविध तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. परंतु मोठ्या प्रमाणात मानवाधिकार उल्लंघन होत आहे. दलित, आदिवासी, महिला, कामगार, कष्टकरी इ. च्या संरक्षणासाठी राज्यघटनेची मानवाधिकार भूमिका पार पाडत आहे. आशिया खंडातील अन्य लोकशाही शासन पद्धतीचा विचार करता तेथील लोकशाही मोडकळीस आली आहेत. या तुलनेत भारतीय लोकशाही मुळ धरून आहे. त्याचे सर्व श्रेष्ठ भारतीय राज्यघटने जाते. अनेक आव्हाने समर्थपणे पेलत व्यक्तीचे हित व सामाजिक कल्याण व न्याय यातील सुवर्णमध्य राज्यघटने साधला आहे. या बाबी मानव अधिकारांला पोषक आहेत. प्रामुख्याने भारतीय राज्यघटनेतील मानव अधिकार प्रतिबिंब आहे.

संदर्भ :

१. डॉ. सी. एम. वाघमारे, 'मानवाधिकार संस्थापन व मानवाधिकार', विजयनगर प्रकाशन, नवी दिल्ली, २०१३.
२. श्रीमान्तराव गुधागर्षी, 'भारत ये मानवाधिकार धी जगजगता', अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली, २०११.
३. डॉ. राजपाला सिंह, 'मानवाधिकार और परिवर्तन', अविमल पब्लिशर्स, जयपुर, २०११.
४. डॉ. सतीश गुप्त, 'मानवीय अधिकार एवं मानवाधिकार', इण्डिया पब्लिशिंग हाऊस, जयपुर, २०१०.
५. भारतीय संविधान, भाग सातवा.
६. डॉ. सी. टी. बणु, 'भारत या संविधान - एक परिचय', लोक संस्करण, इंदूर-देवसरी, जयपुर, २०१२.
७. सुभाष चटर्ज, 'हमारा संविधान', नेशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, नवी दिल्ली, २०१३.

डॉ. पंडित शंकरराव लताकरे
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख तथा संशोधक मर्मविज्ञान
पंडित जवाहरलाल नेहरू पब्लिशिंग हाउस, अहमदाबाद.

प्रचीन काळात एजमेनांच्या संस्कृतीचा मान-सन्मान पृथुण्यारी दोन शेजारी राहून भारत व चीन, आशिया खंडातील अतिशय वैभवास्पन्न असणारी ही राहून जगासमोर आदर्श होती. दोन्ही राष्ट्रांतील पैकी इतर राष्ट्रांनी आपसां येण्यासारखी होती. चीनामधील इतिहासकारांनी भारतास वेळोवेळी भेटी दिल्या. येथील संस्कृतीने मोडवे मावले. या राष्ट्रांतील व्यापाराची महती. इतिहास सांगतो. चीनला स्वातंत्र्यासाठी पाश्चात्य आणि जपानी साम्राज्यवादाविरुद्ध झेड झेड संघर्ष करवा लागला. अशावेळी भारत चीनच्या नेहमीच सौभाग्य राहिला. मोठा संघर्ष काढून चीन व भारत एकापठारेपाठ स्वतंत्र झाले.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर चीनने आगळे रंग बदलण्यास सुरुवात केली. त्या काळास असे मानले जात होते की, चीन भारतासार कधीही आक्रमण करणार नाही. भारतास विवेक नीतीने जालण्याकर पंडित नेहरु आणि त्यांचे विरचसमीय संझणयंजी दुष्म मेमन चीनसोबत खूपच राहणुभूती बाळगून होते. भारत समग्र झाल्यावर दोनच वर्षांनी चीनमध्ये कम्युनिस्ट क्रांती झाली. चिनी कम्युनिस्ट नेत्यांनी भारतासोबत स्नेहाचे व प्रेमाने संबंध प्रस्थापित करण्याची इच्छा व्यक्त केली. काहून येथील आज्ञा-आदिवासां पोरबंदी १९५५ साली चीनचे पंतप्रधान चौ एन-तय यांनी भारतीय पंचशील तरावाची सवीभावे प्रसंगा केली. ही प्रसंगा भारतीयानाही अभिमानास्पद वाटली. आपल्या पंचशील तत्वांची परांता चीनकडून झाली म्हणून भारतीयाना मोठा आनंद झाला. मग चीनच्या मोठ्या वेगळ्याच सुखा कारावना सुरू होत्या. ही चीनची छल कपटनीती भारतीयोंच्या अशिर लक्षात आली.

"अन्तर्गत चीन या भारतीय प्रदेशात चीनने एक वागणूकी रक्ता बांधल्याचे भारतला इ.स. १९५८ मध्ये समजले. ही चीनच्या कपटनीतीची पहिली सुरुवात होती. काकडेही भारताने पूर्णपणे दुर्लक्ष केले. भारताने फक्त निरपेक्ष चौदकित्या. याची चीनने दखलही घेतली नाही. चीन एवढ्यावरही थांबला नाही. २३ जानेवारी १९५९ रोजी प्रसिद्ध केलेल्या एका निवेदनात चीनने भारत नवीन सन्मान उत्तर पूर्व भागातील अधिकृत सरहद्द म्हणून आजपर्यंत स्थापनात आलेल्या संकेताने

७२ । अर्धवै पक्षिमोक्षम्

मीना येथेथल वेळोवेळी काढ करून केला व भारता जितेची भूमिका पेटली. मॅकमोहन समितीनेला साधन्यादी देशाच्या इक्षणाखाली पूर्वी मान्यता दिली होती. "१. ही बाब मला आहे. यंतु आम ही समितीची चीन मुलत पल्लवत गगर नाही. आता सर्व सरदारांच्या घेराआखणीचा विचार व्हायला. हवा, अशी चीन मागणी करीत आहे. चीनची ही भूमिका अतिशय विरोधाभास निर्माण करणारी आहे. भारत नेहमीच शेजारील राष्ट्रांसोबत मित्रत्वाचे भागस आला आहे. चीनने या मोहीमा पुरेपूर फावदा घेतल्याचे अनेक ठेका निदर्शनास आलेले दिसते.

कम्युनिस्ट क्रांतीनंतर चीनमध्ये उदयाला आलेली व्यवस्था कधी असेल याकडे जगाचे लक्ष आहे. चीनमागील क्रांतीचा आगिबाबर दुराणी परिणाम होणार असून, त्याचा जगावर आणि सांस्कृतिक भारतावरही मोठा परिणाम होईल. अन्य देशांच्या तुलनेत एकदमून असतांना चीनकडून विस्तारवादाचा प्रयत्न होतो, या अनेक वर्षांचा इतिहास आहे अशी त्यात बळ झालेला नाही. या मास्वभूमीचा विचार न करता चीनविषयी भारताची आख्या भेली, तर ती पूर्ण लुकीची ठरेल. "२. असे भारताचे भविष्य पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी १९५० मध्ये संसदेसमोर सांगितले होते. आज या गोष्टीस ६७ वर्षे झाल्यांसखळी जगातील अनेक देशांचा निश्वास चीनवर विद्युत पेटा-साठे. एक विरथास कातकण्यास देवा म्हणून चीनची ओळख आहे.

चीनमोडर देशी सल्लाख्याचे संबंध रद्दाचे म्हणून भारताने सत्ता एकताची प्रयत्न केले. चीनजोडर बाद नको म्हणून भारताने निवेदनपणे आलेले छान अधिकार स्वसुगुनिने सोडले होते. तेथे खतई लानावगील चिनी अपिक्काच्याने इडपण बाधतच होते. आग्रे इ.स. १९५९ साली आपल्या हवासे अनुपापांसाह दलाईलाम भारताने स्वताचा चीन मुलीत घेऊन भारताच्या आखाणात आले. हे चीनला अकिमात आणडले नाही. तेन्नापासून चीनने आणखीतच भारताविरोधी पाळ ओळखण्यास सुरुवात केली.

इ.स. १९५९ व १९६० मध्ये चीनने पाकिस्तान चोडर संक्षेपीत येथेच्या आघारावरच सशस्त्र विषयक करार केला. पाकिस्तान सोबत आता प्रकारचा कात कारण्याचा चीनला कोणताच नैतिक अधिकार नव्हता. चीनने धोमस छेळी करून हा करार घडवून आणला. भारताच्या अंतर्गत बाबीत पाकिस्तानसोबत सेमट करून चीनने नेहमीच अशांतता निर्माण करण्याची कसर पथीच सोडली नाही. पाकिस्तानचा चीनच्या सरहद्दीशी संघर्ष केवळ कायमीरमागील व्यास प्रदेशामुळेच होतो. हा प्रदेश मुळातच भारताचा होता. परंतु पाकिस्तानने भारतास इड देण्यासाठी परतून २५०० चौदा मैलाचा प्रदेश जमिना अर्पण करून व्यासकोल ही सरहद्द चीनच्या म्हाजगप्रमाणे मान्य केली. हे जोडता खूपच भावते म्हणून चीनने

भारत : सैकांत राहणे आणि सरासू पोसा । ७३

पाकिस्तानसोबत अधिक जवळीकता वाढवली. या सीमेपर्यंत मजबूत रस्ता तयार करून इ.स. १९६५ व १९७१ च्या युद्धातही चीनने पाकिस्तानला भरघोस लष्करी मदत केली. या काळात चीनने भारताच्या उत्तर सीमेवर अधिक लष्करी हालचाली सुरू केल्या. आजही चीनने या धोरणाचा अवलंब करत भारतीय सीमेवर पक्के रस्ते तयार केले आहेत. चीनच्या या प्रवृत्तीवर भारत सरकारने अधिक लक्ष केंद्रित करून भारतीय सीमांचे रक्षण केले पाहिजे. अन्यथा चीन कधी कोणती खेळी खेळेल हे सांगता येत नाही.

चीनने १२ जुलै १९६२ साली लडाखमधील गलवान नदीच्या खोऱ्यातील भारतीय चौकी लष्करी बळांने ताब्यात घेतली. तरी देखील भारत सरकार गप्प राहिले. ८ जुलै १९६२ मध्येच भारत सरकार खडबडून जागे झाले पाहिजे होते. परंतु इथे आपण अपयशी राहिलो. याचा फायदा घेत १८ सप्टेंबर १९६२ ला चिनी सैनिकांनी मॅकमोहन सीमारेषा ओलांडून भारतीय हद्दीत प्रवेश केला. ही घटना संपूर्ण भारतीयांसाठी अपमानास्पद तर होतीच, त्याचे एवढे दूरगामी परिणाम होतील याचा विचारदेखील आपण केला नाही. त्याची फळे आज संपूर्ण देशाला भेगावी लागत आहे. कारण तेंव्हापासून ते आजपर्यंत चीन भारतावर वर्चस्व गाजवून आहे. निषेध नोंदविण्यापलीकडे आपणास काहीच करता आले नाही. २० ऑक्टोबर १९६२ ला चिनी सैनिकांनी उत्तर पूर्व सीमा भागातील लडाख भागात मोठे आक्रमण केले. राक्षसाप्रमाणे चिनी सैन्य भारतीय चौक्यांवर तुटून पडले. तबारीनिशी आलेल्या चिनी सैनिकांनी भारतीय सैनिकांना कॉडीत पकडले. अचानकपणे झालेल्या युद्धाचा सामना १९६२ मधील राजकीय नेतृत्वाला सक्षमपणे पेलता आला नाही. १९६२ मधील राजकीय नेतृत्व समजू शकले नाही की, सैन्याचा वापर कुठे आणि कशाप्रकारे करण्यात यावा. त्यावेळी भारतीय सैन्याला पोलिसांप्रमाणे वापरण्यात आले. भारतीय सेनेला असे आदेश देण्यात आले की, त्यांनी सीमेवर जाऊन एक वर्ग किलोमीटरवर नाकेबंदी करावी. या अचानकपणे मिळालेल्या आदेशाचे पालन करून भारतीय सेना तिथे पोहचली. तिथे रस्ता, नकाशा, हत्यारे, बर्फावरील कपडे, बुट, थंडीचा सामना करण्यासाठी पुरेसे कपडेही नव्हते. अनेक सैनिकांना थंडीमुळे आपला जीव गमवावा लागला. ही संपूर्ण भारतीयांसाठी अपमानास्पद बाब होती.

चीन-भारत युद्धात १३८३ भारतीय सैनिक मारले गेले. १०४७ सैनिक जखमी झाले. १७०० सैनिक बेपत्ता झाले. ३९६८ सैनिकांना चिनी सैनिकांनी बंदी बनवले. या युद्धात भारतीयांची हानी मोठ्या प्रमाणात झाली. आम्ही नेहमीच चांगुलपणाचे गोडवे गात राहिलो. देशाचे संरक्षण, आदर्शसमोर ठेवून किंवा भावनेवर होत नाही याची प्रचिती भारताला प्रथमच आली. चीनचे नुकसान खूप कमी झाले. त्यांचे

७२२ सैनिक मारले गेले. १६९७ सैनिक जखमी झाले. या युद्धातील सर्वात मोठी बाब अशी होती की, चीनचे ८०,००० सैनिक मोठ्या तबारीनिशी युद्धात उतरले होते. तर भारतीयांचे १२,००० सैनिक या युद्धात लढत होते. दोन्ही सेनेतील खूप मोठे अंतर येथे बघण्यास मिळाले. चीनने भारताच्या पूर्व सरहद्दीवर डोंगराळ प्रदेशातुन आक्रमण केले. भारतीय सैन्याला निमूटपणे माघार घ्यावी लागली. चीनी सैन्य भारतीयांच्या पठारी, मुलखापर्यंत येऊन पोहोचले. भारताचा बराचसा भूभाग चीनने स्वतःच्या ताब्यात घेतला. शेवटी २१ नोव्हेंबर १९६२ रोजी चीनने स्वतःहून सैन्य मागे घेतले. आजही चीन शांत बसला नाही. अरुणाचल प्रदेशावर चीनची वक्रदृष्टी आहे. भारताचा उगवत्या सूर्याचा प्रदेश असं ज्याला म्हाटलं जातं तो भाग म्हणजे अरुणाचल प्रदेश, हिमालयाचे उंच शिखर, डोंगरदऱ्यांपासून आपल्याच डोलात वाहणाऱ्या नद्या, घनदाट जंगल या निसर्गरम्य भागात चीन अतिशय शांतपणे विष पेरण्याचे काम करत आहे. भारताच्या ईशान्य भागात चीनच्या छुप्या कारवाया चालू असतात. फुटीरवादी संघटनांना म्यानमारमध्ये प्रशिक्षण मिळते. त्यांना चिनी बनावटीची शस्त्रे मुबलक प्रमाणात उपलब्ध होतात आणि या सगळ्यांना बरदहस्त असतो तो आपसआयचा. चीनने नेहमीच भारतात आणि भारताबाहेर भारताची कशी नागकी होईल यातच धन्यता मानली आहे. तरीदेखील भारताने चीनसोबत मैत्रिपूर्ण संबंध कसे राहतील याची काळजी घेतली आहे. पण भारताने वेळोवेळी सावध झाले पाहिजे. एखाद्या काटेरी झाडाला प्रेमाने मिठीत घेतले तरी त्याचे काटे टोचणाऱ्याच हे ओळखून आपली वाटचाल करावयास हवी.

२०१४ मध्ये चीनचे अध्यक्ष शी जिपिंग यांचा भारत दौरा संपताच चिनी सैन्याने पुन्हा आपला रंग दाखवायला सुरुवात केली. सप्टेंबर महिन्यात लडाखमधील चुमार भागात दोन वेळा भारतीय हद्दीत घुसखोरी केली. चीनच्या ३५० सैनिकांनी चुमारमधील एका टेकडीवर तळ ठोकला. हा परिसर चीनच्या मालकीचा असल्याचा दावा करत तेथे तब्बू ठोकले. दुसऱ्या दिवशी नऊ वाहनातून आलेल्या चीनच्या सुमारे ५० जवानांनी चुमारमध्ये दुसऱ्या मार्गाने घुसखोरी केली. प्रत्यक्ष रेषेजवळ सुमारे ३५० चिनी सैनिक आढळून आले होते. ज्या पद्धतीने पाकिस्तान भारताच्या भूभागात घुसखोरी करण्याचा प्रयत्न करतो तीच पद्धत चीनने देखील वेळोवेळी वापरली आहे. म्हणून दोन्ही देशातील संबंध तणावपूर्ण असतात.

चीनचे राष्ट्रपति शी जिपिंग शनिवार दि. १५ ऑक्टोबर २०१६ रोजी त्रिक्स परिसरसाठी गोव्यात दाखल झाले. ते भारतात येणार असतानाच काश्मीर खोऱ्यात चीनचे झेंडे फडकावले गेल्याने त्यामागे चीनमधील काही गट आहेत की काय अशी शंका घेण्यात आली. काश्मिर खोऱ्यात अनेकदा पाकिस्तानचे झेंडे फडकावले जातात. त्याची स्थानिक रहिवासी व पोलिसांनाही सवय झाली आहे.

मात्र चीनचे झोंडे प्रथमच फडकवण्यात आल्यामुळे स्थानिक रहिवाशांनाही आश्चर्य वाटले. भारतासाठी हा धोक्याचा इशारा असल्याचे गुप्तचर यंत्रणा आणि लष्कराला वाटत आहे. श्रीनगरमध्ये शुक्रवारच्या दिवशी नमाज संपल्यानंतर काही जणांनी नेहमीप्रमाणे घोषणा घ्यायला सुरुवात केली. त्यावेळी काही जणांनी चीनचा झेंडा हातात घेत आम्हाला चीनकडून मदत हवी आहे. अशी घोषणाबाजी सुरू केली होती. या आंदोलकांनी आपले चेहरे झाकून घेतले होते. अशा प्रकारच्या घटना पुन्हा होणार नाही याची काळजी भारताने घ्यायला हवी. यावर वेळीच उपाययोजना केल्या गेल्या पाहिजेत.

जैश-ए-मोहम्मदचा म्होरक्या मसंद अजहर याच्यावर संयुक्त राष्ट्रांकडून बंदी आणण्याचे प्रयत्न भारताकडून सुरू असतांना चीनकडून याला खोडा घातला गेला. यावर भारताने आपली काळजी चीनपुढे व्यक्त केली. मोदी यांनी भारताची भूमिका शी जिपनिंग यांच्यापुढे मांडली. पण या मुद्यावर चीनच्या भूमिकेत बदल झाल्याचे दिसत नाही. चीनच्या अशा भारतविरोधी भूमिकेमुळे भारत - चीन संबंधात ऐक्यभावना अलीकडील काळात दिसून आली नाही.

१९६२ च्या युद्धानंतर भारत-चीन संबंध नेहमीच तणावपूर्ण राहिले. पण चीनमध्ये माओ-त्से-तुंगच्या निधनानंतर काही बदल होत गेले. तसेच व्यापारी व्यवहार, सांस्कृतिक शिष्टमंडळे यांची देवाण घेवाणही चालू आहे. भारत आणि चीन आशिया खंडातील मोठ्या शक्ती आहेत. मागील चार दशकांपासून दोन्ही राष्ट्रांतील संबंध तणावपूर्ण राहिले आहे. येणाऱ्या काळातही दोन्ही राष्ट्रांत मित्रत्वाचे संबंध निर्माण होतील, अशी अपेक्षा करता येत नाही. कारण दिवसे दिवस इशान्ये कडील भागात व जम्मू काश्मीरमध्ये चीन आपला हस्तक्षेप वाढवत आहे. ही बाब भारतासाठी अतिशय गंभीर स्वरूपाची आहे. याची दखल भारत सरकार व भारतीय जनतेने घेण्याची हीच वेळ आहे. चीनच्या या वाढत्या हस्तक्षेपाला आळा घालण्याचे काम आपण योग्य वेळी केले पाहिजे अन्यथा १९६२ च्या युद्धातील अपमान आपल्या समोर येण्यास वेळ लागणार नाही.

संदर्भसूची

- १) गर्ग स.मा., भारतीय समाज विज्ञान कोश (खंड-२) पुणे, सप्टेंबर २००७ पृ. २०३.
- २) मधुवन पिंगळे, (लेख) महाराष्ट्र टाईम्स दि. २१ सप्टेंबर २०१४.
- ३) डॉ. बी.एल. फाडिया, आन्तरराष्ट्रीय सम्बन्ध, साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आग्रा, २००८ पृ. १५८.
- ४) bharatdiscovery.org/india/भारत google
- ५) महाराष्ट्र टाईम्स दि. २१ सप्टेंबर २०१४.

भारतीय धर्मनिरपेक्षतेचे वास्तवीकरण

डॉ. राजेंद्र नाडेकर
राज्यशास्त्र विभाग, भुसावळ कला, विज्ञान आणि पी. ओ. नाहाटा
वाणिज्य महाविद्यालय, भुसावळ, जिल्हा - जळगाव

प्रस्तावना :

भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. भारतात विविध जाती, धर्मांचे लोक एकत्र रहातात. आपसात ऐक्य, सामंजस्य, सहकार्य व समन्वयाची भावना असणे भारतीय लोकशाही विकासासाठी अधिक महत्वाची आहे. भारतात हिंदू, मुस्लीम, शीख, जैन, बौद्ध, ख्रिश्चन इत्यादी धर्म असून त्यांच्यात परस्पर भेद, विषमता व तिरस्कार असल्यास अखंड भारताच्या स्वातंत्र्याला तडे जातील. पर्यायाने धार्मिक भेदाभेद व संघर्ष मानवी पतनास जबाबदार ठरेल. त्यामुळेच भारतीय स्वातंत्र्यानंतर राज्यघटनेच्या माध्यमातून लोकशाही राज्याचा स्वीकार करण्यात आला. त्यातून मुलभूत हक्कांतून भारतीय नागरिकांना व्यक्तीगत स्वातंत्र्यातून धर्मस्वातंत्र्य नैतिक मूल्यांच्या विकासासाठी देण्यात आले परंतु राज्याचा मात्र कोणताही अधिकृत धर्म असणार नाही याचा धर्मनिरपेक्ष राष्ट्राव्दारे स्वीकार करण्यात आला आहे.

धर्मनिरपेक्ष राज्य अशी नोंद राज्यघटनेत प्रारंभी करण्यात आली नव्हती. मात्र राज्यघटनेतील लोकशाही स्वरूप व मुलभूत हक्क मधुन अप्रत्यक्ष धर्मनिरपेक्ष राज्याचे स्वरूप झळकत होते. परंतु नंतरच्या काळात इंदिरा गांधी पंतप्रधान असतांना इ. स. १९७६ साली ४२ वी घटना दुरुस्ती करून घटनेच्या प्रास्ताविकेत लेख्युल्लिखित, समाजवाद व राष्ट्रीय एकता या शब्दांचा स्वीकार करण्यात आला. भारतीय धर्मनिरपेक्षता पाश्चिमात्य धर्मनिरपेक्षतेइतकी सोंपी व सुटसुटीत संकल्पना नाही. पाश्चात्य धर्मनिरपेक्षतेचा विचार फक्त राज्यसंस्था व धर्मसंस्था यांच्या अलागीकरणाच्या दृष्टीनेच झालेला आहे. भारतात मात्र या संकल्पनेचे स्वरूप संमिश्र आहे. भारतीय राज्यघटनेव्दारे राज्यसंस्थेचे स्थान धर्मनिरपेक्ष निर्माण करण्यात आलेले असून व्यक्तिगत पातळीवर नागरिकांना धर्म स्वातंत्र्य देण्यात आले आहे. भारतातील विविध धर्म व त्यांच्या श्रद्धा यांचा प्रभाव सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक व आर्थिक जीवनावर पडतांना दिसतो. त्यामुळे भारताच्या बाबतीत धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ धर्मविहीनतेत लावणे अयोग्य ठरते. त्यामुळे भारतीय राजकीय

पंडित दीनदयाल उपाध्याय : भारतीय राष्ट्रवादाचे प्रणेते

पंडित शेषराव नलावडे

सहयोगी प्राध्यापक

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद.

पंडित दीनदयाल उपाध्याय या महामानवाने संपूर्ण विश्वाला एकात्म मानवतावादाची शिकवण दिली. या विचारधारेची आज संपूर्ण विश्वाला आवश्यकता आहे. आज संपूर्ण जग धगधगत्या मार्गाने आपली वाटचाल करीत आहे. सृष्टीतील चतुर मानवाने तांत्रिक प्रगती घडवून आणली, अगदी चंद्रावर जाण्याचा रस्ता त्याने शोधला, पण एका विचाराने आणि मानवतेच्या मार्गाने मानवाला मार्गक्रमण करता आले नाही. हे मानवाचे मोठे अपयश आहे. मानवाने मानवी संस्कृतीचे लचके तोडतच आपली प्रगती घडवून आणली, आपणास हेही नाकारता येणार नाही. प्रगत मानवाने त्रिलोकात प्रगती घडवून आणली. मात्र, दीनदयाल उपाध्याय यांनी कल्पिलेल्या एकात्म मानवतावादाची बीजे त्यास ठेवता आली नाहीत. "हे विश्वची माझे घर" या विचारधारेवर आधारित त्यांची जीवनपद्धती संपूर्ण मानवजातीसाठी प्रेरणास्थान आहे.

दीनदयाल उपाध्याय यांचा स्वभाव अतिशय सरळ आणि सौम्य होता. म्हणूनच त्यांच्या विचारधारेत व साहित्यात आक्रमकता दिसून येत नाही. त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन मानवी कल्याणासाठी व्यतीत केले. राष्ट्राविषयी व हिंदू धर्माविषयी त्यांना नितांत प्रेम होते. राष्ट्राशिवाय आपणास काहीही किंमत नाही. म्हणून राष्ट्र हे सर्वश्रेष्ठ आहे. या कल्पनेतूनच त्यांनी शब्दवादाची कास धरली. म्हणून राष्ट्रासाठी आपण नेहमीच आपले योगदान देण्यासाठी पुढे आले पाहिजे. असे त्यांना अभिप्रेत होते. मितभाषी असणारी ही व्यक्ती राष्ट्राला प्राणाहून प्रिय मानते. संस्कृतिनिष्ठा त्यांच्या राजकीय जीवनाचे पहिले सूत्र आहे. भारतात राहणारी प्रत्येक व्यक्ती देशाविषयी प्रेम-भावना उत्पन्न करणारी एक समूह आहे. त्यांचा विकास त्यांची जीवनप्रणाली कला, साहित्य, विचारधारा हीदेखील भारतीय संस्कृतीच आहे. म्हणूनच त्यांनी असे म्हटले होते की, भारतीय राष्ट्रवादचा आधार येथील संस्कृतीत आहे. त्याच पद्धतीने हिंदू धर्मदेखील अतिशय सहिष्णू आहे. या धर्माचा आधार घेऊन त्यांनी देशात राष्ट्रवादाची ज्योत तेवत ठेवली. हे करीत असताना त्यांनी इतर धर्मांचे महत्त्व नाकारले नाही. भारतात सर्वच धर्मांना

समान अधिकार प्राप्त झालेले आहेत. यानेही त्यांनी समर्थनच केले आहे. धर्म आणि राष्ट्राला एका धार्यात गुंफून त्यांनी राष्ट्राचे ऐक्य अबाधित कसे राहिल याची प्रचोती संपूर्ण भारताला व विशाला दिली. जीवनात शिस्तबद्धतेला अतिशय महत्त्व होते.

असे म्हटले जाते की, बाळाचे पाय पाळण्यात दिसतात. ही उक्ती पंडित दीनदयाल उपाध्याय यांना अगदी तंतोतंत लागू पडते. त्यांचे वय अवघे तीन वर्षे असताना वडिलांचे छत्र नियतीने हिसकावून नेले. वडिलांचे प्रेम आणि आधार त्यांना मिळाला नाही. एवढा मोठा दुःखाचा डोंगर त्यांच्यासमोर असताना ते खचले नाहीत. आईचे प्रेम मिळाले, त्या प्रेमाची सावली त्यांना 'रामप्यारी' या मायमाऊलीने दिली. मुलगा असो की मुलगी त्यांना आई जवळ असली की प्रेम मिळते हे जगजाहीर आहे. वडील जवळ असले की, मुलाला सुरक्षितता प्राप्त होते. ही सुरक्षितता त्यांना प्राप्त झाली नाही. नियतीला ते मान्य नव्हते. या विचाराने ते गुरफटले नाहीत. त्यांचे जीवन अतिशय संघर्षमय होते. एकोकडे कुटुंबाची वाताहत होत असताना सुरक्षिततेचे कोणतेही कवच नसताना त्यांनी राष्ट्रात सुरक्षितता प्राप्त करून देण्याचे स्वप्न पाहिले ही बाब आजच्या तरुण पिढीला मोठी शिक्कवण देणारी ज्ञानाची शिंदोरी आहे. त्यांचे राष्ट्रवादाविषयीचे विचार खरोखरच आजच्या युगाला व भारतासारख्या लोकशाही प्रिय देशाला प्रेरणादायी आहे.

पंडित दीनदयाल उपाध्याय यांना राष्ट्राविषयी व राष्ट्राच्या सुरक्षिततेविषयी मोठी आस्था होती. म्हणूनच ते म्हणतात ठराष्ट्र ही एक जीवमान वस्तू आहे, तर राज्य ही सोयीसाठी निर्माण केलेली यंत्रणा असते. जसे शरीर असते आणि त्यावर आपण वस्त्र परिधान करतो. शरीरासाठी वस्त्र असते की शस्त्रासाठी शरीर? आपण पाहतोच की शरीराचा आकार, त्याचा बांधा, वर्ण, ऋतुमान आणि शरीराकडून अपेक्षित कामाचे स्वरूप यानुसार वस्त्रे आपण परिधान करतो. लहानपणाची वस्त्रे मोठेपणी काम देत नाहीत आणि हिवाळ्यातील कपडे व उन्हाळ्यातील कपडे यातही मोठा फरक असतो. राज्य आणि राष्ट्र यांचेही संबंध काहीसे याच स्वरूपाचे आहेत. अंगावर कपडे असले तरी शरीर असतेच. कपड्यांचा हेतू शरीराचे संरक्षण वारणे, त्याला शोभा प्राप्त करून देणे आणि शरीराचे सामाजिक व्यवहार सुलभ करणे हा असतो. राज्यही राष्ट्राच्या सेवेसाठी असते. जे राज्य राष्ट्राची योग्य प्रकारे सेवा करत नसेल ते जवळसे जाऊ शकते. राष्ट्र सत्तांतर घडवून आणते याचा अर्थ एवढाच होतो. परकीय सत्ता तरी राष्ट्राला

पंडित दीनदयाल उपाध्याय : विचार व कार्य... १४४

का दुःसह वाटते? तर त्याच्या स्वतःचा परकीय वर्चस्वाखाली कोंडमारा होतो म्हणून परसत्ता चांगली जरी असली, परकीय अमलाखाली सुराज्य जरी असले तरी स्वराज्याची तहान त्याने भागत नाही. नुसते स्वराज्य येऊनही संतोष होत नाही. (१) पंडित दीनदयाल उपाध्याय यांनी राष्ट्राच्या व मानवाच्या प्रगतीसाठी स्वतःचे राज्य असावयास हवे. अशी कल्पना मांडली. त्यांच्या मतानुसार असे दिसून येते की, परकीय सत्ता आपल्या देशात स्थापन झाली असेल आणि ती सत्ता कितीही चांगली असली तरी, ती आपल्या उपयोगाची नाही. या सत्तेने आपली तहान भागणार नाही, असे त्यांना वाटते.

भारतीय राष्ट्रवाद मुळतः एक जन एक राष्ट्र अथवा एका संस्कृतीवर आधारित आहे. कारण इथे बहुसंख्याक आणि अल्पसंख्याक सामप्रदायवादी सत्ता स्थापन झाल्या व कालमानानुसार लुप्तदेखील झाल्या. बहुसंख्याक आणि अल्पसंख्याक असा भेदभाव न करता एकसंघ भारत निर्माण करण्यावर त्यांनी भर दिला. (२) भारतीय राष्ट्रवादाला मोठ्या प्राचीन इतिहास आहे. सांस्कृतिक दृष्ट्या व ऐतिहासिकदृष्ट्या हा देश जागतिक स्तरावर आपले वर्चस्व निर्माण करून आहे. या तत्त्वावर दिनदयाल उपाध्याय यांची विचारधारा आधारित आहे.

भारतीय राष्ट्र नवनिर्मित राष्ट्र नाही. एक प्राचीन संस्कृती प्राप्त झालेले हे राष्ट्र आहे. ज्या संघपरिवारातून पंडित दीनदयाल राजकीय क्षेत्रात आले त्या राजकीय विचारधारेचा हा आद्यसिद्धान्त आहे. आजही भारतीय राष्ट्र जीवनात संघर्ष आहे. तणाव; विभाजनवादी प्रवृत्ती राष्ट्रास बाधक आहेत. 'एक देश, एक संस्कृती' या राष्ट्रकल्पनेला धक्का देणाऱ्या अनेक घटना आज घडत आहेत. सांस्कृतिकदृष्ट्या हे राष्ट्र परंपरावादी आहे. आमच्या राष्ट्रीय एकतेचे ते प्रतीक आहे. (३) हजारो वर्षांची ऐतिहासिक परंपरा लाभलेले जगाचा पाठीवरील भारत एक महत्त्वपूर्ण राष्ट्र आहे. सांस्कृतिकदृष्ट्या वैभव संपन्न भाषेत याची पूर्ण जाणीव पंडित दीनदयाल शर्मा यांना होती. म्हणूनच त्यांनी वेळोवेळी भारतीय संस्कृती पुढे करून देशात राष्ट्रवाद रुजवण्याचा अनोखा प्रयत्न केला. ही बाब देशात राष्ट्रीय ऐक्यभावना निर्माण करण्यास उपयोगी स्वरूपाची होती.

पंडित दीनदयाल उपाध्याय यांना राष्ट्राविषयी मोठ्ठी आस्था आणि अभिमान होता. प्रत्येक भारतीय माणसाने या राष्ट्रादी विलक्षणधर्माचे सहभागी होऊन देशाविषयी प्रेमभावना बाळगावयास हवी, असे त्यांना पदोपदी वाटत होते. पंडित दीनदयाल शर्मा यांच्या बहुआयामी व्यक्तिमत्त्वात एक कुशल अर्थतज्ज्ञ,

पंडित दीनदयाल उपाध्याय : विचार व कार्य... १४५

पंडित दीनदयाल उपाध्याय : भारतीय राष्ट्रवादाचे प्रणेते

पंडित शेषराव नलावडे

सहयोगी प्राध्यापक

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद.

पंडित दीनदयाल उपाध्याय या महामानवाने संपूर्ण विश्वाला एकात्म मानवतावादाची शिकवण दिली. या विचारधारेची आज संपूर्ण विश्वाला आवश्यकता आहे. आज संपूर्ण जग धगधगत्या मार्गाने आपली वाटचाल करीत आहे. सृष्टीतील चतुर मानवाने तांत्रिक प्रगती घडवून आणली, अगदी चंद्रावर जाण्याचा रस्ता त्याने शोधला, पण एका विचाराने आणि मानवतेच्या मार्गाने मानवाला मार्गक्रमण करता आले नाही. हे मानवाचे मोठे अपयश आहे. मानवाने मानवी संस्कृतीचे लचके तोडतच आपली प्रगती घडवून आणली, आपणास हेही नाकारता येणार नाही. प्रगत मानवाने त्रिलोकात प्रगती घडवून आणली. मात्र, दीनदयाल उपाध्याय यांनी कल्पिलेल्या एकात्म मानवतावादाची बीजे त्यास ठेवता आली नाहीत. “हे विश्वची माझे घर” या विचारधारेवर आधारित त्यांची जीवनपद्धती संपूर्ण मानवजातीसाठी प्रेरणास्थान आहे.

दीनदयाल उपाध्याय यांचा स्वभाव अतिशय सरळ आणि सौम्य होता. म्हणूनच त्यांच्या विचारधारेत व साहित्यात आक्रमकता दिसून येत नाही. त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन मानवी कल्याणासाठी व्यतीत केले. राष्ट्राविषयी व हिंदू धर्माविषयी त्यांना नितांत प्रेम होते. राष्ट्राशिवाय आपणास काहीही किंमत नाही. म्हणून राष्ट्र हे सर्वश्रेष्ठ आहे. या कल्पनेतूनच त्यांनी शब्दवादाची कास धरली. म्हणून राष्ट्रासाठी आपण नेहमीच आपले योगदान देण्यासाठी पुढे आले पाहिजे. असे त्यांना अभिप्रेत होते. मितभाषी असणारी ही व्यक्ती राष्ट्राला प्राणाहून प्रिय मानते. संस्कृतिनिष्ठा त्यांच्या राजकीय जीवनाचे पहिले सूत्र आहे. भारतात राहणारी प्रत्येक व्यक्ती देशाविषयी प्रेम-भावना उत्पन्न करणारी एक समूह आहे. त्यांचा विकास त्यांची जीवनप्रणाली कला, साहित्य, विचारधारा हीदेखील भारतीय संस्कृतीच आहे. म्हणूनच त्यांनी असे म्हटले होते की, भारतीय राष्ट्रवादचा आधार येथील संस्कृतीत आहे. त्याच पद्धतीने हिंदू धर्मदेखील अतिशय सहिष्णू आहे. या धर्माचा आधार घेऊन त्यांनी देशात राष्ट्रवादाची ज्योत तेवत ठेवली. हे करीत असताना त्यांनी इतर धर्मांचे महत्त्व नाकारले नाही. भारतात सर्वच धर्मांना

समान अधिकार प्राप्त झालेले आहेत. याचेही त्यांनी समर्थनच केले आहे. धर्म आणि राष्ट्राला एका धाग्यात गुंफून त्यांनी राष्ट्राचे ऐक्य अबाधित कसे राहिल याची प्रचीती संपूर्ण भारताला व विश्वाला दिली. जीवनात शिस्तबध्दतेला अतिशय महत्त्व होते.

असे म्हटले जाते की, बाळाचे पाव पाळण्यात दिसतात. ही उक्ती पंडित दीनदयाल उपाध्याय यांना अगदी तंतोतंत लागू पडते. त्यांचे वय अवघे तीन वर्षे असताना वडिलांचे छत्र नियतीने हिसकावून नेले. वडिलांचे प्रेम आणि आधार त्यांना मिळाला नाही. एवढा मोठा दुःखाचा डोंगर त्यांच्यासमोर असताना ते खचले नाहीत. आईचे प्रेम मिळाले, त्या प्रेमाची सावली त्यांना 'रामप्यारी' या मायमाऊलीने दिली. मुलगा असे की मुलगी त्यांना आई जवळ असली की प्रेम मिळते हे जगजाहीर आहे. वडील जवळ असले की, मुलाला सुरक्षितता प्राप्त होते. ही सुरक्षितता त्यांना प्राप्त झाली नाही. नियतीला ते मान्य नव्हते. या विचारात ते गुस्फटले नाहीत. त्यांचे जीवन अतिशय संघर्षमय होते. एकीकडे कुटुंबाची वाताहत होत असताना सुरक्षिततेचे कोणतेही कवच नसताना त्यांनी राष्ट्रात सुरक्षितता प्राप्त करून देण्याचे स्वप्न पाहिले ही बाब आजच्या तरुण पिढीला मोठा शिकवण देणारी ज्ञानाची शिदोरी आहे. त्यांचे राष्ट्रवादाविषयीचे विचार खरोखरच आजच्या युगाला व भारतासारख्या लोकशाही प्रिय देशाला प्रेरणादायी आहे.

पंडित दीनदयाल उपाध्याय यांना राष्ट्राविषयी व राष्ट्राच्या सुरक्षिततेविषयी मोठी आस्था होती. म्हणूनच ते म्हणतात तराष्ट्र ही एक जीवमान वस्तू आहे, तर राज्य ही सोयीसाठी निर्माण केलेली यंत्रणा असते. जसे शरीर असते आणि त्यावर आपण वस्त्र परिधान करतो. शरीरासाठी वस्त्र असते की शस्त्रासाठी शरीर? आपण पाहतोच की शरीराचा आकार, त्याचा बांधा, वर्ण, ऋतुमान आणि शरीराकडून अपेक्षित कामाचे स्वरूप यांनुसार वस्त्रे आपण परिधान करतो. लहानपणाची वस्त्रे मोठेपणी काम देत नाहीत आणि हिवाळ्यातील कपडे व उन्हाळ्यातील कपडे यातही मोठा फरक असतो. राज्य आणि राष्ट्र यांचेही संबंध काहीसे याच स्वरूपाचे आहेत. अंगावर कपडे असले तरी शरीर असतेच. कपड्यांचा हेतू शरीराचे संरक्षण वरणे, त्याला शोभा प्राप्त करून देणे आणि शरीराचे सामाजिक व्यवहार सुलभ करणे हा असतो. राज्यही राष्ट्राच्या सेवेसाठी असते. जे राज्य राष्ट्राची योग्य प्रकारे सेवा करीत नसेल ते बदलले जाऊ शकते. राष्ट्र सत्तांतर घडवून आणते याचा अर्थ एवढाच होतो. परकीय सत्ता तरी राष्ट्राला

पंडित दीनदयाल उपाध्याय : विचार व कार्य... १४४

का दुःसह वाटते? तर त्याच्या स्वत्वाचा परकीय वर्चस्वाखाली कोंडमार होतो म्हणून परसत्ता चांगली जरी असली, परकीय अमलाखाली सुराज्य जरी असले तरी स्वराज्याची तहान त्याने भागत नाही. नुसते स्वराज्य येऊनही संतोष होत नाही. (१) पंडित दीनदयाल उपाध्याय यांनी राष्ट्राच्या व मानवाच्या प्रगतीसाठी स्वतःचे राज्य असावयास हवे. अशी कल्पना मांडली. त्यांच्या मतानुसार असे दिसून येते की, परकीय सत्ता आपल्या देशात स्थापन झाली असेल आणि ती सत्ता कितीही चांगली असली तरी, ती आपल्या उपयोगाची नाही. या सत्तेने आपली तहान भागणार नाही, असे त्यांना वाटते.

भारतीय राष्ट्रवाद मुळतः एक जन एक राष्ट्र अथवा एका संस्कृतीवर आधारित आहे. कारण इथे बहुसंख्याक आणि अल्पसंख्याक सांप्रदायवादी सत्ता स्थापन झाल्या व कालमानानुसार लुप्तदेखील झाल्या. बहुसंख्याक आणि अल्पसंख्याक असा भेदभाव न करता एकसंध भारत निर्माण करण्यावर त्यांनी भर दिला. (२) भारतीय राष्ट्रवादाला मोठे प्राचीन इतिहास आहे. सांस्कृतिक दृष्ट्या व ऐतिहासिकदृष्ट्या हा देश जागतिक स्तरावर आपले वर्चस्व निर्माण करून आहे. या तत्त्वावर दीनदयाल उपाध्याय यांचे विचारधारा आधारित आहे.

भारतीय राष्ट्र नवनिर्मित राष्ट्र नाही. एक प्राचीन संस्कृती प्राप्त झालेले हे राष्ट्र आहे. ज्या संघपरिवारातून पंडित दीनदयाल राजकीय क्षेत्रात आले त्या राजकीय विचारधारेचा हा आद्यसिध्दान्त आहे. आजही भारतीय राष्ट्र जीवनात संघर्ष आहे. तणाव, विभाजनवादी प्रवृत्ती राष्ट्रास बाधक आहेत. 'एक देश, एक संस्कृती' या राष्ट्रकल्पनेला धक्का देणाऱ्या अनेक घटना आज घडत आहेत. सांस्कृतिकदृष्ट्या हे राष्ट्र परंपरावादी आहे. आमच्या राष्ट्रीय एकतेचे ते प्रतीक आहे. (३) हजारो वर्षांची ऐतिहासिक परंपरा लाभलेले जगाचा पाठीवरील भारत एक महत्त्वपूर्ण राष्ट्र आहे. सांस्कृतिकदृष्ट्या वैभव संपन्न भाषेत याची पूर्ण जाणीव पंडित दीनदयाल शर्मा यांना होती. म्हणूनच त्यांनी वेळोवेळी भारतीय संस्कृती पुढे करून देशात राष्ट्रवाद रुजवण्याचा अनोखा प्रयत्न केला. ही बाब देशात राष्ट्रीय ऐक्यभावना निर्माण करण्यास उपयोगी स्वरूपाची होती.

पंडित दीनदयाल उपाध्याय यांना राष्ट्राविषयी मोठी आस्था आणि अभिमान होता. प्रत्येक भारतीय माणसाने या राष्ट्रवादी विचारधारेमध्ये सहभागी होऊन देशाविषयी प्रेमभावना बाळगावयास हवी, असे त्यांना पदोपदी वाटत होते. पंडित दीनदयाल शर्मा यांच्या बहुआयामी व्यक्तिमत्त्वात एक कुशल अर्थातज्ज्ञ,

पंडित दीनदयाल उपाध्याय : विचार व कार्य... १४५

संघटनाशास्त्री, राजकीय विचारवंत, वक्ता, लेखक आणि पत्रकार आदी प्रतिमा होत्या. पंडित दीनदयाल शर्मा एक महान समाजचिंतक आणि संघटनकर्ता होते.

संघटनविषयक कार्यात व्यस्त असताना परदेशी देशांचा व संस्कृतीचा अभ्यास त्यांनी केला. अमेरिका, इंग्लंड जर्मनी आणि पूर्व आफ्रिका देशांना त्यांनी भेटी दिल्या. या भेटीतून आपल्या देशात काही चांगल्या सुधारणा आपणास करता येतील, असे ते म्हणत होते.

संदर्भ :

- १) पंडित दीनदयाल उपाध्याय विचारदर्शन, (खंड दुसरा) भारतीय विचार साधना प्रकाशन, पुणे, ८ मार्च १९८६, पृ. ६१
- २) भालचंद्र कृष्णाजी केलकर, पंडित दीनदयाल उपाध्याय विचारदर्शन, सुरुचि प्रकाशन, नई दिल्ली, मे २०१४ पृ. १३५
- ३) उपरोक्त १५३
- ४) दीनदयाल शर्मा, पोलिटिकल डायरी, सुरुचि प्रकाशन, नई दिल्ली, नोव्हेंबर - २०१४, पृ. ६९

ISBN 978-81-921877-0-9

Vol - I

Modern Indian Languages and Issues in Globalisation

Shaikh Parvez Aslam

Editor

New Voices Publication

Ahmedabad

Globalization, Culture and Indian English

Karuna B. Ghoble

Globalization has been the buzz word since the early nineties so much that the term "globalization" has become somewhat like a cliché to explain everything that is new and manifesting in this iron age of rapid communication and technological progress.

While it is acknowledged that culture is probably one of the most complicated worlds in the English language, it is probably due to the dynamics of culture i.e. it was never meant to be static. The notion of culture has gone a long way from the traditional definition to embrace new and emerging trends, new ideas and new ways of how people behave in the light of progress and modernism. From the anthropological context culture is more indigenous and refers to elements that condition and distinguishes human life as opposed to other mammals and gives a sense of identity. The main ingredients are probably language, history, religion, customs, artifacts, cooking, values, traditions, and also dependent upon man's capacity for learning and transmitting knowledge to succeeding generations. While some societies have shut themselves up and try to protect form external influence (corruption) to preserve their culture, others are more open by allowing the dynamics of interaction to play or again by reaching out. For example many countries today are multicultural and multiculturalism is seen more of an enrichment than a threat by these societies.

On the other hand we are witnessing a new modern wave emerging from the west, not to say from America, which is defined as popular culture and which is flourishing. With the help of modern technology and communication it transcends borders easily and even reaches rich and poor countries, young and old, east or west, north or south and makes no distinction at all on its way. E.g. My mother who is nearly 80 years old and can hardly speak English watches CNN and likes the American movies and soaps as well as American talkback TV. She is not an exception as these tv shows are as popular in the rich as well as in the poor countries, in Asia as well as in Africa. The youth of the world listen and dance the latest American Hip-hop. The fast food chains or the MacWorld are common features even in traditional societies like India. We can cite many examples where the western life style, be it wearing levis jeans, using cellular phone, using the English language are becoming more and more popular in developed or newly developed world, as well as in the third world countries. These are probably the most obvious signs that support that support the convergence theory. We are all becoming the same and in so doing we are embracing a global culture.

Writing in English and getting published by British publishers gave the writer an advantage over those writing in regional languages or being published locally. The Diaspora writing from the west thus assumes greater importance in the context of globalization. The major English writers of most of the underdeveloped nations live in the west. It is a case of the metropolis extracting not just culture, but even the producers of culture. Many Indian English novelists like Raja Rao, Kamala Markandaya, Anita Desai, Bharati Mukherjee, Salman Rushdie, Amitav Ghosh, Rohinton Mistry, Vikram Seth etc. reside in the west. Even those who live in India like Sasi Tharoor and Arun Joshi are products of different cultures, residing in one, educated in another, moving from one country to another, partaking of different cultures, presenting what Will Kymlicka calls a "multicultural citizenship" in a globalized world.(qtd Nayarb). These writers are cosmopolitan in outlook and even celebrate in their writings the fluid condition of the hybrid possessing multiple identities and transcending national barriers.

Valorizing of the in-between state of the Diaspora is a common feature in the writings of critics like Homi Bhabha and novelists like Salman Rushdie, Vikram Seth, Hanif Kureishi etc. migrants to the First World belonging to less privileged classes (forced migrant labour) or Afro-Asian women who seldom enjoy the multicultural status of the educated elite are hardly visible in their writings. Globalization has given rise to inequalities among writers within the metropolis projecting nonresident Indian writers over those writing from home. Quality is no longer the criterion by which literature is judged, but the money and hype it generates. Arundhati Roy's *God of small things* and Vikram Seth's *A suitable Boy* won world wide acclaim because of the money and hype they received.

Indian experience is the exotic raw material which is taken to the First World and processed there and the finished product receives much acclaim because it caters to cosmopolitan taste. None of these writers challenge the establishment of the First World. Rohinton Mistry's *Such a Long Journey* (1991) and *A Fine Balance* (1995) are about the Emergency and political corruption in India and do not malign anything Canadian. In the novels of Salman Rushdie, M.G. Vasanji or Selvadurai the setting is in India or the characters are drawn from the migrant community in their adopted land and their negative representation only helps to strengthen the white orientation of the Establishment. Resident or local writers, however great their literary works, can seldom compete with the much-hyped products of this new class. This is the kind of cultural neo-imperialism heralded in by globalization.

Among genres the tendency has been to prioritize fiction over poetry and drama. Still inspite of a slump in the production of poetry in the last years of the 1990s, poetry has not dried up. Poetry too projects themes of rootlessness

diasporic consciousness and a confident internationalism. Younger generation of poets have no anxiety or guilt about the lack of centre. Sudeep Sen's anthology *Lines Review* (1996) includes a number of young Indian English poets like Chitra Divakaruni, Sudesh Misra or Hoshang Merchant who either lead a diasporic existence or travel widely, dividing their time between India and abroad. They are the cultural elite familiar with the best in art, literature and culture across the world. They are truly international. A typical instance is that of Sujata Bhatt who was born in Ahmedabad, India, moved at twelve to USA, married a German and started living in Germany. She speaks of India, Europe and N. America as the three different worlds of her imagination and her works - *Brunizen* (1988), *Monkey Shadows* (1991) and *The Striking Rose* (1995) fuse different cultures, environments and perspectives, employ different linguistic variations and multilingual mixings (Gujarati, Hindi, Sanskrit, English, German and Spanish) She says "...I consider myself to be an Indian writer, but I like to think of myself as living in "the world" as opposed to in any one country" ("from Gujarat to Connection to Breunan" 1988,4).

In the eighties India witnessed an explosion of new media. Cable television and foreign movies became widely available for the first time. Despite heavy users of the new media the exposure to new cultural models had lead to change in each individual in India. Media has transformed the lifestyle of the youth which now celebrates cosmopolitan culture. The young have the freedom to choose the spouse. Globalization offers an opportunity to consider importance of cultural factors in shaping social life. Thus cultural globalization would transform life around the world. With globalization English language has acquired increased importance for global community. English is repeatedly turned out to be the language in right place. Though the writers are from different places and from different cultures they are known as the Indian writing writers in English. Cultural nativism and traditions of knowledge which resist in globalization should be kept alive in Indian English writing.

Reference :

- 1) Keohane Robert O. & Nye Joseph S Jr, 2000, "Globalization: What's New? What's not? (And so what) Foreign policy Spring 2000.
- 2) Rothkopf D: In Praise of cultural imperialism? Foreign Policy, 107.
- 3) Toolan Michael 1997: "Recentring Enligh: New English and Global" English Today 13: 43-10
- 4) Werbner,Prina: "Vernacular Cosmopolitanism" Theory,Culture and Society 23 2-3:2006: 496-98

Mrs. Karuna B. Ghoble

Associate Professor, Pandit Jawaharlal Nehru College, Shivajinagar, Aurangabad (MS)

८१५५ १९९० नंतरचे
मराठी वाङ्मयातील विविध प्रवाह

Proclaiming 2016-17

• संपादक •

डॉ. युवराज धबडगे

मराठी विभागप्रमुख, दगडोजीराव देशमुख कला,
वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, बजाजनगर (वाळूज),
ता. गंगापूर, जि. औरंगाबाद. (महाराष्ट्र)

• सह संपादक •

स.प्रा. बोतेवाड नागेश रामलू

मराठी विभाग, दगडोजीराव देशमुख कला,
वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, वाळूज.
ता. गंगापूर जि. औरंगाबाद. (महाराष्ट्र)

New Voices Publication, Aurangabad.

ISBN 978-93-82504-77-1

१९९० नंतरची निवडक कथा

प्रा. डॉ. रमेश श्रीरंग औताडे

मराठी ग्रामीण साहित्याचा प्रारंभ १९२० च्या सुमारास सुरु झाला. या काळात भारतामध्ये गांधीवादाचा उदय झाला. गांधीवादी विचारामुळे जनमानसात जसे चैत्यन्य निर्माण केले होते, तसेच मराठी साहित्यामध्येही नवचैत्यन्य निर्माण केलेले होते. महात्मा गांधींनी ऐतिहासिक आवाहन केले. 'खेड्याकडे चला' यांमुळे मराठी साहित्यात नव्या परिवर्तनाला सुरुवात झाली. भारताची ओळख मुलतः हा खेड्यांचा, शेतक-यांचा देश अशी. त्यादृष्टीने महात्मा गांधीजिच्या विचाराचे हे प्रमुख केंद्र आहे. महात्मा गांधीचा ज्याप्रमाणे प्रभाव मराठी साहित्यावर पडला तसाच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले यांच्या कार्याचा आणि विचाराचा प्रभाव मराठी साहित्यावर मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतो. त्यापूर्वी १९२० च्या नंतर ग. ल. ठोकळ, राम तनय, ग. ह. पाटिल, र. वा. दिघे आणि रवीकिरण मंडळ यांचे योगदान उल्लेखनीय आहे. असे असले तरी या लेखकांवर स्वप्न रजनाचा प्रभाव होता. पुढे व्यंकटेश माडगुळकर, श्री. म माटे, अरविंद्र गोखले यासारख्या लेखकांनी स्वप्नरजनात अडकलेल्या मराठी साहित्याला वास्तवाचे भान प्राप्त करून दिले.

१९४५ च्या नंतर मराठी ग्रामीण साहित्य अधिक वास्तवाभिमुख झाले आणि ग्रामीण जीवनाच्या विविध अंगाला स्पर्श झाला आणि १९६० च्या नंतर मराठी ग्रामीण साहित्य विस्तारत गेले. ग्रामीण माणसांचे मनोविश्लेषण, ग्रामीण जीवनातील दुःख, दारिद्र्य, परिस्थितीशरणा यासारख्या अनेक बाबींची नोंद ग्रामीण आणि दलित साहित्यकांनी घेतली. १९९० नंतरच्या ग्रामीण लेखकांमध्ये आसाराम लोमटे, भास्कर बडे, गणेश घाडगे, सदानंद देशमुख, किरण गुरव, कृष्णा खोत, भारत काळे, उत्तम कांबळे, या आणी समकालिन लेखकांनी वास्तवाची कास धरली. ग्रामीण जीवनात झालेले बदल, यंत्र युगाचे आक्रमण या लेखकांनी शब्दबद्ध केले. खेडेगाव, तेथील जीवनपद्धती, रुढी परंपरा, माणसांचे स्वभाव, आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक आणि धार्मिक यांसारख्या बाबींचे विविधांगी चित्रण केलेले आहे. जागतिकीकरणामुळे खेडुतांच्या जीवनांवर झालेले अनुकूल-प्रतिकूल परिणांमाचे चित्रण मराठी ग्रामीण कथेत मोठ्या प्रमाणे होत आहे. यावर्षीचा साहित्य अकादमीचा पुरस्कार प्रसिद्ध कथा लेखक आसाराम लोमटे यांना प्राप्त झाला. आसाराम लोमटे यांचे 'इडा पिडा टळो', आणि 'अलोक' हे दोन महत्त्वपूर्ण कथासंग्रह आहेत. पैकी अलोकला साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मिळाला. लोमटेच्या कथा अनेक अर्थाने समृद्ध आहेत. तळातल्या अभावग्रस्त आणि हतबल ग्रामीण माणसांचे चित्रण त्यांच्या कथातून प्रतिबिंबित झालेले आहे. याअगोदर

१९९० नंतरचे मराठी वाङ्. मयातील विविध प्रवाह

२०१२ मध्ये जयंत पवार यांच्या 'फिनिक्सच्या राखेतून उठला मोर' या कथासंग्रहाला साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मिळालेला आहे. जयंत पवारांची कथा ही महानगर जीवनातील कथा तर आसाराम लोमटे यांची अ-नागर पर्यावरणातील कथा. लोमटे यांची कथा सरधोपट नाही. तिला अनेक अदृश्य कंगोरे आहेत. त्यांच्या कथांमध्ये येणारे चित्रण हे प्रामुख्याने ग्रामीण, दलित, स्त्रिविषयक अंगाने येते. एकूणच त्यांच्या आस्थेचा परिघ विशाल आहे. माणूस ग्रामीण, दलित, भूमिहिन अथवा कोरडवाहू असलेला आहे कि अजून कसा आहे यापेक्षा तो माणूस आहे या अनुशंगाने त्यांच्या कथा साकारत जाते. तळातल्या माणसापर्यंत जावून ते त्यांच्या जीवनाचा शाब्दिक घेतात. अलोक या कथासंग्रहाच्या दुस-या आवृत्तीची पाठराखण यामध्ये प्रसिद्ध समीक्षक म. द. हातकणंगलेकर म्हणतात 'अलोक' या कथासंग्रहातले नव्या वास्तव चित्रण, निसर्ग, पाऊसपाण्याचे वर्णन, खेड्यापाड्यापर्यंत पोहचलेले वेडेवाकडे, भ्रष्ट बेमुर्वत राजकारण आणि ग्रामीण बोलीशैलीचा नवा, अचूक साज याचे अभिनव रसायन वाचकाला गुंग करून टाकते. लोमटे यांची शैली, अभिनव ... ग्रामीण कथाकार ठोकळ, यादव आणि व्यंकटेश माडगूळकर, चारुता सागर यांना पार मागे टाकणारी आहे... अस्सल प्रादेशिक आणि बोली भाषेचे रंगरूप घेऊन मातीतील मूळ शोधणारी, ऊघड करणारी... नव्या वास्तवाचे, नव्या शैलीतील नवी बोलीभाषा वापरून मनाचा ठाव घेणारे चित्रण आसाराम सारखे तरुण लेखक करित आहे. त्याचा हेवा वाटतो आणि त्यांना सलामही करावा वाटतो'. या उपरोक्त मताची प्रचीती लोमटेच्या कथा अभ्यासल्यावर येते. अलोक या कथासंग्रहात एकूण सहा दीर्घ कथा आहेत. 'चिरेबंद', 'ओझ', 'खंदुळण', 'कुभांड', 'जित आणि वळण' मराठवाडा आणि विदर्भ या अभावग्रस्त अवस्थेतील प्रदेशांच्या मोठ्या सामाजिक आर्थिक समस्या आहेत. कृषसंस्कृतीच्या स्थिर आणि संपन्न अवस्थेत येथील समाजमन साहित्य आणि शेती या दोन्ही घटकांच्या सर्जनाशी संबंधित परीघात आघाडीवर होते. ज्वारी, कापूस, सोयाबिन, तूर, या पिकांचे उत्पादन घेण्यातही हा प्रदेश पूर्वी होता. त्यातील कोरडवाहू ज्वारी, बाजरीचे पीक पोटाची खळगी भरायचे आणि कापूस सोयाबीन या नगदी पिकांतून शेतक-यांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण व्हायच्या मात्र जागतिकीकरणाच्या रेट्यात कपाशी, सोयाबिनच्या पिकांतून शेतक-यांच्या नशीबी नैराश्य आले. त्यातून शेतकरी देशोधडीला लागला आणि आत्महत्याचे प्रचंड पीक मराठवाड्यात आणि विदर्भात वाढले. शेतकरी, शेतमजूर यांच्या कौटुंबिक जीवनात गंभीर घेच प्रसंग निर्माण झाले. ही पार्श्वभूमी आसाराम लोमटेच्या कथांना आहे. लोमटे यांच्या कथाविषयी साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त कांदबरीकार सदानंद देशमुख

तात" आसाराम लोमटे यांची कथा म्हणजे आजच्या शेतकरी जिवाची भगभगती आहे"

जागतिकीकरण आणि ग्रामीण माणूस याचे वास्तवपूर्ण चित्रण दोन्ही कथासंग्रहातून करतात. प्रभावी निवेदनशैली आणि भाषेची मोडतोड, मनाला भिडणारी लेखनशैली, विषय आशयातील नाविन्यता, समर्पक उपमा-प्रतिमा या सारखे अनेक गुणधर्म लोमटेंच्या कथासंदर्भात नोंदविता येतात. आसाराम लोमटे हे पत्रकार म्हणून प्रसिद्ध आहे. पत्रकारीतेचा चौफेर अनुभव असल्यामुळे अनुभवाची शिदोरी त्यांच्याकडे आहे. लोमटे यांच्याप्रमाणेच पत्रकारक्षेत्रातील प्रसिद्ध कथाकार उत्तम कांबळे प्रसिद्ध आहेत. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर जन्मलेले उत्तम कांबळे हे फुल-शाहू-आंबेडकर यांच्या विचारसरणीने भारावलेले व्यक्तीमत्व. त्यांचा पिंड पत्रकारितेचा. त्यामुळे चौकस आणि सजग दृष्टी त्यांना लाभलेली आहे. जागतिकीकरणाच्या भोवात नवपरिवर्तनाच्या चळवळी अंधुक होत चाललेल्या आहेत. भांडवलदार वर्ग जोमात तर कामगार, शेतकरी वर्ग कोमात आहेत. माणूस माणसांपासून तूटत चाललेला आहेत. नातेसंबंधात ताणतणाव, दुरावा निर्माण होत आहे. यासारख्या अनेक प्रश्नांकडे उत्तम कांबळे सजगतेने पाहतात आणि कथेच्या माध्यमातून अभिव्यक्त होतात. त्यांचे पाच कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. या पाचही कथासंग्रहातील 'वैच' कथा वैविध्यपूर्ण आणि नाविण्यपूर्ण आहेत. 'नवस्मशान', 'एका मड्याची नटकंती', 'परत्या', 'तिकीट', 'संवेदना', 'फुला' या सारख्या कथामधून समाजातील ख-नीचता, जातीयता, गरिबी, श्रीमंती अशा कितीतरी विदारक सत्याचे चित्रण कांबळे करतात. तळागळातील माणसाचा लढा हा बहूपदरी आहे. एकीकडे मानवनिर्मित संकट तर दुसऱ्याकडे नैसर्गिक संकट सतत तळातल्या माणसाभोवती पिंगा घालत असतात. जीवनाच्या या चक्रव्यूहात सामान्य माणूस होरपळून निघतो, त्याचा लढा हा प्रामुख्याने जगण्याचा म्हणजेच भाकरीसाठीचा लढा आहे. त्यासाठी त्याला तत्त संघर्ष करावा लागतो. याचे वास्तव व चित्रण उत्तम कांबळे आपल्या कथामधून करतात. त्यांची लेखनी मनस्पर्शी आणि वास्तवदर्शी आहे. नाही रे, वर्गाचे जिवन चित्रित करत असताना हळवेपणाबरोबरच त्यांच्या लेखनीला एक टोकदारपणा आहे. आपले स्वतःचे व इतरांचे दुःख यात लक्ष्मण रेषा नाही. म्हणून तिच्यात तारेपणा नाही आहे तो आपलेपणा. एकाबाजूला हे चित्रित करत असतानाच दुसऱ्या बाजूला फुले-शाहू-आंबेडकर यांची विचारसरणी माणसाच्या मनात रुजवावी, दाढावी आणि तिला सामाजिक समतेचे, न्यायाचे, बंधू भावाचे, फळे-फुले लगडावी आणि त्यातून नव्या माणसाचा जन्म व्हावा आणि सुंदर माणसांचे जग निर्माण व्हावे असा आशावाद प्रकट होतो.

१९९० नंतरचे मराठी वाङ्.मयातील विविध प्रवाह

संदर्भ ग्रंथ -

१. लोमटे आसाराम- 'इडा पिडा टळो'
२. लोमटे आसाराम- 'अलोक'
३. कांबळे उत्तम- 'रंग माणसांचे'
४. प्रा. गवस राजन - (संपा) 'अव्यक्त माणसांच्या कथा'
५. पवार जयंत - 'फिनिक्सच्या राखेतून उठला मोर'
६. डॉ. मुलाटे वासूदेव- 'दलीत आत्मकथनः संकल्पना व स्वरूप'
७. डॉ. लूलेकर प्रल्हाद - (संपा) 'निवडक उत्तम कांबळे'
८. प्रा. कुभार प्रकाश - 'दलित साहित्यः काही विचार आणि दिशा'

अच्छा रेज्युमे, बेहतर जॉब

एक अच्छा और सम्पन्न रेज्युमे आपको बेहतर जॉब में आपका स्वागत करेगा। जरूर है, इसके बिना आपका जॉब खोजने का प्रयास ही। आवेदन पत्रों के रेज्युमे आपके लिए एक सफल...

1. सम्पन्न रेज्युमे आपको बेहतर जॉब में आपका स्वागत करेगा। जरूर है, इसके बिना आपका जॉब खोजने का प्रयास ही। आवेदन पत्रों के रेज्युमे आपके लिए एक सफल...

2. सम्पन्न रेज्युमे आपको बेहतर जॉब में आपका स्वागत करेगा। जरूर है, इसके बिना आपका जॉब खोजने का प्रयास ही। आवेदन पत्रों के रेज्युमे आपके लिए एक सफल...

3. सम्पन्न रेज्युमे आपको बेहतर जॉब में आपका स्वागत करेगा। जरूर है, इसके बिना आपका जॉब खोजने का प्रयास ही। आवेदन पत्रों के रेज्युमे आपके लिए एक सफल...

4. सम्पन्न रेज्युमे आपको बेहतर जॉब में आपका स्वागत करेगा। जरूर है, इसके बिना आपका जॉब खोजने का प्रयास ही। आवेदन पत्रों के रेज्युमे आपके लिए एक सफल...

5. सम्पन्न रेज्युमे आपको बेहतर जॉब में आपका स्वागत करेगा। जरूर है, इसके बिना आपका जॉब खोजने का प्रयास ही। आवेदन पत्रों के रेज्युमे आपके लिए एक सफल...

हिंदी में राजगार

की संभावनाएँ

संपादक
डॉ. शहानुद्दीन शेख

प्रबंध/कार्यकारी संपादक
डॉ. दशतगीर देशमुख

संपादन-सहाय्य
डॉ. लियाकत शेख

हिंदी में रोजगार की संभावनाएँ

संपादक

डॉ. शहाबुद्दीन शेख

प्राचार्य

लोकसेवा कला व विज्ञान महाविद्यालय गारखेडा परिसर,
औरंगाबाद, (महाराष्ट्र)-431009

प्रबंध/कार्यकारी संपादक

डॉ. दस्तगीर देशमुख

सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग,
लोकसेवा कला व विज्ञान महाविद्यालय गारखेडा परिसर,
औरंगाबाद, (महाराष्ट्र)-431009

संपादन-सहाय्य

डॉ. लियाकत शेख

हिंदी विभागाध्यक्ष

लोकसेवा कला व विज्ञान महाविद्यालय,
गारखेडा परिसर, औरंगाबाद, (महाराष्ट्र)-431009

नवभारत प्रकाशन

दिल्ली-110032

नोट : प्रस्तुत ग्रंथ में प्रकाशित विचार लेखकों के अपने हैं। यह आवश्यक नहीं है कि संपादक उनके विचारों से सहमत हों।

ISBN : 978-93-82119-43-2

© : संपादकगण

मूल्य : पाँच सौ रुपये

प्रथम संस्करण : जून, 2015

प्रकाशक : नवभारत प्रकाशन

डी-626, गली नं. 1, अशोक नगर

(निकट ललिता मन्दिर)

शाहदरा, दिल्ली-110094

मोबाइल : 09968047183, 09717507223

email : fatehchand058@gmail.com

शब्द-संयोजन : मुस्कान कम्प्यूटर्स, दिल्ली-110094

मुद्रक : पूजा प्रिंटर्स

जगतपुरी विस्तार, दिल्ली-110093

Hindi Me Rojgar Ki Sambhavnayen :- Editors by Dr. Sahabuddin Shaikh, Dr. Dastagir Deshmukh, Dr. Liyakat Shaikh

हिंदी में रोजगार की संभावनाएँ रोजगार परक हिंदी

डॉ. शिल्पा जिवरग

हिंदी विभाग अध्यक्ष
पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय,
शिवाजीनगर, औरंगाबाद,
मोबा.-9421660128

दुनिया ने वैश्वीकरण के दौर में प्रवेश कर लिया है। बाजार और व्यवसाय ने देशों की सीमाएं लांघ ली हैं। अब किसी भी देश में जाकर कोई भी देश व्यापार-व्यवसाय कर सकता है। इससे पहले किसी भी समय इतनी व्यापकता नहीं थी। व्यापकता के इस दौर में विश्व की भाषाएं भी अब किन्हीं सीमाओं पर नहीं ठहर रही हैं। विशेषतः जो देश किसी दूसरे देश विदेश में यदि व्यापार करना चाहता है तो उसे देश की स्थानीय भाषा को अपनाना पड़ेगा। बहुराष्ट्रीय कंपनियाँ भारत में अपने उत्पाद बेचने के लिए हिंदी और आवश्यकता पड़ने पर क्षेत्रीय भाषाओं का उपयोग जोर से कर अपना व्यवसाय बढ़ा रही हैं।

आज समय बदल गया है। समाज बदल रहा है, मनुष्य का जीवन अधिकाधिक जटिल, गतिशील और चुनौती भरा हो रहा है। मीडिया, ग्लोबलाइजेशन राष्ट्रीय उद्योग और वैश्वीकरण के प्रभाव के कारण अन्य सभी क्षेत्रों के साथ ही शिक्षा के क्षेत्र में कई चुनौतियों और अवसरों का निर्माण हो रहा है।

भूमंडलीकरण की प्रक्रिया में अन्य भारतीय भाषाओं की तुलना में हिंदी सही अर्थ में वैश्विक भाषा बनी है। भारतीय संविधान से प्राप्त अवसर और वैश्वीकरण के दौर में बढ़नेवाली नई जरूरतों ने हिंदी में अनेक रोजगार उपलब्ध कराए हैं।

“हिंदी और रोजगार विषय पर चर्चा करते हुए राष्ट्रभाषा प्रचार समिति

के प्रचार मंत्री डॉ. हेमचन्द्र वैद्य ने कहा कि हिंदी को भाषण की नहीं, व्यवहार की, ज्ञान की, रोजगार की भाषा बनाएँ।"

" घर के आँगन में जैसे तुलसी-दल,
या शिवजी की पिंड पर बेल-त्रिदल,
भारत-माता के भाल पर शोभित बिन्दी
प्यारी जीवनवर्धिनी रोजगारपरक हिंदी।"

बाजारवाद और भूमंडलीकरण की वैश्विक गति के बीच से ही हम अपनी राष्ट्रीय प्रगति को सुनिश्चित करें और पूरी दुनिया के सामने एक आदर्श, प्रादर्श और प्रतिदर्श के रूप में सामने आयें। आज भारत अगर पूरी दुनिया के सामने शक्तिशाली बाजार के रूप में उभरा है तो हिंदी भाषा भी इस बाजार की सबसे बड़ी शक्ति के रूप में सामने आयी है क्योंकि बाजार में व्यापार बिना आपसी समझ के संभव नहीं है। इस 'आपसी' समझ में सहजता, सरलता और विश्वास पैदा करने का काम हिंदी ने किया है। इसका फायदा बाजार को भी हो रहा है, हिंदी को भी हो रहा है और हिंदी से जुड़े लोगों को भी।

आज शिक्षा, शैक्षिक अर्हता का संबंध जीविका चलाने तथा व्यवसाय-रोजगार के साथ जोड़ दिया जाता है। जो शिक्षा रोजी-रोटी की प्रणाली में सहायक हैं, उसी की ओर आज की पीढ़ी आकर्षित हो रही है। रोजगार का क्षेत्र विस्तृत होता जा रहा है। अनेक चुनौती सामने दिखाई दे रही है, लेकिन हमें ध्यान रखना होगा कि, हिंदी के स्कूल को रोजगार से जोड़े बिना टेक्नॉलॉजी को साथ में रखते हुए हम आगे नहीं बढ़ सकते। आप उस करिअर के पॉइंट पर खड़े हैं जहां आपको हरी झंडी दिखाई दे। हमें पता होना चाहिए कि हमें बनना क्या है? क्या हम उसके लिए मन से तैयार हैं। उस तक जाने का रास्ता क्या है, हमें यहाँ यह ध्यान देना होगा कि हमें बनना क्या है। क्या मैं उसके लिए तैयार हूँ। उस तक जाने का रास्ता क्या है। उसके लिए हमें होमवर्क की तैयारी बहुत जरूरी है।

अनेको ऐसे काम हैं जिन्हें हमें रोजगार की शाश्वती मिलती है :

1. विज्ञापन और रोजगार

आज का युग विज्ञापन का युग है, आज जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में प्रतियोगिता पायी जाती है। व्यापारिक, आर्थिक तथा औद्योगिक क्षेत्रों में विज्ञापन आज नितांत आवश्यक हो गया है। उत्पादित तथा नवनिर्मित वस्तु की प्रसिद्धि करने तथा उस वस्तु के प्रति जनमानस में अभिरुचि, आकर्षण उसकी खपत बढ़ाने हेतु विज्ञापन ने आज कारगर कला का स्थान प्राप्त किया है। वास्तव में विज्ञापन जनमानस पर वस्तु विशेष के प्रति मनोवैज्ञानिक प्रभाव

डालता है। विज्ञापन का मुख्य उद्देश्य ... आकांक्षित करना होता है। प्रतियोगिता-बाजार में वस्तुएँ विक्रय करने का विज्ञापन सशक्त माध्यम है। वह आर्थिक चक्र की एक महत्वपूर्ण कुंजी है।

राष्ट्रीय समाचार पत्र, दूरदर्शन की भाषा हिंदी है। हिंदी के सशक्त शब्दों का ज्ञान, शब्द सौंदर्य तथा अलंकार की सही जानकारी होने से कम से कम शब्दों में विज्ञापन बनाने से रोजगार की प्राप्ति होती है। आज अच्छा विज्ञापन बनाना, उसका प्रसारण करना अभ्यास साध्य कला है। हिंदी का अच्छा ज्ञान, समूह शब्द भंडार प्रयोग की जानकारी होने से अच्छा विज्ञापन निर्माता बनकर रोजगार प्राप्त किया जाता है।

2. दुभाषिक

अर्थ प्राप्ति का साधन—आज सरकार पर्यटन व्यवसाय को बढ़ावा दे रही है। एक राज्य के या विदेशी पर्यटक भारतवर्ष का सौंदर्य देखने के लिए यात्रा करते हैं, जिन्हें पर प्रांतीय भाषा का ज्ञान नहीं होता, हिंदी भारत की ऐसी भाषा है जिसे अधिक लोग जानते-समझते हैं। हिंदी का छात्र हिंदी के साथ अंग्रेजी का ज्ञान प्राप्त करे तो पर्यटन व्यवसाय में अपनी प्रधान भूमिका निभा सकता है। आनेवाले देशी-विदेशी पर्यटकों के साथ भाषिक संवाद स्थापित करके रोजगार प्राप्त कर सकता है।

3. अनुवादक की आवश्यकता

अनुवाद का क्षेत्र बहुत ही व्यापक है। कविता, एकांकी, नाटक, कहानी, उपन्यास, जीवनी, आत्मकथा, संस्मरण आदि साहित्यिक कृतियों के अनुवादों का अपना एक महत्वपूर्ण स्थान है। आज के युग में भिन्न भिन्न भाषाओं का साहित्य बड़ी प्रतिष्ठा के साथ, गौरव के साथ दूसरी भाषाओं में प्रकाशित होता है। साथ ही आजकल दर्शन और धार्मिक साहित्य के अनुवाद की काफी माँग है। समाचार पत्रों को भी अनुवादकों की आवश्यकता होती है। न्यायालयीन गुनाह, कानून विषयक कार्याकलापों में अनुवादकों की आवश्यकता होती है। हर एक भाषा की अपनी एक प्रकृति होती है, अपनी एक व्यवस्था, अपना एक रूप और ढंग होता है। द्विभाषिक के समान अनुवादक का महत्व है। अन्य भाषाओं का ज्ञान, कौशल्य, शब्द भंडार बढ़ाने से यह कार्य हो सकता है; परिणामतः काम एवं दाम मिलता है।

4. संवाददाता तथा प्रसार माध्यम

आज प्रेस का अत्यंत महत्व है। प्रजातंत्र का यह एक महत्वपूर्ण स्तंभ

है। देश का सभ्य भाषा, राष्ट्रभाषा हिंदी है, अधिकांश लोग हिंदी को अपनाते हैं। हिंदी का ज्ञान होने के साथ-साथ शब्दों का उच्चारण, उसकी जानकारी आवश्यक है। यदि स्पष्टता आरोह-अवरोह मुक्त संभाषण कौशल्य प्राप्त किया जाय तो आकाशवाणी, दूरदर्शन, प्रसार माध्यम पर समाचार देने के लिए, संवाददाता के रूप में कार्य करने का अवसर प्राप्त होता है। भाषा प्रभुत्व, उच्चारण शास्त्र, संप्रेषण क्षमता प्राप्त करना जरूरी है। दूरदर्शन पर इसके विज्ञापन प्रकाशित होते हैं। यदि इसकी ओर ध्यान दें तो नौकरी या सेवा रोजगार का नया क्षेत्र मिल सकता है।

5. गीतकार-रचनाकार के रूप में

फिल्मों में गीत लिखने का कार्य भी मिल सकता है। परन्तु लिखने की कला होनी चाहिए। हो सकता है जो फिल्मों में गीतकार के रूप में कार्य करना चाहता है, वह बहुत अच्छी कविता लिखता है। इससे ऐसा सिद्ध नहीं होता कि वह फिल्मों में सफल गीतकार बन सकता है। फिल्मी गीत लिखने की एक तकनीक होती है, कभी कभी गीतकार को दृश्य के अनुसार गीत लिखना है तो कभी सेच्युएशन के अनुसार। इतना ही नहीं कभी-कभी तैयार की गयी धुनों के अनुकूल गीत के बोल लिखने पड़ते हैं। आज मनोरंजन का क्षेत्र विस्तृत हो रहा है। थका हुआ मानव गीत सुनकर मन बहलाने का प्रयास करता है। गीत जिस तरह से सुननेवाले को आनंद देते हैं, उसी तरह निर्माता अथवा जनक के लिए अर्थ प्राप्ति का रास्ता बन जाते हैं। मान-सम्मान के साथ धन प्राप्ति का यह महत्वपूर्ण साधन है। अच्छे-अच्छे गीतकार, गजलकार इसके प्रमाण हैं। परन्तु इसके लिए लय, स्वर, संगीत, शब्द प्रयोग, अलंकार, रस, छंद का ज्ञान होना जरूरी है। गीत सृजन के साथ-साथ प्रस्तुतीकरण की जानकारी हो।

6. पत्रकारिता और हिंदी

अखबार जिंदगी से जुड़ा था ही, पर उससे बढ़कर, अखबार जिंदगी को बदल रहा है। आज आम आदमी मनोरंजन, क्रिकेट और राजनीति की सब चीजों की खबर रखनी पड़ती है। पत्रकारिता में आनेवाले हर शख्स को इन स्तंभ हैं। पत्रकारिता राष्ट्रीय मानवता का धर्म है, जनमत जागृति का साधन है। विवेक सप्रमाण, सत्यक्षता, भविष्यद्रष्टा जैसे गुण आवश्यक हैं, उसकी पत्रकारिता मिशन, सेवा निवृत्ति होने के साथ रोजगार उपलब्धि का आधार है। स्तंभ लेख, घटनाओं की जानकारी, सरकार की नीति आम आदमी का

का संतुलित समन्वय होने से पत्रकारिता राष्ट्रीय सेवा के साथ जीविका चलाने का साधन बनेगी।

7. साहित्य सृजन में रुचि एवं अवसर

मन की अभिव्यक्ति साहित्य है। साहित्य के अध्येताओं के लिए आज विज्ञापन, लिफलेट, पैपलेट, फोल्डर्स, प्रॉडक्ट, कंटलॉग, पुस्तिकाएँ, निमंत्रण पत्र, शुभेच्छा पत्र, भित्तिपत्र, सस्ता साहित्य, वृत्तपत्रिका, हाऊस जर्नल्स, स्मरणिका, नये रूपों की दिग्दर्शिका, संदेश पुस्तिका से लेकर अवसर उपलब्ध हैं। मन का रंजन करनेवाला साहित्य चतुर्वर्ग की प्राप्ति का स्रोत है। धन प्राप्ति तथा जीविका चलाने का आधार है। आज के साहित्य सृजन का भी यह प्रेरणा स्रोत माना है। साहित्य सृजन करने से अर्थार्जन का जरिया प्राप्त होता है।

8. राजनीतिक कार्य

भारतीय राजनीति में हिंदी का प्रभाव है। हिंदी भाषिक क्षेत्रों की अपनी महत्वपूर्ण भूमिका है। अच्छा वक्तव्य, भाषण कला, संदर्भ देने की कला प्रभावी व्यवस्तित्व, अभिनय के साथ संभाषण की कला आती है। तो आज भी राजनीति में जगह मिल सकती है। आज कई राष्ट्रीय दलों में अच्छे वक्ता की कमी होने से चुनावी प्रक्रिया में जनमानस को आकर्षित करने में वे असफल रहे हैं।

उपसंहार

यह स्पष्ट है कि शिक्षा का संबंध नौकरी के साथ माना है। परंपरागत सेवा, क्षेत्रों की अपेक्षा आज नए नए सेवा क्षेत्र उपलब्ध है। हिंदी का अध्येता अध्यापक, कार्यालयों, मीडिया, साहित्य, पत्रकारिता, फिल्मी जगत, राजनीति, पर्यटन, विज्ञापन, रक्षा विधि, आदि अनेक क्षेत्रों में रोजगार प्राप्त कर सकता है। उसके लिए आधुनिक ज्ञान, तंत्रज्ञान के साथ हिंदी को जोड़ना होगा। समग्र रूप में हम कह सकते हैं कि भारत राष्ट्र इस 21वीं शती में प्रगति के नित नये आयामों को पार कर रहा है। राष्ट्र की प्रगति के साथ-साथ आज हिंदी की व्याप्ति का क्षेत्र भी बढ़ रहा है। न केवल इसकी व्याप्ति का क्षेत्र बढ़ रहा है अपितु यह विकास की प्रक्रिया में व्यापक स्तरपर सहभागी भी है। बाजार में आर्थिक मजबूती के साथ-साथ हिंदी का बोलबाला बढ़ा है। हिंदी

ने अपने तकनीकी स्वरूप को भा समय का आवश्यकतानुसार नए रूप में ढाला है। बदलते हुए आर्थिक, सामाजिक और राजनैतिक परिप्रेक्ष्य में हिंदी राष्ट्रीय प्रगति के साथ राष्ट्रीय विकास में भी अपना महत्वपूर्ण योगदान देती रहेगी।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. वैश्विकता के संदर्भ में हिंदी—डॉ. शैलजा पाटील.
2. मीडिया और हिंदी साहित्य—संपादन—राजकिशोर.
3. रोजगाराभिमुख हिन्दी : दिशाएँ एवं संभावनाएँ—संपादक—डॉ. सुभाष तलेकर.
4. संचारिका (महाराष्ट्र हिंदी प्रचार सभा की पत्रिका) अप्रैल, मई, जून : 2012.

वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में संत साहित्य की प्रासंगिकता

सम्पादक

डॉ. अपर्णा पाटील
डॉ. विजयकुमार वैराटे
डॉ. मजीद शेख
प्रा. अर्जुन मोरे

अतुल प्रकाशन

57 पी, कुंज विहार II, यशोदा नगर, कानपुर-11

ISBN : 978-93-80760-52-0
मूल्य : ₹ 1195/-
पुस्तक : वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में संत साहित्य की प्रासंगिकता
सम्पादक : डॉ. अपर्णा पाटील, डॉ. विजयकुमार वैराटे
डॉ. मजीद शेख, प्रा. अर्जुन मोरे
© : सम्पादक
संस्करण : 2017 ई.
प्रकाशक : अतुल प्रकाशन
57 पी, कुंज विहार II
यशोदा नगर, कानपुर-208011
सम्पर्क : 0512-2633004
ई-मेल : atulprakashan@gmail.com
शब्द सज्जा : विष्णु ग्राफिक्स, कानपुर
मुद्रक : पूजा प्रिण्टर्स, कानपुर

Vaishwikanan Ke Pariprekshya Me Sant Sahitya Ke Prasangik
Ed. by : Dr. A. Patil, Dr. V. Vairate, Dr. M. Shaikh, Prof. A. Mo
Price : Rs. One Thousand One Hundred Ninety Five Onl

भक्तिमय संत मीरा का जीवन दर्शन

— डॉ. शिल्पा दादाराव जिवरग

मीरा के गीतों की दार्शनिक पृष्ठभूमि को समझने से पूर्व उसके पारिवारिक परिवेश, उसकी विरह विदग्ध मानसिकता तथा भारत की तत्कालीन धार्मिक पृष्ठभूमि का अध्ययन आवश्यक है।

मीरा का पीहर मेडता कृष्ण भक्त था। वैष्णव जीवन जीता था। प्रातः सायं कृष्ण की पूजा-आराधना होती थी। स्वाभाविक है, मीरा में कृष्ण भक्ति का उस समय ही स्फुरण हो आये। मीरा का ससुराल शैव था। शिव आराधना होती थी। लेकिन राज महर्षियों को राजमहलों में स्वतंत्र-पूजा-अर्चना की स्वतंत्रता भी रहती थी। वैसे भी उन दिनों भारत के प्रत्येक हिन्दू के मन में शिव, कृष्ण, राम, दुर्गा, गणेश, सूर्य सभी के प्रति समान श्रद्धाभाव था। कोई विरोध नहीं था। सब जगह आ जाकर भी अपने एक इष्ट की विशेष पूजा-अर्चना की सभी को स्वतंत्रता थी। इसलिए ससुराल में भी मीरा की कृष्ण भक्ति यथावत रही हो, इसमें सन्देह को कोई स्थान नहीं है।

मीरा का विवाह निरे बालपन में ही हो गया था। उसे वैधव्य उसकी भरपूर युवावस्था में ही दुर्देव ने दिया था। स्वाभाविक है उसकी विरह वेदना उसे भक्ति के सहज आलम्बन से बांध दे। भारतीय समाज जीवन में भक्ति ही एकाकी जीवन का एकमेव शिष्ट अवलम्बन है। मीरा ने अपने दुःख को भुलाने के भाव से कृष्ण भक्ति की ओर अपने को मोड़ लिया हो, यह असम्भव नहीं है।

“पग घुँघरू बाँध मीराँ नाची रे।

लोग कहँ मीराँ हो गई बावरि, सास कहे कुलनासी रे।

जहर का प्याला राणा भेज्या, पीवत मीरा हासी रे।

मैं तो अपने नारायण की हो गई आपहि दासी रे।

‘मीराँ’ के प्रमु गिरधर नागर, बेगि मिलो अविनासी रे॥”

मीरा कृष्ण के प्रेम में दीवानी हो गई थी। उन्होंने अपना हृदय कृष्ण को समर्पित कर दिया था। कृष्ण के सिवाय उन्हें कुछ भी अच्छा नहीं लगता। कृष्ण की भक्ति के सिवाय दूसरी बातें सुनना उन्हें अच्छा नहीं लगता। कृष्ण ही उनके प्रियतम हैं। उन्हें प्रसन्न करने के लिए ही वे सज-धजकर और श्रृंगार कर नृत्य

करती है। उन्हें नाचते देखकर लोग उन्हें पागल कहें तो मीरा इसकी परवाह नहीं करती। कृष्ण प्रेम में वे सब कुछ सहन करने के लिए तैयार है। अपने को कुलनाशिनी कहनेवाली सास से उन्हें कोई शिकायत नहीं है। कृष्ण के लिए वे जहर पीकर मृत्यु को भी गले लगाने के लिए तैयार है। कृष्ण से प्रेम करने में ही उन्हें सदबुद्धि दिखाई देती है।

इस प्रकार कृष्ण की दासी बनकर मीरायाई अपने स्वामी कृष्ण को ही अपना सर्वस्व मानती है। कृष्ण के गुण गाते-गाते वे कृष्णमय हो गई है।

उसने पति के साथ सती होने का निश्चय क्यों नहीं किया यह अलग विषय है। यदि उसे विद्रोहिणी शक्तिमती नारी के रूप में प्रस्तुत करना हो तो वैसे ही शब्द इस बात को दिये जा सकते हैं और यदि उसकी युवावस्था पर तरस खाये समाज के निषेध की बात करनी हो तो वैसी अभिव्यक्ति जुटाई जा सकती है। भोजराज के प्रति उसकी अनन्य पति-निष्ठा में सन्देह डूँढना उसके व्यक्तित्व की गरिमा का अनादर करना होगा। फिर ऐसा प्रमाण भी नहीं है कि मीरा ने भोजराज के समय ही साधुत्व ग्रहण कर लिया हो। वह पतिव्रता पत्नी थी इसमें दो मत नहीं हैं। ऐसा भी कोई प्रमाण नहीं है कि मीरा या उसका परिवार किसी सिद्ध विस्तारित कृष्ण भक्ति राजस्थान में अपने पाँव दृढ़ता से जमा चुकी थी। बल्लभ सम्प्रदाय द्वारा प्रसारित वैष्णव दर्शन की नवधा भक्ति समाज में तेजी से अपना स्थान बनाती जा रही थी। मीरा ऐसे धार्मिक परिवेश में पीहर से प्राप्त कृष्ण भक्ति का आलम्बन बना अपना वैधव्य दुःख भुलाये यह सहज लगता है।

“मैं तो सोंवरे के रंग रांची।

सजि सिंगार बोंधि पग धुंधरू, लोकलाज तनि नोंची
गई कुमति लई साधु की संगति, भगत रूप भई सोंची
गाय-गाय हरि के गुण निसदिन, काल ब्याल सैं बोंची
उण बिन सब जग खारो लागत, और बात सब कोंची
मीरा श्री गिरधरन लाल सैं, भगति रसीली जोंची।”

कृष्ण प्रेम में रंगते रंगते मीरा संसार के प्रति विरक्त होती गई। संसार के भी अपने नियम और मर्यादाएँ हैं। कृष्ण प्रेम में डूबकर मीरा ने उनकी परवाह नहीं की। मीरा को कृष्ण प्रेम में नाचते देखकर लोगों ने उसे पागल कहा। साधुओं की संगति में बैठी देखकर लोगों ने उसकी हँसी उड़ायी। सास को मीरा का भक्ति-भाव जरा भी नहीं सुहाया। उसने कुलनाशिनी कहकर मीरा का तिरस्कार किया। राणा को मीरा का जीवित रहना सहन नहीं कर सके। उन्होंने जहर का प्याला पिलाकर उसे मारने का प्रयत्न किया।

इस प्रकार कृष्ण की भक्तिभावना में रंगने से मीरा को लोकापमान के घूँट पीने पड़े, सास का तिरस्कार और राणा का कौप सहना पड़ा। इसके बदले में उसे कृष्ण की भक्ति मिली। जीवन का सार मिला और जगत के सत्य का ज्ञान हुआ।

कृष्ण की भक्ति कर मीरा अगर हो गई।

मीरा को राजपरिवारों की तरह संगीत की शिक्षा मिली हो ऐसा प्रमाण तो अनुपलब्ध है पर ऐसा सोचना अन्यथा नहीं है। उसे संगीत सिद्ध कण्ठ जन्म से ही मिला था। इसका उसके उत्तर जीवन से अनुमान लगा लेना इतना कठिण नहीं है। वह बचपन से ही अच्छी कृष्णगीत गायिका रही हो, ऐसा मानकर चलने में कोई कठिनाई नहीं है।

कविता विरह की उपज है। दुःख की शब्दाभिव्यक्ति मन हल्का करती है, यह हम मानते ही है। राग संवेदन अतीव सघन होता है। वह गीत बन बहे, असम्भव नहीं। मीरा ने अपनी वेदना को गीति स्वर दिया हो, यह सहज स्वीकार्य है। विरह जब धनीभूत हो, हृदय की पीड़ा बन जाती है तो चित्र संस्कारवश उससे गहराई से जुड़ जाता है। दिन रात एक ही भाव संवेदन हृदय को मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार को मथता रहता है। अपूर्ति निद्रा में स्वप्न बन पूर्ति को प्राप्त होती है। मीरा का इस अवस्था से अवश्य संस्पर्श हुआ था, इसका प्रमाण उन्हीं के गीतों में मिलता है।

मीरा के भक्ति दर्शन को देखते हुये हम कह सकते हैं कि मीरा ने अपनी भक्ति में कृष्ण के सगुण रूप को नहीं नवधा भक्ति के साथ आराधा है। जहाँ हम उसकी, गीताभिव्यक्तियों में निर्गुणियों की शब्दावली प्रयुक्त हुई देखते हैं, वह उसके सचेतन मन की वाणी है। सन्तों के गीतों में प्रयुक्त शब्दावली का प्रभाव है। चाहे फिर वह रमैया हरि अविनाशी हो या कबीर की राम की बहुरिया की भांति दाम्पत्य भाव से शून्य सेजपर सुरत रमाने की कल्पना हो। मीरा उच्च कोटि की सगुण भक्त कवयित्री थी यह निर्विवाद रूप से कहा जा सकता है। मीरा यह जानती थी कि उसके आराध्य नर नागर कृष्ण निराकार निर्गुण परब्रह्म परमेश्वर है, पर वह यह भी जानती है कि वे भक्तों की पुकार पर उपस्थित भी होते हैं, गोपियों के साथ रास रचाते हैं, वेणु बजाते हैं, धेनु चराते हैं, लौकिक लीलाएँ करते हैं। इस दृष्टि से मीरा के कृष्ण निर्गुण होकर भी सगुण है, और सगुण होकर भी निर्गुण है। वे वैष्णव भक्ति दर्शन की उज्ज्वल कान्त मणि है। उनकी भक्ति पंदावली में नवधा भक्ति अपने पूर्ण रूप में अभिव्यक्त हुई है। मीरा की मधुर प्रेम भक्ति कान्ता भाव से की हुई ऐसी सगुण भक्ति है जो मीरा जैसी अनन्य भक्तिमती के लिए ही संभव है।

संदर्भ

1. साहित्य संस्कृति और युगबोध - डॉ. दयाकृष्ण विजयवर्गीय 'विजय'।
2. मैं तो सौंदर्य के रंग राची - मीराबाई।
3. कविताकोश पर मीराबाई।
4. अनुभूति पर मीराबाई।
5. मीरा ग्रन्थावली।

आधुनिक हिंदी-मराठी नाटक

सम्पादक

डॉ. संजय नवले | डॉ. नानासाहेब गोरे
डॉ. देविदास इंगले | डॉ. बलिराम धापसे

आधुनिक हिन्दी-मराठी नाटक

संपादक मंडल

डॉ. संजय नवले

डॉ. नानासाहेब गोरे

डॉ. देवीदास इंगले

डॉ. बलिराम धापसे

विकास प्रकाशन कानपुर

सर्वेश्वरदयाल सक्सेना का नाट्यशिल्प नौटंकी शैली

‘बकरी’ नाटक के विशेष संदर्भ में

डॉ. शिल्पा दादाराव जिवरग

भारत में लोकनाट्यों की एक सुदृढ़ परम्परा रही है। विभिन्नता में एकता की परिभाषा को लागू करता यह देश अनेक राज्यों एवं प्रान्तों में बँटा हुआ है। प्रत्येक राज्य एवं प्रान्तों के अपने अपने लोकनाट्य हैं, जो वहाँ की लोक संस्कृति एवं परम्पराओं को अपनाते हुए चलते हैं, और यही लोकनाट्य परम्परा हमारे शास्त्रीय नाटकों की जन्मदात्री भी मानी गई है। विभिन्न लोकनाट्य परम्परा में उत्तर प्रदेश का प्रमुख लोकनाट्य नौटंकी लोकप्रियता की श्रेणी में आता है। नौटंकी के प्रमुख क्षेत्रों में कानपुर आता है। इसके अतिरिक्त लखनऊ, हाथरस में भी इसकी परम्परा विद्यमान रही है, इसकी लोकप्रियता ने प्रदेश के बंधन को तोड़ दिया है और आज भारत भर में अनेक जगह नौटंकी के प्रदर्शन देखे जा सकते हैं, किन्तु इसका मूल उत्स उत्तर प्रदेश ही रहा है। श्री रामनारायण जी ने विभिन्न लेखकों के मत देते हुए नौटंकी के उद्भव के बारे में चर्चा की है। जयशंकर प्रसाद ने नौटंकी शब्द को ‘नाटकी’ का अपभ्रंश माना है। आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी नाट्यशास्त्र में नाटक के एक भेद सट्टक को नौटंकी जैसा मानते हैं। पं. अमृतलाल नागर ने ‘नौटंकी का शुल्क नौटक रहा’ के आधार पर नौटंकी नामकरण माना है। किन्तु उपर्युक्त सभी कथन सत्य से परे हैं, मात्र अनुमानित हैं। अधिकांश लोगों की मान्यता है कि डा. मसूद हसन रिज़वी ने लखनऊ के अवामी स्टेज ग्रंथ में लिखा है कि नागरी सरफों में नौटंकी शहजादी का खेल 1958 में छाया हुआ जिसके मुसक्रि उस्ताद इन्दरमन है। यह खेल इतना मशहूर हुआ कि इस तौर पर जो खेल लिखे गए वे नौटंकी कहलाये।

जब त्रिमोहनलालजी ने स्त्रियों का प्रवेश नौटंकी में किया तो उसकी मुद्रा कमर लचकाना या आँखें मटकाना आदि की प्रमुखता ने इसे नौटंकी कहा हो। कुल मिलाकर यह कहा जा सकता है कि नौटंकी शब्द के उद्भव में आज भी कोई ठोस प्रमाण नहीं मिल पाये।

नौटंकी राजकुमारी की कथा जब मंच पर मंचित की गई तो उसी आधार पर खेले गये नौटंकी कहलाये हो, यह भी हो सकता है, किन्तु यह अनुमान मात्र है।

व्यंग्यपूर्ण रचनाकार के रूप में सर्वेश्वरदयाल सक्सेना का महत्वपूर्ण स्थान है। सक्सेना जी के छोटे, किन्तु समर्थ नाटकों ने भी जब हिन्दी नाटक और रंगमंच को 'विशिष्ट वर्ग' 'अभिजात्य', 'न्दर्य', 'नियमित प्रेक्षागृह' और नये-नये प्रयोगों की 'आधुनिकता' के कृत्रिम बंधन से मुक्त किया। समस्या थी कि हिन्दी में आम आदमी का समसामयिक नाटक नहीं है, जन चेतना को उभारने वाली लोकभाषा और लोकनाट्य रूप का मुक्त सौन्दर्य नहीं है, खुले रंगमंच का गाँव, कस्बों, मजदूर-बस्तियों का नाटक नहीं है। हिन्दी नाटक का प्रेक्षक जनसमूह नहीं है, समाज का तथाकथित 'विद्वत्' समाज है। पश्चिमी दुनिया के रूपवादी शिल्प महानगरीय बोध की लगातार पुनरावृत्ति 'बौद्धिकता' तथा सीमित रहकर 'इन्टेलेक्चुअल्स' की वस्तु बनकर रह जानेवाले समकालीन हिन्दी नाट्य को शिल्प का खुलापन, लचीलापन, आम आदमी का मुहावरा सर्वेश्वरदयाल के नाटकों ने दिया।

सक्सेना जी के छोटे, किन्तु समर्थ नाटक 'बकरी' ने यह स्पष्ट कर दिया है कि, यह नाटक जहाँ एक ओर युगीन संदर्भों, जीवन के यथार्थों, विसंगतियों को सामने लाता है, वहीं दूसरी ओर इसे लोकनाट्य की नौटंकी शैली से जोड़कर जनसामान्य से जुड़ने का काम करता है 'बकरी' नाटक में भारत की सत्तर प्रतिशत उस अशिक्षित, अल्पबुद्धि, धर्मभीरु आम आदमी की कहानी है, जिन्हें लूटने की साजिश वे रचते हैं, जो खुद को जनता का सेवक कहते हैं। इस प्रकार बकरी नाटक जहाँ एक ओर राजनीतिज्ञों के स्वार्थ की चक्की में पीसते आम आदमी का जीवंत तस्वीर है, वहीं दूसरी ओर अशिक्षित एवं धर्मभीरु जनता के शोषण की कहानी है।

सर्वेश्वर जी ने यह व्यंग्य नाटक नौटंकी शैली में ढालकर अशिक्षित जनता की व्यथा को उन्हीं की भाषा में उन तक पहुँचाने की कोशिश की है।

बकरी नाटक लोकनाट्य शैली की नौटंकी शैली के अधिक निकट है। यह नाटक कथन संवाद एवं कथोपकथन में प्रयुक्त गद्य भाषा पर अधिक नौटंकी के गेय पक्ष पर कम टिका है। बकरी नाटक जब भी बड़े-बड़े महानगरों में खेला गया वहाँ के लोग शिल्प को भी इसने ग्रहण किया है। बकरी की भूमिका में लेखक ने स्पष्ट किया है कि इतना ही नहीं जहाँ यह नाटक हिन्दी की बोलियों की ओर बढ़ा है यानी ब्रजभाषा, छत्तीसगढ़ी और कुमायुनी में खेला गया है। वहाँ यह देश की प्रादेशिक भाषाओं में भी खेला जा रहा है।

कहने का आशय यह है कि इस नाटक को बिना लोकशैली शिल्प के खेलना तर्कसंगत नहीं जाना पड़ता और उसका अपना कोई औचित्य भी नहीं है। यह नाटक गाँव की प्रमुख समस्या पर लिखा गया है, जहाँ राजनैतिक स्वार्थ से ग्रसित ग्रामीण जन मजबूर एवं बेबस जान पड़ते हैं। इन्हीं ग्रामीण जनों में जागृति की भावना से यह नाटक लिखा गया है। लेखक ने स्वयं स्वीकार किया है कि "यह नाटक जितना ही गाँवों, कस्बों, मजदूर बस्तियों, स्कूल, कॉलेजों में खेला जायेगा उतना ही इसका उद्देश्य पूरा होगा।" यह नाटक पात्र-संयोजन एवं साज-सज्जा के दृष्टिकोण से सादगी के साथ साथ कलात्मकता का वाहक है। गेय पक्ष में नाटक अधिकतर गद्यभाषा में होते हुये भी नौटंकी के छंदों एवं लोकधुनों में एवं लोकगीतों में ढाला हुआ है। भाषा की दृष्टि से नाटक को अधिक रूप में लोक-जीवन में जोड़ने की भरपूर कोशिश की गई है। यह नाटक न केवल महानगरीय सम्यता में ही अपनाया गया है। बल्कि देहाती क्षेत्रों और सुदूरवर्ती अंचलों में भी वहाँ की लोकधुनों, लोकशैलियों, लोकनृत्यों, एवं लोकवाद्यों के साथ खेला गया है और वह लोकप्रिय भी रहा है।

यह नाटक शहर ही नहीं, वरन् गाँव दोनों ही जगह के आम आदमी की तकलीफ की आवाज़ है। श्री नरनारायण राय का मत है कि— "इस नाटक के नाट्य संरचना शिल्प में लोक-नाट्य की शैली अपनायी गयी है, लेकिन यह उधार ली हुई नहीं है हमारी अपनी जमीन की उपज है। पारंपरिक नौटंकी की शैली में लिखा गया यह नाटक अपने सहज दृश्यबंध और मंच शिल्प के कारण गाँव और शहर के आम आदमी के लिए एक सहज सुलभ नाट्य प्रस्तुति होगी।"

नाटक की निर्देशिका कविता नागपाल का कहना है कि, "कला और शिल्प के नाम पर तरह-तरह के चमत्कार पैदा करके रंगमंच को कुछ शैलीगत मानदण्डों तक सीमित करने की कोशिश चल रही है और इस कोशिश में हिन्दी नाटक विषयवस्तु के स्तर पर एक खास मध्यवर्गीय तिलिस्म से बंधता जा रहा है और आम जनता रंगमंच की इस एकांगिता से अपनी सही भूमिका के एहसास से करती जा रही है।"

इसलिए बकरी नाटक का लचीला फार्म जो पश्चिम के रूपवादी शिल्प से एकदम भिन्न पड़ता है, नौटंकी और पारसी थियेटर के मिले-जुले प्रभाव और प्रेरणा से निर्मित लोकनाट्य का शिल्प अपनाकर आम आदमी के अधिक नजदीक पहुँच जायेगा। नौटंकी और पारसी थियेटर की सीमायें इस नाटक में वहाँ से अलग हो जाती हैं, जहाँ से बकरी का कथ्य विशिष्ट बनने लगता है। नौटंकी की लोकप्रिय धुन और बहरे तवील जैसा छन्द इस व्यंग्य को तीखा बनाने के लिए अपनाया गया है क्योंकि सबसे प्रभावशाली व्यंग्य इन्हीं स्थलों से उभरते हैं उन

अंशों के जहाँ गद्यात्मक संवादों के जरिये चोट करने की कोशिश की गयी है।

समीक्षा नाटक की यह विशेषता है कि न्यूनतम लागत और नितान्त सीमित साधनों के द्वारा एकदम अविकसित गाँवों, कस्बों में भी प्रस्तुत किया जा सकता है। श्रीराम सेंटर, आई फैक्स, एन.एस.डी. आदि जैसी रंगशालाओं में नाटक प्रस्तुत करनेवाले राजेन्द्रनाथ बजाज, कविता नागपाल, अल्काजी, कारंथ आदि जैसे निर्देशक क्या उन एअर कंडिशनड थियेटर हाल से निकलकर इन कस्बों-देहातों में बकरी चरा-चला सकेंगे। हिन्दी रंगमंच का मिथ ही टूट जायेगा उस दिन। इसलिए बकरी जैसा नाटक बिना नामी-गरामी निर्देशक के केवल रंगकर्मी भी प्रस्तुत कर सकते हैं। ऐसे ही नाटक रंगमंच को उसका वास्तविक अर्थ दिला पायेंगे और शायद अपने नाटक होने की शर्त भी पूरा कर सकेंगे।

कुल मिलाकर अब तक के हिन्दी नाटकों में बकरी अपने ढंग का नया प्रयोग साबित होता है। अतः यह नाटक लोकनाट्य की नौटंकी शैली से प्रभावित होते हुए भी अपने उद्देश्य को अधिक तीखा एवं व्यंग्यपूर्ण बनाती है।

शिल्प और कथा की दृष्टि से सर्वेश्वरदयाल सक्सेना के नाटक नयी सम्भावनाओं की ओर संकेत करते हैं। रंगमंच नाटक का मूल सत्य है, इसलिए इनके लगभग सभी नाटक रंगमंच से जुड़े, अनुप्रणित और सार्थक हैं।

संदर्भ

1. आज के हिन्दी रंग नाटक - जयदेव तनेजा - तक्षशिला, दरियागंज, दिल्ली
2. आधुनिक हिन्दी नाटकों में लोकनाट्यों के प्रभाव का अनुशीलन - डॉ. नीना शर्मा, आस्था प्रकाशन, भोपाल।
3. सर्वेश्वर और उनका साहित्य - डॉ. कालीचरण स्नेही, आराधना ब्रदर्स, गोविंदनगर, कानपुर।
5. समकालीन हिन्दी नाटक और रंगमंच - जयदेव तनेजा तक्षशिला प्रकाशन, दरियागंज, दिल्ली।

हिन्दी विभागाध्यक्ष
पंडित जवाहरलाल नेहरू
महाविद्यालय, औरंगाबाद

मो. नं. 9421660128

shilpajivrag@rediffmail.com

Special Issue 3rd
Feb. 2016

ISSN-2250-0383
IMACT FACTOR-0.421

SHODHANKAN

21ST CENTURY WORLD : PRESENT SCENARIO & CHALLENGES

■ **EDITOR** ■
Dr. Pandit Nalawade

Special Issue
February 2016

ISSN -2250-0383
Impact Factor - 0.421

International Multi Disciplinary Research Journal

SHODHANKAN

ICSSR & Dr. BAMU, Aurangabad Sponsored
International Seminar - Date 15 & 16 Feb. 2016

21ST CENTURY WORLD : PRESENT SCENARIO & CHALLENGES

[PART-I]

Organised by
Ajintha Education Society's
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad
(Department of Political Science)

Editors
Dr. Pandit S. Nalawade
Head & Research Guide Dept. of Political Science
Dr. Raju B. Vanarse
Department of Political Science
Dr. Prabhakar R. Jagtap

Guest Published By
Dr. Ashok B. Naikwade
Principal, Pandit Jawaharlal Nehru College, Shivajinagar, Aurangabad.

Special Issue 3rd
Feb. 2016

ISSN-2250-0383
IMACT FACTOR-0.421

SHODHANKAN

21ST CENTURY WORLD : PRESENT SCENARIO & CHALLENGES

EDITOR
Dr. Pandit Nalawade

Special Issue
February 2016

ISSN -2250-0383
Impact Factor - 0.421

International Multi Disciplinary Research Journal

SHODHANKAN

ICSSR & Dr. BAMU, Aurangabad Sponsored
International Seminar - Date 15 & 16 Feb. 2016

21ST CENTURY WORLD : PRESENT SCENARIO & CHALLENGES

[PART-II]

Organised by
Ajintha Education Society's
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad
(Department of Political Science)

Editors
Dr. Pandit S. Nalawade
Head & Research Guide Dept. of Political Science
Dr. Raju B. Vanarse
Department of Political Science
Dr. Prabhakar R. Jagtap

Guest Published By
Dr. Ashok B. Naikwade
Principal, Pandit Jawaharlal Nehru College, Shivajinagar, Aurangabad.

Special Issue 3rd
Feb. 2016

ISSN-2250-0383
IMACT FACTOR-0.421

SHODHANEAN

**21ST CENTURY WORLD : PRESENT
SCENARIO & CHALLENGES**

EDITOR
Dr. Pandit Nalawade

International Multi Disciplinary Research Journal

SHODHANKAN

**ICSSR & Dr. BAMU, Aurangabad Sponsored
International Seminar - Date 15 & 16 Feb. 2016**

21ST CENTURY WORLD : PRESENT SCENARIO & CHALLENGES

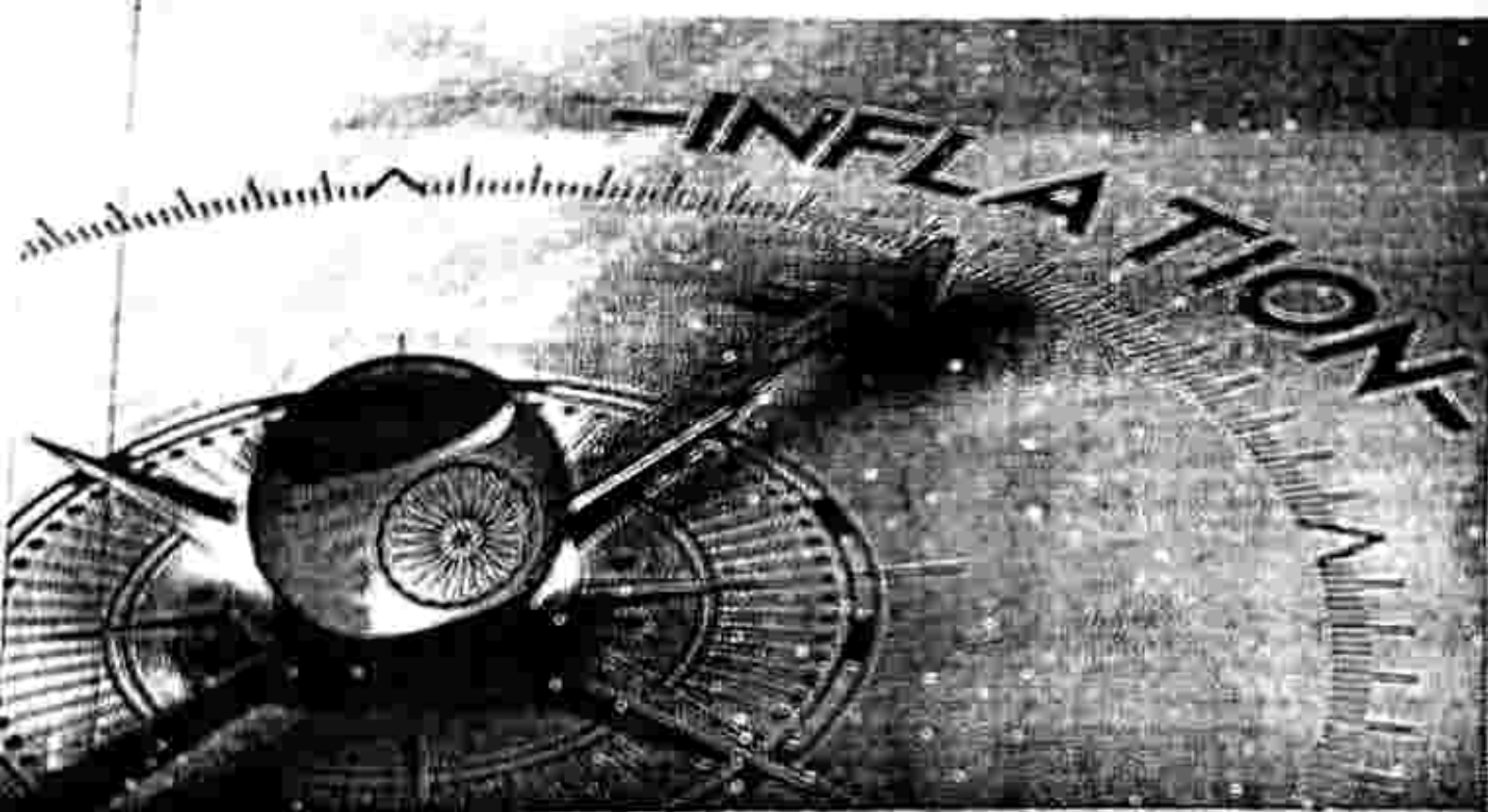
[PART-III]

**Organised by
Ajintha Education Society's
Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad
(Department of Political Science)**

Editors
Dr. Pandit S. Nalawade
Head & Research Guide Dept. of Political Science
Dr. Raju B. Vanarse
Department of Political Science
Dr. Prabhakar R. Jagtap

Guest Published By
Dr. Ashok B. Naikwade
Principal, Pandit Jawaharlal Nehru College, Shivajinagar, Aurangabad.

PROCEEDINGS
INFLATIONARY TRENDS
AND
ITS IMPACT ON INDIAN ECONOMY
(ITIE-2014)

Edited By:
Dr. G. N. Shinde
Mr. P. R. Muthe

	Abaji V. Suryawanshi, Sandip D. Manzire	
48	Inflation, Unemployment and Poverty as Major Challenges before India's Vision of Sustainable Development - Pinamkar Vyankatesh	235-239
49	Relationship between Money Supply and Inflation -Dr. R.A. Jadhav	240-244
50	Changing Dimensions Of Inflation & Employment In India Mr. Vijay Laxmanrao Nandure, Dr. A.T. Tawar	245-248
51	Impact of Inflation on Standard of Living in India -- Dongapure S. B.	249-252
52	आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील तूट आणि चलनवाढ - डॉ.नी.के. शिंदे	253-258
53	पेट्रोल, डिझेल, केरोसिन व एल.पी.जी. दरवाढीची भारतातील प्रवृत्ती - डॉ. ए.एच. सौदागर, आर. ए. भामरे	259-261
54	भारतातील चलनवाढीचा कृषी क्षेत्रावरील परिणाम - डॉ.सुरेश सामाले	262-265
55	भाववाढीचा भारताच्या व्यवहार तोलावर झालेला परिणाम : एक विश्लेषण - प्रा. डी. डी. भोसले	266-268
56	भाववाढ - दारिद्र्य आणि विषमता - श्री. सोनटक्के प्रशांत नारायणराव, अभय विष्णू मनसरे	269-272
57	भाववाढ : दारिद्र्य आणि विषमता - प्रा. खोकले आर. के.	273-277
58	अन्नधान्य भाववाढ (Food Inflation) - काळे रेखा बालाजीराव	278-281
59	भारतातील अन्न सुरक्षा आणि भाववाढ - गुंडले नार्गेद्र किशनराव	282-285
60	भारतातील भाववाढीचा धिक्कीत्सक अभ्यास - प्रा.डॉ.ए.एच.सौदागर, प्रा.सी.आर.बलाकटे	286-291
61	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील पैशाचा पुरवठा आणि चलनवाढ - लोडे परमेश्वर लिंबाजी	292-296
	SECTION V : MEASURES FOR CONTROLLING INFLATION	297-344
62	'Controlling Inflation: The Goldilocks Dilemma' - Dr Sameer G. Thakur,	298-302
63	Inflation in India and Reserve Banks Monetary Policy- Dr. S.S. Devnalkar	303-307
64	Inflation Controlling Measures In India - Nagnnath Adinath Mane	308-312
65	Inflation: Its Causes, Effects & Control - Mr. Vibhute R.P.	313-316
66	Inflation: Causes, Trends and Measures in Indian Context - Mr. Patil Sunil Ganeshrao	317-323
67	चलनवाढीची कारणे व उपाय - प्रा. ज्योती ललित अधाने	324-327
68	भारतातील भाववाढ - कारणे व उपाय - श्री. सोनटक्के प्रशांत नारायणराव	328-332
69	भारतीय अर्थव्यवस्थेत चलनवाढीची कारणे व त्यावरील उपाय योजना - कदम कुलदीप शंकरराव	333-335
70	भारतीय चलनवाढ : कारणे, परिणाम आणि उपाय - प्रा.मोहोकार एच.एस.	336-339
71	चलनवाढीची कारणे, परिणाम व उपाय योजना - डॉ.विभूते उमाकांत पंढरी	340-344

चलनवाढीची कारणे व उपाय

प्रा. ज्योती ललित अधाने

वाणिज्य विभाग, पं. जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय,
शिवाजीनगर, औरंगाबाद

प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्था मिश्र स्वरूपाची आहे आणि ती एका विशिष्ट वळणावर असताना अनेक समस्या तिच्यापुढे उभ्या आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्थेला येणाऱ्या काळात आर्थिक व सर्वसमावेशक धोरणांचे आव्हान आहे. केवळ राजकीय बदलांमुळे भारत देश समृद्ध होणार नाही. आर्थिक वृद्धीदर वाढविणे हे प्रत्येक देशांचे आर्थिक आद्यकर्तव्य ठरते. वृद्धीदर वाढवण्यासोबतच समावेशक विकास करणे, वित्तीय तूट कमी करणे, चलनस्थैर्य ठेवणे, काळ्या पैशावर लगाम लावणे, रोजगार निर्मिती करणे, कारखानदारी व शेती या मूलभूत क्षेत्रांना मजबूत करून मुबलक अन्नधान्य पुरवठा करणे, जनतेचे क्रयशक्ती वाढवणे यासारखे आव्हाने आज भारतासमोर आहे. मूलींच्या सुरक्षिततेसोबत सामाजिक सुरक्षिततेची व्याप्ती वाढविणे.

संशोधन पत्राची उद्दिष्टे :

- 1) महागाईमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर काय परिणाम झाला याचा शोध घेणे.
- 2) महागाईमुळे सामान्य जनतेला कोणकोणत्या अडचणींना सामोरे जावे लागते, याचा शोध घेता येईल.
- 3) चलनवाढीमागच्या कारणांचा मागोवा घेणे.
- 4) महागाई निवारणार्थ कोणकोणत्या उपाययोजना करता येऊ शकतील?

संशोधन पद्धती :

सदरील संशोधन पत्रिकेत वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर केला आहे.

स्वातंत्र्योत्तर भारताने आपली अर्थव्यवस्था ही बळकट बनवण्यासाठी पंचवार्षिक योजना, विविध उपक्रम, धोरणे राबविली. ह्या राबविताना त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आले. जसे - दुष्काळ, अतिवृष्टी, अतिरेक्यांची वा नक्षलवादाची समस्या, घुसखोरी, लोकसंख्यावाढ, काळा पैसा, कुपोषण, बेरोजगारी, स्त्रीभ्रुणहत्या, आजार. तरीही ह्या सर्व समस्यांवर उपाययोजना करण्यासारख्या आहे. पण यातीलच एक समस्या अशी आहे की ती सुटेलच असे सांगता येत नाही. ती म्हणजे महागाई / चलनवाढ / भाववाढ होय.

महागाई किंवा चलन अतिवृद्धी किंवा इन्फ्लेशन किंवा भाववाढ याबाबत अर्थतज्ज्ञ बरेच अवघड शब्द वापरतात.

इतिहास :

महागाई हे आज उद्भवलेले संकट नाही. भारत स्वतंत्र झाला तेव्हापासून भारतीय अर्थव्यवस्थेला महागाईने विळखा घातलेला आहे व त्याचबरोबर रुपयाचे अवमूल्यनही होत गेलेले आहे. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात महागाई फारशी वाढली नव्हती; पण कालांतराने अन्नधान्याच्या किमती घसरल्या. यामुळे दुसऱ्या योजनेच्या काळात किमती 20 टक्क्यांनी वाढल्याज 1962 साली चीनशी झालेले युद्ध आणि 1965 साली पाकिस्तानशी झालेल्या युद्धकाळात लष्करावरील खर्च प्रचंड प्रमाणात वाढला. 1971-72 पडलेल्या दुष्काळामुळे अन्नधान्याच्या किमती खूपच वाढल्या. त्यातच 1973 मध्ये आंतरराष्ट्रीय बाजारात तेलाच्या वाढलेल्या किमती यामुळे भारतात महागाई वाढली. याचा परिणाम आंतरराष्ट्रीय पातळीवर रुपया घसरला. देशांतर्गत किमती वाढून आयातीसाठीही किंमत वाढली गेली. म्हणूनच महागाईमुळे निर्यात घटली आणि आयात वाढली, तर या दोघांमुळे रुपयाचा भाव आणखीनच घटला.

या समस्येमुळे आज देशातील सर्वसामान्य जनतेला जीवन जगणे कठीण होऊन बसले आहे. जीवनावश्यक वस्तूंचे भाव हे गगनाला भिडले आहेत. जवळजवळ 80% जनता ही झळ सोसत आहे. वाढणाऱ्या किमती व अतिरिक्त मागणी ही चलनवाढीची प्रमुख दोन लक्षणे होत. समाजात पैशाचा पुरवठा वाढला की, लोकांची खरेदी क्षमता वाढते, त्यातून मागणी वाढते व बचतप्रवृत्ती कमी होते. हप्त्याने वस्तू मिळण्याच्या सोयीमुळे खर्चप्रवृत्ती वाढते. तसेच करामध्ये सवलती व भविष्यकालीन अपेक्षाही चलनवाढीला चालना देतात. परिस्थितीविषयीच्या अपेक्षाही भाववाढीला चालना देतात.

भारतात पहिली पंचवार्षिक योजना वगळता 1990 पर्यंत भाववाढीचा सरासरी दर हा 8% राहिला. 1991 मध्ये भारताने उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारले. हे देशाला गंभीर संकटापासून तारून नेणारे, मौद्रीक स्फितीच्या दबावापासून मुक्त करणारे, देशातील संरचनेत सुधारणा घडवून आणणारे साधन आहे. भाववाढ ही बऱ्याचअंशी नव्या आर्थिक धोरणाशी निगडित असणाऱ्या काही घटकांचा परिणाम आहे. आर्थिक पुनर्रचना कार्यक्रमांमुळे बरीचशी भाववाढ घडवून आली आहे. जसे - कोळसा, पेट्रोलियम वस्तू, खते, वीज, धातू यासारख्या वस्तूंचा भाववाढीचा दर वाढला. याबरोबर तेलबिया, शेतमाल, चामडे, चामड्याच्या वस्तू, फळे, कॉफी, मसाल्याचे पदार्थ, मासोळी अशा वस्तूंच्या निर्यातीत वाढ झाल्याने देशांतर्गतही यांच्या किमती वाढल्या आहेत. दुसरा घटक म्हणजे जागतिकीकरणाची प्रक्रिया यामुळेही परकीय चलनाचा प्रवाह वाढलेला दिसून येतो. महागाई मोजण्याचे सीपीआय, कोला आणि पीपीआय इतरही मापदंड आहेत. भारतात मात्र सुरुवातीपासून 'होलसेल प्राईज इंडेक्स' (WPI) वापरतात. मात्र अलीकडच्या काळात 'प्रोड्यूसर्स प्राईज इंडेक्स' (PPI) वापरायला सुरुवात केली आहे.

चलनवाढीची कारणे व उपाय -

1) आयात-निर्यातीवर होणारा परिणाम :

महागाईचा आयात-निर्यातीवर परिणाम होतो. त्यातल्या त्यात चलन जर पूर्णपणे 'तरते' (floating) असेल तर परकीय चलनदरावरही त्याचा परिणाम होतो. आपल्या देशात एखादी वस्तू इतर देशाच्या मानाने महाग असेल तर आपली निर्यात घटेल आणि भारतीय अर्थव्यवस्था जर खुली असेल तर इतर देशातून आयात करताना जर कस्टम ड्युटी पडत नसेल तर आपली आयात वाढेल.

म्हणजेच जितकी भारतातली निर्यात कमी तितकी आंतरराष्ट्रीय चलनाच्या बाजारपेठेत रुपयाची मागणी घटते आणि आयात वाढली तर आंतरराष्ट्रीय चलनाच्या बाजारपेठेत रुपयाचा पुरवठा वाढून रुपयाचा भाव घटतो.

यासाठी महागाई कशी आटोक्यात ठेवता येईल व स्वदेशी वस्तूंचा वापर कसा वाढवता येईल याकडे सरकारने लक्ष द्यायला हवे. तसेच जास्तीत जास्त निर्यात व कमीत कमी आयात करून रुपयाचे अवमूल्यन थांबवता येईल. यामुळे परकीय गुंतवणूकदार आकर्षित करता येवून परकीय चलनवृद्धी होण्यास मदत होईल.

2) महागाईमुळे व्याजाच्या दरावरही परिणाम होतो :

महागाई जर वाढली तर मिळणाऱ्या प्रत्यक्ष व्याजाच्या पैशाची किंमत कमी होते. आपण वँकेत वा इतर ठिकाणी गुंतवलेल्या पैशावर मिळणाऱ्या व्याजदरापेक्षा जर महागाईचा दर हा जास्त असेल तर त्याचा फायदा काय? परिणामी लोकांची बचतप्रवृत्ती कमी होवून खर्चाचा कल वाढेल व आपोआप महागाई वाढेल.

यासाठी महागाई जर वाढलेली असेल तर लोकांना आकर्षित करण्यासाठी व्याजदर वाढवावे लागतात. परिणामी लोकांची बचतप्रवृत्ती वाढीस लागते.S

3) रोखतेत अवास्तव वाढ :

यालाच पैशाच्या पुरवठ्यातील वाढ असेही म्हणता येईल. देशात पैशाचा वापर हा प्रतिवर्षी वाढत आहे. लोकांच्या हातात पैसा खेळत असल्याने पैशाच्या पुरवठ्यात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. हे आर्थिक सुबत्तेचे लक्षण असले तरी खेळत्या पुरवठ्यामुळे पैशाचे मूल्य कमी होताना दिसत आहे.

यासाठी आर्थिक वृद्धी ज्या दराने घडून येते तेवढ्या दराने पैशाचा पुरवठा वाढवावयास हवा.

4) राज्यवित्तीय तुटीमुळे भाववाढ :

राज्यवित्तीय बेशिस्तीची मुळे ही वार्षिक योजना आणि अर्थसंकल्प यांच्यातील संबंधात गुंतलेली दिसून येतात. वार्षिक योजना वित्तीय साधनसामग्रीसाठी महसुली अर्थसंकल्पातील वाढाव्यावर अवलंबून असते. याचा परिणाम राजवित्तीय तुटीत वाढ होऊन अवास्तव भाववाढीला चालना मिळते.

यासाठी उपाय म्हणून जर वार्षिक योजनेचा आकार कमी केला व मिळकतीपेक्षा जास्त खर्च करण्याची सवय बदलली तर भाववाढीला नक्कीच काही प्रमाणात आळा बसेल.

5) रुपयाचे अवमूल्यन :

1973 मध्ये आंतरराष्ट्रीय बाजारात तेलाच्या वाढलेल्या किमती यामुळे भारतात महागाई वाढली. परिणामी रुपया आंतरराष्ट्रीय पातळीवर घसरला. याचा परिणाम देशांतर्गत किमती वाढण्यावर तसेच आयातीच्या किमती वाढण्यावर झाला.

रुपयाची किंमत स्थिर ठेवण्यासाठी कृषी क्षेत्र, औद्योगिक उत्पादन यात मोठ्या प्रमाणात यश संपादन करावे लागणार आहे.

6) रिझर्व्ह बँकेचे स्वस्त पैशाचे थोरण :

7) काळा पैसा :

8) विदेशी गुंतवणूक :

9) साठेबाजी :

10) तेलाच्या वाढत्या किमती :

समारोप :

कोणत्याही देशात आर्थिक विकासाचा जास्त दर आणि महागाईचा कमी दर असेल, तर हे आदर्श अर्थव्यवस्थेचे लक्षण मानले जाते; परंतु आर्थिक विकास दर वाढवण्याच्या स्पर्धेत महत्त्वाच्या प्रश्नांकडे जर दुर्लक्ष झाले तर त्याच्या दुष्परिणामां सामारे जावे लागते. म्हणूनच भारतासारख्या देशात महागाईसारख्या समस्येकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. आर्थिक, सर्वसमावेशक विकास जर करावयाचा असेल तर महागाई कमी करून रुपयाचे मूल्य आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत कसे वाढेल व सरकारी योजना राजकीय स्वार्थाशिवाय कशा यशस्वी करता येतील याकडेच सरकारने लक्ष देणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- 1) साठे दत्तात्रय मधुसूदन, 'जागतिक अर्थव्यवस्था', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, जाने. 2007.
- 2) रुद्र दत्त, 'भारतीय अर्थव्यवस्था', एस. चन्द एण्ड कम्पनी लि., चौरेचाळीसावे, 2007.
- 3) अच्युत बोडबोले, 'अर्थात', राजहंस प्रकाशन प्रा.लि., आवृत्ती पाचवी, डिसेंबर 2010.
- 4) डॉ. जी.एन. झामरे, 'भारतीय अर्थशास्त्र', पिंपळापुरे अँड पब्लिशर्स, नागपूर, पहिली आवृत्ती, नोव्हेंबर 2010.
- 5) 'अर्थपूर्ण', संपा. यमाजी मालकर, जून 2014

यासाठी उपाय म्हणून जर वार्षिक योजनेचा आकार कमी केला व मिळकतीपेक्षा जास्त खर्च करण्याची सवय बदलली तर भाववाढीला नक्कीच काही प्रमाणात आळा बसेल.

5) रुपयाचे अवमूल्यन :

1973 मध्ये आंतरराष्ट्रीय बाजारात तेलाच्या वाढलेल्या किमती यामुळे भारतात महागाई वाढली. परिणामी रुपया आंतरराष्ट्रीय पातळीवर घसरला. याचा परिणाम देशांतर्गत किमती वाढण्यावर तसेच आयातीच्या किमती वाढण्यावर झाला.

रुपयाची किंमत स्थिर ठेवण्यासाठी कृषी क्षेत्र, औद्योगिक उत्पादन यात मोठ्या प्रमाणात यश संपादन करावे लागणार आहे.

6) रिझर्व्ह बँकेचे स्वस्त पैशाचे धोरण :

7) काळा पैसा :

8) विदेशी गुंतवणूक :

9) साठेबाजी :

10) तेलाच्या वाढत्या किमती :

समारोप :

कोणत्याही देशात आर्थिक विकासाचा जास्त दर आणि महागाईचा कमी दर असेल, तर हे आदर्श अर्थव्यवस्थेचे लक्षण मानले जाते; परंतु आर्थिक विकास दर वाढवण्याच्या स्पर्धेत महत्त्वाच्या प्रश्नांकडे जर दुर्लक्ष झाले तर त्याच्या दुष्परिणामां सामारे जावे लागते. म्हणूनच भारतासारख्या देशात महागाईसारख्या समस्येकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. आर्थिक, सर्वसमावेशक विकास जर करावयाचा असेल तर महागाई कमी करून रुपयाचे मूल्य आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत कसे वाढेल व सरकारी योजना राजकीय स्वार्थाशिवाय कशा यशस्वी करता येतील याकडेच सरकारने लक्ष देणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- 1) साठे दत्तात्रय मधुसूदन, 'जागतिक अर्थव्यवस्था', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, जाने. 2007.
- 2) रुद्र दत्त, 'भारतीय अर्थव्यवस्था', एस. चन्द एण्ड कम्पनी लि., चौरंगाळीसावे, 2007.
- 3) अच्युत बोडबोले, 'अर्थशास्त्र', राजहंस प्रकाशन प्रा.लि., आवृत्ती पाचवी, डिसेंबर 2010.
- 4) डॉ. जी.एन. झामरे, 'भारतीय अर्थशास्त्र', पिंपळापुरे अँड पब्लिशर्स, नागपूर, पहिली आवृत्ती, नोव्हेंबर 2010.
- 5) 'अर्थपूर्ण', संपा. यमाजी मालकर, जून 2014

Vivekanand Shikshan Sanstha's
**Vivekanand Arts,
Sardar Dalipsingh
Commerce & Science College**

Reaccredited by NAAC with 'A' Grade (3.36 point)
A College with Potential for Excellence
An ISO 9001-2008 Certified Institution

Proceedings of
UGC SPONSORED
National level Seminar on

***New Trends in
Commerce & Management***

Dr. K. B. Laghane
Chief Editor

Dr. B. S. Solunke
Associate Editor

Opportunities of Employment in Rural Enterpenership

Prof. Jyoti L. Adhane

Introduction:

The last decade has witnessed remarkable changes in agriculture and food, demand and supply, crop system, international trade, consumer behaviors, development in technology, and laws and representation after the globalization various countries across the globe have tried to get benefitted from the open market system in the context of world trade organization and agriculture sector there is a remarkable gap between the production and export. It is necessary to accept development technology for increase in production and quality of the product India is a agrarian country which has a great potential for food processing industry. India has potential to become the world's food grain producing largest country.

Objective of the Research:

- 1) To study the opportunities of industry in the development of rural areas.
- 2) To study how natural resources available in the rural areas can be used for industrialization.
- 3) To study how rural economy can be strengthened and to stop the migration from rural area.

Hypothesis:

- 1) It is seen that rural area is developed due to enterprnorship.
- 2) There is decline in unemployment in rural unempolyment & increase in living standard of people due to entrepreneurshp.

Agriculture has been the care of human socialization and culturisation. it is seen that whatever development human beings have made came from agriculture. It has given definite shape and direction to the human life. In India near about 70% of the population is depend on agriculture. Agriculture is considered as the backbone of the Indian economy. Indian population has reached 122 crore from 35 crore in pre-independence period. It is very necessary to transform our population into economic wealth through skilled labour, training & proper employment private and government organization has limited opportunities to cover all the population. hence the agri based industries, agriculture & service sector can contribute to the creation of employment this can result in reduction in shortage of water, power a labour. Maharashtra has been leading state in terms of industrilization. The farmers in Maharashtra have been searching for the story other alternative to agriculture. Agriculture sector has potential to solve the problem of rural unemployment & loss making agriculture the area under agriculture cannot be increase but the land can be leveled & harnessen properly. There is also need of proper planning of crop, drought sustaining seeds, Inter crop system, shrinking of fertilizers, crop protection, organic fertilizers, internal water storage in farm, polyhouse etc. for making the non-irrigated farming sustainable & profitable. It is also necessary to use advanced technology in the form for generating employment. Agriculture should not be considered merely as a source livelihood but should be taken as the center of industries. Rural enterprinershp can be defined as a structural and innovative response of rural population to the neighbouriy conditions.

Opportunities of Enterpenership in Agriculture

1) Small Mill :

Generally this can be stored with very low capital investment the wheat produced in the farm can be floured can be sold. Also the variants of wheat flour can be sold in urban areas. Also shovaya can be made from this flour & be available in market. This can creat an opportunities of employment.

2) Corn Production :-

Corn flour (MAIDA) can be made from this. This is used for making various types of biscuits. Popcorn can also be sold.

3) Dal processing industry :-

Tur, moong, ulid, gram etc. are used for producing dal. A large amount of profit can be earned through selling dal in the market.

4) Oil industry (MILL) :-

Groundnut, sunflower, soyabean, jawen etc. oil seeds are used for making edible oil. This can be proven employment opportunities for the rural population.

5) Jiggery - Sugar Industry :-

Since sugar cane is cultivated on a large scale in Maharashtra, jaggery processing unit can be set up for taking large scale production and profit.

6) Horticulture :-

This includes the cultivation of fruit crops, sale of fruits, processing of the fruits, storage of fruits, making juice from the fruits and selling it in the market for more profit. This can generate employment in greater manner. Grapes, Orange, Mango, Banana, Custard Apple etc. fruits can be taken in a large quantity. These fruits can be not only sold in India but also in other countries as well.

7) Floriculture :

This is supplementary option to the main agriculture. It can be taken in green house. Flowers are used for various purposes. On the occasions like Valentine Day, In the Church. On new year day flowers are in demand. Flowers such as rose, Mogra, Carnesia, Oyster can be taken for consideration. This can also be done as supporting business for medicine.

8) Medicinal and Perfume Plantation :

People are turning towards medicinal plants as the side effects of medicines are well known and perfume is ever needed. Shatawari, Musali, Gunj Kohala, Raanvangi, Gulvel, Aloe vera and other plants are in demand. Farmers can cultivate such plants and earn more income.

9) Vegetable cultivation :

The increasing demand of vegetables in the urban area has given more potential for the vegetable growth in rural area. It has become supporting to the mainstream agriculture. Onion, potato, tomato, brinjals etc. Vegetables are always in demand for the entire year. Hence, provides better opportunity for employment.

10) Mushroom Production :

Mushroom is the only product which has 91% protein while (0%) fat and Cholesterol. Therefore it is widely used in the world as one of the item of meal. This industry requires a lot of employees as the business runs 24 x 365. Govt. has provided 30 lakh as grant for starting the business.

11) Forest Agriculture :

In this agriculture, various types of trees can be grown along with other crops. These trees also have market value and are in demand forever. Also these trees help in reducing soil corrosion and water conservation. Sandal, Bamboo, Saghwan can be grown developed.

12) Boquette Production :

Monkeys grass, Kanher, Latina, Chafa and plants flowers and leaves are used in boquette. Various such boquette can be made by from such plants. This provides better opportunity for the unemployed people.

13) Molasse Production :

In India, Ethanol is produced from the molasse of sugar industry. This ethanol is mixed in petrol & sold through near about 1200 retail outlets. This helps in reducing pollution. It also saves foreign exchange as our import gets decreased. New farmers can start this business.

14) Bio Diesel - Alternative Power :

Bio diesel can be made from Jatropha plant which is easily grown in Indian land. Bio diesel is produced from Jatropha which is very high in demand. Neem, Karanja can also be used for biodiesel. It provides ample opportunities for employment.

15) Floriculture in Nursery :

In this with the help of tissue culture. We can get the flowers & fruits of our choice. Any crops can be grown depending on calories & colours.

16) Wealth from Waste :

Agricultural waste can be used in biogas which can be used for cooking. 20% coal is got from particular amount of waste collected from farm. A small amount of cow dung is mixed in this which gives us fuel bricks which are widely used.

17) Agriculture Tourism:

Agriculture tourism has emerged as an opportunity for the farmer. Increased pollution in city & rush make the people visit natural place. Many people along with their family visit the hilly mountain farm such places can be easily converted into tourist destination if better facilities are provided.

18) Organic Farming :

As the side effects of chemical fertilizers are well known to the people. Many people have now turned towards organic grain. Farmers can take the benefit of it & start organic farming.

Opportunities of Service Sector in Rural Area :**1) Business of Agricultural Goods :**

Various agricultural goods are required like, seeds, fertilizers, pipes, technology, water supply equipments. Farmers can start their own business of supplying these goods to the people & get employment opportunities.

2) Agriculture supporting service :

Communication, bank, insurance, marketing, computer services etc. have potential to start their own business as these services are necessary for farmers.

3) Storage Business :

The agricultural produce is required to be kept safe & intact. This requires sacks, cartoons, large, containers of steel cold storage for keeping the food grains and vegetables secured & intact.

4) Agricultural Counselling :

Now days agricultural counselling is very necessary as when to grow crops, how to cultivate, which chemicals to be used. Where is the right market such questions are always in the minds of farmers. We can start counselling center for the farmers.

5) Insurance Service Center :

How insurance can be beneficial for the farmers can be provided through covering insurance for sold, crops, House, livestock etc. We can have opportunity to work as insurance agent.

Livestock Business :

1) Poultry Industry :-

This is also very good supporting business for the agricultural land and food grain are easily available for the poultry in farm. Meat & eggs provide better commercial value.

2) Fishculture :

Fish can be cultivated through the seeds in fresh water. They also provide best opportunity for the farmers. Total 162 centre of fish & 29 fishseed centre in Maharashtra.

3) Goat & Sheep Husbandry :

Milk & wool are always in demand. Also fertilizer are needed. These can be provided through sheep & goat husbandry.

4) Dairy Industry :

Paneer, Ice-cream, Milk products lassi, kulfi can be made from milk. Dairy can provide better opportunity for rural youth.

5) Silk Industry :

This industry has emerged as the supporting business for agriculture which provides ample opportunities to the people. Now 2012-13 Feb 6-17 M tone raw silk are produced.

6) Jeaning & Pressing :

This is the best business in the days of cotton cultivation. This is also supporting for the agriculture. Also, farmers can also cultivate various crops through Hydroponic. Aeroponic, vertical, farming, & polyhouse in the days of security of land. These methods can help in get more & more income. Integrated farming group farming, Civil farming & other innovative concepts can also generate business opportunities. These can also generate ample opportunities of employment & stop migration & increase standard of living.

Conclusions :

India has shocking scenario of villages getting depleted & cities are over crowded. Such scenario is not good. Agriculture is primarily dependent on nature. Which provides hidden unemployment in rural area. Govt. has been constantly trying to solve the problem of increased unemployment in rural areas through various measures. Available natural resources should be used properly & with the help of new technology and people should given proper opportunities of business, service in rural area. Unemployment can be reduced through self employment which can empower the rural economy & development with strong national economy.

References :

- 1) Baliraja, Jan.2015, M.R. Agro Informatix Pvt.Ltd.
- 2) Udyojak, 2008 M.C.E.D., Aug.2007, Jan.2008, Diwali 2014.
- 3) Lokrajya, June 2012. Mahiti & Jansampark Mahasanchalaya, Maharashtra.
- 4) Udyojaktechi Multatve.
- 5) Deshpande M.U., Entrepreneurship of small scale Industries.
- 6) Entrepreneurship development - Dr.Hitesh Virangami APHP New Delhi.
- 7) Maharashtra Aarthik Pahal.

Dept. of Political Science
Pandit Jawaharlal Nehru College
Shivajinagar, Aurangabad (Maharashtra)

99154
2055-16

Shiv Chhatrapati Shikshan Sanstha
Rajarshi Shahu Mahavidyalaya, Latur. 413512 (M.S.)
(Autonomous)

(NAAC Reaccredited 'A' grade with CGPA 3.38,
CPE (Phase III) Status by UGC & FIST support by DST)
National Conference

on

Human Rights and Social Justice

NCHRSJ-2016

13th & 14th, March 2016

PROCEEDINGS

ISBN 978-93-5240-046-1

Chief Editor
Dr. S. D. Salunke
Principal
Rajarshi Shahu Mahavidyalaya,
(Autonomous), Latur

Editor
Dr. M. H. Gayhane
Vice-Principal
Rajarshi Shahu Mahavidyalaya,
(Autonomous), Latur

Editorial board
Prof. S. S. Pail
Prof. D. M. Bansode
Prof. V. D. Waghmare
Prof. M. V. Shelke

Organised by
Department of Political Science
Rajarshi Shahu Mahavidyalaya (Autonomous), Latur

Aruna Prakashan, Latur

Human Rights and Social Justice
Proceedings

Edited By - Dr. M.H. Gavhane

ISBN 978-93-5240-046-1

Aruna Prakashan,
103, Omkar Complex - A,
Khardekar Stop, Ausa Road, Latur.
Mo. 9421486935, 9421371757

© Edited By : Dr. M.H. Gavhane

First Edition : 13 March 2016

Offset : Arty Offset, Latur

Designer : Viru Gulve

The views expressed in various articles are those of the
authors and not of the Editors of the proceeding book.

मुख्य मंत्री
महाराष्ट्र

सत्यमेव जयते

Chief Minister
Maharashtra

9th March 2016

MESSAGE

I am happy to learn that Rajarshi Shahu Mahavidyalaya run by Shri Chhatrapati Shikshan Sanstha, Latur is organizing a Two Day National Conference on 'Human Rights and Social Justice.'

Human Rights are the pre-requisite conditions of civilised life enabling individuals to develop their personality to the best possible extent. These rights are meant to provide for the welfare, protection, dignity and equality to all sections of the society.

I congratulate the college for organizing two day national conference on Human Rights. It will surely be beneficial to the students to understand, realize and demonstrate acquaintance with the cardinal principles of Human Rights Law and Practice in Indian framework.

I am pleased to note that within a short period the college has received social and academic recognition and honoured with the award of 'Ideal Education Institution'.

I congratulate the Principal, Staff and Students for organizing this national conference.

My best compliments for the future endeavours of the Mahavidyalaya.

(Devendra Fadnis)

अनुक्रमणिका

1. Violation of Human Rights- A case of Indian Woman Dr. Sunil V. Shinde	01-03
2. Human Rights & Education Dr. Mahadev Gavhane	04-06
3. Human Rights and Social Equality Dr. Madhavi R. Badade	07-08
4. Role of NGOs In Human Rights Dr. Jagdish Deshmukh	09-10
5. Violence against Women in India Prof. Vaishali M. Choudhari, Prof. Dadasaheb S. Tote	11-13
6. Human Rights in India Mr. Shinde P.R., Mr. Shaikh M.J.	14-17
7. Child Labour Asst. Prof. Smt. Varsha B. Kharobe	18-20
8. Women and Human Rights : A Critical Analysis Dr. Ajay Vasantrao Gavane	21-22
9. Human rights in Ancient India Prof. Mallesh Shivajirao Jadhav	23-24
10. Humanity and Human Rights : Fundamentals of Education Prof. Patil Sudarshan Shyamreddy, Dr. M.H. Gavhane	25-28
11. Domestic Violence in Transgender Communities Munge Harshadkumar Nivrattirao	29-31
12. Human Rights in India Prof. Prakash Ratanlal Rodiya	32-33
13. Human Rights Violation in the Light of Child Labor Practices in India- An Overview Shekhar B. Ashtikar	34-36
१४. मानव अधिकार व अमान्यतेचा उल्लंघन प्राचार्य डॉ. सज्जदराव शिंदे	37-38
१५. मानवाः हक्कासमोरून सेंट्र (SEZs) कायद्याचे एक आढावा विशेष संदर्भ मसाराष्ट्र राज्य प्रा.डॉ. कांतराव प्र.पोले	39-41
१६. सामाजिक समता व मानवी हक्क प्रा.डॉ. विलास आचार्य	42-45
१७. मानवाधिकार आणि महिला प्रा.डॉ. वी.डी. कटारे	46-49
१८. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतात मूलभूत हक्कासाठी करण्यात आलेल्या प्रयत्नांचा आढावा प्रा. डॉ. राजेंद्र जानांवाराव शिंदे, प्रा. एकनाथ गोविंदराव मिरकुटे	50-52

[illegible]

[illegible][illegible][illegible][illegible]

किंदात नरेंद्र यांचे अथक अत्यंतविरत दक्षिण अंशिकात राहिला. आणि मूळकांचा आधारित परंपरा धोरणात महत्त्व देत. पात-यक संपन्न सुधारणासाठी व उपयुक्त रीतीत व्यवहार वृद्धीसाठी प्रयत्न करीत नाल आहे. नरेंद्र मोदी व चन्मन शर्मा यांनी दैवत व्यापारात वा दिला. कामगार याक अर्थिक अर्थिक दवना अतुल व्यापारात प्रोत्साहन देते. अचपरक घनते आहे. पात-यक पात-यक उर्ता अर्थिकात दैवत हलें उल्लेख उकर आहे. परवर्तन पंजमयाची योनीतिनीत दैवत लयाचा पुरवठा करणें पात-यक आहे. त्यामुळे पात-यक बरोबरतीत व्यापारानुसार राशीक न्मोया मित्रांना कामगार पिलवून देते. असाव्याचा असेप हाकिम असला तरीही पात-यकबरोबरतीत वैधानिक पाकिरानेत नालतोयें असाव न्मोया कल्पणा हातक यांचा मतान आहे. पाकिरानेत नालतो नालत आणि दमनतावादी शंकेतवादी अस्मार्त उपदधनानुसार लालत हलें कामगारोत्साहक. पात-यक न्मोया येथानी लक्ष केंद्रित केले आहे. यमनकांड येथें लालत असाव न्मोया राशिपात दैवत हलें पाकिरानेत नालतो पात-यकबरो

ISBN 978-93-5240-045-1

પોતાના પાંચ વર્ષો પોતો ગામનાક વખત સત્રીક વાળા કાલકલ્યાણીનીમંત્ર મધકારી લઈ કાળ પાલિકામંત્રા પેટ દિવે જ
 પાનાના કાળ તંબડા આતા મધયર સરકારે આજી સાતોતેતે કલત અને દે પાલુન દિવે. કાલકાળ નાંચાન પીડીતી કંથ પાલિકા
 દેક ગયે. ગતે પાલિકામંત્રાકલિત દરકાળાકે પાલિકા કલે. કાલકાળ પાલિકા મંત્રાકલિત પાલિકા કલે. કાલકાળ પાલિકા
 ગતે આકાલન કાલકાળ પાલિકા પાલિકા કલે. કાલકાળ પાલિકા કલે. કાલકાળ પાલિકા કલે. કાલકાળ પાલિકા કલે. કાલકાળ
 પાલિકા કલે. કાલકાળ પાલિકા કલે. કાલકાળ પાલિકા કલે. કાલકાળ પાલિકા કલે. કાલકાળ પાલિકા કલે. કાલકાળ પાલિકા કલે.

सैरात नॉर्ड सैरीस शरकात सारेण अल्लतण त्वांया पोरपणन पदयाय त्पय्यय्य कर्णय्यतत नदिय अरियतियन एय्य प्रमुत्तया त्वांनो अमलित केनं व संपुत्तय भातयो पुत्तया काय अमेरें वत्त प्राने, निपद्युत्त अल्लत काडीतो आरुत्तय पत्त कलन सहेण सैरात नॉर्ड सैरीस साय प्रणय हांयय अल्लत यय हांलतययय वुटे केन्ता, फाततो पयं कायत्तय इतो कायन जलन पोरपणन दुत्तरे काडीतो कल शकत नतो वें अय्योत्तये अरुत्तय वत्त प्राने जये, वयं पोरपणन वत्त सिंहे पयय अल्लत अयं काडी दुत्तरे पयोंय विदयु शकतो अल्ल सैरीस पांय हात इतो तें नुदयेनं वारो पदया आये, तेंका वयं तोया निशित्तो नता नतो जयय जय तांतायाय सयार आता, तताय वयं थोदोत्तियया तल्ला वय्यकनो इतानें वयक तल्लकाय नुत्त हांलतययवोत्तये वत्तयुत्तय जयय, तल्ला पांयकेनो पोरपणन कयल हांकि वें अय्योत्तययययय तापत्तो अरुत्त, थारो भात इो वयक तल्लक वुत्तय तल्लत ताले पांययययक जये.

[illegible]

१. **सूची :**
 द. लोकसभा, औरंगाबाद अमृतो, दि. २२ ६ जूनवारी २०१६.
 द. लोकसभा, औरंगाबाद अमृतो, दि. २२ नोव्हेंबर २०१२.
 B. Raman, Strengthening at will : We must Insure Security for soft Targets, The times of India, New Delhi, 15 May 2008

- ४) विनय दाद, न संपादित सन्, अमेय प्रकाशन, पुणे, २००९.
- ५) Annual Report, Ministry of home affairs, 2012 -13 (Govt. of india, new Delhi)
- ६) After karim, counter Terrorism : The Pakistan factors, Lancer international Publication, New Delhi, 1991
- ७) Chandra Ramesh, GLOBE Terrorism, kalpas Publication, New Delhi, 2003
- ८) उपाध्याय सौभ, भारत में अलकायदा, हरिको पब्लिशिंग हाउस, नवपूर, २०११.
- ९) कुलकर्णी सुहास आणि चंपादेकर मिलित (संपा), आता घडता भारत, सैन्य प्रकाशन, पुणे, २०१३.

Notes of Third Constitutional Amendment: Experiences, Issues and Challenges*

- १) अधिकतर भीमराम रामजी, भारताधी संविधान, ही अधिकतर समीक्षे द्वारा मंडळ, नागपूर, २००६.
- २) सुप्रसंगी सुभाष आणि चक्रवर्ती रमिन् (रमा), असा फलत भारत, सहाय प्रकाशन, पुणे, २०१२.
- ३) श्री द.रा., भारतीय समाजविज्ञान कोश सं. २, महाराष्ट्र पब्लिकेशन हाऊस, पुणे, २००७.
- ४) जोगी बी.आर., सामाजिक शास्त्रातील संज्ञा, विद्यासागर प्रेस-रायपुराबा, दामोदर पब्लिकेशन, पुणे, २००७.
- ५) न्यायधी यति, भारताधी लोकशाही, विमल अमि

Two Decades of the Constitutional Amendment: Experiences, Issues and Challenges

अथर्व पब्लिकेशन्स
ऑनलाईन पुस्तक खरेदीकरिता...
www.aaravpublications.com

मानव हक्कांच्या माध्यमातून महिला सशक्तीकरणातील आव्हाने : एक जागृती मोहिम

संपादक,
डॉ. एस.पी. पाटील

Challenges in Women Empowerment Through
Human Rights: A Campaign of Awareness

2015.16

17124

P

मानव हक्कांच्या माध्यमातून महिला
सशक्तीकरणातील आव्हाने : एक जागृती मोहिम

○ सुरक्षित

ISBN - 978-93-85026-72-0

प्रत्यक्षरूपेण

गुजरान भट्ट भावजी

[illegible]

सुवि० २०२०-२१ का आंकड़ा वांछनीय है,
२०२०-२१ का आंकड़ा २०२०-२१ का आंकड़ा
२०२०-२१ का आंकड़ा २०२०-२१ का आंकड़ा
२०२०-२१ का आंकड़ा २०२०-२१ का आंकड़ा

भंगलो उर्दू हायस्कूलसमक्ष, डाकें कॉलनी,
बळगाव - ४२५००१.

0240-2235666, 9068652030
 11/11/2019 11:11 AM
 11/11/2019 11:11 AM

ई-मेल atharvpublications@gmail.com

वेदार्थः www.atharvpublication.com

प्राच्यभारतवृत्ती

10/03/2035

अक्षरजुल्लुषणी

अथर्व पन्धिकेनान्

મુદ્રાપૂર્ણ

बिद्याल लोहम

प्रत्य

३७५/-

Parts of this publication may be reproduced or transmitted in any form by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording, or any information storage and retrieval system, with permission from the the copyright owners.

Disclaimer: The authors are solely responsible for the contents of the papers compiled in this volume. The publishers or editors do not take any responsibility for the same in any manner. Errors, if any, are purely unintentional and readers are requested to communicate such errors to the editors or publishers to avoid discrepancies in future.

दोन

आश्रयदाते

स्य. रसिकलाल धुनिलाल पटेल
(पण्पाजी)

प्रेरणा स्थान

स्व. मुकेशभाई आर. पटेल
संस्थापक प्रमुख

मार्गदर्शक

मा. भुपेशभाई आर. पटेल
अध्यक्ष,
आर.सी. पटेल एन्ड्स, ट्रस्ट, शिवापुर

आधारस्तंभ

मा. अमरेशभाई आर. पटेल
अध्यक्ष, दि गिरपुर एन्क्वैरान सोसायटी

मार्गदर्शक

भा. राजगोपालजी भंडारी
कार्याध्यक्ष,
दि गिरापुर एज्युकेशन सोसायटी.

तीन

समसरोप : कायद्याने जरी स्त्रियांना समानतेचा अधिकार दिला असला तरी ते फारच मर्यादित स्वरूपात वापरले जातात. कारण कायदा आणि समाज व्यवस्था या दोन्हीत फार तफावत आहे. राजकारणात प्रवेश केल्यावर सर्वाधिक गरज जनसामान्यांशी संपर्क ठेवण्याची असते आणि ज्या संस्कृतीमध्ये स्वतःच्या कुटुंबाशी संबंधित नसलेल्या पुरुषांशी महिलांना औपचारिक पातळीवर आलेला संबंधसुद्धा बदनामी होण्यास कारणीभूत ठरू शकतो, तेथे महिलांना स्वतःच्या नातेवाईकांना दुखवून इतर पुरुषांजरोबर कार्य करणे शक्य होत नाही. तर दुसरीकडे ज्या महिला राजकारणात आहेत त्यांना कौटुंबिक परिस्थितीच कारणीभूत आहे असे नव्हे, तर समाज व्यवस्था व समाजाची बुरसटलेली विचारपध्दती कारणीभूत आहे. स्त्रीने पारंपारिक पध्दतीचा अवलंब करून घरातच रहावे व परपुरुषांशी बोलू नये, त्यांच्याजरोबर औपचारिक संबंधही ठेवू नये. या समाज विचारांचे उल्लंघन जी स्त्री करते तिला समाजात नामुष्की पत्करावी लागते. समाज तिच्याकडे वाईट नजरेने पाहतो तिच्यावर छोटे लाच्छंछन लावतो. नेणेकरून ती आपल्या प्रगती मार्गापासून विचलित होईल. अशा स्थितीत स्त्रियांना आरक्षण दिले तर त्याचा फायदा प्रत्येक स्त्रीला घेता येत नाही आणि जर कुणी घाडस दाखवलेच तर काही कृतघ्न तिला वरची पातळी गाठू देत नाहीत. त्यामुळे अशा लोकांच्या विचारसरणीला बळी पडून अनेक कर्तबगार स्त्रियांचे नेतृत्व उभे राहण्याऐवजी संपत्ते, अशी अवस्था सर्वत्र पाहण्यास मिळते. खरोखरच महिलांचं सक्षमीकरण, सबलीकरण कायद्याचं असेल तर सर्वसामान्य महिलांचा राजकारणातील सहभाग वाढविणे गरजेचे आहे. आजपर्यंत राजकारणात घराणेशाही पध्दत चालत असल्याची अनेक उदाहरणे आपल्या डोळ्यासमोर आहेत. समाजासाठी, स्वतःसाठी झटणाऱ्या सामान्य कार्यकर्त्याला खऱ्या अर्थाने राजकारणात आपला ठसा उमटविण्याची संधी मिळत नाही. त्यांचा सहभाग वाढला तरच त्यातून नेतृत्व उभं राहील याकरिता केवळ आरक्षणाच्या माध्यमातून सहभाग न वाढविता समाजाची मानसिकता बदलणे अत्यंत आवश्यक आहे. प्रत्येकास समाज संधी मिळून विकास साधण्याकरिता सर्वांनी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

१. सध्यातील जागतिक राजकारण, डॉ. नौतेंद्र, देवळाणकर प्रकाशन.
२. स्त्री-प्रश्नाची वाटचाल परिवर्तनाच्या दिशेने, विष्णु भागवत, प्रतिभा प्रकाशन पुणे.
३. www.mileonsaryajani.com
४. १. लोकमत व २. सकाळ अंक

महिला सक्षमीकरणात पंचायत राजची भूमिका

— प्रा. डॉ. आर. बी. बनारसे
सह. प्राध्या., राज्यसाक्षर विभाग, पं. ज. नेहरू महा., शिवाजीनगर, औरंगाबाद

प्रस्तावना : प्राचीन भारताच्या इतिहासात विषमता, अस्पृश्यता, अनिष्ट प्रथा, परंपरा इत्यादी अनिष्ट बार्मी दिसून येतात. जात, धर्म, वंश, लिंग आणि प्रदेश यावरून व्यक्ती-व्यक्ती मध्ये भेद केला जात होता. स्त्री आणि पुरुष यांना वेगळे नियम-निकष स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतात होते. जगाचा इतिहास स्त्रीबाबत फार वेगळा होता असे नाही. काही अपवाद सोडले तर बहुतेक देशात स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत दुय्यम वागणूक दिली जात होती. त्यांना पुरुषांप्रमाणे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रात अधिकार प्राप्त झालेले नव्हते. प्रत्येक ठिकाणी पुरुषांच्या दयेवर स्त्रीला अवलंबून राहावे लागत होते. ही सगळी परिस्थिती बदलली पाहिजे. लोकसंख्येच्या ५०% वाटा असलेल्या स्त्रीला पुरुषांप्रमाणे अधिकार प्राप्त झाले पाहिजे, स्वतःच्या प्रगतीचा, विकासाचा मार्ग त्यांना स्वतः निवडता आला पाहिजे, यासाठी भारतीय राज्यघटनेने, घटनाकारांनी स्पष्ट भूमिका घेऊन स्त्रियांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी अनेक घटनात्मक उपाययोजना भारतीय राज्यघटनेत करण्यात आलेल्या आहेत. समानतेचा अधिकार, स्वातंत्र्याचा अधिकार, कायद्यासमोर समानता, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय इ. तरतुदीमुळे स्त्रीच्या सक्षमीकरणाची सुरुवात स्वतंत्र भारतात झाली.

महिला सक्षमीकरणाचा विषय भारतात अनेक वर्षांपासून चर्चेचा, विचारविनिमय, चिंतन, अध्ययन, अध्यापन आणि संशोधनाचा विषय राहिलेला आहे. त्यासाठी विविध प्रकारच्या उपाययोजना, कायदे करण्याचा प्रयत्न झालेला आहे. सक्षमीकरण ही एक व्यापक संकल्पना आहे. ज्यात अधिकार आणि सत्तेचा समावेश असतो. ही स्त्रियांची एक मानसिक अवस्था असते ज्यात त्यांना शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक क्षेत्रात स्वावलंबन, स्वनिर्णयाचा अधिकार प्राप्त होण्यासाठी काही कायदे बनविणे, सुरक्षात्मक उपाययोजना व त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रभावी प्रशासकीय यंत्रणा उभी करणे आवश्यक असते. महिला सक्षमीकरण ही अशी सामाजिक प्रक्रिया आहे की, ज्यामध्ये महिलांना सर्वसंपन्न आणि विकसित बनविण्यासाठी त्यांना योग्य त्या संधीची

मानव हक्कांच्या माध्यमातून महिला सबलीकरणातील आन्वले... । ३५

उपलब्धता करून देऊन, त्यांना राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक इत्यादी क्षेत्रात त्यांच्या प्रतिभेप्रमाणे रचनात्मक संधी उपलब्ध करून देणे होय.

महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणात त्यांना देशाच्या विविध सत्ता केंद्रात पुरुषप्रमाणे समान प्रमाणात सहभागी करून घेणे आवश्यक आहे. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, विधानसभा, संसद या सर्व संस्थात त्यांना लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधीत्व दिले आणि सत्तेचे हस्तांतरण केले तर खऱ्या अर्थाने त्यांचे राजकीय सक्षमीकरण होईल. फक्त मतदानाचा अधिकार देऊन त्यांचे राजकीय सक्षमीकरण होणार नाही. शासन, प्रशासन आणि व्यवस्थापनातही त्यांना प्रतिनिधीत्व मिळाले पाहिजे. महिलांचे सामाजिक सक्षमीकरण देखील महत्वाचे आहे. समाजात सर्वांना समान मानले जाईल. सर्व नागरिक समान आहेत आणि सर्वांना समान संधी भारतीय राज्यघटनेने उपलब्ध करून दिली आहे. परंतु आजपर्यंत स्त्रियांना समान संधी, समान वागणूक समाजात दिली जाते का? हा महत्वाचा प्रश्न आहे. कुटुंबातील पुरुष सदस्य आणि स्त्री सदस्य यांना समान वागणूक मिळत नाही. स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते. निर्णय प्रक्रियेत तिला सहभागी करून घेतले जात नाही. तिच्यावर अनेक बंधने घातली जातात. मागील काही दिवसांत भारतात स्त्रियांचे 'हॅपी टु ब्लिंड' हे आंदोलन चालू आहे. सोशल मिडीयात यावर चर्चा होते आहे. आजही भारतात स्त्रियांना अस्पृश्य मानले जाते त्याची काही उदाहरणे सांगता येतील. जसे शबरीमला (केरळ) येथील देवस्थान मंडळाच्या अध्यक्षाने पत्रकारांना दिलेली मुलाखत, 'महाराष्ट्रातील रत्नी शिंगणापूर मंदिरातील चौथऱ्यावर एक मुलीने केलेला प्रवेश या घटना आणि त्यांची प्रतिक्रिया यावरून आजही भारतात काही बाबतीत स्त्रियांना अस्पृश्य मानले जाते हे सिध्द होते. निष्किता आझाद या जालंधरच्या तरुणीने केरळच्या शबरीमला देवस्थान मंडळाच्या अध्यक्षांना एक पत्र लिहिले आणि या पत्रामुळे 'हॅपी टु ब्लिंड' या आंदोलनाची सुरुवात झाली. या मंदिरात स्त्रियांना प्रवेश नाही. तो कधी दिला जाईल असे विचारले असता त्यांनी उत्तर दिले की, महिलांचे पावित्र्य तपासणाऱ्या स्कॅनरचा शोष लागला कि, त्यांना मंदिरात प्रवेश दिला जाईल. या उत्तराने स्त्रियांची काय अवस्था आहे, त्यांची प्रतिमा काय आहे हे स्पष्ट होते. शनिमंदिरात शनीच्या चौथऱ्यावर मुलीने प्रवेश केल्याने शनीमंदिर अपवित्र झाले. तेथे दुष्टाने अभिषेक करून पुन्हा मंदिर पवित्र केले गेले. या सर्व घटना २१ व्या शतकात महिलांची अवस्था, त्यांच्याविषयी समाजाचा दृष्टीकोन स्पष्ट करतात.

पंचायतराज संस्थांद्वारे गावातील महिलांच्या आर्थिक विकासात महत्त्व दिले जात आहे. त्यांना उद्योग, व्यवसाय करण्यासाठी भांडवल उपलब्ध व्हावे यासाठी बचत गटाची संकल्पना ग्रामीण भागात राबविली जाते आहे. बचत

गटाच्या माध्यमातून गावातील महिलांना स्वावलंबी बनविण्याचा प्रयत्न ग्रामपंचायती करत असून हे एक सकारात्मक आणि रचनात्मक असे काम आहे. बचत गट आणि ग्रामपंचायत यांच्यात समन्वय निर्माण होणे देखील आवश्यक आहे. असे झाले तर पंचायत राज व्यवस्था अधिक प्रभावीपणे आपले कार्य करील. महिलांचा सहभाग वाढला तर त्यांचा राजकीय आणि आर्थिक विकास होण्यास मदत होईल. महिलांच्या नेतृत्वगुणांचा विकास होऊन त्या पंचायत राज, राज्य शासन आणि केंद्र शासनाचे प्रभावी नेतृत्व करू शकतील. आज जगाच्या तुलनेत भारतात पंचायत राजच्या माध्यमातून महिलांना अधिक प्रतिनिधीत्व दिले जात आहे. अनेक ग्रामपंचायत व इतर संस्थांचा अनुभव असा आहे की, महिलांना योग्य संधी उपलब्ध करून दिली तर त्या आपले कौशल्य सिध्द करतात. यशस्वीपणे सरपंच म्हणून त्या गावाचे नेतृत्व करू शकतात.

अशा अनेक महिला सरपंच आहेत कि, ज्यांनी प्रभावीपणे काम केलेले दिसते. राजस्थानातील तिलोनिथा गावातील सरपंच कमलादेवी ज्या दलित महिला आहेत त्यांनी गावाचा चेहराच बदलून टाकला. ५ वर्षात १५००० झाडांची लागवड केली, अतिक्रमण काढले. मनोरंजा या योजनेचा प्रभावीपणे गावकऱ्यांना फायदा करून दिला. उगाड गावाला हिरवेगार बनविले. रोजगारासाठी प्रयत्न केले. दुसरी पंच महिला शोभादेवी ज्या अजमेर जिल्ह्यातील देवाता पंचायतीच्या पंच आहे त्यांनी आपल्या बॉर्डात अत्यंत प्रभावी काम केले. महिलांचे शिक्षण, रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून दारूची दुकाने बंद केली. दारूच्या व्यसनामुळे अनेक कुटुंब उद्ध्वस्त होतात. शोभा देवीने गावात संपूर्ण दारूबंदी केली. गावातील जलस्त्रोत पक्के व्हावे यासाठी श्रमदान करून पाणी अडविले. अशी देशात अनेक उदाहरणे आहेत कि महिलांनी सरपंच, सभापती, जिल्हा परिषद अध्यक्ष म्हणून प्रभावी कार्य केले आहे.

पंचायतराज ते संसदेपर्यंत महिला सक्षमीकरण : पंचायत राज संस्थेत महिलांना ३३% आरक्षणाची तरतूद होती ती आता ५०% करण्यात आली आहे. यामुळे महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला आहे. पंचायतराजप्रमाणे संसदेत आणि राज्यविधीमंडळातदेखील महिलांना आरक्षण मिळावे अशी मागणी जोर पकड लागली आहे. महिलांना संसदेत प्रतिनिधीत्व मिळावे आरक्षण मिळावे यासाठी अनेक वेळेस प्रयत्न झालेले आहेत. परंतु सत्ताधारी व एकूण पुरुषी मानसिकतेमुळे ते विधेयक पास होत नाही असा एकूण अनुभव आहे. सन १९९६ ते २०१० या चौदा वर्षांत ४ वेळा महिला आरक्षणाचे विधेयक लोकसभेत ठेवण्याचा प्रयत्न झाला. परंतु त्याचा विरोध होऊन ते अगून पर्यंत पारित झालेले दिसत नाही. संसद आणि राज्य विधीमंडळात आरक्षणाचा कायदा

करण्यात आला तर महिला सक्षमीकरणात तो एक मैलाचा दगड ठरू शकतो.

समारोप : महिला सक्षमीकरणात पंचायतराज संस्थांचे महत्त्वपूर्ण योगदान राहिले आहे. भारत सरकारच्या ग्रामीण मंत्रालयाच्या अहवालानुसार दिवसेंदिवस महिलांचा पंचायतराजमधील सहभाग वाढतो आहे. सन २००० साली संपूर्ण देशात महिला सरपंचांची संख्या ७७२६७७ इतकी होती. सन २००४ साली ती वाढून ८३८२४५ इतकी झाली. पंचायत समितीत महिलांची संख्या सन २००० साली ३८४१२ होती. ती वाढून २००४ साली ४७४५५ इतकी झाली. जिल्हा परिषदेत सन २००० साली ४०८८ इतके सदस्य होते ते २००४ साली ४९२३ इतके वाढले. यावरून असे स्पष्ट होते की, पंचायत राज संस्थांमध्ये महिला प्रतिनिधींची संख्या वाढते आहे आणि अधिक महिला राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होत आहेत. यातून महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण होते आहे. ज्या स्त्रीला चूल आणि मूल याशिवाय इतर कोणतेही अधिकार नव्हते ती स्त्री गाव, तातुका आणि जिल्ह्याचे नेतृत्व करू लागली आहे. आपले विचार आणि समज यातून गावाला दिशा देण्याचे काम या महिला नेतृत्वाद्वारे केले जाते आहे. पंचायत राज व्यवस्थेने या महिलांना स्वनिर्णयाचा अधिकार व नेतृत्व कारणाची संधी दिली आहे. अनुसूचित जाती, जमाती व इतर मागासवर्गांतील स्त्रिया निर्णय प्रक्रियेमधून गावाला चांगली दिशा देत आहे. पंचायत राज व्यवस्थेने महिलांच्या सक्षमीकरणात महत्त्वाचे योगदान दिले आहे.

संदर्भ :

१. अॅड. निता सिमूकर, स्त्री जन्म म्हणवूनी न व्हावे उदास, दैनिकाळ, औरंगाबाद, दि. ०२ डिसेंबर २०१५, पृष्ठ ४.
२. भारत डोगरा, पंचायत राज से सामने आती महिलाओं की नेतृत्व क्षमताएं, कुक्षेत्र, प्रखरान विभाग, मुक्ता एवं प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, नई दिल्ली, नवम्बर २०१५ पृष्ठ ३० ते ३३.
३. Sarita Brara, women and Panchayat Raj System, Kurukshetra, Publication Division, Soochna Bhawan, Bharat Sarkar, New Delhi, Nov.2015, Page 37 to 38.
४. डॉ. हिमांगु जोषा, पंचायती राज संस्थाओं में महिलाओं की बढ़ती भागीदारी, कुक्षेत्र, प्रखरा विभाग, मुक्ता एवं प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, नई दिल्ली, जून २०१४, पृष्ठ १७ ते २१.
५. अॅड. मुक्ता दामोदरकर, आत्मसम्मानाची भूमिका घ्या, दैनिकाळ टाईम्स, औरंगाबाद, दि. ०१ डिसेंबर २०१५, पृष्ठ १३.
६. Prof. Sanjay Harale, Women reservation and political in India, Jay Mudran Company, Akola, March 2015, Page 227 to 231
७. महाराष्ट्र शासन : महिला परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१, मुंबई, १९९९.
८. आर.एल. सिंह, लोकतांत्रिक विप्लवीकरण, रत्न प्रकाशन, अमरा, १९७७.

मानवी हक्क संकल्पना आणि भारतीय राज्यघटना

- प्रा. महेंद्र पाटील

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, एस.पी.टी.एम.महाविद्यालय, गिरगूर

मानव अधिकार संकल्पना : व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी विविध अधिकारांची गरज असते. प्रा.लास्कीच्या मते 'कोणत्याही राज्याचा दर्जा तेथील नागरिकांना राज्य किती अधिकार देते यावरून ठरते.' आधुनिक काळात सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक अधिकारांची संकल्पना महत्त्वाची असली तरी मानव अधिकार संकल्पना या सर्वांपेक्षा व्यापक संकल्पना आहे. मानव अधिकार हे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्व, जीवन विकास, सुखाशी संबंधित आहेत. मानवाला काही अधिकार जन्मतः बहाल केलेले आहेत तर काही अधिकार ऐतिहासिक परंपरा, कायदा आणि संविधानाने दिलेले आहेत. या अधिकाराचा उपयोग करून मनुष्य आगला सर्वांगीण विकास करू शकतो. मानव अधिकाराद्वारे व्यक्ती भौतिक, सामाजिक, राजकीय आणि आध्यात्मिक गरजा देखील पूर्ण करू शकतो. मानव अधिकारातून व्यक्तीची प्रतिष्ठा, बंधुभाव, सांप्रदायिक सद्भावनेला नळ प्राप्त होत असते. २० व्या शतकापासून मानवी हक्कांचा जोरदार पुरस्कार करण्यात येऊ लागलेला आहे. विशेषतः संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या स्थापनेनंतर मानवी हक्कविषयक प्रश्नांना विशेष महत्त्व येऊ लागलेले आहे. युनोच्या सनदेत मानवी हक्क आणि मूलभूत स्वातंत्र्यावर भर देण्यात आलेला आढळतो. युनोने मानवी हक्कांच्या प्रस्थापनेसाठी प्रयत्नशील राहण्याचा निर्धार व्यक्त केल्यामुळे मानवी हक्कांचा प्रसार होण्यास हातभार लागला. मानवी हक्क हे मानवी जीवनाचे अविभाज्य घटक आहेत. प्रत्येक व्यक्तीला मनुष्यप्राणी या नात्याने नैसर्गिकरीत्या प्राप्त झालेले आहेत. मानवी हक्कांशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करणे शक्य होणार नाही. तसेच हक्कांशिवाय व्यक्तीला चांगल्या जीवनाची प्राप्ती होणार नाही. म्हणूनच व्यक्ती जीवनाच्या विकासाकरिता मानवी हक्कांचे समर्थन आधुनिक काळात केले जाते. युनो देखील प्रत्येक राष्ट्राने मानवी हक्कांचे जतन किंवा संवर्धन करावे यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करतांना दिसते. विविध आयोग, जाहीरनामे, परिषदा, चर्चासत्रे यांच्या माध्यमातून युनो मानवी हक्कांचा प्रचार आणि प्रसार करण्याचे कार्य करित आहे. युनोच्या प्रयत्नांमुळे

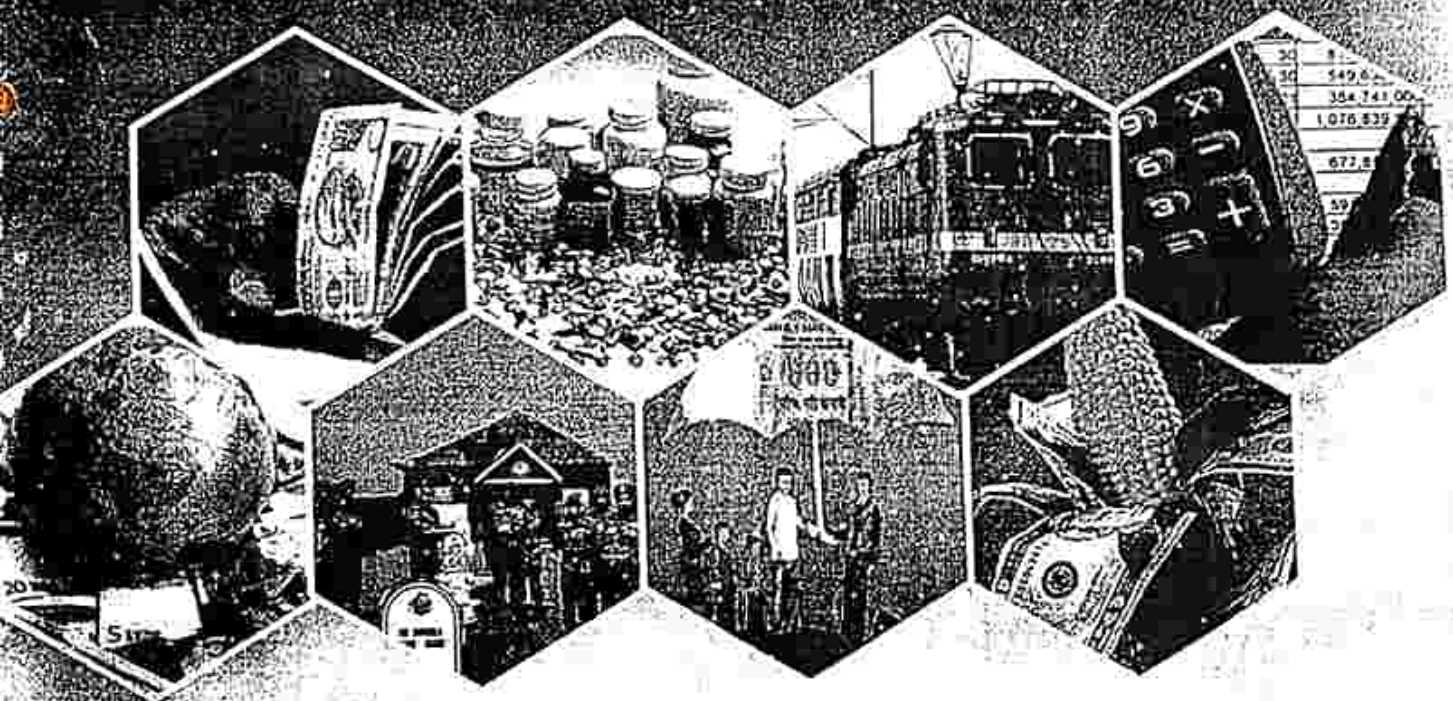
National Seminar on

Impact of Foreign Direct Investment on Indian Economy

Sponsored by

University Grants Commission, New Delhi

September 26 & 27, 2014

Best College Award 2013-14

❖ **Organized by** ❖

Department of

Economics and Commerce

New Arts, Commerce and Science College, Parner

Tal: Parner, Dist: Ahmednagar, Maharashtra- 414 302

FDI and Indian Economy	Prof. D. M. Chandanshive	155
Impact of FDI on Indian Financial Market	Dr. Dinesh More	157
Indian Defence Sector	Prof. Bhalerao Bhushan Prof. Bhalerao Armita	161
परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुकीचा अंतरप्रवाह : एक अवलोकन	आत्माराम मुलिक डॉ. टी. एल. बारबोले	163
उद्योगांमध्ये झालेल्या परकीय गुंतवणुकीच्या प्रवृत्ती व त्याचा अभ्यास	शा. राजाभाऊ चिंतारे डॉ. गारे. पी. आर.	168
गुंतवणुकीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	औटी आरती.	170
थेट गुंतवणुकीचे परिणाम	शा. दरेकर बी. पी.	172
भारतातील परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुक आणि व्यापार क्षेत्र	शा. पठाडे अनिल कुंडलिक	174
विदेशी गुंतवणूक व भारतीय अर्थव्यवस्था	शा. आर. जी. कोल्हे.	177
भारतीय अर्थव्यवस्थेत परकीय गुंतवणुकीचे महत्त्व	शा. माने आर. बी.	180
भारतातील परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुक व औद्योगिक क्षेत्र	पल्लवी नळे प्रितल अशोक गोंदकर	181
अर्थव्यवस्थेतील परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुकीच्या संधी	शा. पानमंद डी. बी.	184
थेट परकीय गुंतवणुक आणि संरक्षण विभाग	डॉ. डी. बी. तोडकर	187
भारतातील परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुकीचा अभ्यास	शैलेश संजय नळे सौरभ परशुराम गुंजाळ	192
परकीय गुंतवणुकीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	सोमनाथ कृष्णा गुणवरे	194
विदेशी परकीय गुंतवणुक आणि नियोजन काळातील भारतीय कृषी क्षेत्र	सुधाकर बापू गवंदे सोनाजी पतंगे	198
FDI विमा क्षेत्रावरील परिणाम	शा. भूषण भालेराव	201
थेट विदेशी गुंतवणूक व भारतीय अर्थव्यवस्था	शा. उंडे आर. एस.	204
भारतातील परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुक : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ. टी. जी. सिराळ शा. विनोद भोसकर	210
भारतातील परकीय प्रत्यक्ष भांडवल गुंतवणुक	शा. डॉ. व्ही. एच. पाटील	214
थेट परकीय गुंतवणुकीचा कृषी क्षेत्रावरील परिणाम	शा. ए. एच. घोंगडे	217
परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुकीचा कृषी क्षेत्रावर होणारे परिणाम	शा. ज्योती के सावळे	219

परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणुकीचा कृषी क्षेत्रावर होणारे परिणाम

- प्रा. ज्योती के. सावळे,
वाणिज्य विभाग,
पं. जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय,
शिवाजीनगर, औरंगाबाद.
मो. ९४२९३४१४३६

प्रास्ताविक :

भारत हा विकसनशील देश असून त्याची अर्थव्यवस्था ही मिश्र स्वरूपाची आहे. येथील शेती हा मुख्य व्यवसाय असून ७०^१ जनता ही शेतीवर अवलंबून आहे. म्हणून खऱ्या अर्थाने भारताची अर्थव्यवस्था जर सुधारावयाची असेल तर शेती क्षेत्राचा विकास होणे आवश्यक आहे. विकसनशील देशाला अर्थिक विकास करावयाचा असेल तर आर्थिक नियोजनाची कास धरावीच लागणार. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने सुद्धा मोठमोठ्या आर्थिक योजना खेळून त्या कार्यान्वित करण्यास सुरुवात केली. हरितक्रांती, पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून विविध क्षेत्रांचा विकास साधण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न केले. परंतु भारतासारख्या गरीब व विकसनशील देशाचा भांडवलनिर्मितीचा वेग बराच कमी असल्यामुळे स्वदेशात आवश्यक तेवढी भांडवलनिर्मिती शक्य नव्हती. अशावेळी भारताला जुने आर्थिक धोरण सोडून नवे आर्थिक धोरण स्वीकारणे भाग पडले. अशा परिस्थितीत भारताचे पंतप्रधान डॉ. मोहन सिंग आणि पी. व्ही. नरसिंहराव या जोडीने १९९० साली पहिल्यांदा भारत सरकारच्या आर्थिक धोरणाची दिशा बदलली. भारताने गॅट करारावर स्वाक्षरी केली व आर्थिक उदारीकरणाचा मार्ग स्वीकारला. मात्र १९९० ता स्वीकारलेले धोरण २०१२ पर्यंत शेती क्षेत्रात आले नाही. ज्याप्रमाणे आपल्याला १९४२ पासून १९४७ पर्यंत भारत स्वातंत्र्य होण्याची वाट पाच वर्षे पाहावी लागली; त्या तुलनेने २२ वर्षे नवे आर्थिक धोरण शेती क्षेत्रात पोहचवायला लागली.

संशोधन पत्राची उद्दिष्टे :

- १) शेतकऱ्यांचे राहणीमान सुधारत आहे.
- २) भारताचा आर्थिक विकास साधणे शक्य होईल.

संशोधन पत्राची गृहीते :

- १) भारतीय शेतीचा विकास होत आहे का?
- २) शेतकऱ्यांच्या निर्यातक्षम मालास चांगला बाजारभाव मिळणे शक्य होणार आहे का?
- ३) शेतकऱ्यांच्या ठिकाऊ माल साठवला जाऊन त्यास चांगला भाव मिळणे शक्य आहे का?

“एखाद्या परकीय कंपनीने दुसऱ्या देशातील एखाद्या कंपनीच्या सहकार्याने उत्पादनाच्या दृष्टीने गुंतवणूक करणे म्हणजे विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक होय.”

देशाची अर्थव्यवस्था बळकट बनवणे व विकासाची गती वाढवण्याचा एफ.डी.आय. हा एक मार्ग आहे. परिणामी गुंतवणुकीचा प्रवाह वाढतो. तंत्रज्ञानाचा वापर वाढतो. परकीय तज्ज्ञांची आणि अद्ययावत तंत्रज्ञानाची त्यात भर पडते. तसेच शेअर्सची खरेदी करता येते. एफ.डी.आय. चे दोन प्रकार पडतात.

- १) इन्व्हेस्टि (एका विशिष्ट राष्ट्रात बाहेरील राष्ट्रांकडून येणारी गुंतवणूक)
- २) इन्व्हेस्टि (एका विशिष्ट राष्ट्राद्वारे इतर राष्ट्रांमध्ये केली जाणारी गुंतवणूक)

भारत हा शेतीप्रधान देश आहे. त्यामुळे येथील अर्थव्यवस्था सुधारावयाची असेल तर शेती क्षेत्रात नावीन्य आणणे गरजेचे आहे. परंपरावादी कोन बदलून आधुनिकतेची कास घरणे आवश्यक झाले आहे. आजही येथील साधनसामग्रीचा पुरेपूर वापर झालेला नाही, तर काही साधनसामग्री उरलीच गेली नाही. हेच जर १९९०-९१ पासून धोरण स्वीकारले गेले असते तर कित्येक शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या टाळता आल्या असत्या व विकासाही झाला असता. शेती क्षेत्रात उदारीकरण आणावयाचे असेल तर (१) भूमी अधिग्रहण कायदा (२) जमीन मर्यादा कायदा (३) जीवनावश्यक वस्तूंचा वाट्यात बदल करणे आवश्यक आहे.

मोहंजोदरो व हडप्पा संस्कृतीच्या काळापासून भारतात शेती केली जात असल्याचे पुरावे मेहरगढ-वाणावली ह्या ठिकाणी झालेल्या उत्खननावरून होते. हा सर्वात जुना पुरावा मानला जातो. बहुतांश जनता ही शेतीवर प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरित्या अवलंबून आहे. कृषीक्षेत्र हे आजही देशातील सर्वात रोजगारनिर्मिती (६०^१) करणारे क्षेत्र आहे. देशातील जनतेची अवधान्याची गरज भागवणे, बहुतेक उद्योगधंद्यांना लागणारा कच्चा माल पुरविणे, वात वाढवून परकीय चलन मिळवून देणे हे शेती क्षेत्रामुळे शक्य आहे.

श्रीमती पा.बा.बागल कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
दोंडाईचा, ता. शिंदखेडा, जि. धुळे (महाराष्ट्र) फोन: (02566) 244036, 245036

Smt. P. B. Bagal Arts & Commerce College
Dondalcha, Dist. Dhule (Maharashtra) Phone: (02566) 244036, 245036

Email : pbbagalcollege@yahoo.com

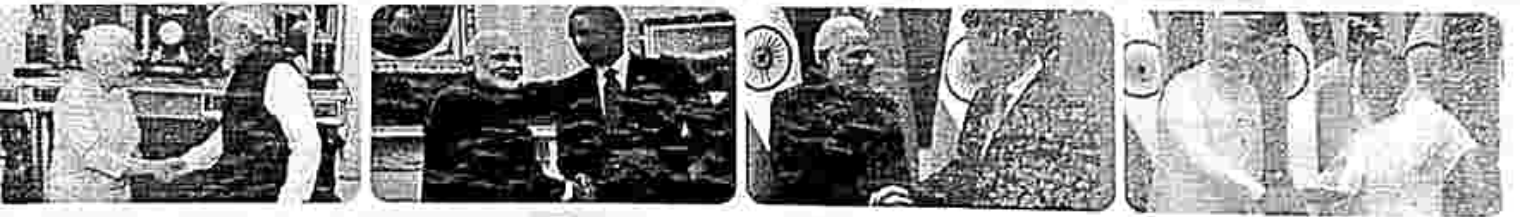
Website : www.pbbagalcollege.co.in

On Day National Conference 3rd Dec. 2015 (TRINC-2015)

एक दिवसीय राष्ट्रीय परिषद

‘भारताचे त्याच्या शेजारील राष्ट्रांशी असणारे संबंध
विशेष संदर्भ - केंद्रातील सत्ता परिवर्तनानंतरचे परराष्ट्रीय धोरण’

"The Relation of India with Neighboring Countries, with special reference to the foreign policies after the change of Govt. in India"

Prin. Dr. Deelipsing Nikumbh
Editor - in - Chief

Prof. Yadavrao Boyawar
Co - Ordinator

Prof. Dattatraya Katade
Organising Secretary

भारताचे त्याच्या शेजारील राष्ट्रांशी असणारे संबंध

विशेष संदर्भ - केंद्रातील सत्ता परिवर्तनानंतरचे परराष्ट्रविषयक धोरण

— प्रकाशक —

प्रा. डॉ. अनिल माणिकराव बैसाणे

सम्यक्ता प्रकाशन

तुळस, ४७ अ, प्रभातनगर, विद्यानगरी, पोस्ट,
देवपूर, धुळे - ४२४ ००५. मोबा. ९८२३२ ७७६१२

ISBN-978-93-83429-43-1

© सर्वाधिकार लेखकाधीन

— मुद्रक —

का. स. वाणी संस्था

उन्नतीनगर नकाणे रोड, देवपूर, धुळे.

फोन - (०२५६२)२२३६५४

मूल्य : रु. ४५०/-

- * या पुस्तकातील सर्व शोधनिबंध लेखकाची मौखिक परवानगी ग्राह्य धरूनच हे शोधनिबंध एकत्रित करण्यात आलेले असून, त्यांनी शोध निबंध जसे पाठविले होते, ते तसेच मुद्रितशोधन न करता छपाये लागल्यामुळे त्यात मुद्रणदोष असू शकतात. शोध निबंधातील मते ही प्रत्येकाची वैयक्तिक मते असून त्या मतांशी संपादक, सदस्य किंवा प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.
- * या पुस्तकाचे सर्व अधिकार अवाधित असून या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, तक्ता किंवा तत्सम संकल्पना यांची कोणत्याही प्रकारे नकल करणे किंवा यांत्रिकी साधनांनी फोटो कॉपी, रेकॉर्डिंग करणे कायद्याने गुन्हा असून असे आढळून आल्यास तात्काळ कारवाई करण्यात येईल.

भारताचे त्याच्या शेजारी राष्ट्रांशी असणारे संबंध
विशेष संदर्भ - केंद्रातील सत्ता परिवर्तनानंतरचे परराष्ट्र विषयक धोरण

ISBN-978-93-83429-43-1

अ.क्र.	पेपराचे नाव	ग्राह्यापकारचे नाव	पान नं.
१५.	भारताचे त्याच्या शेजारी राष्ट्रांशी असणारे संबंध व आग्रह	डॉ. पंडित शेवसाय नलवाडे पंडित जयहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद	५१
१६.	भारताचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार व आर्थिक विकास	डॉ. विजय एच. नाणे नातपणराय नाणे महाविद्यालय, हुसर, बीड.	६२
१७.	भारताची आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील भूमिका	डॉ. रमेश शेवळे रमेश मुताबाई फता व वाणिज्य महाविद्यालय, मुताईनगर, जि. जळगाव.	६६
१८.	भारत-चीन परराष्ट्र धोरण व आजच्या सीमानादी संबंध	प्रा. दत्तात्रय पांडुरंग कातडे श्रीमती पी. बी. सागल कला व वाणिज्य महाविद्यालय, दौलगाव, जि. पुणे.	७०
१९.	भारत व त्याचे शेजारील सार्क राष्ट्रे	प्रा. धर्मा प्रकाश जोशी. मु. जे. महाविद्यालय, जळगाव.	७६
२०.	केंद्रातील सत्ता परिवर्तन आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण	प्रा. सी. गिल्लोटपा सुरेश चौधरी बी.पी.आईस, एस.एम.ए.सायन्स, अॅन्ड के. के. सी. कॉमर्स महाविद्यालय, चाळीसगाव, जि. जळगाव.	८१
२१.	भारताचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार व आर्थिक विकास	प्रा. निलास बसंत पाटील महिला महाविद्यालय, नंदुरवार	८४
२२.	भारताचे त्याच्या शेजारील राष्ट्रांशी असणारे संबंध विशेष संदर्भ केंद्रातील सत्तापरिवर्तनानंतरचे परराष्ट्र विषय धोरण-भारत-चीन-सोव्हियत व संपर्काचे संबंध	प्रा. मिनाल बी. पाटील. कला, शास्त्र आणि वाणिज्य महाविद्यालय, चोपडा, जि. जळगाव.	८६
२३.	सोव्हियत सरकार व परराष्ट्र संबंधातील संरक्षण विषयक भूमिका	डॉ. राजू परभत निमक नानासाहेब व. ना. चव्हाण महाविद्यालय, चाळीसगाव.	८८
२४.	भारताचे त्याच्या शेजारील राष्ट्रांशी असणारे संबंध विशेष संदर्भ सत्ता परिवर्तनानंतरचे परराष्ट्रविषयक धोरण-अंतर्गत दक्षिण आशियाची क्षेत्रीय सहकार्य संपटवेत (सार्क) भारताची भूमिका	प्रा. बाबिस्कर संविद मामुराज स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्ताबाबाद, ता. मुल्शेड जि. नांदेड. प्रा.डॉ. गुलाब हरी निकुंभ संरक्षण व सामाजिकशास्त्र विभाग, प्रताप महाविद्यालय, अमळनेर	९२
२५.	भारताची सामरिक मुसोदेगिरी	प्रा. दिपक बाबुलाल घोनी मु.पो. गोंदगाव, ता. जामनेर, जि.जळगाव.	९५
२६.	भारताच्या चीन संबंधाला आक्रमक बळण	प्रा. डॉ. देवेंद्र प्रियमूले विद्यार्थिनी महाविद्यालय, पुळे.	९८
२७.	भारत-चीन सोव्हियत व संपर्काचे संबंध	प्रा. दिनेश साहेबराव खंडारे राज्य शास विभाग प्रमुख, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुळे.	१०२
२८.	भारत व त्याचे शेजारील सार्क राष्ट्रे	प्रा. दिनेश दत्तात्रय माळी श्रीमती विमलबाई जगन्नाथ पाटील कला व के. डॉ. भास्करराव सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय, साडी, जि. पुणे.	१०७
२९.	भारताचे त्याच्या शेजारील राष्ट्रांशी असणारे संबंध विशेष संदर्भ केंद्रातील सत्ता परिवर्तनानंतरचे परराष्ट्रविषयक धोरण-भारत चीन सोव्हियत व संपर्काचे संबंध.	प्रा. संदीप यजेराव घुगे संशोधक विद्यार्थी, नासिक.	१११

भारताचे त्याच्या शेजारी राष्ट्रांशी असणारे संबंध विशेष संदर्भ - केंद्रातील सत्ता परिवर्तनानंतरचे परराष्ट्र विषयक धोरण

भारताचे त्याच्या शेजारील राष्ट्रांशी असणारे संबंध व आव्हाने

डॉ. पंडीत गोपाळ नलायडे,

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख तथा संगोपक नागदुर्गक,

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, अमरावती

मो. ८२५४३२६२९०, ९४२३३९६३९९

Email ID-nalaw.de044@gmail.com

प्राचीन काळात जागतिक स्तरावर भारताचा मोठा नावलौकिक होता. सामाजिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या हा देश वैभव संपन्न होता. स्वबळावर आपल्या गरजा पूर्ण करण्याची क्षमता या राष्ट्राकडे होती. प्राचीन काळात भारताचा व्यापार इतर राष्ट्रांशी होत-होता याची उदाहरणे सापडतात. शेजारील राष्ट्रांवर भारताचा विशेष दबदबा राहिलेला आहे. परंतु मध्ययुगीन कालखंडात सतत परकीय आक्रमणांना तोंड द्यावे लागले, त्यामुळे देशाची राजकीय व सामाजिक अर्थव्यवस्था खिळखिळी झाली. अशा प्रकारची आक्रमणे आधुनिक युगापर्यंत भारतावर होत राहिली. त्यामुळे प्राचीन काळातील वसाहत या देशाला आधुनिक युगात निर्माण करता आली नाही. या युगात एक वेगळ्या प्रकारची छाप भारताची दिसून आली नाही. शेजारील राष्ट्रांना भारताने सतत मदत केली आहे. परंतु या राष्ट्रांनी भारताला नेहमी विरोधच केला आहे. ज्या पध्दतीने आशिया खंडात चीनने आपले वर्चस्व निर्माण केले तसे भारताला निर्माण करता आले नाही. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर चीनने आपला वेगळा दारा निर्माण केला. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात हे राष्ट्र ज्या पध्दतीने भूमिका करत आहे तशी भूमिका भारतास करता आली नाही. शेजारील राष्ट्रांशी भारताने नेहमीच सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु या सर्वच शेजारील राष्ट्रांनी वेळोवेळी भारताविरोधी भूमिका घेतली. हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे अपयशच ठरले आहे.

भारत-चीन संबंध - भारताने चीन सोबत आपले संबंध यशस्वी करण्यासाठी सतत प्रयत्न केला आहे. यासाठी पंचशील तत्वाचा आधारही घेण्यात आला. मात्र चीनने भारतासोबत संबंध प्रस्थापित करताना आडमुठेपणाची भूमिका घेतली. त्यामुळे दोन्ही राष्ट्रांचे संबंध सलोख्याचे राहिले नाही. आशियाखंडात भारताने डोके वर काढू नये ही चीनची धारणा आहे. या बाबतीत चीन सतत यशस्वी झाला आहे. चीनने पाकिस्तान सारख्या राष्ट्रास मदत करून भारताच्या विरोधात भूमिका घेण्यास भाग पाडले. बांडूग परिपदेत चीनने भारताच्या पंचशील तत्वांची प्रशंसा केली. हे तत्वे अंमलात आणण्यासाठी करार देखील केला. परंतु भारताच्या विरोधात छुप्या मार्गाने कारवाया चालूच ठेवल्या. ऑक्टोबर १९६२ मध्ये चीनने भारताच्या पूर्व सरहद्दीवर आक्रमण केले. अशा विकट परिस्थितीत भारतीय सैन्याला माघार

घ्यावी लागली व चीनी सैन्य भारताच्या पठारी भागापर्यंत येऊन पोहचले. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताची मोठी नाचझी झाली. शेवटी ७ नोव्हेंबर १९६२ रोजी चीनने स्वतःहून युद्ध बंद केले. चीनच्या छुप्या मार्गाने भारताच्या विरोधात कारवाया सतत चालू राहतात. म्हणूनच दोन्ही राष्ट्रात तणावाचे संबंध निर्माण होत गेले. आजही चीन भारताच्या विरोधात वागण्यास मागे हटत नाही. याचा देखील विपरीत परिणाम भारतीय परराष्ट्र धोरणावर होताना दिसून येतो.

आशिया खंडात चीन आपले वर्चस्व निर्माण करत आहे. ही बाब भारताला धर्म संकटात टाकणारी आहे. जगातील सर्वाधिक म्हणजे २३ लाख सैन्य दल चीनकडे आहे. चीनकडून सैन्य कपातीची घोषणा झाली असली तरी आशियायी क्षेत्रात एक मोठी शक्ती म्हणून चीनचा उदय झाला असून, त्याची महत्वाकांक्षा वाढली आहे. भारताला तर चीन पासून अधिक सावध राहावे लागणार आहे. भारताच्या सर्व शेजारील देशांमध्ये चीनने आपले हितसंबंध वाढवले असून त्याद्वारे भारताची कोंडी करण्याचे प्रयत्न सुरू आहे. त्यामुळे चीनच्या सर्वच हालचालीकडे काळजीपूर्वक लक्ष ठेवण्याची आवश्यकता आहे.

भारत-बांगलादेश संबंध -

बांगलादेश स्वतंत्र होण्यासाठी भारताने जीवाचे रान केले. बांगलादेशाने त्याची परतफेड करण्याऐवजी भारतासमोर अनेक प्रश्न निर्माण केले. अवैध मार्गाने व्यापाराला उत्तेजन देणे, शस्त्रास्त्रे, मादकद्रव्य, इत्यादींचा छुपा व्यापार करण्यास उत्तेजन व संरक्षण देणे, ईशान्य भारतातील अशांत व विद्रोही तरुणांना दहशतवादी वनविण्यासाठी प्रोत्साहन देणे. त्यांची प्रशिक्षण केंद्र निर्माण करणे अशा कारवाया बांगलादेशाने चालूच ठेवल्या आहे. बांगलादेशाच्या अशा छुप्या कारवायांमुळे भारतात अशांतता निर्माण झाली. याचा विपरीत परिणाम दोन्ही राष्ट्रांतील परराष्ट्र संबंधावर होत आहे. भारतीय प्रदेशात बांगलादेशातून मोठ्या प्रमाणावर आजही घुसखोर येत आहेत. त्यामुळे आसामच्या अस्तित्वाला मोठी ठेच पोहचली आहे. आज आसाम असुरक्षिततेकडे वाटचाल करीत आहे. म्हणूनच देशातील परस्पर संबंध तणावपूर्ण स्वरूपाचे आहे.

भारत आणि बांगलादेश या दोन्ही देशात सांस्कृतिकदृष्ट्या बरेच साम्य आहे. या देशात मुस्लिम आणि हिंदू एकमेकांच्या राष्ट्रीय सण-

भारताचे त्याच्या शेजारी राष्ट्रांशी असणारे संबंध विशेष संदर्भ - केंद्रातील सत्ता परिवर्तनानंतरचे परराष्ट्र धिपयक धोरण

समाप्तभूत गुण्या गोविंदाने भाग घेतात.' भारत आणि बांगलादेश यांच्या सीमा एकमेकांना लागून आहे. सामाजिकदृष्ट्या दोन्ही देशात काही बाबतीत एकता दिसून येते, असे असताना देखील दोन्ही राष्ट्रांतील संबंध पूर्वीपासूनच तणावपूर्ण ठरले आहे. भारताने बांगलादेश सोबत देखील मित्रत्वाचे संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी एक पाऊल पुढे टाकले आहे. बांगलादेशमध्ये शांतता नांदावी यासाठी अग्रगण्य भूमिका घेतली. कारण बांगलादेश हा महत्वाचा शेजारी देश आहे. या देशांच्या तिन्ही बाजूंच्या सीमा भारताला लागून आहे. पश्चिम बंगाल, त्रिपुरा, मेघालय, आसाम आणि मिझोरम. त्यामुळे बांगलादेशातील अशांतता या राज्यातील शांततेवर परिणाम करते. बांगलादेशात नेहमीच शांतता राहावी यासाठी भारताने प्रयत्न केले आहे. वेळोवेळी बांगलादेश सोबत सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित व्हावे यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

भारत-नेपाळ संबंध - भारताच्या शेजारील राष्ट्रात नेपाळचाही समावेश होतो. नेपाळ एक हिंदू राष्ट्र आहे. पण नेपाळने स्वतःची ओळख आता हिंदू राष्ट्र नव्हे तर धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र अशी ठेवण्याचा निर्णय घेतल्याने भारताला अस्वस्थ होणे साहजिक आहे. 'सप्टेंबर २०१५ मध्ये विद्यादेवी भंडारी यांना नेपाळच्या राष्ट्रपती पदी नेमण्यात आले. तसेच महत्वाच्या पदावर माओवादी विचारसरणीच्या लोकांची निवड झाली. भारताला हे बदल धक्का देणारे आहेत. कारण नेपाळमधील दोन महत्वाच्या डाव्या संघटना एकत्र आल्या असून देशाच्या राष्ट्रपतीपदीही कम्युनिष्ट नेत्यांची निवड झाल्याने नेपाळचा ओढा भारताऐवजी चीनकडे जात आहे. नेपाळमध्ये आलेल्या भूकंपात मोदी सरकार मदत कार्य करण्यात गुंतले असताना चाणाक्ष चीनने मदत कार्याच्या आडून नेपाळवर राजकीय प्रभाव टाकण्यास प्रारंभ केला. चीनने भूकंप दरम्यान बंद केलेला केलंग मार्ग खुला करून नेपाळला मदत देण्यास सुरुवात केली. ३० ऑक्टोबर २०१५ रोजी चीनच्या प्रदेशात नेपाळ ऑईल कॉर्पोरेशन १२ टँकर पाठवण्यात आले. हा निर्णय भारतावर अवलंबून न राहण्याचा तर आहेच पण नेपाळने केलेला एक प्रकारचा कठोर निषेधही आहे. इथे नेपाळचा दौरा करूनही मोदींची परराष्ट्र नीती अपयशी ठरताना दिसत आहे.'

भारत-पाकिस्तान संबंध - १५ ऑगस्ट १९४७ च्या फाळणीनंतर पाकिस्तानात प्रचंड अत्याचार झाल्याने तेथील हिंदूंनी मोठ्या प्रमाणात पलायन केले व ते पूर्वांचलच्या वेगवेगळ्या जिल्ह्यात बसले. त्यानंतर भारतासमोर निर्वासितांचा मोठा प्रश्न निर्माण झाला. त्यामुळे भारत पाकिस्तान संबंध विकोपास गेले. स्वतंत्र झाल्याबरोबर हा देश भारतासोबत चांगले संबंध प्रस्थापित करेल असे वाटत होते. मात्र तसे झाले नाही. पाकिस्तानने काश्मिरवर आक्रमण करून भारतासमोर वेगळी समस्या निर्माण केली. काश्मिरचा प्रश्न संघर्षाच्या मार्गाने न सोडविता भारताने

संगुणत राष्ट्र संघटनेत नेला.' परंतु तेथेही भारताच्या पदरी निराशा आली. पाकिस्तानने इ.स. १९६५ मध्ये मोठ्या प्रमाणात लष्करी तयारीने पुन्हा काश्मिरमध्ये आक्रमण केले, या कृत्यास भारताने चोख उत्तर दिले. "बांगलादेश आणि पाकिस्तान यांच्यातील हिंसेमुळे सर्वात जास्त त्रास भारताला भोगावा लागला आहे. कारण त्याकाळात अनेक निर्वासित भारताच्या पूर्वोत्तर भागात येवून बसले." इ.स. १९८५ पासून पाकिस्तानने पंजाबमधील दहशतवादांना शस्त्रास्त्र देवून भारतात अशांतता निर्माण केली. त्याचकारणामुळे इंदिरा गांधीची हत्या झाली. अशा अनेकविध कारणांमुळे भारत-पाकिस्तान संबंध नेहमीच विकोपाला गेले. पाकिस्तान एवढे करूनही थांबला नाही. पुन्हा पाकिस्तानने कारगील युद्ध घडवून आणले. आजही पाकिस्तान भारतात दहशतवादी हल्ले आणि सीमारेषेवर गोळीबार घडवून आणत आहे. या सर्व पाकिस्तानच्या कुरापतीमुळे भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोर अनेक प्रश्न निर्माण झाले. भारत या वादात एवढा विलीन झाला की परराष्ट्र धोरणाकडे लक्ष देण्यास व पाकिस्तान या राष्ट्रा बरोबर संबंध प्रस्थापित करण्यास अनेक मर्यादा आल्या.

भारताच्या विदेश नितीपुढील आव्हाने -

भारताने शेजारील राष्ट्रांसोबत आपले संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी नेहमीच शांततेच्या मार्गाचा अवलंब केला आहे. 'जगा आणि जगू द्या' या विचारधारेचा अवलंब केला आहे. तरीदेखील भारताच्या पदरी निराशाच आली आहे. शेजारील राष्ट्रांशी परस्परसंबंध मित्रत्वाचे निर्माण करून विकास कार्यात सर्वांना सामावून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारता शेजारील राष्ट्रे अधिक शक्तीशाली होण्यासाठी सार्क संघटनेत महत्वाचे योगदान दिले. तरीदेखील शेजारील राष्ट्रांनी भारताच्या पावलावर पाऊल ठेवून पुढे जाण्याचा प्रयत्न केला नाही. शांततेऐवजी अनेक राष्ट्रांनी संघर्षाचा मार्ग स्वीकारला. या मार्गात यशस्वी होण्यासाठी चीन सारख्या राष्ट्राने अशांत राष्ट्रांना मदतच केली. त्यामुळे आशिया खंडात भारताला आपले वर्चस्व निर्माण करता आले नाही. आज भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोर अनेक प्रकारची आव्हाने निर्माण झाली आहेत, ती पुढील प्रमाणे. -

१. वाढता दहशतवाद भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोरील मोठे आव्हान आहे. देशातील दहशतवादी कारवायांमुळे भारताला अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. अहिंसा आणि सहनशीलता हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे आधारभूत तत्त्व आहे. तरीसुद्धा या देशाला दहशतवादी कृत्यांचे गंभीर परिणाम भोगावे लागत आहे. २०व्या शतकातील दहशतवादामुळे भारताची प्रचंड हानी झाली आहे. शांततेचा मार्ग स्वीकारूनही आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील मदत आणि सहानुभूती भारताच्या बाजूने राहत नाही. अलीकडील दहशतवाद धार्मिक कट्टरतेला अनुसरून

भारताचे त्याच्या शेजारी राष्ट्रांशी असणाऱ्या संबंधांचे विश्लेषण - केंद्रातील सत्ता परियोजनांतराचे परराष्ट्र विषयक धोरण

समाधान म्हणजे मोठ्याने भाग घेतात. ' भारत आणि बांगलादेश यांच्या सीमा एकमेकांन लागून आहे. सांपात्रिकदृष्ट्या दोन्ही देशात काही बाबतीत एकता दिसून येते, असे असताना देखील दोन्ही राष्ट्रांतील संबंध पूर्वीपासूनच तणावपूर्ण ठरले आहे. भारताने बांगलादेश सोबत देखील विद्रोहाचे संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी एक पाऊल पुढे टाकले आहे. बांगलादेशमध्ये शांतता नांदावी यासाठी अग्रगण्य भूमिका घेतली. कारण बांगलादेश हा महत्त्वाचा शेजारी देश आहे. या देशांच्या तिन्ही बाजूंच्या सीमा भारताला लागून आहे. पश्चिम बंगाल, त्रिपुरा, मेघालय, आसाम आणि मिझोरम. त्यामुळे बांगलादेशातील अशांतता या राज्यातील शांततेवर परिणाम करते. बांगलादेशात नेहमीच शांतता राहावी यासाठी भारताने प्रयत्न केले आहे. वेळोवेळी बांगलादेश सोबत सलोख्याचे संबंध स्थापित व्हावे यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

भारत-नेपाळ संबंध - भारताच्या शेजारील राष्ट्रात नेपाळचाही समावेश होतो. नेपाळ एक हिंदू राष्ट्र आहे. पण नेपाळने स्वतःची ओळख आता हिंदू राष्ट्र नव्हे तर धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र अशी ठेवण्याचा निर्णय घेतल्याने भारताला अस्वस्थ होणे साहजिक आहे. 'सप्टेंबर २०१५ मध्ये विद्यादेवी भंडारी यांना नेपाळच्या राष्ट्रपती पदी नेमण्यात आले. तसेच महत्त्वाच्या पदावर माओवादी विचारसरणीच्या लोकांची निवड झाली. भारताला हे बदल पक्का देणारे आहेत. कारण नेपाळमधील दोन महत्त्वाच्या डाव्या संघटना एकत्र आल्या असून देशाच्या राष्ट्रपतीपदीही कम्युनिष्ट नेत्यांची निवड झाल्याने नेपाळचा ओढा भारताऐवजी चीनकडे जात आहे. नेपाळमध्ये आलेल्या भूकंपात मोदी सरकार मदत कार्य करण्यात गुंतले असताना चाणाक्ष चीनने मदत कार्याच्या आडून नेपाळवर राजकीय प्रभाव टाकण्यास प्रारंभ केला. चीनने भूकंप दरम्यान बंद रेल्वेला केल्विंग मार्ग खुला करून नेपाळला मदत देण्यास सुरुवात केली. ३० ऑक्टोबर २०१५ रोजी चीनच्या प्रदेशात नेपाळ ऑईल कॉर्पोरेशन १२ टँकर पाठवण्यात आले. हा निर्णय भारतावर अवलंबून न राहण्याचा तर आहेच पण नेपाळने केलेला एक प्रकारचा कठोर निषेधही आहे. इथे नेपाळचा दौरा करूनही मोदींची परराष्ट्र नीती अपयशी ठरताना दिसत आहे.'

भारत-पाकिस्तान संबंध - १५ ऑगस्ट १९४७ च्या फाळणीनंतर पाकिस्तानात प्रचंड अत्याचार झाल्याने तेथील हिंदूंनी मोठ्या प्रमाणात पलायन केले व ते पूर्वांचलच्या वेगवेगळ्या जिल्ह्यात बसले. त्यानंतर भारतासमोर निर्वासितांचा मोठा प्रश्न निर्माण झाला. त्यामुळे भारत पाकिस्तान संबंध विकोपास गेले. स्वतंत्र झाल्याबरोबर हा देश भारतासोबत चांगले संबंध प्रस्थापित करेल असे वाटत होते. मात्र तसे झाले नाही. पाकिस्तानने काश्मिरवर आक्रमण करून भारतासमोर वेगळी समस्या निर्माण केली. काश्मिरचा प्रश्न संघर्षाच्या मार्गाने न सोडविता भारताने

संगुप्त राष्ट्र संघटनेत नेला. परंतु तेथेही भारताच्या मदती निगमा आली. पाकिस्तानने इ.स. १९६५ मध्ये मोठ्या प्रमाणात लष्करी तयारीने पुन्हा काश्मिरमध्ये आक्रमण केले. या कृत्यास भारताने नोक उता दिले. "बांगलादेश आणि पाकिस्तान यांच्यातील हिंमेमुळे सर्वात जास्त त्रास भारताला भोगावा लागला आहे. कारण त्याकाळात अनेक निर्वासित भारताच्या पूर्वोत्तर भागात येऊन बसले." इ.स. १९८५ पासून पाकिस्तानने पंजाबमधील दहशतवादांना शस्त्रास देऊन भारतात अशांतता निर्माण केली. त्याचकारणामुळे इंदिरा गांधींची हत्या झाली. अशा अनेकविध कारणांमुळे भारत-पाकिस्तान संबंध नेहमीच विकोपास गेले. पाकिस्तान एवढे करूनही थांबला नाही. पुन्हा पाकिस्तानने कारणील युद्ध घडवून आणले. आजही पाकिस्तान भारतात दहशतवादी हल्ले आणि सीमारेषेवर गोळीबार घडवून आणत आहे. या सर्व पाकिस्तानच्या कुरापतीमुळे भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोर अनेक प्रश्न निर्माण झाले. भारत या वादात एवढा विलीन झाला की परराष्ट्र धोरणाकडे लक्ष देण्यास व पाकिस्तान या राष्ट्रा बरोबर संबंध प्रस्थापित करण्यास अनेक मर्यादा आल्या.

भारताच्या विदेश नितीपुढील आव्हाने -

भारताने शेजारील राष्ट्रांसोबत आपले संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी नेहमीच शांततेच्या मार्गाचा अवलंब केला आहे. 'जगा आणि जगू चा' या विचारधारेचा अवलंब केला आहे. तरीदेखील भारताच्या पदवी निराशाच आली आहे. शेजारील राष्ट्रांशी परस्परसंबंध मित्रत्वाचे निर्माण करून विकास कार्यात सर्वांना सामावून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारता शेजारील राष्ट्रे अधिक शक्तीशाली होण्यासाठी सार्क संघटनेत महत्त्वाचे योगदान दिले. तरीदेखील शेजारील राष्ट्रांनी भारताच्या पावलावर पाऊल ठेवून पुढे जाण्याचा प्रयत्न केला नाही. शांततेऐवजी अनेक राष्ट्रांनी संघर्षाचा मार्ग स्वीकारला. या मार्गात यशस्वी होण्यासाठी चीन सारख्या राष्ट्रांने अशांत राष्ट्रांना मदतच केली. त्यामुळे आशिया खंडात भारताला आपले वर्चस्व निर्माण करता आले नाही. आज भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोर अनेक प्रकारची आव्हाने निर्माण झाली आहेत, ती पुढील प्रमाणे. -

१. वाढता दहशतवाद भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोरील मोठे आव्हान आहे. देशातील दहशतवादी कारवायांमुळे भारताला अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. अहिंसा आणि सहनशीलता हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे आधारभूत तत्त्व आहे. तरीसुद्धा या देशाला दहशतवादी कृत्यांचे गंभीर परिणाम भोगावे लागत आहे. २०व्या शतकातील दहशतवादांमुळे भारताची प्रचंड हानी झाली आहे. शांततेचा मार्ग स्वीकारूनही आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील मदत आणि सहानुभूती भारताच्या बाजूने राहत नाही. अलीकडील दहशतवाद धार्मिक कट्टरतेला अनुसरून

आहे. त्यामुळे स्थानिक लोकांची मदत दहशतवाद्यांना सहज प्राप्त होते. याचे विपरीत असे परिणाम भारताला भोगावे लागत आहे. "जगातील २३ देशांना दहशतवादाची कमी अधिक झळ पोहचली आहे. गेल्या ५ वर्षांमध्ये जगात १ लाख २५ हजार दहशती हल्ले झाले. त्यामुळे सर्व देशांचे प्रचंड आर्थिक नुकसान झाले आहे."

२. भारत सुखातीच्या काळात दक्षिण आशियायी राष्ट्रांचा महत्त्वपूर्ण केंद्रबिंदू होता. दक्षिण आशियात भारताची एक वेगळी छाप होती. क्षेत्रीय संरचनेच्या आधारावर भारताची तुलना दक्षिण आशियात नेहमीच उत्तर अमेरिकेतील अमेरिका अशी केली जाते. वर्तमान काळात ही स्थिती बदलली आहे. दक्षिण आशियामध्ये असुरक्षितता निर्माण झाली आहे. सततच्या संघर्षांनी आणि दहशतवादाने दक्षिण आशिया जोखरला गेला आहे. याचा विपरीत असा परिणाम भारतीय परराष्ट्र धोरणावर होत आहे. अशांत दक्षिण आशिया हे भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोरील मोठे आव्हान आहे."

३. युनोतील आज राजकारण पूर्णतः बदलत चालले आहे. शांतता आणि सुरक्षितता या मुद्द्यांवर स्थापन झालेली युनो आज बऱ्याच राष्ट्रांच्या हातातील बाहुले बनत आहे. १९४८ मध्ये भारताने जम्मु-काश्मिर प्रश्न संयुक्त राष्ट्र संघटनेत शांततेच्या माननि न्याय मिळावा म्हणून उपस्थित केला. परंतु भारताच्या पदरी निराशाच आली, ही बाब मोठी खेदाची आहे. शांततेचा पुरस्कार करणारे राष्ट्र म्हणून भारताची आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ओळख आहे. असे असताना देखील भारताला संयुक्त राष्ट्र संघटनेत न्याय मिळत नाही. आज देखील युनोवर अमेरिकेसारख्या बलाढ्य राष्ट्रांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले आहे.

४. भारताच्या विदेश नीतीपुढील आणखी एक नवीन आव्हान पाकिस्तानच्या अण्वस्त्रांचे आहे. भारताकडून पाकिस्तानला धोका आहे. अशी वेळोवेळी भूमिका घेत पाकिस्तानने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर वेगळीच नीती खेळली आहे. आणि म्हणूनच आम्ही अण्वस्त्रांची निर्मिती करत आहोत असा भास निर्माण केला आहे. या बाबतीत भारताला योग्य असे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पाऊल उचलता आले नाही. हे भारतीय विदेश नीतीचे अपयशच मानावे लागेल. "पाकिस्तान १ वर्षात १० अणुबॉम्ब तयार करू शकतो. त्यांच्याकडे उच्च संवर्धित युरेनियमचा मोठा साठा आहे. त्यामुळे तो कमी क्षमतेचे अणुबॉम्ब वेगाने बनवू शकतो. त्यांच्याकडे तसे तंत्रज्ञान उपलब्ध आहे. दुसरीकडे भारताने पाकिस्तानच्या तुलनेत प्लुटोनियमचा मोठा साठा आहे. पण भारत त्याचा वापर देशांतर्गत स्तरावर वीज उत्पादन कारणासाठी करत आहे. या स्पर्धेत आपण मागे पडत असल्याचे पाहून भारतावर पाकिस्तान अण्वस्त्र हल्लाही करू शकतो. आज जगभरात एकूण १६,३५०

अण्वस्त्र असल्याची संख्या निर्माण झाली आहे. रशिया ८,०००, अमेरिका ७,७०० फ्रांस ३००, चीन २५०, ब्रिटन २२५, पाकिस्तान १२०, भारत १००, इराक ८० आणि उत्तर कोरिया १० अण्वस्त्र सज्ज देशांमध्ये आता इराणचीही भर पडली आहे."

येत्या १० वर्षांमध्ये पाकिस्तानकडे अण्वस्त्रांची संख्या ३५० पर्यंत जाईल. अण्वस्त्रांच्या स्पर्धेत अमेरिका आणि रशिया यांच्या नंतर पाकिस्तानचा क्रमांक असेल असा अंदाज अमेरिकेतील थॉमस हॉव्थोर्नने लावला आहे. स्टोमन्स सेंटर आणि कार्नीग एण्डोमेंट फॉर इंटरनॅशनल पीस या संस्थांच्या टॉम डॉलटन आणि मायकेल क्रीपन या तज्ज्ञांनी हा अहवाल सादर केला आहे. भारताकडून असणाऱ्या धोक्याचा विचार करून ओपेक्षित साठ्यापेक्षा पाकिस्तानकडे जास्त अण्वस्त्रे असतील अशी भीती या तज्ज्ञांनी व्यक्त केली आहे.

अलीकडील काळात पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांचे परदेश दौरे हा नेहमीच वेगवेगळ्या चर्चेना निमंत्रण देणारा विषय ठरत आहे. मुक्तत्याच झालेल्या अमेरिका दोन्यात मॉदीमधली आंतरराष्ट्रीय राजकारणात नेतृत्व फारग्याची कुवत आणि प्रगल्भ राजकीय समज अपेक्षित झाली. जगाचे नेतृत्व करणाऱ्या देशांच्या समेत अग्रक्रमाने वसण्यासाठी भारत सज्ज आहे. यासाठी भारतातील जनता आणि शासन यांच्यात सुसंवाद असला पाहिजे. तरच आपण आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारत देशाची वेगळी ओळख निर्माण करून परराष्ट्र धोरणात महत्वाची भूमिका बजावू शकतो. आज भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोर शेजारील राष्ट्रांमुळे अनेक प्रकारचे आव्हाने निर्माण झाली आहे. या आव्हानांचा निपटारा करण्यासाठी देशातील राज्या-राज्यात सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित होणे काळाची गरज आहे. संदर्भ :

१. दै. दिव्य मराठी, औरंगाबाद, दिनांक ०४ सप्टेंबर, २०१५.
२. झारी कृष्णदेव, बांगलादेश स्वातंत्रता और भारत-पाक संबंध, बुक बँक इंडिया, नई दिल्ली, २०१२, पृ. १४०.
३. दै. दिव्यमराठी, औरंगाबाद, दिनांक ०५ सप्टेंबर २०१५.
४. नाईनावाडे अशोक, भारताचे परराष्ट्र धोरण, स्टडी सर्व्हिस फॉर कॉम्पिटिटिव्ह करियर्स, मुंबई, पृ. ८८.
५. Burma unrest : UN body says 90,000 displaced by violence" (<http://www.bbc.co.uk/news/world-asia-18517412>).BBC.20 June <http://www.bbc.co.uk/news/worlds-asia-18517412>.
६. दै. महाराष्ट्र टाइम्स, औरंगाबाद, दि. ११ जून २०१५.
७. नरगावडे पंडित, आंतरराष्ट्रीय संबंध, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २०१४, पृ. ९१.
८. दै. महाराष्ट्र टाइम्स, औरंगाबाद, दि. २९ ऑगस्ट २०१५.

श्रीमती पा.बा.बागल कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
दोंडाईचा, ता. शिंदखेडा, जि. धुळे (महाराष्ट्र) दि. ३ डिसेंबर २०१५ आयोजित

‘भारताचे त्याच्या शेजारील राष्ट्रांशी असणारे संबंध-विशेष संदर्भ केंद्रातील सत्ता परिवर्तनानंतरचे परांपरीय धोरण’
राष्ट्रीय परिषदेस हार्दिक शुभेच्छा !

आमचे आदर्श

मा.डॉ.बापूसाहेब रवींद्र देशमुख

गटनेता : राष्ट्रवादी काँग्रेस पार्टी
प्रदेशाध्यक्ष : राष्ट्रवादी ग्रंथालय सभा

आमचे प्रेरणास्थान

मा.डॉ.नानाराहेव हेगंतराव देशमुख

माजी राज्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई
संस्थापक अध्यक्ष : ज्ञानोपासक शिक्षण मंडळी, दोंडाईचा

मा.श्री. विक्रम वापू पाटील

गटनेता सभागृह नेता
दोंडाईचा वरवाडे नगरपरिषद

लोकोपयुक्त विकास कामांचा धडाका

* स्त्री / पुरुषांसाठी सुलभ स्वच्छतागृह *

* गोर-गरीब, वेधर सर्व जाती जमातीसाठी ३८०० घरकुल पूर्ण *

* प्रथमच अमरावती नदीवर पाणी आडवा, पाणी जिरवा मोहिमे अंतर्गत बंधाऱ्याचे काम पूर्ण *

* नागरिकांच्या सोईसाठी पथदिवे, काँक्रीट रस्ते व अनेक सोई सुविधा *

शुभेच्छुक

सौ. जुई अमित पाटील- देशमुख

नगराध्यक्षा, दोंडाईचा वरवाडे नगरपरिषद

कुकरेजा रमेशलाल रेलुमल (उपनगराध्यक्ष)

देशमुख अनिता रविंद्र (सभापती महिला बालकल्याण)

भिल मनिषा रविंद्र (सभापती आरोग्य)

वागवान शमीमवी सैय्यद जव्वार (नगरसेविका)

वाडीले उज्वला कैलास (नगरसेविका)

पाटील रविराज ज्ञानेश्वर (नगरसेवक)

पिंजारी शेख नवु शेख बशिर (नगरसेवक)

जितेंद्र जयसिंग गिरासे (सभापती बांधकाम)

महेंद्र आधार पाटील (सभापती शिक्षण)

वोरसे सुनंदा दिलीप (सभापती पाणी पुरवठा)

माणिक रामभाऊ हिरामण (नगरसेवक)

फकीर असलशा रशिदशा (नगरसेवक)

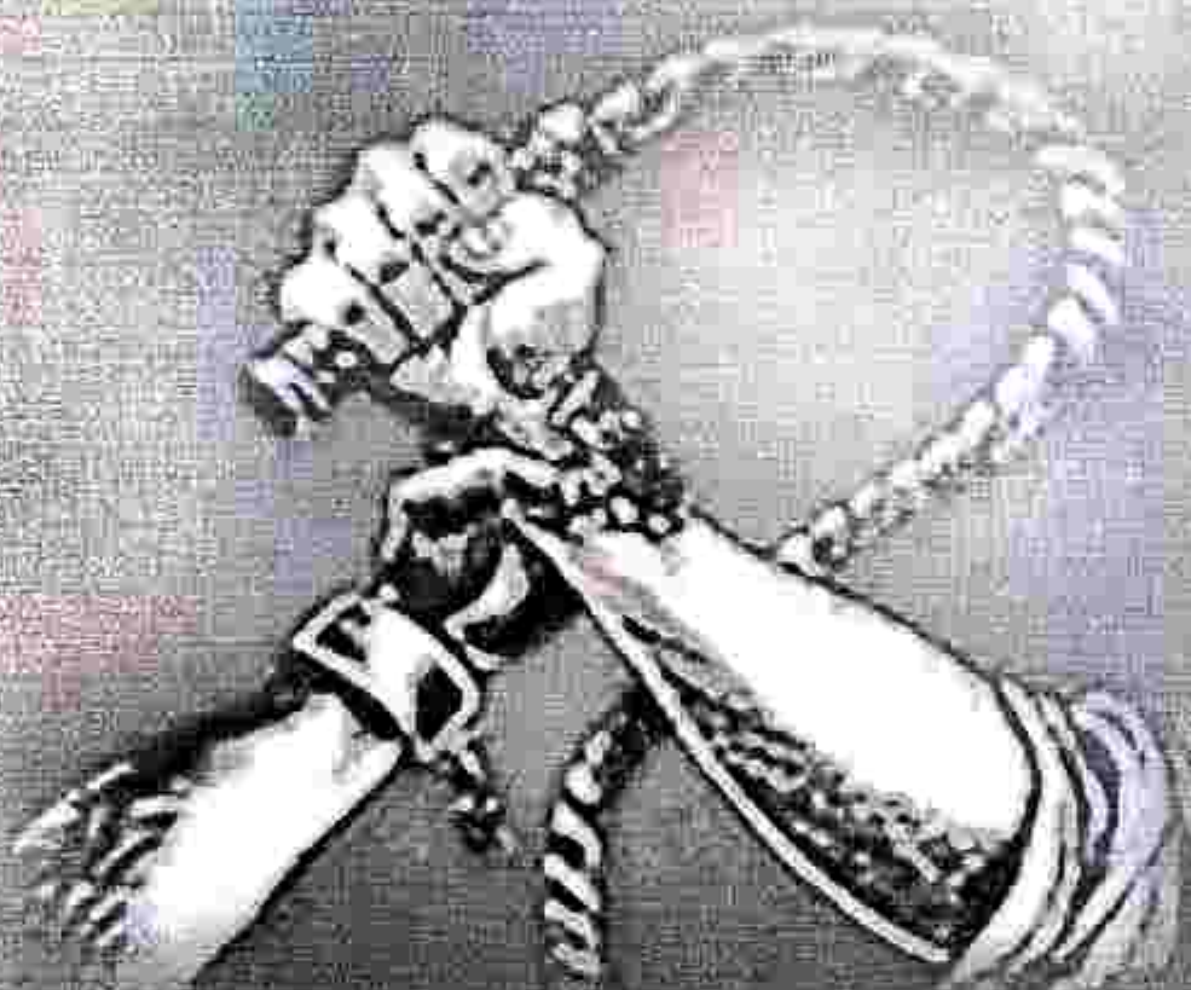
राजेंद्र बाबुराव बांगरे (नगरसेवक)

वोरसे सरला रमेश (नगरसेविका)

सोनवणे लक्ष्मीबाई सुकलाल (नगरसेविका)

2015.16 of mlu 2

IMPACT OF VIOLENCE ON HUMAN RIGHTS OF THE PEOPLE OF NORTH EAST INDIA

Editor
Lakhinanda Bordoloi

*Proceedings of the UGC Sponsored National Seminar on "Impact of Violence on Human Rights of the People of North East India",
Organized by: Department of Political Science, Dhing College,
Nagaon, Assam*
Edited by: Lakhinanda Bordoloi

© Dhing College, Nagaon, Assam

All rights are reserved. No part of this book may be reproduced in any form without written permission of the Department of Political Science, Dhing College, Nagaon

Editorial Board: Dr. Sarat Kr. Dutta (President)
Mr. Lakhinanda Bordoloi (Editor)
Dr. Dyutish Chakraborty
Dr. Khokan Ch. Das
Dr. Bolin Hazarika
Mr. Ranjit Bordoloi
Md. Mofidul Islam

First Edition: December, 2015

Cover Design: Editor

Published by: Principal, Dhing College

ISBN: 978-81-925433-8-3

Price: 500/-

Printed at: Purbutor Prakashan & Printers, A.T. Road,
Hoiborgaon, Nagaon (Assam)

Declaration:

The views and opinions expressed in this book are those of the authors and do not necessarily reflect the views of the editor and organization to which it belong.

THE ROLE OF GOVERNMENT IN PROTECTING HUMAN RIGHTS BY ERADICATION OF POVERTY

Dr. Pandit S. Nalawade

Both union and state Government has important role to play in protecting human rights by eradication of poverty, but many questions have risen as to what type of role should Government play? The nature of both union and state Government has changed now. Due to the rapid growth, we can see rapid increase in poverty also. We have also rapid growth in population and due to it are Government steps are not getting satisfactory results. Day by day the problem of poverty has been becoming more serious. Besides, efforts from Government the equal support from people is equally important for elimination of poverty for the better interest of human rights. The nation has a huge problem regarding the identification of poverty i.e. many rich families are also enlisted as BPL. Therefore, it is very necessary that Government most communicate with the people & get as much as response as possible. By this, we would be able to control the problem of human rights to certain extent in terms of poverty.

During the freedom struggle of the Indian, the prime objective was becoming free. Social inequalities and spatial differences in the country were issues that could be attended to once we become free. The blame was laid at the door of the colonial maladministration. Societal discrimination practices did receive attention. Example, include the practice of untouchability and exploitation of workers both in industry and agriculture, but these were second order offenders. Poverty and social discrimination were social evils that need to be fought, but solutions and concerns remained global.

The exceptions are the left parties, who had their unique appreciation of the situation and Ambedkar, whose worldview was clear and his solutions were specific. His journey from bitter opposition to the

Congress leadership to participation in constitution making is another story. But there is no gainsaying the fact that he was conscious of poverty related problems (focus on scheduled castes) more than many other mainstream leaders (except Gandhi).

Conceptual clarity on the understanding of the poverty issues came from Gandhi. His formulation of Antyodaya (the progress of the last man in society) highlighted the relative concept of poverty. The last man in the diminishing order of well-being is the first in need of support. Not political party has operationalised this concept not even the Congress. It has remained a favorite of Gandhians along with their other philosophical presentations like 'Gram Swaraj'.

The pre-colonial scenario recognized the issue and was conscious of it. Some measures were discussed and suggested. However, in the emotional context of the freedom struggle, it remained less active input for policy making. 1

THE CONSTITUTIONAL CONTENT

The conceptualization of poverty, free, welfare state in India has been accomplished in two phases - i) the period of national movement for freedom from foreign rule, and ii) the making of Indian constitution through a constituent assembly. The Indian national movement was able to focus the attention of the masses on growing poverty and the recurrence of famine, which was due to defective policies of the colonial government. It was the view of leading public men like Dadabhai Naoroji (1825-1917), M.G. Ranade (1842-1901) and R.C. Dutt - (1848-1909). That, the solution to the social and economic backwardness of India could not be found through the British Government's policy of laissez-faire, but that only a national Government, which actively promoted development by direct Government action, could bring about improvement in living standards. The resolutions of the Indian National Congress from 1929 onwards emphasized the need "to make revolutionary changes in the present economic structure of the society and to remove inequalities in order to remove poverty and ameliorate the condition of the masses." The resolution of 1931 underlined that "political freedom must include red economic freedom of the starving millions" and elaborated the fundamental rights, which should be included in the constitution of free India to provide a basis for it. It was followed by the formation of a National Planning Committee with Jawaharlal Nehru as Chairman

Impact of Violence on Human Rights (314) of the People of North East India

In 1937 on the initiative of Subhash Chandra Bose as the President of Indian National Congress.

A complementary process of conceptualization was contributed by the constant debate about the nature and priorities of the state in post-colonial India among the Gandhians, socialists, communists, radical humanists and other ideological groups in the national movement. The charter of demands and agitations by various class organizations of peasants and industrial workers provided the guidelines for the approach of the national movement to poverty and its eradication from villages and towns of India. In fact, the decisive push to the colonial rule came with large-scale peasant mobilization in the last decades of the freedom movement.

The concept of welfare state became the lodestar of the Constituent Assembly of India. It made its impact on the thinking of the leading lights of the Assembly who wanted to secure justice - social, economic and political for all citizens of the Republic. They were clear that without social and economic democracy, political democracy had no meaning in a poor country like India. The Preamble, Fundamental Rights (Articles 12 to 35), Directive Principle of State Policy (Articles 36 to 51), and the special provisions for Scheduled Castes and Tribes and Backward Classes (Articles 330 to 342) are significant dimensions of the Indian constitution from their perspective. They have created the imperatives for progress from political democracy to social and economic democracy which mean "working for a certain measure of well-being for all."

The Preamble of the Constitution commits the state to the development of a free society based on the dignity of the individual in which there would be equality of status, opportunity and justice. The state has to endeavor towards harmonization of interests between individuals and groups on one hand and interests of the community on the other. The Preamble places justice above the other principles of liberty, equality and fraternity. The values embedded in the Preamble are elaborated in the Fundamental Rights and the Directive principles. The Fundamental Rights have covered all the traditional civil and political rights included in the Universal Declaration of Human Rights. There are six broad categories of the fundamental rights:

- i) The right to equality (Articles 1, 15, 16, 17, and 18)
- ii) The right to freedom (Articles 19 and 21)

Impact of Violence on Human Rights (315) of the People of North East India

- iii) The right against exploitation (Articles 23 and 24);
- iv) The right to freedom of conscience and free profession, practice and propagation of religion (Articles 25 to 28);
- v) The right to minorities to conserve their culture, (Articles 29 and 30); and
- vi) The right to constitutional remedies for the enforcement of all Fundamental Rights (Article 32)

The Directive principles of state policy are inspired by the concept of a welfare state. Article 37 declares the Directive principles are "fundamental in the governance of the country" and the "it shall be the duty of the state to apply these principles in making laws". However, these are non-justifiable. Article 38 defined the aim as follows; "The state shall strive to promote the welfare of the people by securing and protecting as effectively as it may a social order in which justice—social, economic and political, shall infrom all the institutions of the national life". In Article 39, stress was laid on the right to adequate means of livelihood, equally for men and women; conditions of works for both men and women; conditions of works ensuring health and strength, protection of children and youth against exploitation and against moral and material abandonment. It is also laid down that the state should ensure that the ownership and control of the material resources of the community are so distributed as best to sub serve the common good; and that the 'operation of the economic system does not result in the concentration of wealth and means of production to the common detriment'.

Furthermore, the duty is enjoined on the state that 'it should, within the limits of its economic capacity and development, make effective provision for securing the tight to work, to education and to public assistance in cases of unemployment, old age, sickness and disablement, and in other cases of undeserved want' (Article 41). The state should also provide for 'securing just and human conditions of work and for maternity relief; and 'security to all workers—agricultural, industrial and otherwise—a living wage, conditions of work ensuring a decent standard of life and full enjoyment of leisure and social and cultural opportunities' (Articles 42 and 43).

Particular stress is laid on special assistance to the weaker sections of the society, including the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes and the other weaker section with a view to promotion of their

Impact of Violence on Human Rights (316) of the People of North East India

educational and economic interests and to protecting them from social injustice and exploitation. With regard to rural economy, Articles 40 and 48 enjoy the application of modern scientific methods to agriculture and animal husbandry and the implementation of programmes and improvements through self-governing Panchayats. Promotion of cottage industries on an individual and cooperative basis is mentioned in Article 43.

Articles 45 fixed a definite time limit during which the state would endeavour to provide free and compulsory education for all children until the age of fourteen years from the commencement of this Constitution.

The above principles were given a more precise direction, when Parliament accepted the socialist pattern of society as the objective of social and economic policy in December 1954. In 1976, the 42 Amendment Act added certain new directives to the Constitution of India;

- a) That children are given opportunities and facilities to develop in a healthy manner and in conditions of freedom and dignity;
- b) That the operation of legal system promoted justice on a basis of equal opportunity, and in particular, the State provided free legal aid in cases of economic and other disabilities.
- c) That the participation of workers in management of industries is secured.
- d) That the environment is protected and improved and the forests and wild life are safeguarded. 2

The socio-economic transformation of the rural hinterland has been the central theme of planned development in India since independence. In fact, even during the struggle for freedom, Indian nationalism had a strong flavor of economic philosophy and social reform. Freedom was considered the indispensable means to overcome mass poverty. Dadabhai Naoroji's paper on "The Poverty of India" published in 1876 was the curtain raiser for poverty-centered concerns, which culminated with Mahatma Gandhi's call for the emancipation of the depressed and underprivileged. Planning in the post independence era therefore entailed not merely development for economic progress but revolved around the axis of social justice. In December 1954, the Indian Parliament adopted the socialist pattern of society so that the benefits of economic development reach the less privileged classes of the

Impact of Violence on Human Rights (317) of the People of North East India

society. Although, there has been a paradigm shift in the last decade or so in favor of a greater role for market forces, issues relating to poverty from the warp and weft of planning. The recognition of the need for a safety net strategy in the new economic policy underscores the fact that economic efficiency considerations have to accommodate social justice as well.⁴

Planned development in India has been based on the notion of ensuring balanced regional development. Given the enormity and diversity of the country, this was an important objective in the planning exercise. The devolution of states was based on a formula that gave weightage to population and income levels in order to build equity in central assistance to the states. Over time, we find that inequality between regions has grown rather than diminished. Even today, the problem of development in the country is a cause for concern. Therefore, the objective of balanced regional development continues to have primary importance.

Economic and social development in India is generally analyzed at the State level. However, many states have an area and population larger than many countries of the world. These States also include distinct regions with well-defined physical, economic and social characteristic. As a result, even a State level analysis does not capture different development strands operation in the State. Over time there has been a shift in focus from the State as a whole to the district as a unit of planning. Though in many cases, districts also encompass large areas and population with diverse characteristic, it is the most appropriate level for planning, as it forms the core of the administrative structure through which the planned development programmes are implemented.⁴

Several efforts have been taken by the Government since independence, so that, poverty would be uprooted from both urban and rural area. Two decades after the independence witnessed slow economic growth i.e. an average to 3.5%. Therefore, there was decrease in the poverty in the year 1971-72. Several programmes for the elimination of poverty were initiated minimum supply programme over also part of it under it food grains. Fundamental education, health service, water supply, housing & infrastructure facilities were more implemented. All these programmes had common aim & that was removal of poverty. That minimum Hades programme (MNP) integrate

Impact of Violence on Human Rights (318) of the People of North East India

child development program (ICDP) National literary mission (NCM) (UIP). Other some development programme (MCDP) and for the increasing the income of citizens & reducing the poverty schemes like Antodaya, Farmers Development programme (MFAC), Small Farmers Development Association (SFDA), Integrated Rural Development Programme (IRDP), self employment training programme for youths from rural area (IRISM) women and child Development from Rural Area (DWCRA) skilled labour Training (SITRA), Ganga Kayan (GKY), Golden jubilee Rural Development (SGRY), Jawahar Rural Development (JGSY), Pantpradhan Gramodog Yojana (PMGY), Self employment for unemployed people from urban area (SFPUP), Pantpradhan Yojana for urban unemployed (PMIPEP), Programme for urban development (UAC). The entire above programme have been implemented for the uprooting of poverty by good. For creation of employment digging of lakhs of wells, Indira Awas Yojana, Pantpradhan Rajgar Yojana National Rural employment programme and the programme which was introduced in Feb. 1996 i.e. Matinal Rural Employment programme & Nehru Employment Programme have been direct programme introduced by Govt.² The Government has tried to reduce the rate of poverty through above mentioned programmes. However, red tapism, corruption, malpractice and lack of response have collectively left the problem of poverty unsolved.

CONCLUSION

For 150 years, India had been ruled over by Britisher. Initially they had aim to expand empire and protect it. Due to the work of social reformers like Raja Ram Mohan Roy, Mahatma Phule, Pandit Nehru and Indira Gandhi were concentrated on poverty. In the following years, the Britishers had introduced various programmes for the eradication of poverty. In that, the work of Lord William Bentinck is remarkable.

After Independence Indians realized that, the problem of poverty could remain in the part independent area. Therefore, Pt. Jawaharlal Nehru introduced Poverty Alleviation programmes in the first and second five-year planning. The concept to Welfare state is mentioned in the constitution of India many leaders and rulers hope tried to bring it into reality. Beside, Mahatma Gandhi & his thoughts about poverty had brought influence over the people who joined Congress party.

Impact of Violence on Human Rights (319) of the People of North East India

Therefore, many provision had their place in the constitution of India for the alleviation of poverty.

Article 36 to 51 of constitution of India deals with guidelines principles and eradication of poverty has been one of the important parts of it. It is also mentioned that both union and state Government should always work for the elimination of poverty and accordingly Government has initiated various programmes for the removal of poverty. In the constitution of India, it is noted that all people are equal. Therefore, Government should reduce the discrimination such as poor or rich. It has resulted into the inclusion of various programmes in every five-year plan for the elimination of poverty.

Poverty has been the global problem. The problem cannot be solved only by Government It also demands equal participations from people. Poverty has been affected by several factors. Efforts from various means have been taken for the elimination of poverty, but these efforts seem to be limited. Because factors affecting poverty have not been decreasing, instead we find an increment than so day by day the problem is getting the critical nature. Huge populations migrating to cities have been held responsible for the creation of poverty. However, central urban poverty elimination report has taken it seriously and mentioned that not only the migrating population only but also various other factors affect it.

REFERENCES

- 1)Nath N.C.B., *Political Perspectives To Chronic Poverty* Indian Institute of Public Administration, Chronic Poverty, Research Center, New Delhi, 2004, P. 3-4
- 2)Kumar Anand, *Political Sociology of Poverty in India : Between Politics of Poverty & Poverty of Politics* Indian Institute of Public Administration, Chronic Poverty Research Center, New Delhi, 2004, P. 6-10
- 3)Thomas P.V., *Chronic Poverty In Rural Areas : The Role of Government Policy*, Indian Institute of Public Administration, Chronic Poverty Research Center, New Delhi, 2004, P. 1-2
- 4)Nayyar Rohini, "Planning for The Development of Backward districts", Indian Institute of Public Administration, Chronic Poverty Research Center, New Delhi, 2004, P. 1-2
- 5)Internet web site, www.rural.nic.in

मानव हक्कांच्या माध्यमातून महिला सबलीकरणातील आव्हाने : एक जागृती मोहिम

संपादक,
डॉ. एस.पी. पाटील

Challenges in Women Empowerment Through
Human Rights : A Campaign of Awareness

अनुक्रमणिका

१. महिलांचा राजकीय सहभाग ०१५
-डॉ. नवनाथ आघाव
२. महिलांचा राजकीय सहभाग व राजकीय नेतृत्व ०१९
-डॉ. एल. यु. मेश्राम
३. वाटचाल...महिला सबलीकरणाच्या दिशेने ०२२
-डा. पंडित शंकराव नलावडे
४. भारतीय राजकारणात महिलांचा सहभाग-एक विश्लेषण ०२७
-डॉ. सुनिल पिंपळे
५. स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील महिलांचा सहभाग ०३१
-अनुराधा नानासाहेब पोतदार
६. महिला सक्षमीकरणात पंचायतराजची भूमिका ०३५
-प्रा. डॉ. आर. बी. बनारसे
७. मानवी हक्क संकल्पना आणि भारतीय राज्यघटना ०३९
-प्रा. महेंद्र पाटील
८. मानवाधिकार- मुलभूत संकल्पना ०४३
-डॉ. शुभदा रावळ-ठाकरे
९. मानवी हक्क संकल्पना ०४७
-अमृता अशोक चक्रे
-डॉ. एस. एस. वाटोरे
१०. मानव अधिकारांची संकल्पना ०५१
-प्रा. डॉ. विलास नारायण ठाले
-डॉ. दिनकर एस. कळंबे
११. मानवाधिकार उदय आणि प्रारंभिक विकास :
एक अभ्यास ०५५
-प्रा. गावीत यशवंत चेमा
१२. मानवाधिकाराची संकल्पना ०५९
-वाघ अनिल मधुकर
१३. भारतीय राज्यघटना आणि मानवाधिकार ०६३
-खंदारे एन. व्ही.
१४. महिला व मानव अधिकारांचे संरक्षण ०६७
-प्रा. सूर्यकांत माधवराव सांभाळकर

वाटचाल....

महिला सबलीकरणाच्या दिशेने

-डॉ.पंडित शेपराव नलावडे

प्रस्तावना : पृथ्वीतलावर मानवी जीवनास आरंभ झाल्यापासून पुरुषांच्या खांद्याला खांदा देत स्त्रीने वाटचाल केली. सुख-दुःखात ती समान वाटेकरी राहिली. तसा सृष्टीतील मानवी जीवनाचा प्रवास हा अतिशय खडतर राहिला आहे. अनेकविध प्रकारच्या हालअपेष्टा सहन करतांना सर्वात जास्त त्रास हा स्त्रियांना व लहान मुलांना भोगावा लागला आहे. मानवी जीवनास नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित आपत्तींना सामोरे जावे लागले आहे. त्यामुळे पृथ्वीतलावर त्याचे सततचे भ्रमण होत राहिले. एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात स्थलांतर होत असतांना स्त्रियांना पूर्वीपासून ते आजपर्यंत अमानुष संकटांना सामोरे जावे लागले आहे. तसा स्त्री जीवनाचा इतिहास अंगावर शहारे आणणाराच ठरला आहे. काही बाबतीत अपवाद वगळता स्त्रियांच्या जीवनाची वाटचाल ही संघर्षमय स्वरूपाचीच राहिली आहे. स्त्रियांना नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित आपत्तींना तर सामोरे जावेच लागले पण त्याचबरोबर पुरुषप्रधान व्यवस्थेलादेखील सामोरे जावे लागले आहे.

“पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेत राजकीय, आर्थिक, धार्मिक संबंध हे पुरुषा-पुरुषातील संबंधाव्दारेच निश्चित होतात. जगाच्या सर्व प्रदेशात इतिहासकाळात पुरुषप्रधान व्यवस्था आढळून येते. आजदेखील तिच अवस्था आहे. या अवस्थेमध्ये लिंगाच्या आधारे स्त्री आणि पुरुष यांचे अधिकार निश्चित केले जातात. मुळातच पुरुषवर्गाची श्रेणी उच्च मानली जाते. सर्व अधिकार, सत्ताकेंद्रे आणि समाजातील प्रभुत्व निर्माण करून स्त्रियांवर वर्चस्व स्थापन करतो.” समाजात पूर्वीपासूनच पुरुषप्रधान संस्कृती अस्तित्वात होती. या पुरुषप्रधान संस्कृतीने महिलांच्या अधिकारांना पायबंद घातले. “वैदिक काळात भारतातील सामाजिक जीवनासंबंधी वेद वाङ्मयात माहिती मिळते. ती सूत्र रूपाने ऋग्वेदातील मंत्रावरून वैदिक काळात पितृप्रधान कुटुंबपद्धती होती हे लक्षात येते. पित्याचे स्थान सर्वश्रेष्ठ व आदराचे मानले जाते.”

पुरुषप्रधान संस्कृती ही फक्त भारताच होती, असे नाही तर तिचे प्राबल्य जागतिक होते. त्यामुळे प्राचीन काळात स्त्रियांच्या कार्ये कर्तृत्वावर फारसे लिखाण झालेले आढळत नाही. पुरुष लेखकांनी त्या -त्या देशातील ग्रंथलेखनात महिलांना कनिष्ठ स्थान दिले आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रियांचे कार्य हे अत्यंत मर्यादित स्वरूपाचे रेखाटले गेले. इतिहासाच्या पाऊलखुणांवरून असे दिसते की, स्त्रियांवर सतत अन्याय होत राहिले. त्यांच्यावरील अन्याय भारतातच नव्हे तर जगातही कोणत्याही विचारवंतांनी मांडले नाही. वैदिक काळ स्त्रियांच्यादृष्टिने सुवर्णयुग होते. असे विचार पुढे आले. प्राचीन प्रारंभिक मध्ययुगीन, मुस्लीम कालखंड, शिवशाही व पेशवाईत सर्व सामान्य स्त्रिया कशा जगल्या याबद्दल फारसे लिखाण झालेले आढळत नाही.

प्राचीन काळात स्त्रियांना पुरुष समान अधिकार प्राप्त झालेले होते असे म्हटले जाते. परंतु काही बाबतीत स्त्रियांवर अमर्याद स्वरूपाची बंधनेही होती. स्त्री स्वातंत्र्यावर शेंकडो बंधने घालणारा मनु "जिथे स्त्रियांचा सन्मान केला जातो तेथे देवता वास करतात आणि जिथे स्त्रियांचा सन्मान होत नाही तेथील सर्व कार्य निष्फळ होतात." असे विधान करतो.^१ यावरून मनुच्या विचारात संदिग्धता दिसून येते. कारण स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर त्याने अमानुष बंधने टाकली.

मानवी जीवनास आरंभ होण्यापासून ते आजपर्यंत स्त्रियांनी विकासकामात आपले मोठे योगदान दिले आहे. मात्र पाहिजे त्या पद्धतीने स्त्रियांना अधिकार प्राप्त झाले नाही. मनुष्य जेव्हा टोळी अवस्थेत जीवन जगत होता, समाज अस्तित्वात आला नव्हता त्या काळात जीवनोपयोगी वस्तु, अन्न जमा करणे, प्राण्याची शिकार करणे, मासे पकडणे आदी कामात पुरुषांना स्त्रिया मदत करायच्या. शेती करण्यास स्त्रियांनीच सुरुवात केली असे म्हटले जाते. पशुपालन, घरकाम, दुग्धव्यवसाय, झाडांची फळे तोडणे, शेतीत वेगवेगळ्या प्रकारची पिके घेणे इत्यादी कामात स्त्रियांचे मोठे योगदान आहे. गृहसत्ता व आर्थिक कारभार स्त्रियांकडून-पुरुषांकडे हस्तांतरित झाला तेव्हापासून स्त्रियांचा दर्जा घसरत गेला. त्यामुळे स्त्री ही पुरुषांपेक्षा कनिष्ठ मानली जाऊ लागली.

वैदिक काळात काही बाबतीत स्त्रियांना पुरुषांसमान अधिकार होते. मुलींना पित्याच्या संपत्तीत योग्य तो भाग हुंड्याच्या रूपाने विवाहप्रसंगी मिळत असे. अविवाहित मुलींना तर इतर मुलांप्रमाणेच वडिलांच्या संपत्तीत वाटा मिळत होता. पुत्रहिन पिता आपल्या कन्येची पुत्रिका म्हणून नेमणूक करी. पण अनेक विवाहित स्त्रिया वडिलांच्या संपत्तीत वाटा मागत नव्हत्या. स्त्रिया शैक्षणिक क्षेत्रातही पुढे होत्या. गुप्तकालीन साहित्यावरून असे दिसते की, थोर कुळातील स्त्रिया व आश्रमवासी स्त्रिया धर्मग्रंथ व पुराणे वाचन करीत असत.

भारतातील रामायण व महाभारत ही दोन्ही महाकाव्ये स्त्रियांच्या अवतीभवती फिरतांना दिसतात. रामायणातील सुमित्रा, कौशल्या, केकेयी, मंथरा, सीता, उर्मिला, मंदोदरी, शबरी या प्रमुख स्त्रिया आहेत. या स्त्रियांना मानाचे स्थान प्राप्त झालेले होते. परंतु या काळातील सामान्य स्त्रियांविषयी फारशी माहिती प्राप्त होत नाही. महाभारतातील भीष्ममाता गंगा, मत्स्यगंधा, कुती, माद्री, द्रौपदी, सुभद्रा, गांधारी, हिडिंबा ही स्त्री पात्रे महत्त्वपूर्ण आहे. रामायण व महाभारतातील स्त्रिया राजकारणातही निपुण होत्या, असे दिसून येते. या काळातील स्त्रियांनाही त्यांचा काही दोष नसतांना अनेक संकटांना व हालअपेष्टांना सामोरे जावे लागले. "रामपत्नी जानकीचं काय चुकलं होतं! लक्ष्मणपत्नी उर्मिलेनं काय अपराध केला होता? सती पतीव्रता मंदोदरीचा काय गुन्हा होता? आणि धृतराष्ट्र पत्नी गांधारीच्या हातून तरी कोणता अपराध घडला होता? यातील कुणी दोषी नव्हते तरीही त्यांना अमाप दुःख भोगावं लागलं." हा इतिहासही विसरून चालणार नाही. इतिहासाची पानं उघडली असता असे दिसून येते की, अनेक महिलांना काहीही गुन्हा केला नसतांना दुःख भोगावे लागले आहे.

मध्ययुगीन काळात स्त्रियांकडे भोगवस्तू म्हणून बघितले गेले. जहागीराच्या जनानखान्यात ३०० स्त्रिया होत्या. जनानखान्यातील स्त्रियांशिवाय त्यांच्या विधिवत ३० बायका होत्या. 'निकोलस मनुची' नावाचा विचारवंत मुस्लीम स्त्रियांबद्दल लिहितो. त्याच्या मते, "मुसलमानांना स्त्रियांबद्दल फार आसक्ती असे. स्त्रिया हीच मुख्य करमणूक आणि जवळजवळ एकमेव सुख होय. मुस्लिम स्त्रियांच्या रक्षणाबाबत सतर्क असत. ते आपल्या बायकांना स्वतःच्या भावासमोर सुध्दा येऊ देत नसत.

सम्राट अकबराने स्त्रियांच्या बाबतीत सुधारणेचे पाऊल टाकले. 'आईन-ए-अकबरी' या ग्रंथात अकबराने केलेल्या स्त्रीविषयक सुधारणांचा उल्लेख आहे. तो स्वतः कट्टर मुस्लिम होता. परंतु स्त्रियांच्या बाबतीत त्याचे विचार महत्त्वाचे होते. विषम विवाहावर त्याने बंदी घातली. मुलीचे वय १४ व मुलाचे वय १६ पूर्ण असल्याशिवाय लग्न करू नये असे फर्मान त्याने काढले? एकपत्नी विवाह पद्धती मुस्लीमात रूढ व्हावी म्हणून त्याने प्रयत्न केले. मात्र त्याने स्वतः ३०० विवाह केले होते. जयपूरचा राजा बिहारीमलची कन्या जोधाबाईशी अकबराने काळातील पहिला विवाह होय. प्राचीन काळात महिलांना समाजकारण, राजकारण व अर्थकारण याबाबतीत अग्रगण्य मानले गेल्याचे दाखले मिळतात. मात्र मध्ययुगीन काळात हा वसा पुढे आला नाही. हा काळ भारतासाठी व एकूणच भारतातील स्त्रियांसाठी अन्यायकारी स्वरूपाचा ठरला.

स्त्रिया 'चूल आणि गूल' एवढ्या पुरत्याच मर्यादित राहिल्या. स्त्री हे भोगविलासाचे साधन आहे अशी समाजाची धारणा होती. स्त्रियांवर अनेक प्रकारचे अत्याचार, जुलूम होत असत. हिंदू स्त्रियांसारखेच मुस्लीम स्त्रियांचे जीवन हलाखीचे होते. रूढी-परंपरेमुळे स्त्रियांचा सार्वजनिक जीवनात वावर नव्हता. देखण्या हिंदू मुलींचे मुस्लीम शासक व अधिकारी यांच्याकडून अपहरण होण्याची भीती असे म्हणून मुलींचे विवाह बालवयातच होत असे. मोगल बादशहा आपल्या मुलींची लग्ने होऊ देत नसत. ही प्रथा अकबरापासून चालत आली. कारण मुलीच्या मुलाचा चेहरा पाहिल्यास राजास मृत्यू येतो असा समज होता. कन्या जन्म अशुभ मानला जाई. औरंगजेबाच्या मुलींनी आपली लग्ने करून देण्यास औरंगजेबाला भाग पाडले. जैबुनिसा या औरंगजेबाच्या मुलीला ग्रंथाविषयी फार प्रेम होते. तिचं स्वतःचं ग्रंथालय होतं. ती कविताही करायची. औरंगजेबाने तिला तुंगूगात टाकले. एकूणच, मध्ययुगीन काळातील स्त्रियांचा दर्जा व त्यांच्या जीवनाची वाटचाल ही खडतर स्वरूपाची होती.

आधुनिक काळातील महिलांचा प्रवास हा भक्तीमार्गाचा आहे. या काळात संतांनी महिलांना विशेष दर्जा प्राप्त करून दिला. संतांनी स्त्री जन्म म्हणजे पाप नव्हे तर स्वागत आहे हा विचार पुढे आणला. या काळात स्त्रियांना भक्तीचे मार्ग मोकळे करून त्यांचा सामाजिक जीवनात प्रवेश केला. अनाथ स्त्रीला संतांनी आधार दिला. कौटुंबिक, सामाजिक बंधनाच्या जोखडातून स्त्रियांना मोकळी वाट करून दिली. चक्रधरस्वामींनी स्त्री-पुरुष समानता पुढे आणली. ज्ञानेश्वर महाराजांनी स्त्रीचा आदर केला. त्यांना प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. म्हणूनच महदंबा, मुक्ताबाई, जनाबाई, कान्होपात्रा, बहिणाबाई, मीराबाई, अक्क महादेवी व बाणाबाईसारख्या भक्ती चळवळीतील स्त्रियांनी महिलांच्या सबलीकरणास गती प्राप्त करून दिली. शिवशाहीत व पेशवाईतील स्त्रीजीवन फारसे समाधानकारक नव्हते. मात्र याच काळात स्त्रियांच्या सामाजिक व राजकीय जीवनास गती मिळाली. कारण शिवशाहीत सतीची उदाहरणे कमी दिसतात. शिवाजी महाराजांनी स्त्रियांना उच्च दर्जा प्राप्त करून दिला.

“समाजात एका बाजूला विघातक प्रकार चालू असतांनाच एकोणीसाव्या शतकाच्या अखेरीस एक सुधारक विचारांचा वर्ग पुढे आला. इतर समाजाशी संबंध, नोकरीतील बदल्यांमुळे होणारे जीवनातील बदल, दळणवळणांची विविध साधने, ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचे कार्य या सर्वांचा एक परिणाम म्हणून स्त्रियांच्या जीवनात व बालविवाहाच्या पध्दतीत काही बदल घडून यावे व ही प्रथा बंद व्हावी असे समाजसुधारकांना वाटू लागले.” शिवाजी महाराजांच्या काळात स्त्रियांना एक प्रकारचा राजश्रय मिळाला. तेव्हापासून स्त्रियांना विशेष आदर प्राप्त

झाला. म्हणूनच भक्ती चळवळीतील संतांनी व समाजसुधारकांनी स्त्रियांना पुरुषासमान अधिकार प्राप्त व्हावेत असे विचार मांडले. एकाणिसाव्या शतकात स्वातंत्र्याची चळवळ, सत्यशोधक चळवळ, दलित चळवळ वगैरे चळवळींचा शुभारंभ याच काळात झाला. स्त्रियांच्या अनेकविध प्रश्नांची, सती, सक्तीचे वैधव्य, स्त्री शिक्षण, बालविवाह, केशवपन, कन्यावध, कन्या विक्रय याबद्दल वेगवेगळ्या पातळीवर चर्चा झाली. या जाचक प्रथा बंद पाडण्यासाठी सर्वच घटकातील लोक एकत्र येण्यास सुरुवात झाली. सावित्रीबाई फुले यांचेही कार्य महत्त्वाचे आहे.

राजीव गांधींनी असे म्हटले होते की, “एखाद्या समाजाचे मूल्यांकन त्या समाजातील निम्मा भाग (अर्थात स्त्रिया) कशी प्रगती करत आहे यावरून केले जाते आणि या निम्मा भागाची प्रगती करायची असेल तर त्यांचे कौशल्य आणि ऊर्जा याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. महिलांना संपूर्ण मोकळीक आणि कामाचे स्वातंत्र्य दिले पाहिजे.” आज महिला अनेक क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने काम करत आहे. देशाच्या विकासात त्यांचाही वाटा मोठा आहे. त्यांचे शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातील सबलीकरण अतिशय महत्त्वाचे आहे. महिलांच्या सबलीकरणासाठी सर्वच क्षेत्रात शासनाकडून पुढाकार घेतला जात आहे. स्त्रियांना सर्वच क्षेत्रात काम करण्याची संधी उपलब्ध करून दिली तर नक्कीच महिला सबलीकरणाचीही वाटचाल देश विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावेल.

संदर्भ :

१. डॉ.बी.आर.जोशी, सामाजिक शास्त्रातील संज्ञा सिध्दांताचा कोश, राज्यशास्त्र, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, जानेवारी २००७, पृष्ठ.८०६.
२. गर्गे स.मा., भारतीय समाज विज्ञान कोश, (खंड-५) मेहता पब्लीशिंग हाऊस, पुणे, द्वितीयावृत्ती डिसेंबर २००७ पृ.
३. डॉ.एस.एस.गाढाळ, भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन, कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, जुलै २०१३ पृ.२४
४. अनंत तिबिले, गौतमी, रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर, ऑगस्ट २०१३ पृ.२२२.
५. पूर्वोक्त क्र.३ पृ.२९.
६. स.मा.गर्गे, भारतीय समाज विज्ञान कोश, (खंड-५) मेहता पब्लीशिंग हाऊस, पुणे, १९८९ पृ.३६६
७. डॉ.प्रतिमा इंगोले, “सुधारणेच्या वाटेवरील आधुनिक ग्रामीण महिला,” लोकराज्य, डिसेंबर २००२ पृ.७.
८. प्रा.सुनिता बोर्डे खडसे, ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यातील स्त्रिया, शुभम पब्लीकेशन्स, पुणे, जानेवारी २०१० पृ.१८२.

शिव छत्रपती शिक्षण संस्था
राजर्षी शाहू महाविद्यालय, लातूर (स्वायत्त)

ISBN 978-93-5240-046-1

978-93-5240-046-1

Aruna Prakashan, Latur

103, Omkar Complex-A, Khazdekar Stop, Ausa Road, Latur 413512
Mob. 9421486935, 9421371757

Shiv Chhatrapati Shikshan Sansha
Rajarshi Shahu Mahavidyalaya, Latur. 413512 (M.S.)
(Autonomous)
(NAAC Reaccredited 'A' grade with CGPA 3.38.
CPE (Phase III) Status by UGC & FIST support by DST)
National Conference
on

Human Rights and Social Justice

NCHRSI-2016

13th & 14th March 2016

PROCEEDINGS

ISBN 978-93-5240-046-1

Chief Editor
Dr. S.D. Salunke
Principal

Editor
Dr. M.H. Gavhane
Vice-Principal

Editorial board

Prof. S.S. Patil Prof. M.V. Shelke
Prof. D.M. Bansode Prof. V.D. Waghmare

Organised by
Department of Political Science
Rajarshi Shahu Mahavidyalaya (Autonomous), Latur. 413512 (M.S.)

Human Rights and Social Justice
Proceedings

Edited By - Dr. M.H. Gavhane

ISBN 978-93-5240-046-1

Aruna Prakashan,

103, Omkar Complex - A,

Khardekar Stop, Ausa Road, Latur.

Mo. 9421486935, 9421371757

© Edited By : Dr. M.H. Gavhane

First Edition : 13 March 2016

Offset : Arty Offset, Latur

Designer : Viru Gulve

The views expressed in various articles are those of the
authors and not of the Editors of the proceeding book.

मुख्य मंत्री
महाराष्ट्र

सत्यमेव जयते

Chief Minister
Maharashtra

9th March 2016

MESSAGE

I am happy to learn that Rajarshi Shahu Mahavidyalaya run by Shri Chhatrapati Shikshan Sanstha, Latur is organizing a Two Day National Conference on 'Human Rights and Social Justice.'

Human Rights are the pre-requisite conditions of civilised life enabling individuals to develop their personality to the best possible extent. These rights are meant to provide for the welfare, protection, dignity and equality to all sections of the society.

I congratulate the college for organizing two day national conference on Human Rights. It will surely be beneficial to the students to understand, realize and demonstrate acquaintance with the cardinal principles of Human Rights Law and Practice in Indian framework.

I am pleased to note that within a short period the college has received social and academic recognition and honoured with the award of 'Ideal Education Institution'.

I congratulate the Principal, Staff and Students for organizing this national conference.

My best compliments for the future endeavours of the Mahavidyalaya.

(Devendra Fadnis)

७०.

एक यशस्वी पाऊल.....

बालहक्काच्या दिशेने

डॉ. पंडित रंगराज नलावडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख तथा संशोधक मार्गदर्शक

पंडित जवाहरलाल नेहरू मार्गाविरुद्ध, शिवाजीनगर,

औरंगाबाद- ४३१००९, मो. नं. ९८२३३९६३९१

मो. 8275326290 E-mail : nalawade044@gmail.com

घर से मस्जिद है बड़ी दूर तो ऐसा करें ।

आर्यो कितरी माराम यच्चों को हंसा दें।.....

- निदा फागवी

लहान मुलांना हसवण्यात ईश्वराची भक्ती शोधणारा हा कधी दोन ओळीत आपणारा खूप काही सांगून जातो. मूल ही देवाघराची फुल. या फुलांचे संगोपन ही बागातील फुलांसारखे व्हायला हवे. त्याची निगा ही फुलांसारखीच घ्यावयात हवी. त्यांनी ओर्याडल तर ते बांगमून जातीत. हा विचार सर्वच मानवी मनात रुजवण्यासाठी जगभर प्रयत्न सुरू आहेत. मुलांचे संरक्षण करण्यासाठी त्यांना तसे हक्क प्राप्त करून द्यावेत. अशी वेळ संपूर्ण जगावरच यावी ही बाब मानवी मनाला वेदना देणारी. आपण लहान मुलांना हसवण्यात आनंद शोषतो. हा आनंद घेण्यासाठी आमच्यावर कापडे करण्याची वेळ यावी, यावरून आमचा समाज किती प्रगल्भ आहे याची ओळख आहे.

आज आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित संकटांनी घेमान घातले आहे. या संकटांच्या रथांत मोठे परिणाम लहान मुलांचे होताना दिसून येत आहे. अलिकडील काळात जगभर लहान मोठे युद्ध सुरू आहेत. या युद्धांमुळे आणि नैसर्गिक आपत्तांमुळे अनेक लोक विस्थापित होत आहे. दर चार सेकंदाला एक व्यक्ती निर्वासित होत आहे. तीन कोटी स्वदेशातच बेघर. जवळपास दोंडकोटीपेक्षा जास्त आसऱ्यासाठी परदेशात. अफगाणिस्तान, इराक, सोमालिया, युदान, सिरीया ही देश निर्वासितांसाठी आघाडीवर. ४६ टक्के निर्वासित १८ वर्षांपेक्षा लहान आहेत. अशा परिस्थितीत लहान मुलावर अनेक प्रकारचे जुलूम अत्याचार होतात. लहान मुलांचे अधिपार हिरावून घेण्यात बरोल कारण अतिशय ज्वलंत स्वरूपाचे आहे.

आजच्या विकसित युगातही बाललैंगिक शोषण, बालमजुरी, स्त्रीभूषण हत्या, बालकाबरोल अत्याचार अशा घटनेत दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. अशा प्रकारच्या अरमाना- सुलतानी संकटांना लहान बालकांना सामोरे जावे लागतच आहे. यांच्या सोबतीला आणखी भरपूर काही आहे. या स्पर्धेच्या युगात श्रीमंत वर्ग, मध्यम वर्ग आणि गरीब वर्ग उदयास आले आहेत. या तिन्ही वर्गांतील लहान मुलांना विविध जुलूम सहन करत जीवन जगावे लागत आहे. श्रीमंत वर्गातील बालकांना मुलांसाठी वेळेळ नाही, मध्यमवर्गीय कुटुंबातील मुलही याला अपवाद नाही. गरीब घराण्यातील आई-वडीलांच्या धडिलोपाजित कामात ही मुल सहभागी होतात. लहान मुलांच्या संगोपनात काही सुधारणा झाल्या असल्या तरी संकट मात्र कमी झाले नाही.

बालहक्कासाठी झालेले प्रयत्न :

बालकाबरोल अन्याय अत्याचार संपुष्टात आणण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवरही बरेच प्रयत्न झाले. संयुक्त राष्ट्रसंघानेही विविध उपाययोजना आखल्या. आपल्या देशात केन्द्र सरकार आणि घटकराज्य सरकार यांनी बालकांच्या हक्कांसाठी पूर्वापासूनच अनेक तरतुदी केलेल्या आहेत.

१) संयुक्त राष्ट्रांच्या बालक निधी (युनीसेफ) :

संयुक्त राष्ट्रांनी बाल कल्याणार्थ स्थापन केलेले अधिकरण (एजन्सी) संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने ११ डिसेंबर १९४६ रोजी त्यांनी स्थापन केली. युरोपमध्ये दुसऱ्या महायुद्धाची झळ पोहोचलेल्या व तातडीच्या मदतीची गरज असलेल्या बालकांना अन्न, वस्त्र, निवास, औषधोपचार पुरवण्याचे कार्य सुरुवातीच्या काळात युनिसेफने केले. १९७६ साली युनिसेफने तिसऱ्या जगातील, अतिक्रित देशातील बालके व माता यांच्या आरोग्यसुधारणेसाठी पोषक अहार, पर्यावरण स्वच्छता, शिक्षण समाजकल्याण इत्यादी बाबींमध्ये मूलभूत सेवामुविषयाविक एक योजना तयार

केली बालहक्कांच्या जाहीरनाम्याची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी मनीषाफळार संयुक्त राष्ट्रांच्या आगमनेने सोपविली आहे. (१९८९) त्यानुसार मुलांच्या शारीरिक व मानसिक मांडीसाठी योग्य आहार इत्यादी सुविधा व समलिंगी त्यांना प्राप्त करून द्याव्यात, असे निवेदन त्यात आहे. या जाहीरनाम्याच्या बालवर्गाचे हक्क जपण्यात आले आहेत. १ सातत्याने गुन्हेगूळी लहान मुलांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागेल. यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघटनेमार्फत बालकांच्या गुन्हेगरीतासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

बालहक्क संरक्षण अधिनियम २००५ :

संयुक्त राष्ट्रांच्या बालहक्क परिषदेने जगातील सर्व राष्ट्रांना मुलांचेर विशेष लक्ष देण्यासाठी गेलेल्या आवाहनास अनुसरून मैक्सिकोमध्ये बालधोरणाचा रिस्कार घेला आहे. या धोरणानुसार बालकांच्या संरक्षणासाठी सगळ्यातच घातावरण तयार करणे व बालकांचे शोषण होऊ नये याकरिता सामाजिक जागतिक जागृतीच्या दृष्टीने केंद्र शासनाने 'बालहक्क संरक्षण आयोग अधिनियम २००५' हा अधिनियम २० जानेवारी २००६ रोजी प्रकाशित केला. या माध्यमातून बालकांच्या योग्येकडून सगळ्यांवर उपाययोजना आणल्या जातात.

महाराष्ट्र राज्य बाल विकास धोरण २००२ :

बालकांचा सुयोजित, सुरक्षित व शिस्तबद्ध पद्धतीने विकास साधण्यासाठी राज्य शासनाने २००२ साली बालविकास धोरण लागू केले आहे. राज्यातील अनाथ, निराधार, बेघर व वाममागला लागलेल्या बालकांचा त्यामध्ये प्रमुखत्वाने विचार करण्यात आला होता. बालकांच्या सव्यवर्षीय विकासासाठी हा उपक्रम हाती घेण्यात आला होता. बालविकास धोरणाची काही प्रमुख उद्दिष्टे सगळी ठेवण्यात आली होती ती पुढीलप्रमाणे:

- १) गर्भावस्थेतील व अर्भक अवस्थेतील बालकांच्या आरोग्यसंपन्नतेकडे लक्षपूर्वीत सुधारणा करणे.
- २) बालसंगोपन केंद्रात भोक्ता शैक्षणिक व मनोरंजक विषयक सुविधा पुरविणे.
- ३) बालकांचे लैंगिक शोषण व अनैतिक बाल व्यापार यास प्रतिबंध करणे आणि बालविवाह प्रतिबंध अधिनियम १९२९ ची अंमलबजावणी करणे.

४) एच. आय.व्ही. बांधीत हरविलेली आणि शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या अपंग बालके यांना शिक्षण व प्रशिक्षण मिळवणे यासाठी पुरेशा प्रमाणात संस्था स्थापन करणे.

५) पाळणापरे, अल्पमुदत, निवासगृहे, अनुरक्षण गृहे, निरीक्षण गृहे, बालगृहे, इत्यादीमार्फत बालकांना व्यावसायिक प्रशिक्षण पुरविणे.

महाराष्ट्र शासनाने बालकांच्या घेवणांना बळ देण्यासाठी वरील उद्दिष्टांचे पूर्तता केली त्यानुसार महाराष्ट्र सरकार बालकांच्या विचारांसाठी विविध उपाययोजना आखत आहे. या कार्यात जनतेनेही आपल सहभागित्व योग्य पद्धतीने देण्याची आवश्यकता आहे.

बालहक्क :

१) बालकांना उत्साहचंचक पद्धतीने जिवन जगण्याचा अधिकार आहे. यामध्ये जिवन, आरोग्य, शुद्ध पाणी, स्वच्छता, पर्यावरण अधिकार, राष्ट्रीयतेचा अधिकार, जाणून घेण्याचा अधिकार आणि आपल्या माता पित्याद्वारे देखभाल करण्याचा हक्क येतो.

२) बालकांना आपले विचार, भावना, अभिव्यक्त करण्याचा, समानतेचा, धर्माचा, एकत्रित होण्याचा, स्वातंत्र्याचा, उपयुक्त सूचना व माहिती प्राप्त करणे याचा समावेश होतो.

३) बालकांना सुरक्षिततेचा हक्क प्रदान करण्यात आलेला आहे. यामध्ये अपंगत्वापारून बालकांना सुरक्षितता, सर्व प्रकारचे भेदभाव व शोषणापासून मुक्तता, अमानवीय किंवा अपमान जनक व्यवहार अवहेलना यामासून संरक्षण, सशस्त्र युद्धाच्या स्थितीत विशेष काळजी व संरक्षण मिळविण्याचा हक्क प्राप्त होतो.

४) बालकांना विकासाचा हक्क आहे. यात बालकांचा शिक्षणाद्वारे विकास करणे, प्रारंभिक बाल्यावस्थेत आवश्यक असाणारा विपत्ता, बालकांची देखभाल, सामाजिक सुरक्षितता, विश्रंती, मनोरंजन व सांस्कृतिक गोष्टी आदी हक्क अंतर्भूत होतात. या अधिकारांची पायमल्ली होणार नाही याची खबरदारी शासन तर घेतोच पण समाजातील सर्वच लोकांनी बालकांच्या हक्कांकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजेत. गावकऱ्यांतील लहान मुल आज दोन वेळेसच्या जेवणास मोताज झटली आहेत. तर त्यांना या अधिकारांची कधी जाणीव होणार हा देखिल मोठ्या प्रश्न आहे.

शासन बालविकासासाठी अनेक प्रकारच्या योजना आखत आहे. या योजनांचे अंमलबजावणी तेवढ्याच तत्परतेने द्यावयात हवी. शासन बालवर्गाच्या विकासासाठी प्रत्येक वर्षी अर्पसंकल्पात तरतुद करते. मुलांची काळजी व संरक्षण कायदा, बालन्याय, बालहक्क संरक्षण आयोग, शिक्षण विषयक अधिकार, बालविवाह प्रतिबंधक कायदा, बाल लैंगिक छळ विरोधी कायदा, विरोधी गरजा असणाऱ्या बालकांसाठी कायदा अशा अनेकविध कायदांची निर्मिती करून शासनाने बालकांच्या विकासासाठी सर्वतोपरी उपाययोजना आखल्या आहेत. असे असतांना देखील बालकांवरील अत्याचार कमी झालेले दिसत नाही.

शासनामार्फत बालकांच्या विकासात व्यत्यय येऊ नये म्हणून मोठ्या प्रमाणात कायदांची तरतुद केलेली आहे. बालकांचा कामगार म्हणून कोणी वापर करू नये म्हणून बालकामगार प्रतिबंध व नियमन कायदा, येठविणारी प्रथा निर्मूलन असे अनेक प्रकारचे कायदे बालकांच्या संरक्षणासाठी आहेत. पाचबरोबर ० ते १८ वयोगटातील मुलांकरीता बालगृह, निरीक्षण गृह, बाल मार्गदर्शन अथवा चिकित्सक केंद्र, बाल संरक्षण योजना बालकांच्या विकासासाठी अशा योजनाही अस्तित्वात आणल्या आहेत. वरील सर्व कायदे, हक्क व योजना कायदांचे भूषण व नु नवे यासाठी

शासन व जनता यांच्यात बालविकासाच्या विचारासाठी योग्य सुयोग्य आले अन्वयगतक पाथ आहे. याचरोबरच आई-वडील, कुटुंबातील सदस्य, या क्षेत्रात यत्न करणारे अधिकाारी, कार्यकारी, नालेवार्क, प्रसारक, सेवाभावी संस्था, संगोष्ठा, शिक्षक, पोलीस प्रशासन, प्रसार माध्यम, तज्ज्ञ यांना या सर्वोनी जनजागृती करून बालविकासाच्या विचारासाठी आपले योगदान दिल्यास त्यांचे भिन्न बाबतीत फुलवाराचंच टपटवीत होईल.

बालविकासातील समस्या :

आधुनिक युगातील बालविकासाची समस्या अतिशय गंभीर स्वरूपाची आहे. भारताची लोकसंख्या झपाट्याने वाढत आहे. देशात बालविकासाची, तत्संस्थांची संख्या फार मोठी आहे. या सर्वोनाच सुद्धा सुविधा देण्यात शासनाची फारसा झाली आहे. जगाच्या नकारावर सध्यांभक्त तत्संस्था आमच्या देशात म्हणून भिन्नविकासाची एकाही संघी न सोडणारे आम्ही भारतीय ! मुळातच आम्ही या बालकांना आणि तत्संस्थांना भविष्यात काय देणार ? हा मोठे प्रश्न आहे. बालविकासातील समस्या पुढीलप्रमाणे :

- १) बालगुन्हेगारी आणि रोडवर भिन्न मागणाऱ्या मुलांच्या संख्येत प्रचंड वाढ झालेली दिसते.
 - २) गावकुरातील तळागाळातील मुला-मुलींना म्हणावे तसे अन्न, व निवार मिळत नाही.
 - ३) लहान-मुलांमध्ये व्यक्तीनिधनतेच प्रमाण अतिशय झपाट्याने वाढत आहे.
 - ४) क्वॉरंटे नागत आई-वडील दोपही करिअरच्या नावाखाली घराबाहेर आतात. त्यामुळे मुलांचा भावनिक व सांस्कृतिक विकास होत नाही.
 - ५) शहरी भागातील मुलांच्या पाठीवरील दफतर वाढत आहे तर ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना म्हणावे तसा शिक्षण उपलब्ध होत नाही.
 - ६) शोभाच्याचे यत्न, कुटुंबात गित्याची अनुपस्थिती आणि कुटुंबातील मद्यपान यामुळे बालगुन्हेगारीत वाढ होत आहे.
 - ७) कौटुंबीक विघटन, आर्थिक अस्थिरता, पैकारी ही कारणे ही बालविकासातील अडसर आहे.
- सतीच्या चालोप्रमाणे आणखी एक तितकीच झुर प्रवा म्हणजे स्वीभूण हत्या होय.
- याचरोबर स्पर्ध्या युगात आई-वडीलांच्या वाढलेल्या अपेक्षा यामुळे ही बालकांमध्ये एक प्रकारची निराशा येते या बाबोही बालविकासातील

प्रमुख समस्या आहेत.

उपाययोजना :

- १) बालकाकडून आई-वडीलांनी अनाद्ययी अपेक्षा करू नये व त्यांच्यावर आपले विचार लादू नये त्यामुळे लहान मुल निराश व बेताल बनतात.
- २) एकुलत्या एक मुलाला किंवा मुलीला सुपरमॅन अथवा सुपरवूमन चरित्राची आधुनिक युगात शर्यत लागलेली दिसते. त्याकरिता ऊर फुटायत पावण्याची पालकांनी तकारी केलेली आहे. त्यामुळे मुलांचे शारीरिक संतुलन बिघडते, हे कुठेही थांबले पाहिजे.
- ३) गावकुरातील मुला-मुलींकडे शासन आणि समाज यांनी विरोध लक्ष केंद्रित करण्याची आवश्यकता आहे.
- ४) राज्यातील बालकांचा सम प्रामणात विकास व्हावा यासाठी समान शिक्षण धोरण स्विकारावे.
- ५) सरकारी शाळेतील गुणवत्ता वाढीसाठी उपाययोजना आखण्यात याव्या.

आजच युग हे आधुनिकीकरणाच युग आहे. अगदी लहान मुलांनचही ही मोबाईल आले आहेत. लहान मुलांच्याही अपेक्षा गगनाला भिडल्या आहेत. डोळ्यांना गोंगल, चमकीला शर्ट, जोन्स पेट घालून ॲक्सेलेटर जोराने दाखत शहरी भागापासून ते गावापर्यंत वाहनांची शर्यत लागली आहे. पर्यावरण प्रदूषण सतत वाढत आहे. अशा वेगवेगळ्या संकटांच्या माध्यमातून बालविकासाकडे वाटचाल करायची आहे.

संदर्भ :

- १) मराठी विश्वकोश, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मितो मंडळ, मुंबई, (खंड १८) २००९, पृ. ४६२.
- २) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१०-११ अर्ध व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
- ३) दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स, औरंगाबाद दि. १५ नोव्हेंबर २०१५.
- ४) स.मा.गर्ग, भारतीय समाज विज्ञान कोश, (खंड ३) समाजविज्ञान मंडळ, पुणे, २००७ पृ. ३६४.

1 जयरा

UGC, Pune & S.R.T.M. University, Nanded Sponsored

Three Days International Interdisciplinary Conference in

Hindi, Marathi, Urdu & English on

लोक साहित्य : वैश्विक परिदृश्य

लोक साहित्य : जागतिक परिप्रेक्ष्य

لوک ادب : عالمی تناظر

Folk Literature : Global Perspective (FLGP-2016)

28, 29, 30 January, 2016

Hindi :Volume :1

Edited By :

Dr. G.N. Shinde

Dr. Sandip S. Paikrao

Dr. K.B. Gitte

लोकसाहित्य अवधी का लोकगीत : (वैश्विक परिदृश्य)

डॉ. शिल्पा दादाराव जिवरग

पंडित जगन्नाथलाल नेहरू महाविद्यालय, शिवाजी-192 औरंगाबाद, महाराष्ट्र

जन-साधारण में वे लोग समूह सम्मिलित माने जाते हैं जो विशिष्ट वर्ग से पृथक् होते हैं, इनका जो मौखिक साहित्य रहा उसे लोक साहित्य कहते हैं। उनके ज्ञान का आधार विज्ञान नहीं होता अगिन्तु पुरा प्रचलित परम्पराएँ और पीढ़ी दर पीढ़ी श्रुत ज्ञान होता है। समाज में व्याप्त विश्वास, भावनाएँ, आदर्श ही इनकी जीवनधारा का निर्धारण करते हैं। यदि साहित्य समाज का दायि है तो लोक साहित्य भी देहाती समाज का प्रतिबिम्ब माना जा सकता है। लोकसाहित्य की भौतिक वार्ता से एक प्रकार से पुराण बन गया है। आधुनिक काल में उसका अध्ययन करने से हम सारी बोलियाँ तथा लोकवार्ता प्राप्त हुये हैं। लोक साहित्य उन जन साधारण का प्रतिबिम्ब है जो सुसभ्य तथा संस्कृति से दूर रहकर अपना स्वनामिका जीवन व्यतित करते हैं। भारत जैसे बृहत्साक्षी में अनेक देहात हैं। देश की सत्तर प्रतिशत जनता गाँवों में रहती है। एक ही गाँव में रहने वाले लोग आधा दर्जन तक बोलियाँ बोलते हैं। लोक साहित्य का विस्तार व्यापक है।

वस्तुतः किता भी देश के लोक साहित्य का अध्ययन उनकी सभ्यता, संस्कृति, धर्म, रीति-रिवाज कला एवं साहित्य, सामाजिक जागरण एवं आक्रोशों का सूक्ष्म अवलोकन करने में सहायक होता है। आज विश्व के अनेक देशों में इतिहास मानव भूतल, प्रशासनशास्त्र, समाजशास्त्र, धर्मशास्त्र, गृहशास्त्र आदि अनेक नये विषय हैं। जिनका सम्भार और सूक्ष्म अध्ययन लोक साहित्य के आधार पर सम्भव हो रहा है। अपनी प्रादेशिक भूलभूमि को और विगत संस्कृति को जानने की जिज्ञासा स्वाभाविक है अतः विविध जन पदों को जानने के लिए लोक साहित्य का अध्ययन महत्वपूर्ण है।

“लोकसाहित्य की सामग्री प्रायः सामुदायिक जीवन की समकालीन वास्तविकता को चित्रित करती है और यदि उसका स्थित रीति से अध्ययन किया जाये तो वह जाति विशेष के और प्रत्यक्ष भौतिक और मानसिक जीवन को अवभुत रूप में उजागर कर सकती है।”

किरी भी देश, राष्ट्र की अस्मिता उसकी लोक संस्कृति पर आधारित है। यह संस्कृति हमारी नयी पीढ़ी को ज्ञान प्रदान करती है। जनजातीय संस्कृति हमें अधिकाधिक कृति के पास ले जाती है। हर प्रांत और आँचल के गाँवों के व्ये-व्ये में बिखरा हमारा पारम्परिक जनजातीय संस्कृति और साहित्य हमारी आज का दिन-ब-दिन जटिल होती जा रही समस्याओं के लिए जितना प्रासंगिक आज है, जितना अर्थवान

और विश्व संप्रेतक है वह उतना शायद इसके पूर्व कभी नहीं था आज किसी क्षेत्र विशेष ग्राम विशेष की आवश्यकताओं विकास समस्याओं का समाधान जन-जातीय संस्कृति तथा साहित्य में छुपा है खोजने पर वह अवश्य मिलेगा।

लोकसाहित्य का वर्गीकरण :

लोक में व्याप्त प्राणियों के जीवन का मुखरित व्यापार लोक साहित्य है जिसमें क्षण-क्षण की अनुभूतियाँ, मनोरंजन, हृदयवद्गार तथा क्रिया-व्यापार सजीव साकार होते हैं। विश्व के विशाल प्रांगण में जो सहज और सामान्य सत्यरूप है, लोक साहित्य उनकी विवृति करता है। देश कास की सीमाओं के पार अनवरत गतिशील युग की सामान्य चेतना की प्रत्येक गति का चित्रण इसमें रहता है। विषय की विशदता के कारण लोकसाहित्य का सुविधानुसार विभाजन हो सकता है।

- १) लोकगीत २) लोकगाथा ३) लोककथा
- ४) लोकनाट्य ५) विविध

लोकगीत : मानव हृदय का भाव विलास अपनी उत्कट स्थिति में ज्वलन्तक आरोहणों में जब भाषाबद्ध होकर प्रवाहित होने लगा तो शब्द शास्त्रियों ने उसे गीत कहा और इरी गीत परम्परा की एक धारा जब अपनी देशज बोलियों में लोकगाणी को प्रवाहित करने लगी तो उसे लोकगीत के नाम से जाना गया। लोकगीत शब्द में गायन का भाव सहज ही सामने आता है, अर्थात् उसका सम्बन्ध संगीत से सीधे जुड़ता है तब फिर प्रश्न यह उठता है कि जो संगीत की वस्तु है उस लोकगीत में साहित्य का आरोप कैसा। इसके उत्तर में हमारी निम्नान्त धारणा यह है कि संगीत में स्वर अथवा नाद प्रधान है और शब्द का अर्थ गौण है।

जर्मनी के सुप्रसिद्ध भाषा शास्त्र वेत्ता विलियम धिन ने अपने समुदाय वाद, सिद्धांत में स्पष्ट किया है कि लोककाव्य का निर्माण अपने आप विशाल जनसमूह के द्वारा होता है। किसी व्यक्ति विशेष के द्वारा नहीं। लोकगीत स्वतः संभूत है। लोकगीतों का अस्तित्व समय के आधार-तलपर टिका रहता है। अपने जन्म के अनन्तर ये गीत कुछ समय तक मधूर कंठों पर विराजमान रहते हैं। फिर इनके मौलिक रूप में परिवर्तन आरम्भ हो जाता है। और एक दिन उनका पूर्व अस्तित्व, तिरोहित हो जाता है। पुराने गीत का तिरोभाव नए गीत के जन्म की भूमिका है। प्राचीनता के ध्वंस में नवीनता का उन्मेष से कर लोकगीतों की परम्परा सतत प्रवाहनय रहती है।

लोकगीत मानव हृदय की वह नैसर्गिक अभिव्यक्ति है, जिसमें भाव, भाषा और छन्द की नियमितता से मुक्त रह कर स्वच्छन्द रूप से होने लगते हैं। जीवन और जगत में व्याप्त स्थितियों एवं घटनाओं के घात-प्रतिघात से उत्पन्न अन्तर्भावनाओं की लयात्मक लोकगीतों में प्राप्त होती है। अतएव इन सहज स्वाभाविक गीतों के भूल में सम्पूर्ण विश्व के प्रति प्रत्यक्ष घटित एवं परिवर्तित परिस्थितियों की प्रेरणा रूप में विद्यमान है। अवधी के लोकगीतों का वर्गीकरण :

अवधी लोकगीतों की जनजीवन में अधिक व्यापकता और प्रचुरता है। जीवन का कोई भी भाव-व्यापार या पक्ष इन गीतों से विलग नहीं है। कोमल-कठोर, स्थूल-सूक्ष्म, लौकिक-पारलौकिक, सभी भावों को गीतों की नाता में बहुत सुन्दरता से पिरोया गया है। अवधी गीतों की व्यापकता को देखते हुये, उनका विभाजन निम्नलिखित रूप से किया जा सकता है।

- १) संस्कारों की दृष्टि से २) धार्मिक अनुष्ठान, पूजा-पाठ आदि, ३) ऋतुओं के क्रम से ४) उद्योग तथा श्रम के आधार पर, ५) जातियों के अनुसार ६) विविध।

अनुष्ठान सम्बंधी गीत ये संस्कार प्रधान होते हैं। हिन्दुओं में १६ संस्कारों के प्रति आस्था है- इनमें प्रमुख हैं।

- १) जन्म २) विवाह ३) मृत्यु जन्म के गीत १) सोहर अथवा सोहरी २) मुंडन ३) कर्णछेदन ४) अन्न-प्रारत्न ५) अन्नोपवीत

सुरिया गीत : पुत्र जन्म पर सबसे पहले सरिया गाई जाती है। पुत्र की प्रत्येक वर्षगांठ में, छठी, परसो, मुण्डन तथा छेदन के अवसरों पर सरिया अर्पण गाई जाती है। साथ में सोहर भी गाए जाते हैं। सरिया गीत बहुत लम्बे होते हैं। सरिया गीत का विषय बहुत रोचक और विस्तृत ढंग से प्रस्तुत किया जाता है। जिसमें एक नाटक का-सा आनन्द आ जाता है। उसमें चुम्बने और विनोदपूर्ण संवाद भी रहते हैं।

“लीपी पीती ओबरिया त अगर मगर करे,
मानिक दिवना बरत आवै, पसवा बुरत आवै।

एँ औरी खेले कवनसिंह रनिया कवन रानी,
कौने सजन ब्रिटिया जितेऊ जितेऊ करे।”

विवाह गीत : जीवन के सोलह संस्कारों में विवाह का महत्त्व सबसे अधिक है। गृहस्थी विवाह संस्कार से आरम्भ होती है, क्योंकि यह समस्त गृहयज्ञों व संस्कारों का उद्गम अथवा केन्द्र है। भारतीय समाज में विवाह का अत्यन्त महत्वपूर्ण संस्कार समझा जाता था विवाह की पवित्रता और स्थायित्व के लिए संस्कार आवश्यक माने जाते थे। विदाई का उदा. “बहिनि विदा के के लौटे हैं दैठे हैं नाथ नवाया भरि के पेटहरे मा गुडिया धरी हैं, को यह ख्याल आया”।

मृत्यु के गीत : मृत्यु के अवसर पर भी कहीं-कहीं गीत गाने की प्रथा है। इन गीतों में मृतका आत्मा के लिए उसके संबंधियों और मित्रों आदि के द्वारा परलोक में सुख और शान्ति की कामना की जाती है। मानव जीवन का अंतिम संस्कार मृत्यु संस्कार ही है।

“चारि दिन आपनी नीकति चले बजाइ ३ तन गु खटिया गटिया गटिया संगिन न कछु ले जाइ। देहरी मैठी मेहरी रोमे हारे लौ संग भाइ। मरहट लगी सब लोग कुटुंब मिलिहंस अकेला जाई”।

अवधी लोक गीतों का क्षेत्र व्यापक है। उन गीतों में मानव जीवन के प्रत्येक आंग जैसे पारिवारिक, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक और राजनैतिक जीवन की झकल दिखाई पड़ती है। जन्म से लेकर मृत्यु तक जीवन गीतमय रहा है। पुरुषों की अपेक्षा स्त्रियों के कण्ठ से गीतों की अजस्र धारा अधिक प्रस्फुटित हुई है। उन गीतों के द्वारा माना, उन्होंने गृहस्थी के सुख-दुख की गाथा ही गा डाली है।

वैश्विक परिदृश्य : लोकगीतों में लौकिक सम्यक्ता, लौकिक आचार, लौकिक व्यवहार, लौकिक रीति-रिवाज एवं परम्पराओं का प्रतिबिम्ब झलकता है। गत पृष्ठों पर अंकित लोकसम्यक्ता एवं लोकसंस्कृति का इतिहास लोकगीतों के माध्यम से उद्घाटित होता है। इसीलिए लोक में व्याप्त इन गीतों को युग का दर्पण कहा जा सकता है। इन गीतों का नाश युग संस्कृति का नाश होगा युग-युग से चली आ रही मानवीय भूल भावनाओं का विशेष भण्डार इनमें सुरक्षित है। जीवन का एक-एक फल भाव रूप धारण कर लोकगीतों में समाया हुआ है। प्रत्येक घटना, प्रत्येक स्थिति अपने उन्मास-विषादात्मक अस्तित्व के साथ लोकगीतों में सन्निहित रहती है। जन्म-जीवन को निर्मल और सरल सौन्दर्यानुभूतियों, गीत के स्वरों में बँधकर अपनी प्रभावशीलता का युग व्यापी प्रसार करती है।

संक्षेप में लोक साहित्य के अध्ययन से ढेर सारे लाभ हैं, इसीलिए भारत के सिवाय अमेरिका, स्कॉटलैण्ड और फ्रान्स जैसे बड़े-बड़े देशों ने योजनाएँ बनाकर, काम किया जा रहा है। सद्यस्थिती में देश की स्थिती अगर देखी जाये तो साम्प्रदायिकता पुनः जैसा यातावरण, सीमावाद, हररोज हो रहे आन्दोलन, शरणार्थियों का अबागमन, अन्तर्जातीय अन्तःप्रांतीय तथा अन्तराष्ट्रीय वैवाहिक सम्यन्धों की निरन्तर बुद्धि राजनैतिक अपराधीकरण, सामाजिक विघटन आदि के कारण लोक-साहित्य का अध्ययन जल्द तथा अधिक होना अपेक्षित है।

संदर्भ:

१. लोकगीतों की सांस्कृतिक पृष्ठभूमि - डॉ. पिछा चौहान
२. लोक साहित्य - डॉ. माधुरा वैराग
३. स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी काव्य विधाएँ - डॉ. बाबूराव वैराग
४. लोक साहित्य - डॉ. पिछा चौहान
५. अवधी का लोक साहित्य - संशोभनी शेट्टी

२०१५-१६ जगदल

वाणी प्रकाशन
सम्पत्ति के ५३ वर्ष

12

मीडिया और हिन्दी बदलती प्रवृत्तियाँ

सम्पादक

रविंद्र जाधव
केशव मोरे

इलेक्ट्रॉनिक मीडिया में हिन्दी की व्यापकता

डॉ. शिल्पा दादाराव जिवरा

मीडिया अंग्रेजी शब्द 'मीडियम' का बहुचर्चा है, जिसका अर्थ है, संचार का माध्यम। समाचार-पत्र, टेलीविजन तथा रेडियो संचार के माध्यम हैं, अतः इन्हें मीडिया के नाम से जाना जाता है। प्रिंट मीडिया के अन्तर्गत समाचार-पत्र, पत्रिकाएँ, पंफ्लेट, पुस्तकें तथा अन्य सभी प्रकाशित सामग्रियाँ आती हैं। इलेक्ट्रॉनिक मीडिया के अन्तर्गत टी.वी., रेडियो, इंटरनेट आदि समस्त माध्यम आते हैं। मीडिया विचारों के विस्तार का तीव्रता प्रदान करता है, जबकि साहित्य लिपिबद्ध विचारों का संकलन है। इसमें सनस्त जीवन की अभिव्यक्ति और सम्पूर्ण ज्ञान की चेतना का बोध होता है। इसके मूल में एकत्रीकरण और कल्याण दोनों की भावना निहित होती है। आज भारतीय मीडिया के अन्तर्गत चार प्रकार के माध्यमों की गणना की जा रही है (1) अखबार, (2) रेडियो, (3) टी.वी., (4) इंटरनेट। ये माध्यम पठ्य, श्रव्य, दृश्य हैं, ये सूचना प्रौद्योगिकी से सीधे जुड़े हुए हैं और विकसित राष्ट्रों के सशक्त चैनलों द्वारा संचालित हैं, इसलिए इनमें बड़ा ग्लोमर भर गया है।

भारत में इलेक्ट्रॉनिक मीडिया 15-20 वर्षों में घर-घर में पहुँच गया है। फिर चाहे वह शहर हो या ग्रामीण क्षेत्र। इन शहरों और कस्बों में केबल टी.वी. से सैकड़ों चैनल दिखाये जाते हैं। एक सरकारी रिपोर्ट के मुताबिक भारत के कम से कम 80 प्रतिशत परिवारों के पास अपने टेलीविजन सेट हैं और मेट्रो शहरों में रहने वाले दो तिहाई लोगों ने अपने घरों में केबल कनेक्शन लगा रखे हैं। इसके साथ ही शहर के दूर-दराज के क्षेत्रों में भी लगातार डीटीएच (डायरेक्ट टू होम) सर्विस का विस्तार हो रहा है।

प्रारम्भ में इलेक्ट्रॉनिक मीडिया फिल्मी क्षेत्रों से जुड़े गीत-संगीत और नृत्य से जुड़ी प्रतिभाओं के प्रदर्शन का माध्यम बना एवं लम्बे समय तक बना रहा। इससे ऐसा लगने लगा कि इलेक्ट्रॉनिक मीडिया सिर्फ फिल्मी, कला क्षेत्रों से जुड़ी प्रतिभाओं के प्रदर्शन के मंच तक ही सिमटकर रह गया है। जिसमें नैसर्गिक और स्वाभाविक प्रतिभा प्रदर्शन की अपेक्षा नकल को ज्यादा दिखाया जाता रहा है। कुछ अपवादों को छोड़ इलेक्ट्रॉनिक मीडिया की यह नयी भूमिका अत्यन्त प्रशंसनीय और सराहनीय है,

जो देश की प्रतिभाओं की प्रसिद्धि और कला एवं हुनर के प्रदर्शन हेतु उचित संच और अवसर प्रदान करने का कार्य कर रही है।

सूचना प्रौद्योगिकी के इस युग में रेडियो, टेलीविजन और समाचार-पत्र के रूप में जानकारी प्रदान करने के पुराने तरीकों को धीरे-धीरे कम्प्यूटर और इंटरनेट के जरिए इलेक्ट्रॉनिक मीडिया में शामिल किया जा रहा है। आज लोगों को अपने टी.वी. के माध्यम से डिजिटल रेडियो सुनने, मोबाइल फोन पर टी.वी. देखने, आईपॉड पर रेडियो सुनने की सुविधा प्राप्त है। इससे मीडिया के प्रभाव में वृद्धि दिखायी दे रही है।

इलेक्ट्रॉनिक मीडिया एक ऐसा माध्यम है, जो दृश्य-श्रव्य द्वारा मनुष्य के मनोमस्तिष्क के पटल पर अंकित होता है। जिस तरह फिल्म-डॉक्यूमेंटरी के माध्यम से समाज में व्याप्त अन्याय, शोषण, कुरीतियाँ, रूढ़ि, परम्पराओं आदि विसंगतियों को प्रसारित किया जाता है, उसी प्रकार साहित्यकारों के जीवनवृत्त एवं व्यक्तित्व कृतित्व पर धारावाहिक, डॉक्यूमेंटरी, कहानियाँ साक्षात्कार, रिपोर्टाज, फीचर इत्यादि प्रसारित किये जाते हैं।

अन्तर्राष्ट्रीय पटल पर हिन्दी आज विश्व की एक प्रतिष्ठित और मान्यता प्राप्त भाषा है। सूचना प्रौद्योगिकी, तकनीकी एवं विज्ञान सम्बन्धी सारे कार्य जो अंग्रेजी में हो रहे हैं, उन सभी कार्यों को हिन्दी एवं अन्य भारतीय भाषाओं में करना जरूरी है। आज परिदृश्य बदल रहा है, बाजार ने हिन्दी की ताकत को पहचाना है। अतः यह अनिवार्य है कि इलेक्ट्रॉनिक मीडिया हिन्दी भाषा को अपनाता रहे ताकि हिन्दी अधिक लोकप्रिय हो सके।

कहा जा सकता है कि समाज को सूचना देना, शिक्षित करना एवं मनोरंजन करना मीडिया के प्रमुख उद्देश्य हैं। इससे समाज को हितोपदेश मिलेगा और मानव का जीवन सुखमय एवं शान्तिप्रिय बना रहेगा। संस्कृति एवं साहित्य का संरक्षण तथा परिवर्धन करना मीडिया का परम कर्तव्य है। इलेक्ट्रॉनिक मीडिया विभिन्न विषयों अथवा घटनाओं सम्बन्धी जानकारीयों को प्रतिदिन प्रसारित न करे, वह साहित्य की तह में जा कर उसके अनमोल रत्नों को, उनकी कृतियों को भले ही चर्चा में न लाये, लेकिन जन-जन तक उनके सन्देश उनकी कृतियों एवं उनके व्यक्तित्व के सम्बन्ध में समय-समय पर जानकारी जरूर उपलब्ध कराये।

वर्तमान बाजार व्यवस्था में विज्ञापनों का भारी महत्त्व है। 'जो दिखता है वह विकता है' की तर्ज पर प्रिंट और इलेक्ट्रॉनिक मीडिया में विज्ञापनों का बहुत असर है। इन विज्ञापनों को तैयार करना, बहुत कौशल का कार्य होता है। इसमें भी सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण और चुनौतीपूर्ण कार्य है, इन विज्ञापनों की पटकथा लिखना या कॉपी लेखन। आज यह एक आकर्षक एवं रचनात्मक करियर है। बहुराष्ट्रीय कम्पनियों के आगमन से कॉपी लेखन की माँग बहुत बढ़ गयी है।

पिछले दशकों में संचार मन्त्रालय के संरक्षण में आकाशवाणी और दूरदर्शन

की जो अधोगति हुई है, उस पर विचार करते हुए यह आशंका स्वाभाविक ही है कि आगामी कुछ दशकों के बाद इनका अस्तित्व केवल कागज पर ही रह जायेगा। इसलिए इलेक्ट्रॉनिक मीडिया के भविष्य के संकट पर विचार कर लेना अत्यावश्यक हो गया है।

साहित्य के सन्दर्भ में बात करें तो टी.वी. ने नाटक एवं रंगमंच पर विपरीत प्रभाव डाला। नाटक के दर्शक सुविधा एवं सम्पन्नता के कारण टी.वी. के दर्शक बन गये। टी.वी. के कारण कहानी, उपन्यास एवं नाटक की जगह सीरियल ने ली है। फिल्म के संवाद लेखक सीरियल लेखन में उतर आये। कुछ नये-नये लेखक उभरने लगे जो टी.वी. लेखक के रूप में सामने आये। साहित्यिक विधाओं के लेखकों, कहानीकारों, उपन्यासकारों, नाटककारों को भी टी.वी. ने आकर्षित करके खींच लिया। वहाँ ग्लैमर था और पैसा भी। 'रामायण' सीरियल के समय लोगों ने 'रामायण' खरीद कर पढ़ना शुरू कर दिया था। 'रामायण', 'महाभारत', 'चन्द्रकान्ता' आदि सीरियलों ने दर्शकों की संख्या बढ़ा दी। इससे मुनाफा भी बढ़ा था।

आज मीडिया ने नयी-नयी विधाओं को जन्म दिया है तथा पुरानी विधाओं को नये वातावरण के अनुकूल बनाया है। इसमें नयी-नयी प्रतिभाओं को आगे आने का अवसर मिला है। छोटी जगहों से बड़ी प्रतिभाएँ उठ कर आगे बढ़ी हैं। ग्रामीण और उपेक्षित स्थानों पर रह रहे कलाकारों को बड़ा कैनवास मिला, पहचान मिली। दलित वर्ग से लेखक, कलाकार उभर कर सामने आये हैं। स्त्री वर्ग का लेखन तथा संगीत कला आदि के क्षेत्र में प्रवेश सम्भव हुआ। मीडिया ने नये लेखक, नये संगीतकार, नये कलाकार दिये हैं। इससे पुस्तक प्रकाशन, सी.डी. कारोबार में वृद्धि हुई है। पुस्तकों का प्रकाशन बढ़ा है।

मीडिया आज के समय में किसी भी भाषा के प्रचार और प्रसार में महत्वपूर्ण भूमिका अदा करता है। हिन्दी के परिदृश्य में यह बात कहना अनुचित न होगा कि वेब मीडिया ने हिन्दी रूपी मोती को भारत रूपी सीप से बाहर निकाल कर समस्त विश्व के गले का हार बनाया है। जहाँ वेब दुनिया जैसे सर्च इंजन पर पलक झपकते ही हिन्दी और हिन्दी से जुड़े समस्त लेख, जानकारी, शिक्षा से सम्बन्धित समस्त विषय-वस्तु चन्द पलों में सुलभ हो जाती है, वहीं ई. पत्रकारिता जैसी मेल सेवा रोमन लिपि में लिखे पत्रों को शुद्ध हिन्दी में अनुवादित करके एक देश से दूसरे देश तक बटन दबाते ही पहुँचा देती है। और तो और 'हिन्दी नेक्स्ट', 'गीता-कविता', 'अनुभूति-अभिव्यक्ति' जैसी हिन्दी साइट्स हिन्दी साहित्य को विश्वभर के हिन्दी प्रेमियों तक पहुँचा रही हैं। हिन्दी साहित्य और पत्रकारिता को आज के दौर में जो गौरव प्राप्त हुआ है, वह वेब मीडिया के बिना असम्भव था। यह वेब मीडिया का ही प्रभाव है कि अमेरिका, यूरोप और रूस जैसे महाद्वीपों में हिन्दी गोष्ठियाँ और साहित्य पुरस्कार आयोजित किये जाते हैं। विदेशों में भी हिन्दी समाचार-पत्र

क्षितिजा पल्याड

बाबूरावजी काळे यांची
विधिमंडळातील निवडक भाषणे

संपादक :

डॉ. पंडित नलावडे

आंतरराष्ट्रीय संबंध

डॉ. पंडित नलावडे

आंतरराष्ट्रीय संबंध

International Relations

आंतरराष्ट्रीय संबंध
International Relations

डॉ. पंडित शेषराव नलावडे

प्रकाशक

श्री.के.एस. अत्करे
कैलाश पब्लिकेशन
औरंगपुरा, औरंगाबाद.
मो. ९३२५२१४१९१

अक्षरजुळणी

श्री. राजीव चौतमल
साक्षी टाईपसेटर्स, औरंगाबाद.
मो. ९९७५२३९७४८

© लेखकाधीन

पहिली आवृत्ती - ९ जुलै २०१४

मुद्रक

ओंकार ऑफसेट सिडको,
औरंगाबाद.

मुखपृष्ठ

सरदार

किंमत : ३२०/-

BINNO-15502

19-9-2014

WPN0-320

नामवड

18088

Jawahar Lal Nehru Mahavidyalaya
SR. LIBRARY
Aurangabad

ISBN 978-93-84451-20-2

भारतापुढील आव्हाने आणि सद्यस्थिती

संपादक :

डॉ. पंडित नलावडे

भारतापुढील आव्हाने आणि सद्यस्थिती

© संपादक

डॉ. पंडित शेषराव नलावडे

मो. ९४२३३९६३९१/८२७५३२६२९०

Email : nalawade044@gmail.com

सहसंपादक

प्रा. राजू भागाजी वनारसे

मो. ९४२१४२३४१९/९४०४२६३७१२

Email : rajuvanarse419@gmail.com

प्रा. प्रभाकर रघुनाथ जगताप

प्रकाशक

के. एस. अतकरे

कैलाश पब्लिकेशन,

औरंगपुरा, औरंगाबाद.

पहिली आवृत्ती-जानेवारी २०१५

अक्षरजुळणी

ज्ञानेश्वर व्ही. अघाने

गौरव कॉम्प्युटर्स, औरंगाबाद.

मो. 9158500052

प्रकाशन दिनांक

५ व ६ जानेवारी २०१५

मुद्रक

ओंकार ऑफसेट, औरंगाबाद.

किंमत : ४५०/-

ISBN No. - 978-93-84451-37-0

प्राचीन काळात जलशाही असलेला भारता देश मध्ययुगीन काळातील गरकीय आक्रमणांमुळे रसातळाला गेला. विदर्भा राजवट व वैज्ञानिक संशोधन याचा भारतीय समाजरचनेवर दुरागामी परिणाम झाला. स्वतंत्र भारतात जनता व शासन यात संशयाची दरी दिवसेंदिवस रुंदावत गेली. अशा अविश्वासाच्या वातावरणातून दहशतवाद, नक्षलवाद, सोमाप्रश्न, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा, ग्रंथिक भाषा, यातील विसंवाद आणि असमतोल विकास अदी वारीना नेहमीच खतपाणी मिळाले. अशी अंगानात्मक परिस्थिती वेळोवेळी दृढनिश्चय व आत्मविश्वासाचा पाया हलक्याचा प्रचलन करते. तेव्हा आपण देशहितासाठी ठाम रहायला यादर्या अंगी घाळगायला हवे. पूर्ण इडतेने, अ पल्या स्वतःच्या अतूट विश्वासाने परिस्थितीने केलेले प्रहार आपण परतवून लावू यात शंका नाही. आज जगभरामध्ये जनता आणि शासन यांच्यातील संघर्ष जीवघेणा ठरत असताना भारत देश आपले अन्तिम टिकवून आहे. या पार्श्वभूमीवर विद्यार्थी ठ अनुदान आचार्य, दिल्ली आणि पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय यांच्या वतीने 'भारतापुढील आव्हाने आणि सद्यस्थिती' या विषयावर आयोजित केलेले राष्ट्रीय चर्चासत्र सखोल विचारमंथन धडविणारे ठरेल. देवापतळीवरील अभ्यासकांनी केलेले चिंतन संपादन करून डॉ. पंडित नलावडे यांनी ग्रंथरूपत आपणामोर काढले आहे. याचा सर्व अभ्यासक, शिक्षक व विद्यार्थ्यांना लाभ मिळेल, याची मला पूर्ण खात्री आहे.

- रंगनाथ बाबुरावजी काळे

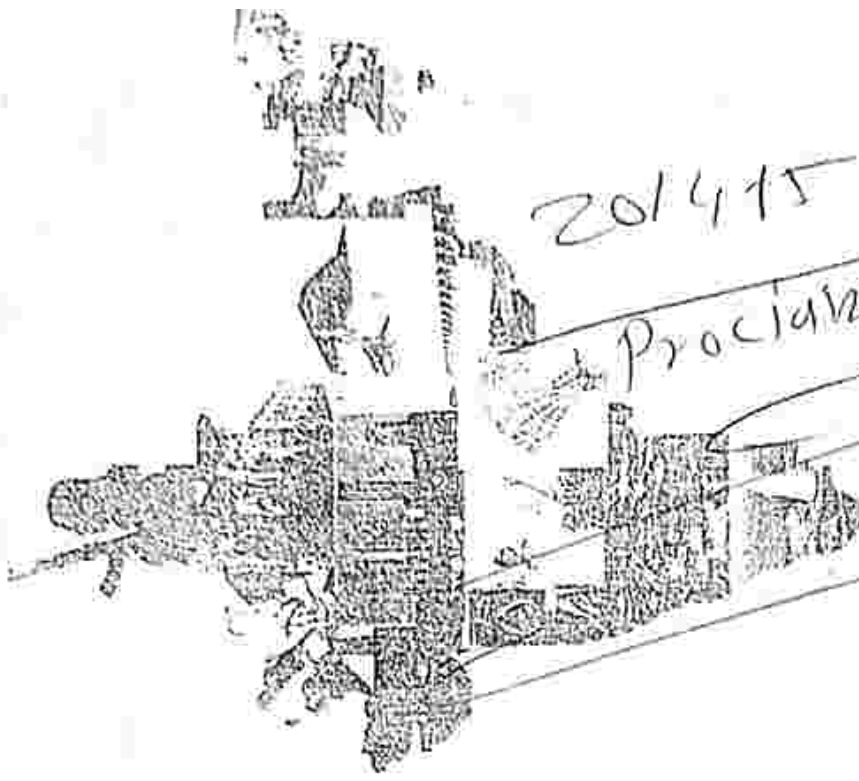
अध्यक्ष

अहिंसा मिशन संस्था, औरंगाबाद.

कैलाश पब्लिकेशन्स
औरंगाबाद

ISBN 93-34451-37-0

201415

Prociavce

भारतापुढील आव्हाने

आणि सद्यस्थिती

संपादक :

डॉ. पंडित नलावडे

डॉ. जिवश

एक अतिरिक्त भाषा के रूप में भी उभर चुका है।

वैश्वीकरण ने स्थूल साक्ष्य है कि, सम्पूर्ण विश्व में स्थित मानवजाति का अपना क्षेत्र, जाति, धर्म, संस्कृति तथा राष्ट्र के सिमित दायरे से निकल कर 'विश्वमानव' के रूप में विस्तार इतने रूप में वैश्वीकरण एक राजनैतिक, सामाजिक चेतना है। वैश्वीकरण को विश्ववाद भी कहा जा सकता है। एक तरह से मानवता का विस्तार वैश्वीकरण है। वैश्वीकरण एक जलूरी आर्थिक प्रक्रिया है, जिसके बगैर इक्कीसवीं सदी में मानव-जाति का कल्याण संभव नहीं। विश्वबाजार के साथ एक नयी उपभोक्ता संस्कृति का प्रचार प्रसार बड़ी तीव्र गति से हो रहा है, जिसका सीधा प्रभाव अपने देश की संस्कृति, समाज और भाषा तथा साहित्य पर देखा जा सकता है। दुनिया भर में बड़े-बड़े समाजशास्त्री यह कहते हैं कि, किसी भी जाति या राष्ट्र की विरासत और उसकी सर्जनात्मकता को बचाये रखने के लिए उसकी अपनी देशी भाषाओं को महत्व देना जरूरी है। वर्तमान वैश्वीकरण का चेहरा ही कुछ ऐसा है कि वह 'अर्थतत्त्व' से राष्ट्र, संस्कृति और भाषा सभी को बुरे तरह से तहस-नहस कर रहा है। वैश्वीकरण की भाषा अंडोखी यानी जा रही है, क्योंकि अंडोखी को हम पहले ही 'विश्वभाषा' मान चुके हैं। हमारे संविधान ने अंडोखी को देश की समर्पक भाषा और राजभाषा का सिंहासन पहले ही प्रदान किया है।

वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में हिंदी :

भारत बहुभाषी देश है। सन १९५१ की जनगणना के अनुसार भारत में १७९ भाषाएँ एवं ५४४ स्थानीय भाषा थीं। सन १९६१ और १९७१ की जनगणनाओं में मातृभाषा के रूप में १९५२ भाषाओं को गणना की थी। यदि हम स्थानों और क्षेत्र विशेष की भाषाओं को छोड़ भी दें, तो भाषाओं की संख्या २२ है, जिसके अंतर्गत देश की लगभग ९० प्रतिशत जनता आ जाती है। स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद कुछ दिन 'देशी चेतना' की चिनगारियाँ दिखाई पड़ी थीं, लेकिन सन १९९० के बाद धीरे-धीरे फैलते अनारिको भूचंडलोकण ने फिर एक बार देशों-चिनगारियों को राख में तड़ितल करने के देशों प्रयानों को हवा मिली। २०वीं सदी में सबसे बड़ा परिवर्तन आखिरी दशक में हुआ। वैश्वीकरण की प्रक्रिया तेज हो गई। उदारीकरण की नीति, डा. मनमोहनसिंह तथा पी. वी. नरसिंहराव द्वारा भारत में भी कार्यान्वित हो गई। फलस्वरूप राष्ट्रीय, अंतर्राष्ट्रीय व्यावसायिक प्रतिष्ठानों में बड़ती प्रतिस्पर्धा का फायदा ठाहकों को हुआ। सूचना एवं आधुनिकी क्षेत्र में हुए क्रांतिकारी परिवर्तन के कारण इंटरनेट, इंटरनेट टेलिफोन, संचार क्षेत्र में क्रांति बदलाव महसूस किया जा रहा है। रोजगार के लिए विश्व में कहीं भी पर जमाने का सुअवसर प्राप्त हुआ है। वैश्वीकरण की प्रक्रिया ने भाषाओं के अतिरिक्त साहित्य और संस्कृति के समक्ष भी चुनौती पेश की है। आज स्थिति यह है कि भारतीय भाषाओं में लिखा जानेवाला उच्चकोटि की रचनात्मक कृतियों भी विश्वस्तरीय विमर्श का हिस्सा नहीं बन पा रहा है। जबकि अंडोखी और दूसरी परिचयी भाषाओं में प्रकाशित होनेवाली अनेक कृतियाँ भी विश्वव्यापी यश प्राप्त कर रही हैं। विवेचन - विश्वीकरण के

परंपरा पर लिखा है हिंदी भाषा की समृद्धि किताबों में

१) कृषि, शिक्षा, साहित्य, संस्कृति और सूचना एवं प्रौद्योगिकी क्षेत्र में हिंदी को प्रथमक और संपर्क भाषा के रूप में अपनाता आवश्यक है। २) हिंदी के प्रचार एवं प्रसार के लिए विद्यार्थी से वेबसाइट को स्थापना कर भाषा प्रयोगिकों का प्रयोग करना चाहिए। ३) विश्वविद्यालयीन स्तर पर व्यावसायिकमूलक और कृषि, तंत्रज्ञान विषयों का प्रचलन होना चाहिए। ४) वैश्वीकरण विकसनशील देशों के लिए आवश्यक है, परंतु उनके लिए यह बड़ा अवसर भी है, अतः हिंदुस्थान के कृषकों को याद रखना चाहिए कि रासमकीय अनुदान की बात न जोहकर ३ एन आलस्य को त्यागकर प्रगति करने में विश्वास रखना चाहिए जिससे कृषक, कृषि, और पंचायत रूप में हिंदुस्थान का विकास निश्चित है। इसके लिए हिंदी भाषा एक सशक्त माध्यम साबित होगी। ५) व्यापार वृद्धि को फुट से हमें पड़ोसी राष्ट्रों पर विशेष ध्यान देकर वहाँ सरकारी व्यावसायिक केंद्रों की निर्मिति करना चाहिए। ६) विदेशों विश्वविद्यालयों में हिंदी के प्रचार-प्रसार के लिए व्यापक रूप में अभ्यासों की स्थापना करना आवश्यक है। उक्त सुझावों का फलन करने पर निश्चित रूप में वैश्वीकरण ने हिंदी भाषा एक सशक्त माध्यम प्रचार प्रसार और अभ्यासों में हिंदी दुनिया की महान भाषाओं में से एक है। भारत को समझने के लिए हिंदी का ज्ञान अनिवार्य है। हिंदी का महत्व आज इसलिए और बढ़ गया है, क्योंकि भारत आज शिक्षा, उद्योग और तकनीकी हिसाब से दुनिया का अठारवां देश है। हिंदी वर्तमान में विश्व स्तर पर छ वसति तथा संचार की भाषा बन गयी है। हिंदी ने विश्व स्तर पर अपना स्थान कायम किया है, बावजूद इसके कि कहना उचित हो होगा कि हिंदी के प्रचार और प्रसार में विज्ञान, तंत्रज्ञान, कम्प्यूटर, भाषा, साहित्य, राजनीति, कृषि, विधि आदि क्षेत्रों में संबंधित जोड़ों के विद्वानों ने लेकर आम आदमी तक का यह कर्तव्य चमत्ता है कि वे विश्व स्तर पर हिंदी में संपर्क स्थापित करें जिससे हिंदी का प्रचलन बढ़े और इससे वह विश्व की नैतिक भाषा के स्थान पर विराजमान हो सकती है।

संदर्भ :

- १) वैश्वीकरण समन्वार्, आशय और अनुभव - सो.पं.लेख
- २) श्रृंखलाओं सदी की ओर - सुमन कृष्णकांत, २००१.
- ३) वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में भाषा और साहित्य - प्रो. डॉ. सोमदेवके, जो. डॉ. देवानुज.

२०१०.

571221 25.11.15

साहित्य और उसके सामाजिक सरोकार

प्रमोद शर्मा

इक्कीसवीं सदी के कहानियों में नारी के अस्तित्व का सवाल

डॉ. शिल्पा दादाराव जिवरग

साठोत्तरी युग से पहले कहानी लेखन के क्षेत्र में नारी का अस्तित्व न के बराबर था। वास्तव में नारी समाज का आधा हिस्सा और समाज की उन्नति-अवनति का मानदंड होती है। वह साहित्य संस्कृति का महत्वपूर्ण अंग एवं उच्च मानवीय गुणों-आदर्शों का अजस्त्र स्रोत होती है। उसके बिना सृष्टि, सम्यता, संस्कृति और पुरुष सारे एकांगी तथा अधूरे हैं। तथापि, नारी को समाज, संस्कृति और पुरुष के जीवन में वह स्थान नहीं दिया जाता, जिसकी वह हकदार है। पुरुष प्रधान सनातनी समाज व्यवस्था नारी को सदैव उसके अधिकारों से वंचित रखकर उसे मात्र भोग का साधन बनाती है।

स्त्री अस्तित्व के नाम पर बहुत कुछ कहा और लिखा गया है, पर भारतीय संदर्भों में उसे देखने की कोशिश बहुत कम लोगों ने की है। समाज में कहते ही एकदम क्रांति हो जाये और तमाम औरतें अपनी मुक्ति के लिए वही करने लगे जो हमारे यहाँ कुछ खास किस्म की लेखिकाएँ कह रही हैं, यह असंभव है। उसके लिए अपने ही समाज से कुछ जीवंत पात्रों को उठाकर वर्तमान सामाजिक संदर्भों में उसका निरूपण प्रातिनिधिक रूप में करना होगा।

यूँ यह सवाल अपने आप में है कि आरक्षण की बैसाखियों कब तक ? और क्यों ? आरक्षण क्या एक वर्ग/जाति के रूप में व्यक्ति की स्थिति और स्थान के कमजोर और कमतर होने की पुष्टि नहीं करता ? जबकि स्त्री की सारी लड़ाई समानता और वजूद के लिए है। लेकिन सवाल यह भी उठ जाता है कि लगभग पौने दो सौ वर्षों की संघर्ष यात्रा के बाद अन्ततः क्या वह अपना वजूद पा सकी है ?

इक्कीसवीं शती के प्रारंभ में ही नारी के अस्तित्वों को लेकर सबसे अधिक चर्चा हो रही है। नारी की स्वतंत्रता को लेकर हम कहाँ तक पहुँचे हैं, यही प्रश्न आज महत्वपूर्ण है। एक तरफ उसे अबला एवं भोग्या मानकर चलने की प्रवृत्ति, तो दूसरी तरफ समाज के सभी क्षेत्रों में बराबर का योगदान देनेवाली स्त्री। बदलती परिस्थिति में नई संभावनाओं का लाभ उठाकर अपने पैरों पर खड़ी होती स्त्री, तो दूसरी तरफ स्वतंत्रता को स्वैराचार मानकर अधःपतन की ओर जानेवाली स्त्री। स्त्रियों की घर-गृहस्थी संभालते हुये स्पर्धात्मक युग में पुरुषों से आगे जाने की होड़, तो दूसरी तरफ स्त्री होने का नाजायज फायदा उठाने की आधुनिक स्त्री की हरकत। साहित्य के माध्यम से अज्ञान के अंधकार से निकालकर अपने व्यक्तित्व को नया रूप देने की चेष्टा, तो उसी साहित्य के माध्यम से अपने अंतरंग प्रसंगों को सबके सामने लाना। यही विरोधाभासी बातें

स्त्री संबंधित प्रश्न, आकांक्षाओं और संघर्षों को नई परिभाषाएँ देती रही है।

यह सही है कि कालखंड में बांधकर समय और साहित्य को समग्रता में नहीं समझा जा सकता, किंतु आज का समय जिन अविश्वसनीय गुणात्मक बदलावों के साथ एक नए रूप में उभरा है, वह नई सदी का आलिंगन करने को आतुर एक लंबी छलांग बन जाता है। बेशक बहुतों का आरोप है कि ये बदलाव आयातित और प्रायोजित हैं, किंतु इनके बीज पूर्ववर्ती, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परिदृश्य में पाये जा सकते हैं।

आज की महिला रचनाकार, एकाग्रचित्त होकर एक ऐसी स्त्री को गढ़ रही है, जो स्त्री-स्त्री की दुश्मन जैसे परंपरापोषित मिथों को तोड़ रही है। लवलीन की कहानी 'बहुस्यामि' भाषण होने के बावजूद एक ठोस कदम है, जो समूचे स्त्री समाज का आह्वान कर उन्हें 'एक' हो जाने का संदेश देती है। 'हमारी व्यथा, पीड़ा और दुख कमोबेश समान है। यही हमें परस्पर जोड़ता है। बहनापा-सिस्टरहुड - ही इस सबका समाधान नजर आता है मुझे। अगर हम एकजुट होकर इस परपीड़क समाज का बहिष्कार कर अपना समाज खुद बनाए, निर्णय लें और निरंतर आत्मा का संधान करें तो.... सृजन की शक्ति हममें है। हमें समान समझ वाले स्त्री-पुरुषों से समभाव से मित्रता कर अपने-अपने लिए निजी समाज बनाना चाहिए, जो इस बाहरी व्यापक समाज का विकल्प बन सके। तब शायद..... हाँ शायद।' उल्लेखनिय है कि इस आह्वान में पुरुष का निषेध नहीं है, बल्कि एक ऐसे 'पुरुष' की परिकल्पना है जो 'मर्दवादी' न होकर मनुष्यवादी है, क्योंकि वही नए समाज और स्वस्थ संबंधों का सूत्रधार बन सकता है। लेकिन पुरुष के सहयोग से कहीं ज्यादा बल है स्त्री की बदली भूमिका और पुनर्व्याख्यायित दायित्वों पर, जहाँ 'निरंतर आत्मा का संधान' करके रिश्तों की बेहतरी के विकल्प उसे ही तलाशने हैं। वह डुगडुगी अपने हाथ में रखेगी, तभी तो नचनिया भालू की भूमिका से मुक्त हो सकेगी।

आज की महिला कथाकार स्त्री की नियति और स्त्री-पुरुष संबंधों की रिक्ति को लेकर विसूरने की जड़ता से उबरकर, समाज के लिए कुछ पुरख्ता और रचनात्मक करना चाहती है। लवलीन यदि स्त्री-विमर्श को औदात्य देने के प्रयास में 'यूनिवर्सल सिस्टरहुड' की परिकल्पना करती हैं और जया जादवानी इसे आत्मपड़ताल और आत्मविस्तार के अछोर क्षितिजों में बाँध देती है, तो अंजली काजल के यहाँ वह हिम्मत का ऐसा पुंज बन जाती है कि सदियों से डरी-सहमी माँ बेटा के कार्यांतरण पर खुशी जाहिर करने के प्रयास में डर जाती है।

मंजुल भगत के यहाँ 'बानो' बनकर तमाम नाते-रिश्तों के डीने सूत्र अटककर अपनी लड़ाई खुद लड़ती है और सारा राय के यहाँ 'हरसिंगार के फूल' में बेहद अलमस्त तेवर अपना लेती है। जहाँ लड़कों की तरह विपरीत लिंगी

आकृतियों को 'धूरना' उसका प्रिय शगल है। निश्चय ही स्त्री-लेखन के जरिए जन्म लेनेवाली यह 'स्त्री' स्त्री जीवन को अभिशप्त करनेवाली कुशीतियों, विसंगतियों और संकीर्णताओं को समाप्त करेगी।

यूँ एक सवाल मन में घुमड़ता भी रह जाता है कि पुरुष के सन्दर्भ में ही क्यों साहित्य और समाज दोनों जगह स्त्री की स्थिति/ छवि पर विचार किया जाए? क्यों नहीं पल भर को स्थिति उलटते हुए स्त्री के सन्दर्भ में समाज और पुरुष की भूमिका, मानवीयता और दायित्व पर विचार किया जाता? कई बार कोण बदल देने से सारे निष्कर्ष सिरों में बदल जाते हैं। केवल भारतीय समाज ही नहीं, बल्कि यूरोपीय समाज में भी स्त्री को सहज जीवन का मुक्त आकाश उस रूप में सुलभ नहीं है। जिस रूप में पुरुष को प्राप्त है, यही कारण है कि, स्त्री उत्पीड़न के मामले अभिजात्य और विकसित कहे जानेवाले समाज में भी कम नहीं हैं।

'रंगमहल में नाची राधा' निलाक्षी सिंह की कहानी है। निलाक्षी सिंह स्त्री मुक्ति की प्रबल दावेदार है, मैत्रेयी पुष्पा, प्रभा खेतान, लवलीन और लता शर्मा की तरह—जाहिर है कि, स्त्री की मुक्ति से कौन इंकार करेगा। लेकिन यह तो तय होना ही चाहिए कि स्त्री किससे मुक्ति चाहती है। मुक्ति तो गुलामी की बंधनों से ही होनी चाहिए। पर हमारी अति उत्साही लेखिकाएँ ऐसा नहीं चाहती। वे ऐसा करके स्त्री मुक्ति के आंदोलन और स्वयं को भटकाती हैं। उनकी मुक्ति मन और शरीर की स्वतंत्रता से है। क्या स्त्री ऐसा ही चाहती है, क्या वह गुलामी और अन्याय—अत्याचार से मुक्त होकर स्वतंत्र जीना नहीं चाहती। क्या वह पुरुष के कंधे से कंधा मिलाकर निर्भय नहीं रहना चाहती? वह ऐसा ही चाहती है, उसके लिए देह मुक्ति बहुत बड़ी चीज नहीं है, स्वतंत्र और स्वायत्त रहकर वह अपनी देह की भी स्वाभिनी होगी। फिर किस लपट से साहस होगा कि उसकी इच्छा के विरुद्ध उसे भोगने का लालच पाल सके? हमारी युवा लेखिकाओं की विवशता और सीमा यह है कि वे परम्परा और यथार्थ को जाने बगैर स्त्री को मुक्त करना चाहती है।

लेखिका प्रत्यक्षा की 'फुलपूर की फुलवारियों मिसराइन' दो भिन्न स्थितियों में रह रही दो स्त्रियों की कहानी है। हमीदन और फुलवारिया मिसराइन की कहानी। कहना न होगा कि प्रत्यक्षा ने स्त्री-पक्ष को रखने के लिए दो भिन्न वर्ग और भिन्न मानसिकता की दो ऐसी स्त्रियों की कहानी की पात्र बनाया है, जो अलग होते हुये भी एक जैसी समस्या से पीड़ित हैं।

प्रत्यक्षा पूरी कहानी में असमंजस की स्थिति में हैं। उन्हें हमीदन का निर्णय भी अच्छा लगता है और उस निर्णय की परिणति से भी असंतोष है। उन्हें मिसराइन का उभारता उठता यौवन और खुलापन भी अच्छा लगता है, तो अजमेरी के साथ विवाह और विवाहेत्तर संबंधों को बताना भी अनुचित लगता है।

उन्हें पुरुष का असमर्थ और कमजोर होना भी कचोटता है, तो स्त्री की जगह पुरुष की संवेदनशीलता भी अच्छी लगती है। यह पुराने और नये द्वन्द्व है। एक और स्त्री विमर्शकारों में क्रांतिकारी बनकर नाम लिखाने की ललक है, तो दूसरी ओर अपनी परंपराओं से बंधे रहने का मोह भी। यह स्थिति सार्थक रचनाशीलता से विमुख करती है। कहानीकार को एक निर्णय तो लेना ही चाहिए और वह निर्णय निश्चित ही सामाजिक, संघर्षपूर्ण और सार्थक जीवन के पक्ष में ही जायेगा।

अनिता वर्मा की 'दश' कहानी की नायिका शैला एक छोटे से कस्बे की रहनेवाली पढ़ी-लिखी, रूपवान व गुणवती लड़की है। उसका विवाह आर्मी अफसर विवेक से होता है, कुछ दिनों बाद विवेक का व्यवहार शैला को असह्य लगने लगता है। इस प्रकार की अपमानित जिंदगी से तंग आकर शैला अपने पिता के घर आ जाती है और प्रेजिडेंट कॉलेज में नौकरी करने लगती है। अकेली बेसहारा शैला को अनेक दुष्टों का सामना करते हुये देखकर पिता उसे समझाते हैं कि वह अपने पति के पास वापस चली जाए। फिर वह पति के घर वापस चली जाती है, किंतु समाज की वासनामयी नजरों से बचने के लिए उसे अपने पति के दश को स्वीकार करना पड़ता है।

जीवन और साहित्य के बीच की दूरी स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात् हो गई है। अब साहित्यकार जीवन से सीधे साक्षात्कार करके यथावत रूप में अभिव्यक्ति दे देता है। आधुनिक नारी अपना जीवन यथार्थ के धरातल पर जीना पसंद करती है, सौंदर्य के मायाजाल में नहीं। भारत की सामाजिक व्यवस्था में आए परिवर्तन ने नारी के व्यक्तित्व को अवश्य बदल दिया है। किंतु पारिवारिक दृष्टि से आज भी नारी परिवार का केंद्रबिंदु है। इक्कीसवीं शताब्दी की दहलीज पर खड़े समय में अपनी पहचान बनाने के लिए जागरूक इन महिला कहानीकारों ने अपनी कहानियों से पाठकों का ध्यान आकृष्ट किया है, इन कहानीकारों के सामने लंबा रास्ता है। उन्होंने जो सोपान पार किया है, उसपर न रुकने की जगह है और न आराम करने का समय, इसलिए अपनी पहचान को और धवल बनाने के लिए इन्हें निरंतर श्रम करने की आवश्यकता है।

जया जादवानी की स्त्री का नकार और स्वीकार 'रेवड' के व्यक्ति का गूंगा हंकारा नहीं, अपने भीतर के उजालों का साक्षात्कार है। इसलिए उनका स्त्री-अस्तित्व मुकम्मल रूप पाने के लिए लम्बी छलांग लगाकर पूरी मनुष्यता को अपनी परिधि में ले लेता है - सिस्टरहुड नहीं, बंधुत्व के प्रसार के लिए। वे छवियों में बंद व्यक्तियों, साँचों में बंद वर्गों और स्वार्थ में बंद वक्त के आर-पार ॥ १ ॥ की नलाश में व्यग्र-बेसब्र हैं, लेकिन हर ओर पाती हैं एक सुविधामोगी

नायिका थाती रूप में अभी-अभी जिस मानवीय बोध को पाकर सम्पन्न हुई है, वह उसे सुविधा, ग्लैमर और पंगु करती गति के बीच भी गौतम बुद्ध की शिनाख्त करने का सामर्थ्य देता है।

जया का समूचा लेखन प्रश्नों और व्याकुलताओं का समुच्चय है, जिसके मूल में है मुक्ति की कामना। लेकिन उनकी 'मुक्ति' वह मुक्ति नहीं जिसके नाम पर धर्म की इंडस्ट्री फल-फूल रही है। ऐसी मुक्ति के पाखंड को वे निर्ममतापूर्वक उधेड़ने में भी नहीं चूकती। 'फिर-फिर लौटेगा', 'जो नहीं है, वह' और 'मुक्ति' कहानियों के जरिए वे कुछ तीखे सवाल उठाती हैं कि "यू किसी के छुड़ाने से संसार छूट जाता है क्या? बल्कि वह हमारे अंदर और गहरा उतरता जाता है। न हासिल कर पाने का क्षोभ और पश्चाताप हमें उससे कभी मुक्त नहीं होने देता। एक नैसर्गिक क्रिया से दूर भागने का मतलब क्या है - भय? घृणा "कि अगर मानव मानव से प्रेम नहीं करता, तो यह किस तरह संभव है कि वह यकायक ईश्वर से प्रेम करने लगे," कि क्यों गर्म की जाती हैं, बार-बार तेल की कडाहियां - उस सच को जानने के लिए, जिसके खिलाफ समूची सृष्टि खड़ी है?"

सिर्फ सवाल! जवाबहीन बीघते सवाल, जिनका होना जवाबों को पाने और नए सवालों को जागने की आस बाँधाता है। उल्लेखनीय है कि ये सवाल न शास्त्रों को संबोधित हैं, न व्यवस्थाओं को, न सत्ता को, न संहिताओं को। मानवीय व्याकुलताओं से उगे इन सवालों के जवाब अंतर्मन की उर्वर जमीन पर रोपकर ही पाए जा सकते हैं -

निष्कर्षतः गत कुछ वर्षों से युवा कथाकारों के लेखन को 'नवलेखन' कहकर जिस प्रकार महिमा मंडित किया जा रहा है, उससे जिस अनुपात में अपेक्षाएं बढ़ती हैं, उसी अनुपात में सवाल भी गहराते चले हैं। पहला यह कि कहानी का लक्ष्य क्या है? अनुकृति या सृजन? दूसरा सवाल, स्त्री और पुरुष के रूप में जिस महत्वकांक्षी पीढ़ी की छवि ये कहानियाँ प्रस्तुत करती हैं, क्या वह रूग्ण सामंती मानसिकता का अभिजात एवं लोकतांत्रिक विस्तार नहीं? सुविधाओं से अटे घरों में सब कुछ अकेले 'मकोसती' पीढ़ी की लड़ाईयाँ क्या मनुष्य की गरिमा की रक्षा कर पाएंगी? तीसरे इस लेखन में नया क्या है? यदि सिर्फ शैल्पिक चमत्कार, तो वह क्यों बार-बार नई कहानी के मेनरिज्म की याद दिलाता है? साहित्य चूंकि शब्दों द्वारा संप्रेषित नहीं होता, शब्दों और वाक्यों के बीच छूटी रिक्तियों और चुप्पियों द्वारा व्यंजित होता है, इसलिए वह रचना और रचनाकार के साथ - साथ पूरी पिढ़ी और समाज को रचते वक्त के भीतर छिपी विध्वंसकारी नकारात्मक ताकतों और उनसे जूझती सकारात्मकताओं और आस्थाओं को एक साथ रेखांकित करता है। प्रश्न यह है कि ये रिक्तियाँ और चुप्पियाँ ग्लैमरस निष्क्रियताओं और अंतर्दृष्टि से हीन दिशाओं की ओर ही संकेत क्यों कर रही हैं? इसे ही दूढ़ना होगा।

दर्भग्रंथ सूची :

इक्कीसवीं सदी का पहला दशक और हिंदी कहानी - सूरज पालीवाल.

स्त्री लेखन : स्वप्न और संकल्प - रोहिणी अग्रवाल

इक्कीसवीं शती और हिंदी साहित्य - डॉ.बी.आर.धापसे.

स्त्री अस्मिता के सवाल - डॉ.प्रभा दीक्षित.

समकालीन कहानी - नया परिप्रेक्ष्य - पुष्पपाल सिंह.

आधुनिक हिंदी साहित्य - विविध आयाम - संपादक वी.के. अब्दुल जलील.

3

सामकालीन हिंदी साहित्य में मूल्यबोध

सम्पादक : डॉ० बबन आशुबा चौरे

समकालीन हिन्दी साहित्य में मूल्यबोध

(सर्वेश्वरदयाल सक्सेना के नाटको के विशेष संदर्भ में)

डॉ. शिल्पा दादाराव जिवरग

प्रस्तावना :

यह सर्वविदित बात है कि मूल्यों का सरोकार मानव के सामाजिक जीवन से है। जो तथ्य सामाजिक जिंदगी को स्वस्थ, संयमित, संतुलित एवं मर्यादित बनाते हैं उन्हें मूल्य कहा गया है। इस संदर्भ में यह गौर करने की बात है कि, समाज ही मूल्यों की स्थापना करता है जो प्रत्येक व्यक्ति के लिए मान्य होता है, यानी हर व्यक्ति को उनका पालन करना पड़ता है ताकि सामाजिक जीवन स्वस्थ रहे।

मानव का सामाजिक जीवन तथाकथित शाश्वत मूल्य, आर्थिक मूल्य एवं नैतिक मूल्यों पर अधिष्ठित है। शाश्वत मूल्यों के संदर्भ में एकाएक यह संदेह हो जाना स्वाभाविक है कि आज शाश्वत मूल्य कहने योग्य तथ्य क्या रह गया है? उदाहरण के लिए सत्य की बात ले तो समझ में आ जाएगा कि ऐसा कोई सत्य नहीं है जिसे सार्वकालिक और सार्वभौमिक कहा जा सकता है। यानी सत्य की अवधारणा काल साहित्य और स्थान सापेक्ष बदलती रहती है।

मूल्य का अंग्रेजी पर्यायवाची शब्द 'वैल्यू' (Value) है। मूल्य की स्वरूप-व्याख्या में जाने से पहले इसके कुछ निकटवर्ती शब्दों पर विचार करना आवश्यक है। मूल्य को कभी-कभी 'मनोवृत्ति' या 'रूख' (एटीट्यूड) ही मान लिया जाता है, किंतु मूल्य, सामाजिक होते हैं, सर्वमान्य होते हैं, जबकि 'मनोवृत्ति' या 'रूख' (एटीट्यूड) मात्र वैयक्तिक ही अधिक है। 'मनोवृत्ति' में तीन मुख्य तत्व होते हैं। वह ज्ञानात्मक, प्रभावी और कियात्मक है।

हमारे समाज में मान्यता प्राप्त आर्थिक मूल्यों के बारीक विश्लेषण से पता चलेगा कि, सामाजिक वैषम्य का कारण यही आर्थिक मूल्य है। हमारी सामाजिक व्यवस्था पूँजीवादी है, इसलिए निजी संपत्ति को अतिरिक्त महत्व दिया जाता है, उसे पवित्र समझा जाता है। जिसके पास सत्ता है यानी जिसके हाथों में अधिकार है, आर्थिक मूल्य उसी के पक्ष में अनंतकाल से बालते आ रहे हैं जिसके

पास लाठी है, वही बैस का हकदार भी रहा है।

समाज के विभिन्न क्षेत्रों में मूल्यों का जो परिवर्तन हुआ है, आधुनिक नाटक उसका बहुत सुक्ष्मता और विस्तार से चित्रण करता है। कोई ही ऐसी आधुनिक जीवन स्थिति छुटी होगी, जिस पर कोई नाटक न लिखा गया हो। आधुनिक हिंदी नाटक बदली हुई जीवन-स्थितियों का विश्वस्त प्रमाण और अपने समय की साक्षी बन गई है। आधुनिक नाटक में नवीन जीवन मूल्यों की स्थापना की भी कोशिश मिलती है।

सर्वेश्वरदयाल सक्सेना द्वारा लिखित 'बकरी' (1974), 'लड़ाई' (1974) तथा 'अब गरीबी हटाओ' में निम्न वर्ग की शोषित मनःस्थिती तथा दयनीय दशा का चित्रण है। विदेशी दासता से मुक्ति भारत की जनता के लिए अपने नेताओं द्वारा छल जाने की शुरुआत थी। उनके सारे नाटकों में इस राजनितिक सच्चाई की पुष्टि मिलती है। सर्वेश्वरदयाल सक्सेना कृत 'बकरी' समकालीन व्यवस्था विरोध का नाटक है। नाटककार के शब्दों में, "यह नाटक हमारी स्वाधीनता की तलछट का चित्र है। यह तलछट जो समय बीतने के साथ गहरी होती गई है।" गांधीजी के सिद्धांतों के गांधीवादी नेता किस प्रकार विकृत कर स्वार्थ साधन के लिए प्रयुक्त करते हैं, इसके प्रति नाटक जागरूक जनवादी चेतना को पुरी तरह झकझोरता है। समाज के इन नेताओं के सामने केवल अपना स्वार्थ ही प्रमुख रहता है। जनता की गरीबी, अन्याय और शोषण से मुक्ति के लिए उनके पास कोई उपाय नहीं दिखाई देता। फलतः जनता शोषित एवं पद दलित होने के लिए बाध्य होती है। जनता उसका विरोध भी नहीं कर सकती।

समय एक निरपेक्ष स्थिति है। यह न सहृदयी होती है न निर्ममा यह एक परिवर्तनशील प्रक्रिया है और उस क्रम में जो भी स्थितियाँ उपस्थित होती हैं वे या तो हमारे अनुकूल होती हैं या प्रतिकूल। देश में आम आदमी के प्रति सत्ता, शासन और प्रशासन की नीतियाँ प्रतिकूल साबित हो जाने के कारण समग्र देश में विषमता, विद्रूपता, विरोधाभास, भय, आतंक, अस्थिरता, असुरक्षितता का साम्राज्य निर्माण हुआ है।

सर्वेश्वर का 'लड़ाई' नाटक उन समसामयिक परिस्थितियों में अनेकों प्रश्न करनेवाला नाटक है। जो 'बकरी' से मिलता जुलता है। स्वतंत्रता के बाद सारी शक्तियों का विघटन हुआ है। शक्ति बिखर रही है, टूट रही है। सामाजिक-राजनीतिक वातावरण, संस्थाएँ और अनेक दल आज इस लड़ाई की ताकत को लड़नेवालों को कमजोर कर रहे हैं और उनके संकल्प को छिन्न-भिन्न कर रहे हैं। नाटक एक प्रासंगिक सवाल उठाता है कि झूठ के इस विराट मैदान में सत्य का व्रत लेने का हौसला दिखाने का अर्थ अनिवार्यतः एक हारी हुई लड़ाई लड़ना

ही क्यों है? नाटक का नायक सत्यव्रत समाज में व्याप्त अन्याय के विरुद्ध लड़ता है किंतु पुलिस द्वारा गिरफ्तार कर उसी थाने भेज दिया जाता है। पूरे नाटक में सत्यव्रत आज की सामाजिक स्थिति से जुझता है, लेकिन सफल नहीं हो पाता। आज आम आदमी का जीना और मरना दोनों चुनौतियाँ बन गई हैं। इन्हीं चुनौतियों और विषमताओं की अभिव्यक्ति का दर्तावेज सर्वेश्वर का नाटक साहित्य रहा है।

भारतीय समाज के संदर्भ में धर्म निरपेक्षता, छुआछुत तथा क्षेत्रीयता और वर्ग-भावनाओं का निषेध आज आधुनिकता की माँग है किंतु जड़ परंपराओं से ग्रस्त समाज इन सब मूल्यों को सहज ही स्वीकार करने को तैयार नहीं। यह आधुनिक दृष्टि का पुरातन दृष्टि से टकराव है, किंतु जैसे-जैसे आधुनिकता का प्रसार व्यापक होता जाता है वैसे-वैसे ही नूतन मूल्य व्यापक रूप से ग्राह्य होते चले जाते हैं। इस प्रकार जिस मात्रा में आधुनिक का संरक्षण होगा, उसी अनुपात में मूल्यों का परिवर्तन घटित होता जाता है।

'अब गरीबी हटाओ' नाटक का शीर्षक व्यापक मानवीय नियति से जुड़ा हुआ है। यह नाटक व्यवस्था विरोध का नाटक नहीं है बल्कि इसमें जनसामान्य की भावनाओं का पोषण ही प्रमुख है। आज जनता को सुरक्षा के नाम पर यातना अधिक मिल रही है यह सुरक्षा एक चट्टान के रूप में जनता के विकास के समस्त मार्गों को अवरुद्ध कर चुकी है। इंकलाब के नारे, वर्ग साम्य की बातों से जनता को बहलाने का प्रयत्न इन सभी को सत्ता द्वारा अपनाया जाता है किंतु ये प्रायः निरर्थक ही सिद्ध होते हैं।

तत्कालीन समाज में प्रचलित सर्वेश्वर के नाटकों में आर्थिक एवं नैतिक मूल्यों का सिर्फ़ हुबहू चित्रण ही नहीं किया है बल्कि आर्थिक मूल्यों की विडंबनाओं के खिलाफ़ अपनी आवाज बुलंद भी की है। उनको जबर्दस्ती से थोपने की कोशिश सत्ता की तरफ़ से होती है तो आम आदमी की जिंदगी कितनी दूमर हो जाती है, यानी समाज के मान्यता प्राप्त आर्थिक मूल्यों के निपटाने से कैसी दुविधाएँ और परेशानियाँ मामूली आदमी को झेलनी पड़ती है, इन सबका चित्रण इन नाटकों में हुआ है। इतना ही नहीं इन आर्थिक मूल्यों का कैसा बुरा प्रभाव नैतिक मूल्यों पर पड़ता है यानी अर्थभाव किस हद तक समाज में प्रचलित नैतिक मूल्यों को विघटित कर देता है इनकी ओर भी ये नाटक तर्जनी उठाती हैं। सचमुच इन नाटकों की अंतर्वस्तु में अंतर्निहित या विन्यासित मूल अवधारणा मेरी समझ में यही है—स्वस्थ एवं नैतिक मानवीय जिंदगी के लिए अर्थ के मजबूत अधिष्ठान की सख्त जरूरत है।

अंतः निष्कर्ष रूप में कहा जा सकता है कि, उन्नीसवीं शताब्दी के अंत तथा

बीसवीं शताब्दी पूर्व विकसित नाटक विधा का दायित्व समाज के निर्माण, निर्धारण तथा संतुलन में अनन्यसाधारण रहा है। यह विधा संसार को स्वयं अपने आपकी भीमांसा करने तथा समझने के लिए प्रेरित करती है, उसका समझना एक बौद्धिक जीव के रूप में न होकर मूल्यों के अनुभव तथा एक संपूर्ण पदार्थ के रूप में है। यही समझाने का कार्य नाटक विधा करती आयी है और आगे भी करती रहेगी।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. आधुनिक हिन्दी साहित्य-विविध आयाम - सं. वी. के. अब्दुल जलील
2. इक्कसवीं सदी और हिन्दी साहित्य - सं. डॉ. बी. आर. घापसे
3. अन्तिम दो दशकों का हिन्दी साहित्य - सं. मीरा गौतम
4. नाटककार सर्वेश्वर - धीरेन्द्र शुक्ल
5. स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी नाटक : समस्याएँ और समाधान - दिनेशचंद्र वर्मा

हिन्दी विभाग प्रमुख
पंडित जवाहरलाल नेहरू
महाविद्यालय, शिवाजीनगर, औरंगाबाद.

पेण एज्युकेशन सोसायटी संचालित,

भाऊसाहेब नेने महाविद्यालय, पेण-रायगड

एवं

महाराष्ट्र राज्य हिंदी साहित्य अकादमी, मुंबई के सहयोग से आयोजित

महाराष्ट्र हिंदी परिषद का २२ वाँ अधिवेशन एवं द्वि-दिवसीय राष्ट्रीय संगोष्ठी

दिनांक १२ एवं १३ दिसंबर २०१४

१९८० के बाद के हिंदी साहित्य में ग्राम जीवन के विविध आयाम

प्रधान संपादक - डॉ. मधुकर खराटे | संपादक - प्रा. देविदास क. बामणे

“१९८० के बाद के हिंदी साहित्य में ग्राम जीवन के विविध आयाम”

डॉ. शिल्पा दादाराव जिवरग

डॉ. इ.भा. पाठक महिला कला महाविद्यालय,
औरंगाबाद

डॉ. रमा राहुल दूधमांडे

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय,
औरंगाबाद

बीसवीं शताब्दी के उत्तरार्ध में यद्यपि हिन्दी कहानी ने विकास के अनेक नूतन और समृद्ध आयाम विकसित किए, किंतु हमें यह मानने संकोच नहीं होना चाहिए कि इस समयावधि में हमें प्रेमचंद की प्रतिभा का ग्रामीण जीवन का समर्थ कलाकार नहीं मिला। आधुनिक कहानी अपना समस्त संभावनाओं के बावजूद चित्रण की वह प्रामाणिकता और सार्वभौम लोकप्रियता प्राप्त नहीं कर सकी, जो प्रेमचंद की कहानियों का प्राप्त हुई। इस समय का ग्रामीण कथालेखन प्रेमचंद की कहानियों के समान अपने समय के समग्र समाज का जीवन और प्रामाणिक दस्तावेज नहीं बन सका। सन 50 के बाद के समय की कहानी अर्थात् नई कहानी और उसकी परवर्ती कहानी की संवेदना मुख्यतः नगर या महानगर केंद्रित हो गई। जो कहानीकार ग्रामीण जीवन-परिवेश छोड़कर नगर या महानगर में आ बसे वं, उनकी कहानियों में गांव छोड़ने का दर्द या गांवों के परिवेश और जीवन - मूल्य छूट जाने की व्यथा बड़ी गहराई से चित्रित हुई है। ग्रामीण कथालेखन में समस्त अभावों के बावजूद निज कथाकारों ने ग्रामीण जीवन - परिवेश के चित्रण में अपनी निश्चित पहचान कायम की उनमें शेखर जोशी, बल्लभ डोभाल, शिवानी जैसे कुछ कथाकारों को विशेषतः पहाड़ के ग्राम्य जीवन परिवेश से साक्षात्कार कराने का श्रेय दिया जा सकता है। ग्राम्य परिवेश के इन कथाकारों में कुछ की कहानियाँ ने अपना आकर्षण विशेष मतवाद आदि से प्रभावित होकर खोया, जैसे भैरवप्रसाद गुप्त आदि ने, तो कुछ कहानीकारों ने ग्रामीण समस्याओं का फामूलाबद्ध आलेखन कर अपनी कहानियों की शक्ति को समाप्त कर लिया। फिर भी ग्रामीण जीवन परिवेश का यथार्थ अनेक कहानीकारों द्वारा बड़ा कुशलता से अभिव्यंजित हुआ है। यहाँ ऐसे ही कहानीकारों और कहानियों पर संक्षिप्ततः विचार करना समीचीन होगा।

कमलेश्वर की कई कहानियों में वह नायक है, जो गांव का जीवन-परिवेश और मूल्य छूट जाने पर शहर या महानगर में आकर उसके लिए तड़फड़ाता है। मार्कण्डेय की कहानियाँ ग्रामीण परिवेश को लेकर लिखी गई हैं, किंतु वे अपनी कोई विशेष पहचान स्थापित नहीं कर पाई। विवेकीराय की कहानियाँ ग्रामीण जीवन के कुछ पक्षों को उजागर कर भी विशेष महत्वपूर्ण नहीं बन पाई। वस्तुतः उनको कहानियाँ कम और रिपोर्टाज लिखने में अधिक सफलता मिली है।

गिल्ने दौर के अंतर्गत भीमसेन त्यागी, रामदरश मिश्र, गोविंद मिश्र, चंद्रकाश पांडेय, प्रभु जोशी, मणि मधुकर, मधुकर सिंह, असगर वसाहत, मिथिलेश्वर, जगवीर सिंह वर्मा आदि कहानीकारों में पश्चिमी उत्तर प्रदेश, विशेषतः कौशी-क्षेत्र का जन-जीवन अत्यंत प्रामाणिकता से चित्रित हुआ है। इनकी कहानियों के पात्र उस जीवन से अत्यंत प्रामाणिकता से चित्रित हुआ है। इनकी कहानियों के पात्र उस जीवन से अत्यंत प्रामाणिक पहचान स्थापित कराते हैं। इन कहानियों में पात्रों की भाषा ही नहीं अपितु मनःप्रवृत्तियाँ उसी प्रकार की विश्वसनीयता लिए हुए हैं।

कुछ कहानियों में गांव की गरीबी का पारंपारिक रूप में चित्रण भर नहीं किया गया है अपितु उस परिवेश से साक्षात् कराया गया है, जिसकी एक पीढ़ी तो गांव में रहकर दिन-ब-दिन गरीब से गरीब होती जा रही है। किंतु शहर में शिक्षा प्राप्त करने गया लड़का कोई अभाव नहीं पाता और फिर वह शहरी जीवन की अपनी आशा-आकांक्षाओं और अपने ग्रामीण परिवार की आर्थिक तंगदस्तियों के बीच त्रिशंकु बनकर जीता है। चंद्रप्रकाश पांडेय की 'निरुपायताओं का बोध' एक ऐसी ही सशक्त कथा है, जिसमें ग्रामीण जीवन का

कृषि पक्ष बड़ी प्रामाणिकता से चित्रित हुआ है। इस कहानी का नायक, गवई-गांव का लड़का शहर जाकर पहले शिक्षा प्राप्त करता है, फिर शहर में नौकरी मिलने पर विवाह हो जाने पर वहीं का अपनी घर-गृहस्थी का ही हो रहता है। बारबार उसे गांव के परिवार की आर्थिक विवशताएं और उनसे उत्पन्न समस्याएं सालती हैं, किंतु वह सब एकाध रात के लिए ही जब वह गांव आता है। गांव में गरीबी से संघर्ष करते बूढ़े बाप अपने बच्चे को अपनी गरीबी की छाया से भरसक बचाते हैं। वे उसे यही कहकर सांत्वना दे देते हैं, 'देहात में तो यह सब लगा ही रहता है।' अपने माता-पिता के कष्टों को दूर करने में अक्षम कथानायक अपने को अंदर ही अंदर कहीं से बहुत रीता झुंझूस करने लगता है। इस प्रकार यह कहानी आज के गांव की एक बहुत सही तस्वीर पेश करती है, जिसमें किसान या गांववासी लघु आर्थिक निरुपायताओं के बोझ में दबा हुआ भी अपनी भावी पौढ़ी को शहर में भेजकर उसके लिए सुख जुटाने के लिए कृत प्रयत्न है।

मधुकर सिंह, माण मधुकर, असगर वजाहत, आलम शाह खान, मिथिलेश्वर, जगवीर सिंह वर्मा आदि की कहानियों में स्वतंत्रता के बाद के गांव-समाज का परिवर्तित परिवेश पुणतः आधुनिक समस्याओं के परिप्रेक्ष्य में देखा गया है, राजनीति में गांव का महत्व घट जाने से वहां भी चुनाव आदि का महत्व बढ़ा है। इन कथाकारों ने गांव के आदमी की कल्पना की तस्वीर को भंगित कर, उसको सही तस्वीर प्रस्तुत की है। 'बूध्द' में मधुकर सिंह ग्रामवासियों के लिए अपने कथा-पात्र से कहलाते हैं, "ये लोग चालाक कितने हैं। मौका मिला तो बेचकर खा जाए। गांव का आदमी इतना धूर्त पहले कभी नहीं था।" इसलिए कभी-कभी लगने लगता है कि गांवों की दृष्टिहीन आजादी मिली है, जो उनके 'श्रेष्ठ' को समाज कर नित्य प्रति उनको प्रत्येक दृष्टि से पतन की ओर ले जा रही है। असगर वजाहत को 'खुमबू' तथा आलमशाह खान को 'एक और सीता' भी ग्राम्य जीवन की अच्छी कहानियाँ हैं।

ग्राम्य जीवन पर मिथिलेश्वर और जगवीर सिंह वर्मा हाल ही में उभरे हुए नाम हैं, किंतु इन्होंने अल्प समय में ही ग्रामीण कथा-लेखन में अपना सुनिश्चित स्थान बना लिया है। मिथिलेश्वर के 'बाघूजी' और 'दूसरा महाभारत' संग्रह की कहानियाँ ग्राम्य जीवन की वर्तमान स्थितियों का जीवंत और प्रामाणिक दस्तावेज हैं। 'उग्रकंद' में निरपराधी व्यक्तियों को फंसाने की पुलिस की जालसाजी, एक गांधे सन्त आदमी को जब पुलिस निरंतर कैदों में फंसाती रहती है तो वह बारबार एक ही गलती को दोहराने की विवशता में जीता है, उसका घर पुलिस द्वारा 'खाली' कर दिया जाता है, आदि स्थितियों को बहुत प्रामाणिकता से बताया गया है। 'बीजारोपण' में अकाल की स्थितियाँ चित्रित हुई हैं।

आज गांव में भाई-भाई के बीच जो समस्याएं आर्थिक मसलों को लेकर आ खड़ी हैं और परिवार किस प्रकार आपसी फूट के शिकार हो रहे हैं, किसप्रकार गांव की जनता थाने, कचहरी और विभिन्न प्रकार की गुटबंदियों में पड़ी हुई है, इसका सशक्त चित्रण 'दूसरा महाभारत' जैसी कहानियों में मिथिलेश्वर ने किया है। वस्तुतः उनकी कहानियाँ गांवों के परिवर्तित परिवेश और जीवन-पद्धति से गहरी पहचान स्थापित करती हैं। जगवीर सिंह वर्मा ने अपेक्षाकृत कम लिखा, किंतु उनकी कहानियाँ ग्राम-जीवन के संबंधों को बड़ी बारीकी से जीती हैं।

इसप्रकार ग्रामीण जीवन-परिवेश के कुछ सशक्त चित्र आधुनिक हिन्दी कहानीकारों ने प्रस्तुत किए हैं।

संदर्भग्रंथ सूची :

1. समकालीन कहानी नया परिप्रेक्ष्य - पुष्पपाल सिंह.
2. संस्कृति की उत्तरकथा - शंभुनाथ.
3. कहानी - नयी कहानी - नामवर सिंह.
4. नई कहानी की भूमिका - कमलेश्वर.
5. साहित्य और आधुनिक युगबोध - देवेन्द्र इस्सर.

१९८० के बाद के हिन्दी साहित्य में ग्रामजीवन के विविध आयाम / १८८

HEMINIST STUDY: TEXTS, CONTEXTS & PRACTICES

EDITOR: NAGNATH TOTAWAD

EcoFeminism

Mrs. Ghoble Karuna B.
Associate Professor & Head,
Pundit Jawaharlal Nehru college, Aurangabad.

***Abstract:** Ecofeminism describes movements and philosophies that link feminism with ecology. The term was introduced by Francoise d' Eaubonne in her book *Le Feminisme Ou la Mort* published in 1974 some theorist name it as a third wave of feminism while other place it in the general category of deep ecology. Ecofeminism connects the exploitation and domination of women with that of environment and argues that there is a historical connection between women and nature. Ecofeminist believe that this connection is illustrated through the traditionally "female" values of reciprocity, nurturing, and co operation, which are present both among women and in nature.*

***Keywords:** Ecofeminism, subordination, oppression, multifaceted etc.*

Ecofeminism asserts that all forms of oppression are connected and that structure of oppression must be addressed in their totality. Oppression of the natural world and of women by patriarchal power structures must be examined together or neither can be confronted fully. These socially constructed oppressions formed of the power dynamics of patriarchal systems. Ruether states: "Women must see that there can be no liberation for there and no solution to the ecological crisis writhing a society whose fundamental model of relationships continues to be one of domination. They must unite the demands of the women's movement with those of the ecological movement to envision a radical reshaping of the basic socio economic relations and the underlying values of the society.

Ecofeminism is multifaceted and multilpeated challenging structures rather than individual. By confronting system of patriarchy, ecofeminism broadens the scope of the cultural critique and incorporates seemingly disparate but according to ecofeminism radically connected elements combining feminist and deep ecological perspectives in and of themselves extremely varied ways of thinking about reality. Karen Warren assrts "What makes ecofeminism distinct is its insistence that nonhuman nature and naturism i.e. the injustice domination of nature are feminist issues. Ecofeminist philosophy extends familiar feminist critiques of socialism of domination to nature. Ecofeminism is constructive worldview replaces hierachical dualism with diversity and relationship, modeled on both biodiversity and the feminist emphasis on the strength of difference.

Ecofeminist activism grew during the 1980's and 1990's among women from the anti nuclear, environmental, and lesbian feminist movements. The first conference held in 1980 at Amherst was "Women and life on Earth : Ecofenmenism in the Eighties had in inspired the growth of ecofeminist

organization and actions. The politics behind these ecofeminist organization, conferences and action were based on an assessment of critical links that were taught to exist between militarism, sexism, classism, racism, and environmental destruction.

Although a range of woman/nature inter connections are being explored within ecofeminist thought and action, three connection seem central to ecofeminist theory – the empirical, the conceptual and symbolic and the epistemological. Environmental problems generally disproportionately affect women. The increased burdens women face result not from environmental deterioration but from a sexual division of labour found in most societies that considers family sustenance to be women's work. It is increasingly difficult for women in such societies to provide food, fuel or water.

A second claim is that women and nature are connected conceptually and symbolically. The conceptual structures identify women with femininity, the body, earth, sexuality and flesh, and men with masculinity, spirit, mind and power. This implies that men have innate power over both women and nature. The ecofeminist epistemological claims follows from the connections noted between women and nature. The fact that women are most adversely affected by environmental problems makes them better qualified as experts on such conditions and that is women have more knowledge about earth systems than men. This means that these women are in a privileged position to aid in creating new practical and intellectual ecological paradigms.

This kind of understanding is advocated by Indian ecofeminist, Vandana Shiva that various responses to women and nature link exist. Although it is a historical and cross cultural connections some claim the link should be deconstructed and contested. It has not served women or the earth. Others say it should be celebrated and honoured still others considered it to be a part of the past rather than present history. It was alleged that goddess centered cultures that valued women and nature predated the patriarchal and militaristic system that overthrew them. As patriarchal gods replaced earth goddess, both woman and nature predated were degraded. According to these reconstructions male domination and hierarchy became the religious symbols and social norms. Therefore women are more friendly to nature than the religious traditions. The domination of women and nature are linked in various ways i.e. historically, materially culturally.

As increasing number of women are taking over and expanding their involvement in agricultural tasks but this has not changed the gender division of labour with regard to reproductive work. Even though women are largely responsible for the actual agricultural work performed, men generally own the land therefore women labour upon the land. Exploitation of women's labour as well as the abuse of natural environment are connected as they are both marginalized within the economy. Both the environment and women have been viewed as exploitable resources that are significantly undervalued. As women weave life like earth women have a unique unity or special connectedness to the earth.

Reference :-

- 1) Rosemary Radford Ruether, *New Woman New Earth : Sexist Ideologies and Human Liberation* (New York : Seabury press 1975)
- 2) Karen Warren, ed, *Ecological Feminist Philosophies* (Bloomington, Ind : University of Indian Press, 1996)
- 3) Judith Plant, ed *Healing the wounds : The promise of Ecofeminism* (Philadephila, Pa : New Society Publisher 1989)
- 4) Vandana Shiva, *Staying Alive : Women, Ecology, and Development* (London : Zed Books 1989)
- 5) Francoise d' Evabonne, "Le Feminisme ou la Mort" In *New French Feminisms ; An Anthology*, eds. Elaine Marks and Isabelle de Courtivron (Amherst, Mass : University of Massachusetts Press 1980)

ISBN 978-93-82504-31-3

Women Empowerment Issues and Challenges

Editors

Dr. Narsing Bhanudas Deshmukh
Head, Dept. of Economics,
JSPM's Mahila Kala Mahavidyalaya,
Aurangabad (M.S.)

Dr. Pallavi Suresh Bhavsar
Assistant Professor, Dept. of Economics
JSPM's Mahila Kala Mahavidyalaya,
Aurangabad (M.S.)

महिला सक्षमीकरण : समस्या आणि आव्हाने

महिला सबलीकरणासाठी सरकारच्या योजना

शेख मरीयम वजीर महेमुद

165

महिलांच्या आर्थिक समस्या आणि उपाय

खोपे दिलीपकुमार रामभाऊ

169

ग्रामीण महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण

कांबळे कृष्णा शिवाजी

174

महिला सबलीकरण आणि शासनाच्या योजना

बबन गोविंद राठोड

179

महिला सक्षमीकरणामध्ये केंद्र व राज्य शासनाच्या योजनेचे योगदान

डॉ. मुरलीधर कुडलीक इंगोले

प्रा. डॉ. वैशाली धनराज पाटील

183

महिला सबलीकरण आणि सरकारी योजना

प्रा.डॉ.ठाकूर भागवत पांडुरंग

192

पंचायतराज व्यवस्था व महिला आरक्षण

प्रा.डॉ. रामनाथ बाबुराव सांगुळे

197

प्रा.डॉ.रामेश्वर कोंडीबा काळे

खाजगी क्षेत्रातील कंपन्यांत स्त्रियांची प्रशासकीय भूमिका

प्रा. ज्योती एल. अधान

202

महिला सक्षमीकरणात महाराष्ट्र शासनाची भूमिका

डॉ. लक्ष्मणसिंग हिलालसिंग साळोक

209

महिलांचो आर्थिक सक्षमीकरण : काळाचो गरज

प्रा. डॉ. शिवाजी नामदेव झांझुरण

216

महाराष्ट्रातील महिला सक्षमीकरण योजना व त्यांची फलश्रुती

प्रा. खड्डे अरुण द्यांगदेव

224

महिला सक्षमीकरण : समस्या आणि आव्हाने

खाजगी क्षेत्रातील कंपन्यांत स्त्रियांची प्रशासकीय भूमिका

प्रा. ज्योती एल. अहिर

प्रस्तावना :

भारताची संस्कृती ही जगातील सर्वात प्राचीन संस्कृती आहे. इथली मूल्ये, कुटुंबव्यवस्था, स्त्रीला प्राचीन काळापासून मिळणारा मानसन्मान हा भौतिकदृष्ट्या पुढारलेल्या पश्चिमात्य जगाच्या कुतुहला कायमच विषय ठरलेला आहे. गार्गी, मैत्रेयी यांसारख्या प्राचीन काळातील विदुषींपासून ते अलीकडच्या काळातील राणी लक्ष्मीबाई, डॉ. आनंदीबेन जोशी, सावित्रीबाई फुले, इंदिरा गांधी अशा वेगवेगळ्या क्षेत्रातील महिला आपल्या कर्तृत्वाची चुणूक जगाला दाखवून दिली आहे. असे असले तरी समाजसुधारणांच्या क्षेत्रात देशात अग्रेसर असलेल्या आपल्या देशात पुरुष प्रमाणाचा समतोल ढासाळत जावा ही खरोखरच चिंतेची बाब आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार देशातील १००० पुरुषांमागे ९२५ स्त्रिया आहेत. महाराष्ट्रात हे प्रमाण फक्त ९२५ आहे. आज महिला प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने काम करताना दिसतात. भारतात पितृसत्ताक पद्धती असून शिक्षणाचे प्रमाण वाढूनही महिलांच्या हात किती स्वातंत्र्य आहे, त्यांना किती निर्णय घेता येतात हा संशोधनाचा विषय आहे.

आजही समाजात स्त्रीला लक्ष्मी संबोधले जाते. छ. शिवाजी महाराज, जिजाऊ, महात्मा फुले, क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले, शा. महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा वारसा आपल्याला लाभला आहे, तरीही समाजात स्त्रियांवर होणारे शारीरिक, मानसिक अत्याचार कमी झालेले दिसून येत नाहीत. महिलांचे सामाजिक, आर्थिक सक्षमीकरण झाले का? याचे चिंतन करणे आवश्यक आहे. "भारत चीन आणि इस्लामिक देश यांच्याकडे प्रचंड सुबत्ता असूनही व्यापारी औद्योगिक क्रांती आणि भांडवलशाही प्रथम का सुरू झाली नाही?"

प्रश्न 'अर्धात' या संशाल (पृ. क्र. १५४) अच्युत गोडबोले यांना पडला तो अगदी रास्त आहे. तसेच प्राचीन काळापासून स्त्रीला देवता म्हणून देव्हान्यात पूजन करणारा भारतीय माणूस आर्थिक क्षेत्रात स्त्रियांना समानतेचा दर्जा का देऊ शकला नाही हाही प्रश्नच आहे. स्त्रियांचे हक्क आणि अधिकार भारतीय संस्कृतीने हिरावून घेतले; परंतु त्यांची वर्तुळी मात्र त्यांना सांगायला ही संस्कृती विसरली नाही. महात्मा ज्योतिबा फुले व सावित्रीबाई फुले या दाम्पत्याच्या कर्तृत्वाने आणि कार्याने स्त्रियांना या बंदिवासातून मुक्त करायला सुरुवात झाली. परंतु स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ६५ वर्षे उलटूनही स्त्री-पुरुष समानता या देशात आलेली नाही हे त्रिकालबाधीत सत्य.

स्त्रीच्या हक्क आणि अधिकारासाठी स्त्रियांनी संघटित होऊन कार्य केले पाहिजे, एकत्रित आवाज उठवला पाहिजे, या जाणिवेनेच मार्गरेट कझिन्स यांच्या पुस्तकाराने 'अखिल भारतीय स्त्री-शिक्षण परिषद' पुण्यात १९२७ साली भरली. १९३० ते १९५० या संक्रमण काळात स्त्री मनात निर्माण होणाऱ्या ऊर्जेला योग्य दिशेने वळविण्याचे कार्य 'महिला मंडळे' आणि 'महिला परिषदा' यांनी घेऊन घेतले. १९३५ च्या महिला परिषदेत 'हुंडा' प्रथेविरोधातील महत्त्वाचा ठराव स्त्रियांनी मांडून तो संमतही करवून घेतला. स्त्रियांच्या कायदेविषयक तरतुदीच्या मर्यादा, संलती नियमनाची आवश्यकता, राजकीय घडामोडी, स्त्रियांनीच पुढे येऊन कार्य करण्याची आवश्यकता यासारखे विषय परिषदेत चर्चित जात. स्त्रियांचे हक्क आणि अधिकार यासारखे महत्त्वाचे ठराव स्त्रियांनी परिषदांमधून मांडले. स्त्रियांनी नियमित मंडळात यावे म्हणून सुरुवातीला हळदीकुंकू, करमणुकीचे कार्यक्रम पेंट, हळूहळू व्याख्याने, शिवणकाम, भरतनाम, कलाकुसरीच्या वस्तू बनविण्याचे प्रशिक्षण वर्ग सुरू झाले. परिणामी स्वावलंबी होऊन पैसे कमविण्याचा मार्ग स्त्रियांना उमगला. यालून उद्योगमंदिराची कल्पना पुढे आली. चित्री केंद्रे सुरू झाली. हळूहळू स्त्रिया प्रत्येक क्षेत्रात चमकू लागल्या. नवीन जागृतीस स्त्रिया सक्षमतेने सामोऱ्या गेल्या. कारण त्यासाठी आवश्यक असणारी त्यांच्या मनाची तयारी स्वातंत्र्यपूर्व काळात झाली होती. आणि १९७५ साल हे संध्य जगभर एका नव्या क्रांतीचे वातावरण

महिला सक्षमीकरण : समस्या आणि आव्हाने

20

निर्माण करवून गेले. स्त्रियांचे प्रश्न विश्वव्यापी आहेत हे लक्षात आल्यावर संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९७५ हे महिला वर्ष आणि ८ मार्च हा महिला दिवस म्हणून घोषित केला.

आज प्रत्येक क्षेत्रात बँकिंग, कायदा क्षेत्र, माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्र, वैद्यकीय क्षेत्र, प्रशासन, शिक्षण, राजकीय क्षेत्रात विविध पातळ्यांवर आपले कार्य बजावताना स्त्रिया दिसत आहेत. तरीही कार्पोरेट क्षेत्रातील कंपन्यांच्या संचालक मंडळावर पुरेशा प्रमाणात महिला नसणे हा एकंदर जगासाठी चर्चेचा विषय ठरला आहे. आज 'सेबी'ने मोठ्या कंपन्यांमध्ये एका तरी स्त्री संचालिकेची नेमणूक अनिवार्य केली आहे; परंतु यापूर्वीही अनेक कंपन्यांवर संचालकपदी असणाऱ्या अनेक जणींनी आपली निवड सार्थ ठरविली आहे. बहुधा १९२३ साली संचालक म्हणून नेमणूक झालेल्या पहिल्या भारतीय स्त्री म्हणून सुमती मोरारजी या 'सिंदिया स्टीम अँड नेव्हिगेशन' या कंपनीच्या संचालक होत्या. नव्वद पासून विविध पदांवर स्त्रिया कार्य करू लागल्या. त्यात तर्जनी वकील या 'एक्झीम बँके'च्या पहिल्या महिला अध्यक्ष होत्या. सेवानिवृत्तीनंतर अनेक कंपन्यांच्या संचालक मंडळाची जबाबदारी त्यांनी पार पाडली. तसेच राष्ट्रीयीकृत बँकेच्या पहिल्या महिला अध्यक्ष रंजना कुमार यांनी 'कॅनरा बँके'च्या अध्यक्षपदाची धुरा सक्षमपणे पेलली. तर अरुंधती भट्टाचार्य या देशातील सर्वात मोठ्या बँकेच्या अध्यक्ष म्हणून सर्वपरिचित आहेत. त्याचप्रमाणे शिखा शर्मा, चंदा कोचर, विजयालक्ष्मी अय्यर या भारतीय अधिकोष (बँकिंग) क्षेत्रातील महत्त्वाच्या संचालिका होत. लीला पुनावाला यांचे 'अल्फा लाव्होले पॅक' संबंधाने नाव जगासमोर आले आहे. १९६२ साली लीला संचालक मंडळावर सिमॉन टाटा यांची निवड झाली. तदनंतर सारंगदास खोसले बाजारपेठेतील 'रसना', 'कॅडबरी', 'कोका-कोला', 'बिस्किट' यासारखे ब्रँड यशस्वी करण्यात विनिता बाली यांनी वापरलेले त्यांचे कौशल्य परिणामकारक ठरले. त्या १९८५ मध्ये 'थरमॅक्स' कंपनीत दाखल झाल्या. भारतीय उद्योग क्षेत्रात, बँकिंग क्षेत्रात अनेक पदांवर स्त्री नेतृत्व यामुळे ठळकपणे दिसू लागले. आपल्या कामात त्यांनी त्या कंपनीला महत्त्व प्राप्त करून दिले आणि आपली

महिला सक्षमीकरण : स

ठरविली. यामुळे 'सेबी'ने असणे सक्तीचे केले. यातून जाणार आहे. कंपनीच्या कमीत कमी एक तरी स्त्री निर्णय घेण्यात आला. का असून 'सेबी'ने तसे आदेश कॅटॅलिस्ट या स्त्री-हि सर्वेक्षणानुसार नॉर्वे, फिनलंड मंडळावर महिलांचे प्रमाण एवढे आहे. तर त्यापैकी स भारतामध्ये आहे. स्वीडन, संचालक मंडळावरील विष कितीतरी अधिक प्रमाणात कायद्यांद्वारे आदेश दिले गेले. संख्याही ठरविली गेली. च फिनलंड, फ्रान्स, इटली, हे आहेत.

भारताच्या संदर्भात असला तरी कॅटॅलिस्टच्या ३ मंडळावरील महिलांचे प्रमाण तागू केला तेव्हा राष्ट्रीय स्तरावर कंपन्यांच्या संचालक मंडळा संचालिका नेमण्यात अपर निस्सान कॉपर लिमिटेड बँक ऑफ इंडिया इत्यादी

महिला सक्षमीकरण : समस्या आणि आव्हाने

205

ठरविली. यामुळे 'सेबी'ने महत्त्वाच्या कंपन्यांवर विशेषतः स्त्री संचालक असणे सक्तीचे केले. यातूनच स्त्री सबलीकरणाचा महत्त्वाचा पाया रोवला जाणार आहे. कंपनीच्या संचालक मंडळावर १ एप्रिल २०१५ पासून कमीत कमी एक तरी स्त्री संचालकाची नेमणूक केली पाहिजे असा निर्णय घेण्यात आला. कंपनी कायद्यात अशी तरतूद करण्यात आली असून 'सेबी'ने तसे आदेशही जारी केले आहेत.

कॅटॅलिस्ट या स्त्री-हितकरी संस्थेच्या आगदी अलीकडच्या काळातील सर्व्हेक्षणानुसार नॉर्वे, फिनलँड व फ्रान्स या देशांतील कंपन्यांच्या संचालक मंडळावर महिलांचे प्रमाण तुलनेने लक्षणीय म्हणजे ३० ते ४० टक्के एवढे आहे. तर त्यापैकी सगळ्यात दुर्दैवी परिस्थिती जपान, पोर्तुगाल व भारतामध्ये आहे. स्वीडन, बेल्जियम, इंग्लंड, डेन्मार्क या देशांच्या तुलनेत संचालक मंडळावरील विषमता अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया व जर्मनीमध्ये कितीतरी अधिक प्रमाणात आहे. ही परिस्थिती सुधारावी म्हणून अनेक कायद्यांद्वारे आदेश दिले गेले व अधिकृतपणे महिलांची संचालक मंडळावरील संख्याही ठरविली गेली. यापैकी काही देश म्हणजे जर्मनी, बेल्जियम, फिनलँड, फ्रान्स, इटली, नेदरलँड, स्पेन, मलेशिया, ईस्त्रायल व भारत हे आहेत.

भारताच्या संदर्भात बोलावयाचे झाले तर आशिया खंडात तिसरा असला तरी कॅटॅलिस्टच्या अहवालानुसार भारतीय कंपन्यांसाठी संचालक मंडळावरील महिलांचे प्रमाण जेमतेम ५ टक्के एवढेच आहे. हा नियम लागू केला तेव्हा राष्ट्रीय शेअर बाजाराच्या सूचीत असलेल्या ६० टक्के कंपन्यांच्या संचालक मंडळावर एकही महिला प्रतिनिधी नव्हती. महिला संचालिका नेमण्यात अपयश आले त्यात आदित्य बिला केमिकल्स, निस्तान कॉपर लिमिटेड, इन्फोटेक लिमिटेड तसेच बँक ऑफ इंडिया, बँक ऑफ महाराष्ट्र, स्टेट ट्रेडिंग कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया, सार्वजनिक वित्तीय संस्थांचाही समावेश आहे. कायदेशीर कारवाईच्या भीतीपोटी अनेक कंपन्यांनी महिला संचालक पद भरण्यास तत्परता दाखवली तरी बऱ्याच जणांनी कुटुंबातीलच महिलांची संचालक मंडळावर नेमणूक केली. व्यावसायिकदृष्ट्या कर्तबगार महिलांचे प्रमाण अतिशय कमी असल्यामुळे

महिला सक्षमीकरण : समस्या आणि आव्हाने

तसेच महिलांमध्ये स्वतंत्र जबाबदारी घेण्याची क्षमता कमी असल्याने त्यांना योग्य पात्रतेच्या महिला मिळणे कठीण जात आहे, असा काही कंपन्यांचा सूर दिसून येत होता. बऱ्याच वेळा कार्पोरेट जगातील सक्षम महिलाही एखाद्या छत्राखाली जगणे निवडतात. स्वतंत्रपणे जबाबदारी घेणेही टाळतात, प्रमोशन बरोबर अटळ असलेल्या बदलीमुळे प्रमोशन टाळतात. म्हणून याचा अर्थ त्या सक्षम, कार्यक्षम नाहीत असा होत नाही. पण ज्या असतात त्यांच्या स्त्रीविषयक गरजांचा विचार संवेदनशीलतेने कार्पोरेट थोरणांमध्ये केलेला नसतो. हार्वर्ड बिझिनेस रिव्ह्यूमधील संशोधन निबंधानुसार, फायनान्शियल टाइम्स, स्टॉक एक्सचेंजच्या सूचीतील कंपन्यांमधील ज्या कंपन्यांच्या संचालक मंडळावर कमीत कमी एक महिला संचालिका आढळल्या त्यांचे प्रत्यक्ष कार्य नफा व शेअरची किंमत इतर कंपन्यांच्या तुलनेत सर्वार्थाने वरचढ दिसून आली.

वास्तविक पाहता स्त्रियांना संचालक पद देणे हा केवळ स्त्री-पुरुष समानतेच्या आकडेमोडीचा प्रश्न नसून संचालक मंडळात स्त्रियांची प्रत्यक्ष गोष्टीत बारकाईने विचार करण्याची सवय जी पुरुषांमध्ये नसते, तिची कौशल्ये, अनुभव, इतरांना समजून घेण्याची हातोटी (शैली), संयम, प्रामाणिक व कष्टाळूपणा या बाबींचा प्रवर्तक व कंपनीने विचार करावयाचा होता.

भारताच्या संदर्भात बोलायचे झाले तर अदानी पॉवर, अदानी पोर्ट्स विशेष निर्यात विभाग (सेझ), एस्सार ऑईल, गोल्डन टोबॅको यांनी महिलांना स्वतंत्र संचालक म्हणून नेमणूक केली आहे. तसेच पुण्यातील भगिनी निवेदित बँक हेही चोख उत्तर आहे.

मॉर्गन स्टॅनले कॅपिटल इंटरनॅशनलच्या २०१४ मधील एका अहवालात असे म्हटले आहे की, ज्या कंपन्यांमध्ये कायद्याने आवश्यक असल्याने जास्त महिला होत्या त्या कंपन्यांमध्ये भ्रष्टाचार, लाचलुचपत, अफरातफर या गोष्टींचे प्रमाण इतर कंपन्यांच्या तुलनेत अत्यल्प होते.

'कॅटालिस्ट' या अमेरिकेतील संशोधन व सल्लागार कंपनीने २००० ते २००४ मधील सर्वेक्षणानुसार ज्या कंपन्यांत स्त्रियांची टक्केवारी जास्त जास्त तेथील समभागावरचा परतावा, विक्रीवरचा परतावा, गुंतवलेल्या

भांडवलावरचा परतावा या निकषांवर कमीत कमी महिला संचालक असलेल्या कंपनीच्या तुलनेत कितीतरी अधिक होता.

'सेंटर फॉर रिसपॉन्सिबल बिझनेस' (center for responsible business) या कॅलिफोर्निया विद्यापीठाशी संलग्न असलेल्या संस्थेने केलेल्या संशोधनातही असे निदर्शनास आले की ज्या कंपन्यांच्या संचालक मंडळावर स्त्रिया होत्या तेथे पर्यावरणाची अधिक काळजी, इंधन बचतीसाठी प्रयत्न, परिसराच्या आरोग्यासाठी व रोजगारनिर्मितीसाठी प्रयत्न, तसेच कारभार पारदर्शक होता.

संचालक मंडळावर स्त्री प्रतिनिधी हा आता आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ऐरणीवर आलेला विषय आहे. आपण त्यात मागे आहोत. नॉर्वेने २००३ मध्येच हा कायदा केला व सर्व कंपन्यांनी ५ वर्षात आपल्या संचालक मंडळातील स्त्री प्रतिनिधींचे प्रमाण ४० टक्क्यांपर्यंत न्यावे, तर जर्मनीत ३० टक्क्यांपर्यंत पर्यवेक्षक या महिला असल्या पाहिजेत असा दंडक आहे.

भारतातही अमेरिकेतील 'बुमेन कॉर्पोरेट डायरेक्टर' च्या धर्तीवर महिला संचालकांना सल्ला, त्यांचे प्रतिनिधित्व करणारी, अनुभवाचे आदानप्रदान करण्यासाठी व्यासपीठ देणारी संस्था उभी करावयास हवी. कंपन्यांना सामाजिक जबाबदारीसाठी जो पैसा कायदानुसार खर्च करणे आता भाग आहे त्यातील काही रक्कम यासाठी खर्च करून जबाबदार कंपन्यांनी अशी संस्था उभी करावयास हवी. सरकारने हवे तर त्यासाठी कायद्यात आवश्यक ते बदल करावेत. या संचालकांना 'पगार व भत्ते समिती', 'लेखापरीक्षण समिती' अशा समित्यांवरही नेमून त्यांच्या कक्षा रुंदावयास हव्यात. येणाऱ्या काळात यांच्या उपकंपन्यांवरही स्त्री संचालिकांची नेमणूक करावी असा कायदा सरकारने करावा.

स्वतः 'सेबी'च्या संचालक मंडळावर आजपर्यंत एकही महिला प्रतिनिधी नव्हती. आता अंजूली चिब दुगल यांची सेबीच्या मंडळावर सदस्य म्हणून नेमणूक झाली. आजपर्यंत 'सेबी'च्या अध्यक्षपदी व आरबीआय च्या गव्हर्नर म्हणून 'स्त्री'ची नेमणूक झालेली नाही.

महिला सक्षमीकरण : समस्या आणि आव्हाने

208

वास्तविक बुद्धिमान स्त्रियांची वाणवा नसून त्यांचा कसून शोध घेतला जात नाही. स्त्रियांना प्राधान्याने कौटुंबिक जबाबदाऱ्या सांभाळाव्या लागतात. तरीही त्या व्यावसायिक प्रगती व कौटुंबिक जबाबदाऱ्या यांची व्यवस्थित सांगड घालू लागल्या आहेत. एकदा का त्या स्त्री उमेदवाराने आपण सर्व जबाबदाऱ्या पेलण्यास सक्षम आहोत हे सिद्ध केले व तरीही त्यांची संधी नाकारल्या जात असेल तर या निर्णयात व्यावसायिकता नसून पारंपरिक पुरुषप्रधान समाजरचनेचा परिपाक आहे असे म्हणणे धाडसाचे ठरेल.

संदर्भग्रंथ :

१. गोडबोले अच्युत, 'अर्थात', राजहंस प्रकाशन, पुणे, पाचवी आवृत्ती २०१०, पृ. १५४.
२. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी - २०१४-१५
३. भारताची आर्थिक पाहणी - २०१४-१५
४. महिला धोरण - २०१४, महिला व बालविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन.
५. कंपनी कायदा - २०१३, महाराष्ट्र शासन

अनुक्रमणिका

प्रथम खंडाचे संपादकीय

वर्तुत्यकारी संपादकाचा संक्षिप्त आढावा

भाग १ : पार्श्वभूमी

१. राज्य अर्थसंकल्प-संकल्पनात्मक टिप्पणी/विवेचन	प्रा. केदार मारुलकर	३
२. महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था - घसरणीच्या वळणावर	डॉ. राजकुमार वाईंगडे	११
३. महाराष्ट्र आणि गुजरात : तुलनात्मक आर्थिक विकास	माधव दातार	१९

भाग २ : मानवसंसाधन

४. आर्थिक पाहणी आणि महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येचे प्रमुख घटक	डॉ. राहुल शं. म्होपरे	३१
५. महाराष्ट्रातील महिला विकासाची दिशा	प्रा.डॉ.(सौ.) तेजस्विनी बी. मुडेकर	३८
६. आर्थिक सर्वेक्षण आणि महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येतील महिला व बालक	डॉ. राहुल म्होपरे, डॉ. सौ. विद्या म्होपरे	४९
७. महाराष्ट्राचा मानव विकास : घोरण आणि फलित	प्रशांत हरमकर	५४
८. स्त्री-सामर्थ्याची जाणीव	प्रा. सुनिता अमृतसागर	६४
९. महाराष्ट्रातील कुपोषण : समस्या आणि उपाय	प्रा. डॉ. आर. एस. सोळुंके, प्रा. डॉ. प्रशांत एन. देशमुख	७१

भाग ३ : पायाभूत आर्थिक सुविधा

१०. महाराष्ट्राच्या ऊर्जाक्षेत्राचा आढावा	कों. रमेश सहस्त्रबुद्धे	८५
११. महाराष्ट्रातील जलसिंचन : एक वास्तव	प्रा. डॉ. भोसले एस. एम.	९२
१२. महाराष्ट्रातील जलसिंचन : एक दृष्टिक्षेप	डॉ. आर. बी. भांडवलकर	१०८
१३. महाराष्ट्रातील शहरी पाणीपुरवठा : वास्तव आणि अपेक्षा	प्रा. डॉ. सौ. अनघा पाठक, प्रा. सौ. प्रमिला पाटील	११९

भाग ४ : पायाभूत सामाजिक सुविधा

१४. प्राथमिक शिक्षणाच्या बदलाची दिशा	हेरंब कुलकर्णी	१३३
१५. आरोग्य सेवेबाबत महाराष्ट्र सरकारची कामगिरी	डॉ. अनंत फडके	१४३
१६. विद्यापीठ म्हणजे काय ?	द. ना. धनागरे	१५३

भाग ५ : महाराष्ट्राची शेती

१७. महाराष्ट्राची शेती व शेतकरी ह्यांची विकास अवस्था	श्रीनिवास खांदेवाले	१६९
१८. दुष्काळाचे संकट निकालात काढण्यासाठी	रमेश पाध्ये	१७७
१९. खाद्यान्नाचे उत्पादन आणि वितरण	रमेश पाध्ये	१८६
२०. उसाची किंमत एक दृष्टिकोन	प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील	२०१

महाराष्ट्रातील कुपोषण : समस्या आणि उपाय

प्रा. डॉ. आर. एस. सोळुंके

प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ
औरंगाबाद. (महाराष्ट्र)

प्रा. डॉ. प्रशांत एन. देशमुख

सा. प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय
शिवाजीनगर, औरंगाबाद. (महाराष्ट्र)

मो. ८००७३९३३३९

कोणत्याही व्यक्तीचे शरीरस्वास्थ्य हे त्याच्या आहारातील पोषणमूल्य व जीवनशैलीवर अवलंबून असते आणि त्याचा पोषणआहार व जीवशैली ही बहुतांश त्याच्या उत्पन्नावर अवलंबून असते. कुपोषणाचा संबंध हा मानवाच्या आहाराशी निगडित आहे. प्रत्येक मानवाला आपल्या कार्यक्षमतेचा पुरेपूर वापर करण्यासाठी समतोल आहार मिळणे आवश्यक असते. तथापि, असा समतोल आहार योग्य वेळी न मिळाल्यामुळे कुपोषणाची स्थिती निर्माण होते. नवजात बाळांमधील जवळपास ८० टक्के बालमृत्यू हे कमी वजनाच्या नवजात बाळांचे होत असल्याचे दिसून येते. आई कुपोषित, रोगी व अतिश्रम करत असल्याने त्या बाळाचे गर्भाशयातच कुपोषण सुरू होते. राष्ट्रीय पोषण मॉनिटरिंग ब्युरोच्या मते, देशातील किशोरवयीन मुलींना रोज २०५० उष्मांकांची आवश्यकता असताना त्यांना केवळ १६२० उष्मांकांचेच अन्न मिळते. एका सरकारी आकडेवारीनुसार देशातील १५ ते ४९ वर्षे वयातील ३५.६ टक्के महिला ह्या कुठल्या ना कुठल्या आजाराने त्रस्त आहेत, तर ५५ टक्के महिलांना रक्तक्षयाचा आजार आहे. त्यामुळे २० टक्के बालमृत्यू हे प्रसुतिपूर्व काळात झाल्याचे आढळते. देशातील ३२ हजार करोड महिला प्रसुतिसंबंधी आजाराने ग्रासलेल्या आहेत. तर २७ करोड महिलांना प्रीमेन्स्टुअल सिंड्रोम झाल्याचे आढळते. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या मानव विकास अहवालानुसार भारतातील माता मृत्युदर आपल्या शेजारील राष्ट्रापेक्षा जास्त आहे. भारतात प्रती एक लाख जिवंत जन्मामागे ४५० मातांचा मृत्यू होतो, तर पाकिस्तानात हे प्रमाण ३२० असल्याचे दिसून येते. मातामृत्युच्या संदर्भात तयार केलेल्या ७९ अल्पविकसित देशांच्या यादीत भारताचा क्रमांक ७५ वा लागतो. याचा अर्थ गर्भवती महिलांच्या आरोग्याच्या संदर्भात आपल्या देशाची अवस्था बोत्सवाना, कांगो आणि कॅमरून सारख्या आफ्रिकन देशापेक्षाही वाईट असल्याचे दिसून येते.

‘सेव द चिल्ड्रन’ अभियानानुसार महिलांच्या आरोग्याचा संबंध त्यांच्या शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक स्थितीशी येतो. भारतात पायाभूत आरोग्य सुविधांच्या अभावी दरवर्षी ८०,००० मातांचा अकाली मृत्यू होत असल्याचे आढळते. जागतिक आरोग्य

महाराष्ट्राची आर्थिक, राजकीय, पौष्टिक प्रगती होत असली तरीही मानव विकासाबाबत मात्र आपण मागे जातो. महाराष्ट्राच्या मानव विकास निर्देशांक (०.५७२) आहे, तर केरळाचा निर्देशांक (०.७७९) आहे. मानव विकासाच्या बाबतीत महाराष्ट्राचा देशात सहावा क्रमांक घेतला. महाराष्ट्रात बालमुल्युचे प्रमाण हजारो (२८) आहे. जती हजारी डॉक्टरांचे उपाय, रुग्णालयाची संख्या, खाटांची संख्या यात आपण बरेच मागे आल्याचे जाणवते.

संयुक्तांच्या एका रिपोर्टनुसार लोकराष्ट्रप्या व त्यामधील डॉक्टरांची संख्या यांच्या गुणोत्तरात भारताची स्थिती अखिन्न देशांसारखीच आहे. भारतात प्रती दहा हजार लोकसंख्येमागे केवळ ५ ते ९ डॉक्टर आहेत; तर हेच प्रमाण ऑस्ट्रेलियात २४७:१ व इंग्लंडमध्ये १६६५:५ असल्याचे दिसून येते. खरील विविध स्वरूपाचे रिपोर्ट व आकडेवारीवरून भारतातील अस्वस्थविषयक विविध प्रकार चिंताजनक असल्याचे दिसते. योग्यमुक्त वृक्ष जसे सुंदर फुले व पंचदश फळे देवू शकतो तसेच योग्यमुक्त स्त्रीच निरोगी व सुदृढ बाळंता वन्म देवू शकते. त्यामुळे असे निदर्शनास येते की; भारतातील स्त्रियांच्या आरोग्य समस्या ह्याच कुपोषणाचे महत्वाचे कारण आहे.

महाराष्ट्र राज्य हे देशातील एक पुरोगामी राज्य असून आर्थिक व भौतिक प्रगतीमध्ये आघाडीचेर आहे. दरदोई उत्पन्नात महाराष्ट्राचा देशात चौथा क्रमांक लागतो. साक्षरता, सरासरी आयुर्मान यामध्ये आपण देशात पहिल्या पाच क्रमांकांमध्ये आहोत. महाराष्ट्राची आर्थिक, राजकीय, भौतिक प्रगती होत असली तरीही मानव विकासाबाबत मात्र आपण मागे आहोत. महाराष्ट्राच्या मानव विकास निर्देशांक (०.५७२) आहे, तर केरळाचा निर्देशांक (०.७७९) आहे. मानव विकासाच्या बाबतीत महाराष्ट्राचा देशात सहावा क्रमांक लागतो. महाराष्ट्रात बालमुल्युचे प्रमाण हजारो (२८) आहे. प्रती हजारो डॉक्टरांचे प्रमाण, रुग्णालयाची संख्या, खाटांची संख्या यात आपण बरेच मागे असल्याचे जाणवते. जीवनावश्यक पोषण आजारांच्या बाबतीत होत स्थिती आहे. जागतिक बँकेच्या अहवालांनुसार भारतातील महाराष्ट्र, केरला, बिहार, मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश आणि राजस्थान या सहा राज्यात होम पैकी एका बालकास जीवनावश्यक पोषण आहाराचा अपात असल्याचे दिसून येते. डॉ अमर बंग समितीच्या अहवालांनुसार बालकांमधील कुपोषणाच्या बाबतीत महाराष्ट्राचा क्रमांक भारतातील मागासलेल्या प्रांतांच्या रंगेत लागतो. एवढेच नव्हे तर महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील कुपोषित बालकांच्या प्रमाणाबद्दल महाराष्ट्रातील आदिवासी भागातील कुपोषित बालकांचे प्रमाण दुपट्टेने अधिक आहे. महाराष्ट्रातील बालमुल्यु, स्त्रियांच्या आरोग्य समस्या, त्यातून निर्माण होणारी कुपोषणाची समस्या ही इतर राज्यांच्या तुलनेत अधिक असल्याचे दिसून येते. याचा अर्थ महाराष्ट्राचे विविध क्षेत्रात प्रगती केली असली तरीही स्त्रियांचे आरोग्य व पोषण आहार या क्षेत्रात विभागीय स्थितीत मोठ्या प्रमाणावर आढळते.

कुपोषणाची व्याख्या

कुपोषणाची सर्वसाधारण व्याख्या खालीलप्रमाणे सांगता येईल -

१) डॉ. ब्रजराज वेदपाठक : "कमी पोषण आहारांमुळे तयार होणारा रोग म्हणजे कुपोषण होय.

२) टेव्हीड वर्न : "पुरेता व योग्य आहार न घेतल्यामुळे किंवा न मिळाल्यामुळे जी अशक्तपणाची व आजारीपणाची परिस्थिती निर्माण होते तिला कुपोषण असे म्हणतात.

म्हा बालकास हे झालेले असेल त्यास कुपोषित बालक असे म्हणतात."

३) "जगातील शारीरिक आकाराबद्दलनुसार सर्व पोषक तत्वे ह्या : प्रथिने, ऊर्जा, विटामिन, खनिज पदार्थ, खनिजे व जीवनरसने इत्यादी समतोल प्रमाणात न मिळाल्यास शरीराचा हे शारीरिक परिणाम होताना त्याला कुपोषण असे म्हणतात."

गौडकरात असे म्हणता येईल की, जेव्हा बालकास शारीरिक आवश्यकतेनुसार सर्व पोषक तत्वे समतोल प्रमाणात मिळत नाहीत तर कमी किती पटक आवश्यकता बालक तर काही पटक अधिकतात मिळत नाहीत. त्याचे जे परिणाम शरीरावर दितात त्याला कुपोषण म्हणतात. बालकांच्या बाबतीत कुपोषण दोन्हीप्रकारांनी १) क्वामुसर व्हा, (२) उंचीनुसार वजन, (३) वयानुसार वजन हे तीन निकष वापरले जातात. ज्या इतर बालकांचे प्रत्यक्ष वजन कमी त्याची अपेक्षित पोष्य वजनशी तुलना केली जाते जरी कुपोषणाच्या दोन्हीप्रकारांनुसार त्याचे पुढील प्रकारे वर्गीकरण केले जाते.

१) सामान्य बालक : बालकाचे प्रत्यक्ष वजन हे त्याच्या अपेक्षित वजनाच्या ९०% एवढे असेल तर त्याला सामान्य बालक किंवा कुपोषित नसताने बालक असे म्हणतात.

२) मध्यम कुपोषित बालक (Moderately Underweight) : बालकाचे प्रत्यक्ष वजन त्याच्या अपेक्षित वजनाच्या ८० ते ९०% असेल तर त्याला मध्यम कुपोषित बालक मानले जाते.

३) तीव्र कुपोषित बालक : (Severely Underweight) : बालकाचे वजन तर त्याच्या अपेक्षित वजनाच्या ८०% पेक्षा कमी असेल तर त्याला तीव्र कुपोषित बालक असे म्हणतात.

कुपोषणाचे प्रकार : कुपोषण हो सलग्य प्रामुख्याने शरीर पोषणासाठी समतोल प्रमाणात आहाराच्या व्यवस्थेत एवढे पडून बरेच आहारातील घटकच असे शारीरिक अपायकारक व न घडणाऱ्या अंतरप्रदार्थांच्या सेवनामुळे निर्माण होते. शरीरात आवश्यक असणाऱ्या उपद्रव्यांचे आह न मिळणे गर्भवती स्त्रिया, प्रसूत महिला, आहारातून होणारे प्रमाणात प्रथिने, कॅल्शियम, मॅग्नेशियम, तोंड, जस्त, आयोडिन, जीवनरसने मिळत नाहीत. मॅग्नेशियम, लोह, जस्त, आयोडिन, जीवनरसने मिळत नाहीत म्हणून जन्म घेणारी बालके कुपोषणावर बळी पडतात.

प्रथिने व उष्मांक या पोषक घटकांच्या अभावी होणारे कुपोषण

अ) सुकटी : प्रमुख लक्षणे व चिन्हे

स्नायू निपिलता, त्वचेखालील मेढराच बर जाईना होणे, हाडांचा साळस स्पष्ट दिसणे, डोळे धोल वाणे, घोट आठ वेळेस किंवा पुन्हा, आहारपण्या काढत प्रसून, वेदप निवडे, या प्रकारात बालकाचे शारीरिक तंत्र न बसण्याक विकासाद्वारे होत होते. ताहेच तीव्र कुपोषणांमुळे बालकाचा मृत्यु होऊ शकतो.

४) चुनवटी : प्रमुख लक्षणे व विन्ने

इत, घन, वेडप व शरीराच्या इतर भागांना सूज येऊन ते फुगवत, बांध घुंटी, नेस व लवचक बरत आढळतात. चेहरा उघडसर, निरुत्साही व संतुष्टासारखा होत फुगलेला दिसतो. संधीला प्रथिने आढळतात, यकृत मोठे होते, पोटाने मुलांमध्ये सुपटे आणि चुनवटी या दोन्ही रोगांची लक्षणे एकत्र येऊ शकतात. त्याचा चुकटी-सुनवटी तिला सैमिक क्लिनिश्टर म्हणतात.

२) लवचकपण : प्रमुख लक्षणे व विन्ने

डोळ्याच्या पारलोपा खालील पत्रा विकट, खोप पांढुरकी, तबका विकट, रंगे तबक व वनव्यापारवटी होत येतेही, अशक्तपणा, थकवा व दम लागणे.

३) जीवनसत्त 'अ' च्या अभावाचे येणारे अंश

राखडपडेपणा, डोळ्यांचा कोपडेपणा येतो, शुक्रकुला बडडान, डोळ्याच्या पांढऱ्या भागावर धुवट रंगाची विकोणी होत किंवा लवचक असता येतात. लक्षात घ्यावेत की हे ५ वर्षे वयोगटातील २३% पेक्षा जास्त मुलांमध्ये मिस्ट्रि रंगट व कोपडेपणा आढळतो; तर त्या भागातील लोकांमध्ये जीवनसत्त 'अ' ची खंड कमालता आहे असे झपाडवे.

४) गलगंड

महाभारीत असोडिन या खनिजद्रव्याच्या कमतरतेने गलगंड ठसेच जाणविक व गालविक अर्पणारथे विकार होऊन, गर्भावस्थेच्या काळात रक्तीत आसोडिनची कमतरता असते तर अर्पणारथे मरू व शरीराची वाढ खुणपाचा संभव असतो. त्यामुळे अशा लिंगांच्या पोटी कमतरता व्यंग असलेली माणसं मुले जन्माला येतात.

या जन्मेत केलेल्या कुपोषणाच्या या चार प्रमुख रोगांप्रमाणेच जीवनसत्त 'ब-१' चा कमतरतेमुळे वेगवेगळे व जीवनसत्त 'क' च्या कमतीने रक्तीत तांबाचा रंग होतो, तर जीवनसत्त 'ड' चा कमतरतेने मुलांमध्ये मुडुदुध वाघाघा रोग होतो.

महाभारीत कुपोषणाची समस्या

गेल्या काही वर्षांमध्ये महाभारीत कुपोषण समस्या सातत्याने समोर येत आहे. महाभारीत कुपोषण प्रत्येक भिन्नभाषीत विशेषकरून आदिवासी भिन्नभाषेचे दर्याची इवती बालमुलू प्रस्थापने आढळत येते. महाभारीत इवती मातके कुपोषणाचे प्रकटन 'अ-अ' कडे घुलुघुली पडते. बालमुलूचे हे विर जलपद विदारक आणि भवावः आहे. महाभारीत कुपोषण व बालमुलूचा संरक्षित लागविक बळ, सुनिश्चित, वैमलः खुशिन सोडिडिन थुणे, सारमागा विबाक लता-वात आरोप व पोषण विस्त डी. अथव अंन सतिडी पनेव विविध एन.बी.ओ पॉरी वेळवेळी केलेल्या समीक्षातून महाभारीत कुपोषण समस्येचा अडाक होतला आहे. या सर्व सर्वेक्षणातून सातत्याने

महाभारीत कुपोषण समस्येचे प्रमाण स्वल्प दिवत येत आहे. महाभारीत प्रभात भाषातील कुपोषणाचे प्रमाण प्रभातरीत प्रभात भाषातील कुपोषण प्रमाणापेक्षा जास्त असल्याचे आढळत येत आहे. एकीकडे कुपोषणाचे घोटणा प्रमाणात बालमुलू होत असल्याने दुसरीकडे हे बालमुलू कुपोषणाचे झाले असल्याचे एन.बी.ओ मात नमकत आहे. एकेच नाही तर सार्वजनिक स्थाना आसोडिनोपन मध्ये होत कुपोषणाचे प्रमाण मुलमुल आकडेवारीनेका १५ पर्यंत कमी होऊनिलकत आल्याने अडोड डी. अथव येत व इतर साधनांची वेळवेळीने दिवत येते.

सक्ता अ. १ : महाभारीत विभागाविहाय कुपोषणाची स्थिती मासिक प्रगती अडवत मास - २०११ (० ते ६ जानेवारी)

अ.क्र.	विभागाचे	एन.बी.ओ. वी.एन.डी. रॉके	सर्वसाधारण वेळवेळीने मास	अथव कुपोषण रॉके MCV	अथव वेळवेळीने प्रमाण	वेळ वेळवेळीने प्रमाण	अथव वेळवेळीने प्रमाण
१.	कोकण	८,८८,१०१	८,८८,१०१	८,८८,१०१	८,८८,१०१	८,८८,१०१	८,८८,१०१
२.	गोवा	१३,२०,१२२	१,११,२०४	२,१०,६०४	२,१०,६०४	२,१०,६०४	२,१०,६०४
३.	गुजरात	१,६४,०६४	१,६४,०६४	१,६४,०६४	१,६४,०६४	१,६४,०६४	१,६४,०६४
४.	महाराष्ट्र	१३,५८,४१९	१०,४३,११९	२,८१,४०२	२,८१,४०२	२,८१,४०२	२,८१,४०२
५.	अंधारप्रदेश	१,३३,८६४	५,५५,४१९	१,५५,४१९	१,५५,४१९	१,५५,४१९	१,५५,४१९
६.	गंगानु	१,०६,१२२	१,०६,१२२	१,०६,१२२	१,०६,१२२	१,०६,१२२	१,०६,१२२
एकूण महाभारीत		५१,४८,५२३	४५,५२,३८१	१२,१५,११९	२०,७१९	१,५५,१२५	२,८१,४०२

संदर्भ : www.ncds.gov.in

महाभारीत विभागाविहाय कुपोषणाची स्थिती मास - २०११

महाभारीत शासनाने 'सर्वोदय कुटुंब' ही नवी संकल्पना सोडविली वमुन. सुरुवातीला एकाधिक बाल विकास वेळी एकाच कुपोषण निर्मुक्त अभियानात नमकत ० ते ६ घातरीतरीत बालकांचा सुद. सारात व निरोपो कमत्याचे प्रमाण काढता येत आहे. सक्ता अ.१ मध्ये महाभारीत राज्यतील विभागाविहाय ० ते ६ कमत्यातील बालकांची पोषण स्थिती व कुपोषणाचे प्रमाण दर्शविले आहे. मास, २०११ मध्ये महाभारीत राज्य पंतवेळीने बालकांची एकूण संख्या ५१,४४,५२३ होती, या पैकी ४५,५२,३८१ बालके ही सर्वसाधारण सामान्य पोषण स्थितीतील होते तर १३,१५,११९ (२०.७१%) बालके नमक कुपोषित (Moderately Underweight) व १,५५,१२५ (०.२८%) बालके तीव्र कुपोषित (Severely Underweight) असल्याचे दिवत येते. सामान्य कुपोषित बालकांचा अंश बालके १,५२,१५२ (२२.६१%) नमक विभागात : डी सर्वोड कमी १,५८,१५६ (१५.४८%) पूर्ण विभागात सामान्यचे आढळत आहे. तर तीव्र कुपोषित बालकांचे सार्वजनिक प्रमाण ४०,०२४ (१.०१%), नारिक विभागात तर सर्वोड

कमी प्रमाण १५,५६८(१.६१%) पुणे विभागात असल्याचे दिसून येते. २०११ मध्ये महाराष्ट्र २०.७९% बालके मध्यम कुपोषित तर २.६२% बालके तीव्र कुपोषित असल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्रमांक २ : महाराष्ट्रातील विभागनिहाय कुपोषणाची स्थिती भासिक प्रगती अहवाल मार्च-२०१२ (० ते ६ वर्षयोगद)

अ.क्र.	विभागाचे नाव	वजन वेगळेपण बालके	सर्वसाधारण वेगळेपण बालके	मध्यम कुपोषित बालके	वजन वेगळेपण बालकांशी प्रमाण	०-६ वर्षा मुले शत/शत	तीव्र कुपोषित बालके	वजन वेगळेपण बालकांशी प्रमाण	०-६ वर्षा मुले शत/शत
१.	कोकण	१८,१५,१००	८,२५,६४४	१,६१,१००	१६.८९%	-२२.९८८	१५,७०३	१.५५%	-६.२८२
२.	नाशिक	१३,४३,९२८	११,६४,२८१	६,८८,८९०	११.४९%	-६.९१,१०७	२८,६३८	१.११%	-११.३८६
३.	पुणे	१७,०६,१०९	१०,३७,८१५	१,९०,९९९	९.७६%	-४६,११०	१३,९५५	१.०५%	-१६,६२१
४.	औरंगाबाद	१३,३६,४९०	११,८८,९९०	१,९०,९९९	८.८०%	-१,६३,९८८	१५,९१३	१.३३%	-१६,७६८
५.	अमरावती	७,३६,९९९	६,९८,७७०	११,७७२	१२.६८%	-२१,९८६	१३,९१०	१.७७%	-८,९९९
६.	नगर	६,९१,२८०	५,७०,८०३	८८,८१५	१३.६५%	-६२,९९९	१३,७०३	१.८९%	-७,९९९
	एकूण महाराष्ट्र	६१,०४,९९९	५४,४४,४२८	७,६२,५९९	१२.०९%	-४६,९९९	१,००,९९९	१.५५%	-१५,९९९

संदर्भ : www.icsd.gov.in

महाराष्ट्रातील विभागनिहाय कुपोषणाची स्थिती मार्च - २०१२

तक्ता क्र. २ मध्ये महाराष्ट्र राज्यातील विभागनिहाय ० ते ६ वर्षयोगातील बालकांशी पोषण स्थिती दर्शविली आहे. मार्च, २०१२ मध्ये महाराष्ट्रातील ६३,०४,९९९ बालकांचे वजन वेगळे होते. यापैकी ५४,४४,४२८ (८६.३०%) सामान्य बालके, ७,६२,५९९ (१२.०९%) मध्यम कुपोषित तर १,००,९९९ (१.६१%) बालके तीव्र कुपोषित असल्याचे आढळते. सर्वाधिक तीव्र कुपोषित बालके २८,६३८ (२.९३%), नाशिक विभागात तर पाठोपाठ १२,७७२ (१.८९%), नगर विभागात १३,९१० (१.७५%) अमावती विभागात तर सर्वात कमी तीव्र कुपोषित बालके ११,७७२ (१.०५%), पुणे व त्या पाठोपाठ (१.३२%) औरंगाबाद विभागात असल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्र. ३ : महाराष्ट्रातील विभागनिहाय कुपोषणाची स्थिती भासिक प्रगती अहवाल मार्च - २०१३ (० ते ६ वर्षयोगद)

अ.क्र.	विभागाने नाव	वजन वेगळेपण बालके	सर्वसाधारण वेगळेपण बालके	मध्यम कुपोषित बालके	वजन वेगळेपण बालकांशी प्रमाण	तीव्र कुपोषित बालके	वजन वेगळेपण बालकांशी प्रमाण
१.	कोकण	१०,२६,४२९	८,६८,७७०	१,९१,९९९	१६.८९%	१५,७०३	१.५५%
२.	नाशिक	१३,२९,८३०	११,६४,२८१	१,९०,९९९	११.४९%	२८,६३८	१.११%

७६ : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी... पर्यायी दृष्टिकोन-२०१५

१.	पुणे	१३,२९,८३०	११,६४,२८१	८२,९९९	७.९६%	१,७७२	१.७५%
२.	औरंगाबाद	१३,२९,८३०	११,६४,२८१	८२,९९९	७.९६%	१,७७२	१.७५%
३.	अमरावती	७,३६,९९९	६,९८,७७०	११,७७२	१.७५%	१३,७०३	१.७५%
४.	नगर	६,९१,२८०	५,७०,८०३	८८,८१५	१३.६५%	१३,७०३	१.७५%
५.	एकूण महाराष्ट्र	६३,०४,९९९	५४,४४,४२८	७,६२,५९९	१२.०९%	१,००,९९९	१.६१%

संदर्भ : www.icsd.gov.in

महाराष्ट्रातील विभागनिहाय कुपोषणाची स्थिती मार्च - २०१३

तक्ता क्र. २ मध्ये महाराष्ट्रातील विविध विभागातील कुपोषित बालकांचे प्रमाण दर्शविलेले आहे. मार्च, २०१३ मध्ये महाराष्ट्रात एकूण ६३,०४,०७५ बालकांचे वजन वेगळेपण आले. यापैकी ५६,८४,९८८ (८९.२०%) सामान्य बालके, ६,०१,४२८ (९.५४%) मध्यम कुपोषित, ८२,७८९ (१.२९%) बालके तीव्र कुपोषित असल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रातील कोकण विभाग सर्वाधिक (१३.८३%) मध्यम कुपोषित बालके तर नाशिक विभागात सर्वाधिक (१.७९%) तीव्र कुपोषित बालके असल्याचे दिसून येते. मध्यम कुपोषित बालके यावेळी बालकांचे प्रमाण (६.५०%) औरंगाबाद विभागात व तीव्र कुपोषित बालकांचे सर्वात कमी प्रमाण (०.७९%) पुणे विभागात असल्याचे आढळते. राज्यातील पुणे औरंगाबाद विभागात मध्यम व तीव्र कुपोषित बालकांचे प्रमाण राज्यातील इतर विभागांच्या तुलनेत कमी असल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्र. ४ : महाराष्ट्रातील विभागनिहाय कुपोषणाची स्थिती भासिक प्रगती अहवाल मार्च - २०१४ (० ते ६ वर्षयोगद)

अ.क्र.	विभागाने नाव	वजन वेगळेपण बालके	सर्वसाधारण वेगळेपण बालके	मध्यम कुपोषित बालके	वजन वेगळेपण बालकांशी प्रमाण	तीव्र कुपोषित बालके	वजन वेगळेपण बालकांशी प्रमाण
१.	कोकण	१०,०१,३५९	८,४८,८०६	१,७९,५९९	१६.९९%	१५,७०३	१.५५%
२.	नाशिक	१३,०८,८३१	११,६४,२८२	१,९१,९९९	१०.०३%	२८,६३८	१.८३%
३.	पुणे	११,९४,५२०	११,००,८९५	८२,८३६	७.०९%	१,८८६	०.८३%
४.	औरंगाबाद	१३,५४,०१०	१३,४८,६५५	८५,६६९	६.६२%	१५,७०३	१.९६%
५.	अमरावती	७,३८,५५०	६,९८,७७६	१०,२५९	१५.९९%	१०,९९९	१.७८%
६.	नगर	६,९०,७५९	५,८९,०९९	८०,५०३	१२.९०%	१३,७०३	१.९७%
७.	एकूण महाराष्ट्र	६२,६५,९९०	५५,६६,०३०	७,७९,२५४	१२.९९%	८०,८३६	१.५०%

संदर्भ : www.icsd.gov.in

महाराष्ट्रातील विभागनिहाय कुपोषणाची स्थिती मार्च - २०१४

तक्ता क्र. ४ मध्ये महाराष्ट्र राज्यतील ० ते ६ वर्षांमधील बालकांची विभागनिहाय कुपोषणाची स्थिती दर्शविलेली आहे. मार्च, २०१४ मध्ये महाराष्ट्रातील यजन पेशलेव्हा बालकांची एकूण संख्या ६२,६५,१२० एवढी होती. यापैकी ५५,३८,०३७ (८८.३१%) बालक सर्वसाधारण क्षेत्रातील ५,७९,२५४ (१.२४%) बालके मध्यम कुपोषित तर ८७,८२९ (१.४०%) बालके तीव्र कुपोषित असल्याचे दिसून येते. याव्यतिरिक्त कुपोषित बालकांचे सार्वाधिक प्रमाण (१३.६४%) कोकण विभागात तर सर्वात कमी प्रमाण (६.६२%) अंतरंगाव विभागात असल्याचे आढळते. तीव्र कुपोषित बालकांचे सर्वाधिक प्रमाण (१.८४%) नाशिक विभागात तर सर्वात कमी प्रमाण (०.८२%) पुणे विभागात असल्याचे दिसून येते. नाशिक (१.८४%), कोकण (१.५९%), नागपूर (१.६७%) व अमरावती (१.४८%) बालके तीव्र कुपोषित असल्याचे दिसून येते. एकंदरीत महाराष्ट्रातील व्यावसायीक बहुल विभागातील मध्यम व तीव्र कुपोषित बालकांचे प्रमाण ह्या विभागापेक्षा जास्त असल्याचे आढळते.

तक्ता क्र. ५ : महाराष्ट्रातील विभागनिहाय ० ते ६ वर्षांमधील कुपोषणाची तुलनात्मक स्थिती (मार्च २०११ ते २०१४)

अ.क्र.	विभागाचे नाव	मार्च २०११		मार्च २०१४		मार्च २०११च्या तुलनेत मार्च २०१४ मध्ये झालेली कट/घट
		मध्यम कुपोषित बालकांचे प्रमाण	तीव्र कुपोषित बालकांचे प्रमाण	मध्यम कुपोषित बालकांचे प्रमाण	तीव्र कुपोषित बालकांचे प्रमाण	
१.	कोकण	२२.०८%	२.४४%	१३.६४%	१.५९%	-८.४४%
२.	नाशिक	२१.९०%	३.०९%	१०.८२%	१.८४%	-११.०८%
३.	पुणे	१६.४८%	१.६१%	३.०९%	०.८२%	-१३.४०%
४.	अंतरंगाव	२०.७९%	२.७४%	१.५९%	१.३६%	-१९.२०%
५.	अमरावती	२१.३३%	२.९८%	१.५९%	१.४८%	-१९.८५%
६.	नागपूर	२२.६९%	२.९७%	१०.१०%	१.६७%	-१२.५९%
	एकूण महाराष्ट्र	२०.७९%	२.९३%	१.२४%	१.४०%	-१९.५५%

संदर्भ : www.ics.gov.in

मार्च, २०११ च्या तुलनेत मार्च, २०१४ मधील महाराष्ट्रातील कुपोषण स्थिती

तक्ता क्र. ५ मध्ये महाराष्ट्र राज्यातील विभागनिहाय ० ते ६ वर्षांमधील २०११ च्या तुलनेत २०१४ मधील कुपोषण स्थितीचे प्रतिष्ठान प्रमाण दर्शविलेले आहे. मार्च, २०११ मध्ये महाराष्ट्र एकूण २०.७९% बालके मध्यम कुपोषित होती. तर २.६२%

बालके तीव्र व कुपोषित असल्याचे दिसून येते. मार्च, २०११ मध्ये सार्वाधिक, मध्यम कुपोषित बालकांचे प्रमाण (२२.६९%) नागपूर विभागात; तर सर्वात कमी प्रमाण (१६.४८%) पुणे विभागात असल्याचे दिसते. तर सार्वाधिक तीव्र कुपोषित बालकांचे प्रमाण (३.०९%) नाशिक व सर्वात कमी प्रमाण (१.६१%) पुणे विभागात असल्याचे आढळते. मार्च, २०११ च्या तुलनेत मार्च, २०१४ मध्ये महाराष्ट्रातील कुपोषित बालकांच्या प्रमाणात मोठ्या प्रमाणात घट झाली असल्याचे दिसून येते. २०११ मध्ये मध्यम कुपोषित बालकांचे महाराष्ट्रातील प्रमाण (२०.७९%) होते. ते घटून २०१४ मध्ये हे प्रमाण (१.२४%) झाल्याचे आढळते. या तारा तारात मध्यम कुपोषित बालकांचे प्रमाण (११.५५%) घटल्याचे दिसून येते. २०११ मध्ये महाराष्ट्रात एकूण (२.६२%) बालके तीव्र कुपोषित होते. २०१४ मध्ये हे प्रमाण १.४० टक्क्यांवरून झाली असल्याचे आढळते. तीव्र कुपोषित बालकांच्या प्रमाणात १.२२% घट झाल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्रातील अंतरंगाव (१.५४%), कोकण (१.५०%), नागपूर (१.३०%) व विभागात तीव्र कुपोषित बालकांच्या प्रमाणात मोठे घट झाल्याचे लक्षात येते. कोकण (०.८२%) व पुणे (०.७९%) या विभागातील तीव्र कुपोषित बालकांच्या प्रमाणातील घट तुलनेने कमी झाल्याचे आढळते. असे असले तरी २०११ च्या तुलनेत २०१४ मध्ये महाराष्ट्रातील मध्यम व तीव्र कुपोषित बालकांच्या प्रमाणात मोठी घट झाल्याचे आढळते.

कुपोषण निर्मुलनासाठी उपाययोजना

० ते ६ वर्षांमधील कुपोषण हे राज्यासमोरील फार मोठे आव्हान आहे. कुपोषणाचे समस्येचा सामना करण्यासाठी; सद्य, भविष्य व अल्पमंत्रात महाराष्ट्र महामंडळाची मोठ्या प्रमाणात प्रयत्नांची गरज आहे. आहारा बाबत झपाटू पाहिले जावे. अल्प संख्येचे मनुष्यवर्ग छान्या अर्थाने राष्ट्राची संघर्षी असून, त्यामुळे कुपोषण निर्मुलनासाठी सुरू असलेले ही सवार्स अधिक तीव्र होणे गरजेचे आहे. कुपोषण निर्मुलनासाठी खालील प्रमाणे काही उपाय केले जाणे आवश्यक आहे.

१) कुपोषणाची मुळाव्या स्तरावरील गपहीकम आहे. त्यामुळे पोषाची निष्कांडे जमनी-वासात लाल केंद्रित करून कमी यजनाची बालके जन्म घेऊन नाहोत तारी काढवी घेवली पाहिजे.

२) गर्भकुपोषण कमी करण्यासाठी गर्भमाती माहीत आठोप, समशीत आहार व तिचे समाजातील स्थान व दर्जा यात सुधारणा होणे आवश्यक आहे.

३) ० ते २ वर्षे वर्षांमधील बालकांच्या आठोप व पोषण आकृत्या तैयार करून केंद्रित करण्याची आवश्यकता आहे. त्यामुळे अतिकुपोषित बालकांमधील कुपोषणाचे प्रमाण कमी होण्यात मदत होईल.

४) बालकासाठी आवश्यक असणारा, लसीकरण कार्यक्रमची योग्य प्रकारे अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. नवजात बाळांमधील नवजन्मस ५५ ते ८० टक्के बालपुरुष हे कमी वजनाच्या बाळांमध्ये होतात. अशा बाळांची रोगप्रतिकारक्षमता कमी असते. त्यामुळे योग्य लसीकरण कार्यक्रमानुसार रोगप्रतिकारक शक्ती वाढवण्याची गरज आहे.

५) प्रत्येक गावात एक किंवा दोन अंगणवाड्या; त्यात प्रशिक्षित अंगणवाडी शिक्षक असतील. अंगणवाडीतील शिक्षकेत गावातील गरिब माता व नवजात बालके यांच्यासाठी शासनने नेमून दिलेल्या पुरक पोषण आहार व आरोग्य उपचार व जीवन - सत्वाच्या गोळ्या यांचे वाटप करून गरजेचे आहे.

६) आरोप्य हा माणसाना पूर्णपणे अधिकार असता. गाव तीपे आरोप्यस्य जांबडसं, नर्म, कातोयराखक असणेत. शास्त्रेभ्येच लहान ज्वालकांस्य आरोप्य सिक्कण दिले जावे.

असा प्रकार कुपोषण निर्माण होण्यास जी कारणे कारणेपूढ आहेत त्यात शाश्वतिक, आर्थिक, सामाजिक व भौगोलिक कारणांचा समावेश होतो. ग्रामीण समाजीय गरिबी, बेरोजगारी होऊन लोकांमधील आर्थिक तक्ती वाढवण्याची गरज आहे. शाश्वतीचे प्रमाण वाढवण्याबरोबरच रोजगाराच्या संपादनासाठी देशीय व परदेशीय मार्गाने निर्यात करून घ्यावे. असे करून कुपोषणाच्या समस्यावर आपल्याला मात करता येईल.

महाराष्ट्र शासनाचा कुपोषण निर्मुलन कार्यक्रम

[illegible]

अंतराष्ट्रीय

॥॥॥॥॥॥ पञ्चयन्त्रिक जालसंवित्तान् संया योजनेनां पार्वत्यन्त्रं लोभगयाताब्दां गुरुरागमः॥॥॥॥॥॥

राजविरला जातो, ग्रामीण व शहरी भागात ८०० मालकांमार्गे एक अंगणवाडी कार्यरत आहे. आदिवासी व दुर्गम भागात हे प्रमाण १५० ते ४०० मालके असे आहे. असा ठिकाणी मिनी अंगणवाडी कार्यरत आहेत, देशात २ ऑक्टोबर, १९७५ पासून ICDS चा कार्यक्रम राबविता आतो. देशात २००८-०९ पर्यंत १३.५६ लाख अंगणवाड्या कार्यरत असल्याचे दिसून येते.

अंगणवाडीची उद्दिष्टे

- १) ० ते ६ वर्षोव्यंतलें मुलांच्या अपराध व पापंभात सुधारणा करपे.
- २) बालकांच्या मानसिक विकारांच्या बाबींचें परत पकडून वचपे.
- ३) बालकांमधील घल्ट, आव्हार, कुशोभय कमी करपे आणि यामुळे होणारें नैसर्गिक गंजवारी थांबवपे.
- ४) आई आणि कुटुंबाचें बालसंगोपन कौशल्य वाडवपे.
- ५) पोलीस पोल्स आव्हार व अपराध रिवाज याद्वारे भाता समर्थनकरण कार्यक्रमां राबडवपे.

अंगणवाड्यांच्या माध्यमातून दिल्या जाणाऱ्या सेवा

- १.) मूलक योग्य ज्ञान
- २.) आयोग विधान व योग्य शिक्षण
- ३.) तत्सौकर्य
- ४.) संदेशीय सेवा
- ५.) अनौपचारिक शास्त्राचार्य शिक्षण

पूरक पोषण आहार

[illegible]

पूवक पीषण आगासार्नी विसीय तत्वदं

मासमात्रायां गच्छेत् ० ते ६ त्रयोविंशत्, परितः ० तस्यैव मासमाहौ यो गोपयन् आहारं
पुष्टकरां नाहीं, त्यामाही ० ते ६ त्रयोविंशतिव्यं साविकामाही प्रतिदिनी ५ रुपये पुढीलवे
आणामा, अतिशय पुढीलवे साविकामाही प्रतिदिनी ६ रुपये तर परितः ० तस्यैव मासमाहौ
प्रतिदिनी ५ रुपयांची मर्यादा केवळी दिसून येते.

‘‘શ્રદ્ધાસ્થિ પાતલોજીય લઘુચિકિત્સા સંવા સીએસઆઈ સિપિયટ વિસ્તારી તાલુકા
અણગમ્યા છે. સૌ જોવાના ઉદ્દેશ સાથે ૪ સપ્તે માસે યજમાન મંડુલપાસે કરાડીયો
ગાયો. આ યોજનામાંથી વિષયે પ્રમાણ ૧૦:૧૦ અને ઘણે ઘેર તાલુકા પરથી અર્પણકરણ
મા તોડેવામાંથી અર્પણિક ૪૦૦૦ કરાડે. ઘેર મુલકવારે વિવિધ કરાડે આ મોકલવામાં
આનાનાટ રજવામાંથી પડેલાપડેથી વિષયી તાલુકા કેટલાકે આપાડે.’’

वर्ष	ICDS साठी निधी
२००९ - १०	३२२३८.३८ (लाख)
२०१० - ११	४२५०३.३६ (लाख)
२०११ - १२	७६२२५.७९ (लाख)

अशा प्रकारे वेळोवेळी शासनाने कुपोषण निर्मूलन कार्यक्रमासाठी निधी उपलब्ध करून दिलेला आहे. परंतु कुपोषणाचे प्रमाण व त्याच्या निर्मूलनासाठी दिला जाणार निधी बराच अपुरा वाटतो. आरोग्य व आरोग्य सेवांवर केला जाणारा एकूण खर्च खूपच तोकडा वाटतो. देशातील व राज्यातील आरोग्य सुविधांवर होणाऱ्या खर्चाचे प्रमाण बजेटमध्ये ६ ते ७ टक्क्यांपर्यंत वाढविण्याची गरज आहे. तसेच कुपोषण मुक्तीचा लढा अधिक तीव्र व गतिमान करण्याची वेळ आज येऊन ठेपली आहे.

समारोप

या राज्याची ही प्रतिमा जपण्यासाठी शासकीय प्रयत्नांबरोबरच सामाजिक बांधिलकीची देखील गरज आहे. गावागावामध्ये जनजागृती करून, प्रबोधनाच्या माध्यमातून पूरक पोषण आहार, गर्भवती मातांचे आरोग्य, नवजात बालकांचे आरोग्य व पोषण आरोग्य स्वच्छता यासाठी सामूहिक प्रयत्नाची आज गरज निर्माण झाली आहे.

कुपोषण ही सध्या आपल्या राज्यासमोरील मोठी समस्या आहे. कुपोषण निर्मूलनासाठी शासनाच्या विविध विभागांच्या माध्यमातून प्रयत्न केले जात आहेत. परंतु कुपोषणाचे सध्याचे स्वरूप पाहता या प्रयत्नांत वाढ होण्याची गरज आहे. महाराष्ट्र राज्य पुरोगामी आहे. या राज्याची ही प्रतिमा जपण्यासाठी शासकीय प्रयत्नांबरोबरच सामाजिक बांधिलकीची देखील गरज आहे. गावागावामध्ये जनजागृती करून, प्रबोधनाच्या माध्यमातून पूरक पोषण आहार, गर्भवती मातांचे आरोग्य, नवजात बालकांचे आरोग्य व पोषण आरोग्य स्वच्छता यासाठी सामूहिक प्रयत्नाची आज गरज निर्माण झाली आहे.

संदर्भ

- १) इकॉनॉमिक टाईम्स, १२ मे २००६, मालन्युट्रिशन अफेक्ट्स वन इन एव्हरी टु चाईल्ड.
- २) खडसे इंदिरा, (२००१) 'अन्न व पोषणशास्त्र', हिमालय पब्लिकेशन, श्रीरामपूर.
- ३) 'अर्थवेध', (२००६) मराठी अर्थशास्त्र परिषद ३०वे राष्ट्रीय अधिवेशन, श्रीरामपूर.
- ४) राठी शुभांगी, महाराष्ट्रातील बालमृत्युबाबत डॉ. अभय बंग समितीचा अहवाल योजना मे, २००५.
- ५) डॉ. देशमुख पी. एन. (२००८) 'मराठवाड्यातील जिल्हा परिषदांनी आरोग्यावर केलेल्या खर्चाचा अभ्यास', अप्रकाशित शोधप्रबंध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.
- ६) 'मंथन', दैनिक लोकमत, दि. १२ ऑक्टोबर, २०१४.
- ७) दैनिक लोकमत, दि. १७ ऑक्टोबर, २०१४.
- ८) डॉ. देशमुख पी. एन. (२०१३-१४) 'मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय कुपोषण' त्रैमासिक शोधसंपदा, संपादक - डॉ. राजेशेखर सोलापूर.
- ९) महाराष्ट्र शासन, २०१२, महाराष्ट्रातील पोषणस्थिती विषयक व्यापक सर्वेक्षण, माहिती पत्रक.

७३

भारतातील शिक्षण आणि आरोग्य सेवांवरील खर्च प्रवृत्तीचे विश्लेषण

डॉ. प्रशांत एन. देशमुख

सा. प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, शिवाजीनगर, औरंगाबाद.

मो. ८००७३९३३९९

शिक्षण आरोग्य यावर व्यक्तीने, समाजाने व शासनाद्वारे होणारा आजचा खर्च हा भविष्यत मोठा परतावा देणारा असतो. म्हणूनच याला मानवी भांडवल गुंतवणूक म्हणतात. मानवी भांडवलाचा विकास हा देशाच्या विकासाचा महत्वाचा घटक मानला जातो. त्यासाठी देशातील सरकारने कुशल मनुष्यबळ निर्मितीसाठी जास्तीत जास्त खर्च करणे आवश्यक असते. शिक्षणाचे वाढते खाजगीकरण, बाजारीकरण व त्यातून शिक्षणाची वाढत चालेली किंमत हे प्रश्न आज देशासमोर आहेत. सार्वजनिक शिक्षण व्यवस्थेची वाईट अवस्था, उच्च शिक्षण व्यवस्थेतील असमानता मर्यादीत संशोधन व त्यातून निर्माण होणारे अनेक प्रश्न आज देशाला भेडसावत आहेत. शिक्षणा प्रमाणेच देशातील खाजगी व सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेत टोकाची विषमता आढळते. आरोग्याच्या संदर्भात देशात स्त्री-पुरुष विषमता मोठ्या प्रमाणात आहे. देशाची वाढती लोकसंख्या, शहरीकरण व त्यातून निर्माण होणारे आरोग्य विषयक प्रश्न. ग्रामीण तसेच शहरी भागातील निर्माण झालेले साथीचे रोग. स्वाईन फ्लू, इबोला सारखे भयंकर आजार व त्यातून होणारी मणूष्य हानी टाळण्यासाठी देशातील आरोग्य व्यवस्था खंबीर व बळकट हवी परंतु देशाची आजची अवस्था पाहता आपला देश सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेच्या निकषावर खर तर 'आजारी' आहे असेच म्हणावे लागेल.

उच्चप्रतिष्ठे सर्वसामान्येक शिक्षण व आरोग्य सुविधा, शिक्षणाचा व आरोग्याचा हक्क व त्यातून निर्माण होणारे मणूष्यबळ हेच देशाच्या विकासाचे खरे भांडवल आहे. या अनुषंगाने देशाच्या अर्थसंकल्पात शिक्षण व आरोग्य सुविधांसाठी केली जाणारी तरतुद योग्य प्रमाणात आहे का ? शिक्षण व आरोग्य सेवांवरील खर्चाची प्रवृत्ती कशी आहे ? कुशल मनुष्यबळ निर्मितीसाठी शिक्षण व आरोग्य सेवांवरील खर्चाचे प्रमाण योग्य आहे का जी.डी.पी. च्या तुलनेत शिक्षण व आरोग्यावरील खर्चाचे प्रमाण किती आहे ? इत्यादी प्रश्नांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनविधात केलेला आहे.

देशातील शिक्षण व आरोग्य सेवांवरील खर्चाची प्रवृत्ती

शिक्षण आणि आरोग्य हे विषय समवर्ती यादीत आहेत त्यामुळे केंद्रिय अर्थसंकल्पातील तरतुद ही राज्यासाठी मोठा आधार असतो. देशातील सरकार वारंवार सकल घरेलू उत्पन्नाच्या (GDP) ६% पैसा शिक्षणावर खर्च करण्याची घोषणा करते परंतु प्रत्यक्षात त्यावरील खर्च ३ ते ३.५% पेक्षा जास्त नसतो. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ५% रकम सरकारने आरोग्यावर खर्च करावी अशी जागतिक आरोग्य संघटनेची शिफारस आहे. त्यातून राष्ट्रातील प्रत्येक व्यक्तीला किमान आरोग्य सुविधा प्राप्त होतील. परंतु देशातील आरोग्य सुविधांवर होणाऱ्या खर्चाचे प्रमाण आजही १.३० ते १.४० टक्क्यांपर्यंत आहे. हे वास्तव नाकारता येत नाही.

तक्ता क्र. १

भारतातील शिक्षण व आरोग्य सेवांवरील खर्चाची प्रवृत्ती (२००७-०८ ते २०१२-१३)

(रूपये कोटीत)

अ.क्र.	घटक/वर्ध	२००७-०८	२००८-०९	२००९-१०	२०१०-११	*२०११-१२	२०१२-१३	२००७-०८ च्या तुलनेत २०१२-१३ मधील वाढ/घट
१.	शिक्षण खर्च	१२९३६६ (९.८३)	१६२००८ (१०.१२)	१९७०७० (१०.६४)	२४४१५६ (११.३८)	२९१३७८ (११.५६)	३३१५२४ (११.६९)	+ २०२१५८ (१५६.२६%)
२.	आरोग्य खर्च	६३२२६ (४.८०)	७४२७३ (४.६४)	८८०५४ (४.७५)	१००५७६ (४.६८)	११५७११ (४.५९)	१३६२९६ (४.८०)	+ ७३०७० (११५.५६%)
३.	एकूण खर्च	१३१५२८३	१५९९६७७	१८५२११९	२१४५१४५	२५१८८२५	२८३५८७३	+ १५२०५९० (११५.६०%)

आधार : भारताचे आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल २०१२-१३.

* २०१२-१३ मधील अर्थसंकल्पीय तरतुद दर्शविते व कंसातील अंक एकूणाशी प्रतिशत प्रमाण दर्शवितात.

शकलो. त्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभार मानण्यापेक्षा त्यांच्या ऋणातच राहू इच्छितो. तसेच कोषाध्यक्ष श्री. अशोक पाटील, अॅड. शिवाजीराव कदम व संचालक मंडळ यांचेही आभार मानतो.

राष्ट्रीय चर्चासत्राचा स्तर उंचावा या उद्देशाने अनेक मान्यवरांना आम्ही निमंत्रित केलेले आहे. प्रमुख पाहुणे म्हणून विधानसभेचे माजी सभापती मा. अरुण गुजराथी आमच्या निमंत्रणााला मान देऊन उपस्थितीत राहिल्या बद्दल आम्ही त्यांचे शतशः आभारी आहोत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाचे कुलगुरू प्रोफेसर बी.ए. चोपडे आणि संचालक डॉ. के. व्ही. काळे, डॉ. यशवंत सुमंत, मा. विभागीय आयुक्त श्री. कृष्णा भोगे, औरंगाबाद जिल्हा परिषदेचे माजी अध्यक्ष श्री. द्वारकाभाऊ पाशीकर सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखेचे अधिष्ठाता डॉ. विलास खंदारे, डॉ. राकेश कुमार शर्मा, डॉ. काकासाहेब पोळे, डॉ. बी.एस. चाधमारे, डॉ. संजय गायकवाड, डॉ. प्रशांत अमृतकर हे सुद्धा आवर्जून उपस्थित राहिले, त्यांचेही आभार व्यक्त करतो.

प्राचार्य डॉ.बी. चौधरी, प्र.प्राचार्य डॉ. एस.एस. अंभोरे, उप-प्राचार्य एस.आर. मंडा, प्र. प्राचार्य डॉ. शिरीष पवार, उप-प्राचार्य वारोटे प्रा. राजू बनारसे, एम.आर. खान, डॉ. यशवंत खडसे, डॉ. एन.बी. आधाव, डॉ. शुभांगी राठी, डॉ. के.पी. पोले, प्रा. कैलाश अंभोरे, डॉ. सुनिल पिंपळे, डॉ. रामकृष्ण लोमटे, डॉ. बळीराम कटारे, डॉ. दत्तात्रय वावळे, डॉ. पांडुरंग डापके, प्रा. विनोद चव्हाण. यांचेही सहकार्य लाभले तसेच पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालयातील सर्व प्राध्यापक वृंद आणि शिक्षकेतर कर्मचारी यांच्या सहकार्यानेच आम्ही हे कार्य करू शकलो. त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

कैलाश पब्लिकेशन्सचे प्रकाशक श्री. के.एस. अतकरे, आणि त्यांचे सहकारी श्री. ज्ञानेश्वर निर्वळ, श्री. रोहिदास खरात, श्री. भगवान इंगळे, श्री. आण्णासाहेब शिंदे, श्री. सरदार जाधव, श्री. ज्ञानेश्वर माऊली अधाने यांनी अथक परिश्रम घेऊन कमी वेळेत हा ग्रंथ पूर्णत्वास आणला. त्याबद्दल त्यांचे आभार व्यक्त करतो.

चर्चासत्राच्या पत्रीकत असे नमूद करण्यात आले होती की, निवडक शोधनिबंध ग्रंथात छापले जातील ही बाब ग्राह्य धरूनच हे शोधनिबंध एकत्रित करण्यात आलेले आहेत. शोधनिबंधातील लेखकांची मते ही प्रत्येकाची वैयक्तिक मते असून त्या मतांशी संपादक मंडळ किंवा प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. या कार्यास प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष मदत करणाऱ्या सर्वांचे आभार!

धन्यवाद,

- प्रा.डॉ. पंडित शेषराव नलावडे

संशोधन मार्गदर्शक, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख
पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय,
शिवाजीनगर, औरंगाबाद-४३१००९.

मो.नं. ९४२३३९६३९१

Email : nalawade044@gmail.com

अनुक्रमणिका (Contents).

भाग - १ : ग्रामीण विकास आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या

१. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : राजकीय व्यवस्थेसमोरील...	डॉ. बळेंगन कटारे	१७
२. शेतकरी आत्महत्या : एक वास्तव - डॉ. जे. एस. थापगुडे		२२
३. भारतीय ग्रामीण विकास आणि शेतकरी...	प्रा. रांता मोसले - गायकवाड	२८
४. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या - एक...	प्रा. डॉ. प्रशांत देशमुख	३४
५. ग्रामीण विकास आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या - डॉ. धनकिशोर लोमटे		४०
६. ग्रामीण विकास आणि शेतकऱ्यांची आत्महत्या - डॉ. एचेंद्र नानदेवराव मोरे		४३
७. ग्रामीण विकास आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या - सतिश एन.जाधव		४८
८. ग्रामीण विकास आणि शेतकरी आत्महत्या - प्रा. डॉ. रमाकांत तिडके		५३
९. ग्रामीण विकास आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या...	प्रा. डॉ. शिवाजी वादव	५७
१०. शेतकरी आत्महत्या : जागतिकीकरण व कृषी...	प्रा. डॉ. तंभाजी कोले	६०
११. ग्रामीण विकासात्मक आव्हाने व शेतकरी - प्रा. शेख जहांगीर अब्दुल रहीम		६३
१२. ग्रामीण विकास आणि शेतकरी आत्महत्या - प्रा. केशव लहाने		६५
१३. ग्रामीण विकास आणि शेतकरी आत्महत्या - प्रा. किरण गायकवाड		६९
१४. शेतकरी आत्महत्या व अंधश्रद्धा...	प्रा. गालकडे / डॉ. फेंडे / श्री. टिळेकर	७२
१५. ग्रामीण विकास आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या...	प्रा. चंपराज गावडे	७५
१६. ग्रामीण विकास आणि शेतकऱ्यांच्या ...	प्रा. डॉ. छोकळे/प्रा. डॉ. भालेराव	७८
१७. ग्रामीण विकास आणि शेतकरी आत्महत्या...	प्रा. मंगल गुळवे	८१
१८. मराठवाड्यातील दुष्काळ : शेतकरी आत्महत्या - डॉ. अंबादास आरगडे		८४
१९. ग्रामीण विकासात महाराष्ट्र शासनाची भूमिका - रत्नराज जवळगेकर		८६
२०. मराठवाड्यातील शेती समस्या - प्रा. दिनेश कचकुरे		८८
२१. भारतीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : समस्या...	प्रा. शिवचरण गिरे	९०
२२. ग्रामीण अर्थकारणाचे सबलीकरण - डॉ. पंडित शेषराव नलावडे		९३
२३. पात्र आत्महत्याग्रस्त शेतकरी...	प्रा. संघा कदम	९९
२४. ग्रामीण विकास आणि शेतकरी आत्महत्या - प्रकारा बाबत		१०२
२५. ग्रामीण विकास आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या - अंजली गजोड		१०४
२६. ग्रामीण विकास आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या - रोडगे कडुबाई		१०६
२७. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या आणि ग्रामविकास - वभा नलावडे		१०८
२८. ग्रामीण विकास आणि शेतकरी आत्महत्या - किशोर बांबडे		११०
२९. ग्रामीण विकास आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या - व्यंकटो माटे		११२
३०. ग्रामीण विकासात गटशेतीची भूमिका - श्री. गोवर्धन भुतेकर		११४

४. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या - एक आव्हान : विशेष संदर्भ मराठवाडा

प्रा. डॉ. प्रशांत एन देशमुख

अर्थशास्त्र विभाग, पंडित जयाहरलाल नेहरू महाविद्यालय औरंगाबाद

१९९१ पासून देशात उद्योतीकरणाने युग सुरु झाले. देशातील बाजारपेठेला जागतिक बाजारपेठेशी संलग्न करण्याच्या हेतूने मोठ्या प्रमाणात खाजगीकरणाला महत्व देण्यात आले. शेतमालाचा खुला झालेला व्यापार, आयात-निर्यातीवरील कमी निबंध याचा कृषी प्रधान भारतीय अर्थव्यवस्थेवर प्रतिकूल परिणाम झाला. शेतमालावर आधारीत उद्योगांच्या उत्पादनांना विदेशी वस्तु बरोबर अधिक प्रमाणात स्पर्धेला तोंड द्यावे लागत आहे. त्यामुळे देशांतर्गत अशा वस्तुचे बाजार मुल्य घटले परंतु उत्पादन खर्च मात्र वाढला. नैसर्गिक परिस्थितीची प्रतिकूलता, कधी अतिवृष्टी, तर कधी पावसाचा अभाव, गारपीट, नापीकी, कर्जबाजारीपणा आणि सर्वकाही सुरळीत होवून, शेती उत्पादन चांगले होवून शेतमालाला योग्य भाव मिळत नाही, झालेला उत्पादन खर्च भरूनही निघत नाही. त्यामुळे गेल्या काही वर्षात देशात जवळपास दोन लाखांच्या वर शेतकऱ्यांनी आपली जीवनवाजा संपवली. त्यातही पुरोगामी व प्रगतीशील समजल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे प्रमाण तुलनेने जास्त असल्याचे दिसून येते.

निसर्ग अवकृपेचे आसमानी संकट, वाढता उत्पादन खर्च, मजुरांचा तुटवडा, न मरवडणारे सरकारी हमी भाव म्हणजे सुलतानी संकट. कृषी क्षेत्रातील गुंतवणुकीचा अभाव जुन्याचे नवे करणाऱ्या कर्जाच्या गर्तेत सापडलेले आयुष्य यातून शेती व शेतकऱ्यांचे अर्थकारण बिघडून गेले. यामुळे गेल्या काही वर्षात महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या विशेषत विदर्भ व मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढतच असल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रातील शेतीचा विकास दर उणे १.४ टक्के आहे. महाराष्ट्रातील सिंचनाचे सरासरी प्रमाण ३६ ते ४० टक्के असून आजही ६० ते ६५ टक्के शेती ही कोरडवाहू असल्याचे दिसून येते. बहुतेक शेतमालाच्या आधारभूत किंमती कमी आहेत. द्राक्षे, आंबा, इतर फळे व भाजीपाला इत्यादि पिकांमध्ये फायदा असला तरी ही पीके घेणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण नगण्य आहे. शिवाय अशा पिकांमध्ये मोठ्या प्रमाणातील गुंतवणुक व धोका आहे. असे असतांना सरकार ही प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष अशा पिकांच्या किंमतीवर नियंत्रण ठेऊन असते व मुद्दामहून अशा पिकांचा भाव पाडला जातो. मजुरांचे स्वलांतरण, मनरेगा योजना, स्वस्त धान्य पुरवठा, अन्न सुरक्षा योजना यातून मजुरांची शेतीत काम करण्याची वृत्ती कमी झाल्याचे आढळते. त्यातच मजुरीचे दर मोठ्याप्रमाणावर वाढले असून प्रत्येक कामासाठी प्रयत्न पुर्वक मजुर मिळवावे व टिकवावे लागतात. या सर्व बाबींचा प्रत्यक्ष परिणाम शेतीच्या अर्थकारणावर व शेतकऱ्यावर झाल्याचा दिसतो. सततचा दुष्काळ, नापीकी, गारपीट या आसमानी संकटांनी तर वाढता उत्पादन खर्च, हमी भावाचा अभाव,

बाजार पेठांचा आभाव, या सुलतानी संकटांनी महाराष्ट्रातील शेतकरी पुस्ता वेढला गेलेला दिसून येतो. यातून सुटण्यासाठी आत्महत्या शिवाय दुसरा पर्याय नाही असे त्यांचे मत होते व यातूनच हजारो शेतकऱ्यांनी आपले जीवन संपविल्याचे दिसून येते. अलिकडी काळातील मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या

मराठवाडा व विदर्भ प्रांतात गेल्या काही महिन्यांमध्ये शेकडो शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या. एकट्या २०१४ या वर्षात या दोन्ही विभागात मिळून १४१० शेतकऱ्यांनी आपले जीवन संपवल्याचे आढळते. नोव्हेंबर व डिसेंबर २०१४ या दोन महिन्यांतील मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांचे आत्महत्यांचे प्रमाण वाढतच गेल्याचे दिसून येते. २०१४ च्या सप्टेंबर मध्ये ३५, ऑक्टोबर मध्ये २१ तर नोव्हेंबर २०१४ मध्ये ५३ शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या झाल्याची सरकार-दरवारी नोंद आहे. यातही सरकारी मदत मिळण्यासाठी सरकारी निकषावर व शासन निर्णयास अनुकूल आत्महत्या किती? हा अनुत्तरणीय प्रश्न आहे.

तक्ता क्रमांक १ मध्ये २००३ ते २०१४ या कालावधीत मराठवाडा विभागात झालेल्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांची आकडेवारी दिलेली आहे.

तक्ता क्रमांक १

मराठवाडा विभागातील वर्ष निहाय शेतकरी आत्महत्यांची आकडेवारी

अ.क्र.	वर्ष	एकूण शेतकरी आत्महत्या	मार्गीत वर्षाच्या तुलनेत वाढ/घट	वाढ / घटचे प्रतिशत प्रमाण.
१.	२००३	१४	-	-
२.	२००४	१५	+८१	+५७८.५७%
३.	२००५	५८	+३७	+३८५.९९%
४.	२००६	३७८	+३२०	+५५१.७२%
५.	२००७	३२७	-५१	-१३.४९%
६.	२००८	२८५	-४२	-१२.८४%
७.	२००९	२२८	-५७	-२०.००%
८.	२०१०	१९१	-३७	-१६.२२%
९.	२०११	२६९	+७८	+१९.९५%
१०.	२०१२	२९८	+२९	+१०.९५%
११.	२०१३	२०७	-९१	-३०.५४%
१२.	२०१४(नो)	४०२	+१९५	+९४.२०%
	गुण	२५५२		

तक्ता क्रमांक १ वरून असे दिसून येते की, २००३ मध्ये मराठवाडा विभागात एकूण १४ शेतकरी आत्महत्यांची नोंद आढळते. २०१४ च्या नोव्हेंबर पर्यंत मराठवाड्यात एकूण २५५२ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याचे दिसून येते. मराठवाड्यात २००३ मध्ये (१४) शेतकरी आत्महत्या झाल्याचे दिसत असले तरी ही २००४ मध्ये (९५) आत्महत्या झाल्या, ज्याचे प्रमाण २००३ च्या तुलनेत (५७८.५७) टक्के वाढल्याचे

दिसून येते. तसेच २००६ मध्ये मराठवाड्यात ३२० शेतकरी आत्महत्यांची नोंद आहे. २००५ च्या तुलनेत ही वाढ (५५१.७२) टक्के अधिक असल्याचे दिसून येते. २००७ ते २०११ या कालखंडात मराठवाड्यात एकूण (१२००) शेतकरी आत्महत्या झालेल्या आहेत. तुलनात्मक दृष्ट्या मागच्या वर्षापेक्षा हे प्रमाण घटल्याचे आढळते. असे असले तरी ही या कालखंडात सरासरी वार्षिक २०० शेतकरी-यांनी आपली जीवन यात्रा संपवल्याचे दिसून येते. २०११ नंतर मात्र मराठवाड्यातील शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमाण वाढतच गेले आहे. २०१३ च्या तुलनेत २०१४ मध्ये मराठवाड्यातील शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमाण (९४.२०) टक्क्यांनी वाढल्याचे दिसून येते. एकंदरीत २००३ ते २०१४ या कालखंडात मराठवाडा विभागातील २५५२ शेतकरी-यांनी आत्महत्या केल्या असून सर्वाधिक आत्महत्या (४०२) या २०१४ या वर्षात झाल्याचे आढळते. शेततीची कमी उत्पादकता व शेतमालाचे घटलेले भाव.

सततच्या दुष्काळामुळे, जमीनीचा पोट खराब झाल्यामुळे मराठवाड्यातील शेतीची उत्पादकता बऱ्याच प्रमाणात घटल्याचे दिसते. कापूस, सोयाबीन, मोसंबी, ऊस, तुर, ज्वारी, बटाटा या पिकांच्या उत्पाद खर्चात वाढ झालेली असून उत्पादकता मात्र बऱ्याच प्रमाणात घटलेली आहे. प्रती एकर १० क्विंटल कापूस निघणाऱ्या शेतात आवघा दोन ते तिन क्विंटल कापूस ४ ते ५ क्विंटल सोयाबीन, ३० ते ३५ टन ऊस निघत आहे. मोसंबी, कांदा व इतर पिकांची तिच परिस्थिती आहे. रब्बी पिकांच्या तर पेरण्याच झालेल्या नाहीत. पेरणी अभावी सरासरी ५० टक्के क्षेत्र पडोक आहे. जनावरांच्या चान्याचा प्रदन गंभीर आहे. अशातच प्रमुख पिकांचे घसरलेले भाव हा शेतकऱ्यांना पुढील यक्षा प्रदन आहे. तक्ता क्र.२ मध्ये २०१३ च्या तुलनेत २०१४ मध्ये प्रमुख पिकांचे सरासरी भाव दर्शविलेले आहेत

तक्ता क्रमांक २.

२०१३ च्या तुलनेत २०१४ मधील प्रमुख पिकांचे सरासरी भाव

अ.क्र.	पिकाचे नांव	२०१३ चा सरासरी भाव	२०१४ चा सरासरी भाव	२०१३ च्या तुलनेत वाढ घट
१.	कापूस	५५००	३९००	-१६०० (२९.०९)
२.	सोयाबीन	४५००	२९००	-१६०० (३५.५५)
३.	कांदा	४००००	९०००	-३१००० (७७.५०)
४.	मोसंबी	२२०००	१३०००	-९००० (४०.९०)
५.	ऊस	२१००	२२०० (अंदाजे)	+१०० (४.७६)

टिप : १. कंसातील अंक प्रतिशत प्रमाण दर्शवितात. २. कापूस सोयाबीन, भाव प्रति क्विंटल ३. ऊस कांदा मोसंबी भाव प्रति टन.

तक्ता क्रमांक २ वरून असे निदर्शनास येते की, कापूस (२९.०९) टक्के, सोयाबीन (३५.५५) टक्के, कांदा (७७.५०) टक्के, मोसंबी (४०.९०) टक्के या

भारतापुढील आव्हाने आणि सद्यस्थिती / ३६

प्रमुख पिकांच्या भावात मोठ्या प्रमाणात घसरण झाल्याचे दिसून येते. या प्रमुख पिकांच्या किंमती सरासरी ३५ ते ४० टक्क्यांनी कमी झालेल्या असून उत्पादन खर्च मात्र वाढलेला आढळतो. भारतीय कृषि मालाची सांगड जागतिक बाजारपेठेशी घातली गेल्यामुळे, जागतिक उत्पादन व देशांतर्गत उत्पादनात झालेल्या वाढीचा परिणाम मराठवाड्यातील पिकांचे उत्पादन घटूनही त्यांच्या किंमती कमी होण्यावर झाल्याचा दिसून येतो. एकंदरीत मराठवाड्यात उत्पादित होणाऱ्या पिकांच्या किंमतीत प्रचंड घट झाल्याचे आढळते. परंतु वाढता उत्पादन खर्च व कर्जबाजारीपणामुळे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यात मात्र वाढ झाल्याचे दिसून येते.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे कारणे

१. सततचा दुष्काळ २. उत्पादकतेत झालेली घट ३. कर्जबाजारीपणा ४. उत्पादन खर्चातील वाढ ५. गारपीट व अवेळी पडणारा पाऊस, नैसर्गिक आपत्ती ६. शेतमालाचे घटलेले भाव ७. कृषी क्षेत्रातील गुंतवणुकीचा अभाव ८. आत्मवश्यक वस्तू कायदा

९. सरकारचे आयात - निर्यात धोरण १०. प्रक्रिया उद्योग व तंत्रज्ञानातील उणिवा ११. कोरडवाहू व बेभरोशाची शेती

शेतकऱ्यांच्या सततच्या आत्महत्या हे देशापुढील व महापद्मपुढील फारमोठे आव्हान आहे. मागील काही वर्षातील सततचा दुष्काळ व घटलेली उत्पादकता, कर्जबाजारीपणा, उत्पादनखर्चातील वाढ गारपीट, नैसर्गिक आपत्ती, व सरकारचे उदासिन धोरण यातून मरणाला कवटाळण्याचा मार्ग शेतकऱ्यांनी स्विकारलेला दिसतो. सध्या महापद्मातील मराठवाडा व विदर्भातील अमोघ भागाचे चित्र मोठे विदारक व भयावह आहे. मागील काही दिवसात शेकडो शेतकऱ्यांनी मृत्यूला जवळ करून आपली जीवनयात्रा संपवली आहे.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबविण्यासाठी उपाय योजना

आपल्या राज्यातील सर्व शेती ही बागायती होऊ शकत नाही ही गोष्ट सत्य आहे. म्हणून आपल्याला आतवाटगाची शेती टाळण्याची असेल, शेतकऱ्यांची उन्नती करण्याची असेल तर त्यांना कोणता ना कोणता जोड धंदा मिळवून दिला पाहिजे. हि गोष्ट लक्षात घेवून आपल्या सरकारने या राज्यात "अंगो इंडस्ट्रियल समाजरचना" निर्माण करण्याचे ठरविले आहे. खेड्यामध्ये जे धंदे काढण्याचे आहेत ते छोटे छोटे आणि सहकारी तत्वावर चालणारे धंदे असले पाहिजेत असे माझे मत आहे. माजी मंत्री कै. बाबुरावजी काळे यांनी १२ जुलै १९६२ ला विधिमंडळात भाषण करतांना शेतकऱ्यांच्या उन्नती व प्रगतीसाठी जरिल विचार व्यक्त केले होते. त्यांनी त्या काळात अंगो इंडस्ट्रियल समाजरचना निर्माण करण्याचे स्वप्न पाहिले होते. राजकारणी व्यक्तींची दृष्टी एवढी उदात्त व ध्येयवादी हवी जी आज घडिला दिसत नाही. कदाचित कै. बाबुरावजी काळे यांचे

भारतापुढील आव्हाने आणि सद्यस्थिती / ३७

विचार पूर्णत्वास गेले असते तर आज महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांची परिस्थिती फार भिन्न असली असती यात शंकाच नाही. त्यांच्यावर आत्महत्या करण्याची वेळ निश्चितच आली नसती. महाराष्ट्रातील विशेषतः विदर्भ व मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या हे फार मोठे आव्हान आज आपणा समोर उभे आहे. महाराष्ट्रात इतर क्षेत्रात वेगाने प्रगती होत असताना येथील सामान्य शेतकरी व शेतमजूर मात्र आत्महत्या करीत आहे. ही जाव या पुरोगामी महाराष्ट्राला निश्चितच भूषणावह नाही म्हणून शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या शोषवावयाच्या असतील, शेतकऱ्यांना आत्मसन्मानाने व ताठ मानेने जगू द्यावेच असेल तर या राज्यात कृषी क्षेत्राच्या बाबतीत दीर्घकालीन उपाय योजनांची नितांत आवश्यकता आज निर्माण झाली आहे. त्यासाठी खालील उपाय महत्वाचे वाटतात.

१. शेतकऱ्यांना पूर्णवेळ मोफत वीज उपलब्ध करून देणे. २. शेतकऱ्यांना विणव्याजी कर्ज उपलब्ध करून देणे. ३. सिंचन सुविधांमध्ये वाढ करणे. ४. शेतकऱ्यांना दर्जेदार विभागणे, औषधे व खते उपलब्ध करून देणे. ५. कृषी मालाला बाजार भावानुसार हमीभाव देणे. ६. कृषी विपणन व्यवस्थेत सुधारणा करणे. ७. कृषी उत्पन्न बाजारपेठांचे पुर्नगठन करणे. ८. सामुदायिक शेती व सहकार शेतीची प्रयोग वाढविणे. ९. कृषी आधारित उद्योगात वाढ करणे. १०. प्रक्रिया उद्योग ग्रामीण भागात स्थापन करणे. ११. दळणवळणाची साधने व पायाभूत सुविधांमध्ये वाढ करणे. १२. नैसर्गिक आपत्ती पासून सौरक्षण व निधीची व्यवस्था करणे. १३. कृषी क्षेत्राला सर्व प्रकारचे विमा संरक्षण दिले गेले पाहिजे. १४. कृषी गुंतवणूकीत वाढ करणे, संशोधनात वाढ करणे. १५. आधुनिक तंत्रज्ञानाची उपलब्धता शासनाने करून दिली पाहिजे. १६. मराठवाड्या सारख्या विभागात 'टेक्स्टाईल झोन' उभारले गेले पाहिजे. १७. शेती आधारित उद्योग व प्रक्रिया उद्योगावर अनुदाना बरोबरच व्यादज दर कमी ठेवले पाहिजे. १८. शेतकरी व ग्राहक यांमधील मध्यस्तांचे उच्चाटण झाले पाहिजे. १९. आयात निर्यात धोरणात बदल झाला पाहिजे.

आज महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर देशातील कृषी क्षेत्राला बरील उपाय योजनांची आवश्यकता आहे. या देशातील सरकारला कृषी हा एक व्यवसाय म्हणून हवा आहे की, केवळ देशातील वाढत्या लोकसंख्येला अन्नधान्य पुरवठा करणारे एक साधन म्हणून हवे आहे. याचा आगोदर सोक्ष-मोक्ष लावणे गरजेचे आहे. केवळ अन्न धान्य पुरवणारे साधन म्हणून सरकार शेतीकडे बघत असेल तर या देशाचा पोशिंदा कधीच सुखी होवू शकणार नाही. मुळातच सरकारची या क्षेत्राकडे पाहण्याची उदासिन वृत्ती अगोदर बदलणे गरजेचे आहे. शेतकऱ्यांना मरणाची किंमत द्यायची की जगण्याची हिंमत हे आता ठरवावे लागेल. शेतकऱ्यांना आत्मबळ देणे आज गरजेचे आहे यासाठी शासनाने त्वरीत निर्णय घेणे अपेक्षित आहे. आपल्या देशातील मोठ मोठ्या उद्योगपतींचे दीड ते दोन लाख कोटीचे कर्ज सरकार सोडून देते. त्यांच्याकडे हजारो कोटी रुपयांची विले थकलेली आहेत.

शेतकऱ्यांची मात्र ६० ते ७० हजार रुपयांचे कर्ज १५ ते २० हजारचे वीज बिल सरकार माफ करू शकत नाही आणि हे कर्जाचे ओझे अन्तहाय्य झाल्याने स्वाभिमानी शेतकरी आपला जीव देतो हे विरोधाभासी चित्र आता बदलले पाहिजे. किंवाहुना त्यात बदल झालाच पाहिजे. 'तरे सोने में या मेरे सोनेमें यह आग कहीं ना कहीं जलनी चाहिए । सिर्फ हंगामा खडा करणा मेरा मकसद नहीं है । मेरा दावा है, मेरे देश के किसानों को सुरत अव बदलनी चाहिए ।'

संदर्भ :

१. कुक्षेत्र (ऑक्टोबर २०१४) गावों में रोजगार, प्रकाशक ग्राम विकास मंत्रालय नई दिल्ली.
२. दै. महाराष्ट्र टाईम्स, औरंगाबाद आवृत्ती, दि. १९ डिसेंबर २०१४.
३. दै. सकाळ औरंगाबाद आवृत्ती दि. ३ डिसेंबर २०१४.
४. संपादकीय दै. सकाळ, औरंगाबाद आवृत्ती दि. २ डिसेंबर २०१४.
५. 'क्षितीजा पल्याड' (२०१४) संपादक, डॉ. पी.एस. नलावडे, 'बाबुगवजी काळे' यांचे विधी मंडळातील निवडक भाषणे, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
६. संपादकीय दै. लोकमत औरंगाबाद आवृत्ती दि. १८ डिसेंबर २०१४.
७. दै. लोकसत्ता औरंगाबाद आवृत्ती, दि. १२ व १८ डिसेंबर २०१४.

जागतिकीकरणात स्वामी विवेकानंदाच्या विचारांची प्रासंगिकता -

- प्रा.डॉ.प्रशांत एन.देशमुख
सा.प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय,
शिवाजीनगर, औरंगाबाद.

राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक परिवर्तनात जागतिकीकरण किंवा वैश्विकीकरणाची भूमिका अत्यंत महत्वाची मानली जाते. जगातील बहुतांश देशात आर्थिक उत्क्रांती बरोबरच सामाजिक, सांस्कृतिक पर्यावरणात जी आधुनिक अशी परिवर्तने घडून येत आहेत. त्यात जागतिकीकरणाचे स्थान महत्वाचे असल्याचे दिसते. जागतिकीकरण किंवा वैश्विकीकरण म्हणजे व्यापार, वित्त, रोजगार, तंत्रज्ञान, दळणवळण, विदेशी स्थलांतर, पर्यावरण, शासन, राहणीमान, समाजव्यवस्था व संस्कृती अशा सर्व प्रकारच्या क्षेत्रामधून होत राहणारे रुपांतरण होय. थोडक्यात वित्त व भांडवल यांची मालकी, बाजार स्पर्धा, ज्ञान, संशोधन व तंत्रज्ञानातील बदल, भौतिकवादी उपभोग व राहणीमान, राजकीय संलग्नता या बरोबरच आधुनिकीकरण, उदारीकरण, या मार्गातून जागतिकीकरणाने विश्वासातील आर्थिक, राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्र व्यापून टाकले असून एकूणच जनमानसावर व मानवी जीवन पध्दतीवर आपला प्रभाव टाकल्याचे दिसून येते. जागतिकीकरणातून निर्माण झालेली जीवघेणी स्पर्धा, भांडवलवाद, कट्टरवाद व त्यातून मानसा-मानसात निर्माण झालेला भेद व दुरावा, आर्थिक सामाजिक विषमता, आर्थिक दहशतवाद, धर्मवाद, शैक्षणिक व सांस्कृतिक विषयाचे मागासलेपण आणि या विषयाला अनुशंगून असणारे विवेकानंदाचे वैश्विकीकरणाचे, विश्वबंधुत्वाचे विचार महत्वाचे वाटतात. विवेकानंदाचे शैक्षणिक सामाजिक विचार धर्म व विज्ञान यासंबंधीचे विचार व तसेच विश्वबंधुत्व व सर्वधर्म संमभावाची संकल्पना इ. बाबींचा वेध घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोध निबंधात केलेला आहे.

विवेकानंदाचे शैक्षणिक व सामाजिक विचार :

स्वामीजींच्या मते शिक्षण म्हणजे मनुष्याच्या ठिकाणी जे पूर्णत्व आधीचेच विद्यमान आहे त्याचे प्रकटीकरण होय. केवळ पुस्तके वाचने, ज्ञान मिळविणे म्हणजे शिक्षण नव्हे तर ज्या शिक्षणाद्वारे इच्छाशक्तीचा प्रवाह आणि अभिव्यक्ती ही आपल्या स्वतःच्या ताब्यात येतात आणि फलद्रुप होतात त्यालाच शिक्षण म्हणावे असे ते म्हणत. विवेकानंदांच्या मते शिक्षणाचे सार मानवी मनाच्या

एकाग्रतेत आहे. एकाग्रतेन मनःवर ताबा मिळवता येतो व आपल्या दृष्टेप्रमाणे ज्ञान प्राप्त करता येते. जे शिक्षण लाभल्याने सामान्य जनता जीवनसंग्रामाला त्रासपक होऊ शकत नाही, जे शिक्षण चरित्रश्रवण, परसेवा तत्परता व सिंहासारखे साहस निर्माण करू शकत नाही, त्याला काय शिक्षण म्हणायचे ? ज्या शिक्षणाने माणूस जीवनात आपल्या पायावर उभा राहू शकतो तेच खरे शिक्षण. औद्योगिक आत्मसात न झालेला व मंदूत अस्ताव्यस्तपणे बाबलेला असा ज्ञानचा पसारा म्हणजे काही शिक्षण नव्हे. या कलट माणूस निर्माण करणारे चरित्र वडविणारे व चांगले विचार आत्मसात करविणारे शिक्षण हवे आहे. एकाग्रते नाही तर मानसिक बल वाढवून बुद्धी विराल करणारे आणि स्वावलंबी बनविणारे असे शिक्षण असावे असे त्यांचे परमार्थ मत होते.

विवेकानंदांच्या मते असा शिक्षणातूनच संदेह असा समाज निर्माण होतो. वर्गव्यवस्था व वर्णव्यवस्थेच्या पलीकडे शोषणापासून मुक्त असा समाज निर्माण झाला पाहिजे. त्या समाजात ब्राम्हणकाळातील ज्ञानविज्ञान, क्षत्रियकाळातील संस्कृती वैश्यकाळातील प्रसारक वृत्ती आणि शूद्रकाळातील संपत्तेचा आदर्श असायला हवा. सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक, राजकीय समाजा प्रस्थापित करून समाज, त्याच बंधुता या तत्त्वाने जागणारा समतापिष्टीत समाज निर्माण झाला पाहिजे असे त्यांचे मत असल्याचे दिसते. परंतु जगतीकरीकरणाच्या व यंत्रणांच्या काळात माणूस घडविणारे शिक्षण व समाज, बंधुता निर्माण करणारा समाज व समाजव्यवस्था दुरापास्त झाल्याचे आढळते. केवळ भांडवल शाहीवर व शोषणावर आधारित खाजगी शिक्षण व्यवस्था व आर्थिक दहशतवादावर आधारित विषमतेने चरबटलेली समाज व्यवस्थाच आज पाहोवयास मिळते. त्यामुळे अशा विकट व काठिण परिस्थितीत विवेकानंदांचे विचारच यातून माणव जालीला तारण्यास मदत करू शकतात असे वाटते.

विवेकानंदांचे धर्म व विज्ञान विषयक विचार :

प्रत्येक जीव म्हणजे अज्यक्त ब्रम्ह होय ब्रम्ह आणि आंतरप्रकृतीचे नियमन करून आपले मूळचे ब्रह्मस्वरूप प्रकट करणे हेच जीवनाचे अंतिम लक्ष्य होय. 'कर्म, भक्ती, योग व ज्ञान यांच्यापैकी कोणत्याही एकाच्याद्वारे लक्ष प्राप्त करून घ्या आणि मुक्त या संपूर्ण धर्म चातक्य सांगलेला आहे. मतमतांतरे, विधी अनुष्ठाने, श्रवण वा मीदरे ही सारी धर्माधी केवळ गौण अंगे आहेत. धर्म हा केवळ सिध्दांतामध्ये, मतमतांतरांमध्ये वा बौद्धिक वादविवादात नाही. धर्म म्हणजे प्रत्यक्षातूनच होय. असाधत जीवनात मानवाला शाश्वत आधार देतो तो फक्त धर्म. भिन्न भिन्न व्यक्तींनी भिन्न भिन्न समये ज्या अध्यात्मिक सत्तांचा शोध लावला त्यांच्या धिर-संचित कोशालाच धर्म असे नाव आहे. धर्मांमध्ये सामाजिकरणाचे व क्रमविकासाचे तत्त्व हवे कारण धर्माचे क्षेत्र हे जाणिवांच्या

पलीकडेचे आहे. खरा धर्म ही प्रत्येकाची वैयक्तिक वस्तू आहे. कर्म, कथीच असू शकणार नाही. सामुदायिक प्रार्थना म्हणजे केवळ पणजे होय असे त्यांचे मत असल्याचे आढळते. परमेश्वराची भीती वाटणे व प्रारंभ आहे. मात्र त्याच्याबद्दल प्रेम चाढणे म्हणजे खऱ्या अर्थाने धर्म सत्य होय. जात घमत्कार, संशयविश्वास, ज्योतिष आणि गूढविद्या या सत्य गोष्टींचा तामसणे नाकारून धर्माचे शाश्वत स्वरूप आपण सिध्दकारले पाहिजे. कसब शक्ती अधिक मूल्य आहे त्यामुळे आर्थिक प्रगतीची नव्याने मांडणी करताना धर्म बरोबर ठेवावा लागेल. असे त्यांचे मत असल्याचे दिसते.

विज्ञानाविषयी सांगताना विवेकानंद म्हणतात की, बुद्धीने लावलेल्या शीर्षावर सर्व विज्ञानग्रंथे अधोर्ध्व आहेत. त्यामुळे ती अधिक शाश्वतपणे अस्तित्वात. विज्ञानाशी सुसंगत असा धर्म असू शकतो का ? यावर विवेकानंद म्हणतात की, असू शकतो ज्या धर्मात सामान्यीकरणाचे तत्त्व असेल त्याच बरोबर क्रमविकासाच्या तत्त्वाबरोबर धर्माचे पुरस्कार केला पाहिजे. मात्र विज्ञानाची नुसंगत असा धर्म हवा असेल तर सर्व धर्म समजलेल्या धर्मांच्यापैकी ब्राम्हणिकपणे विज्ञानाच्या मुलभूत संकल्पना समजावून घेणे अपेक्षित आहे. विज्ञान आणि संज्ञान यातून येणाऱ्या यंत्रणांचे त्यांनी स्वागतच केले. त्यामुळेच ते म्हणायचे आज अममाला धार्मिक प्रघारकांची अजिबात गरज नाही धार्मिकदृष्ट्या नव्हे तर औद्योगिक आणि भौतिकदृष्ट्या लोकांना शिक्षण देणारे प्रघारक अममाला हवे आहेत. परंतु दुर्दैवाने ज्या प्रमाणात हे प्रघारक भारतात निर्माण व्हावयास हवे तेवढे न झाल्याने आपण विज्ञान व तंत्रज्ञानात जगाच्या फार मागे असल्याचे दिसून येते.

विज्ञान व तंत्रज्ञानातून निर्माण होणारा वणळवाद त्यांना मान्य नव्हता. यंत्रामुळे चंगळवाद येईल माणूस हव्यासाच्या धांदी कडून उधमोग्य वस्तुंच्या मागे भावेल त्याला मानसिक स्वास्थ लाभणार नाही अधिक हवे म्हणून एक लोखणेही स्पर्धा सुरू राहिली; माणसाची तर्कशक्ती व विचारशक्ती सुट्टेस व स्वातंत्र्यातील माणूस संपूर्ण शंकाही तो चक्रवा होईल, विवेकानंदाने त्या काळात मांडलेले विचार आज जागतिकीकरणाला खरे ठरत आहेत. मनुष्य भौतिक सुखाच्या मार्गे धावताना व अधिकचे मिळवताना स्वतः गमवून बसलेला दिसतो. माणूस रव पावलात की यंत्र माणसाने चालवतात हे शोधण्याची श्रेष्ठ आज आल्याचे दिसते. धर्माच्या नावावर जगापेथे मोडत घनघनात हिंसाचार चालू आहे. आज संपूर्ण जग बहारातीच्या खातेत आहे. धर्म माणसासाठी न राहता माणूस धर्मासाठी बघतो की फाम अशी परिस्थिती निर्माण झालेली दिसते. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या युग एक देश दुसऱ्या देशावर एक धर्म दुसऱ्या धर्मावर एक समाज दुसऱ्या समाजावर

कहून त्याचा विनाशकसा करता येईल या मानसिकतेत असल्याचे
 फिनिंद नेहमी म्हणत जगातील सर्व माणसांचे मंगल करण्यासाठी जन्माला
 आल्याआणि ते अंगभूत सामर्थ्य जवळ असलेल्या सर्व धर्मांनीच मानव जातीचे
 सर्वात मोठे नुकसान केले आहे. धर्मांमुळे येणारे अज्ञान, क्रमकांड,
 अंधश्रद्धा, धार्मिकता व त्यातून निर्माण झालेला स्वराचार दूर
 करण्यासाठी विज्ञान व तंत्रज्ञानाची मदत जगातील सर्वच माणसांनी घेतली पाहिजे.
 परंतु दुर्दैवाने मनुष्य विज्ञानाची मदत तर घेत आहे परंतु ती जगाच्या
 कल्याणासाठी न घेता त्यातून अकल्याण साधण्याचा प्रयत्न होत असल्याचे दिसते.
 धर्मा धर्मांमध्ये अशाच प्रकारचा संघर्ष जर राहिला तर धर्मांची संपूर्ण इमारत
 कोसळल्याशिवाय राहणार नाही. मनुष्य जात धर्म सोडेल असे नाही परंतु धर्माचा
 नावाखाली आज केवळ उरला तो धर्माचा सांगाडा आणि मनुष्य त्यालाच
 कवटाळून बसलेला दिसून येतो.

विवेकानंदाची विश्वबंधुत्व व सर्वधर्म समभावाची संकल्पना :

अमेरिकतेतील माझ्या भगिनींनी आणि बंधूंनी या आपल्या शब्दांनी जागतीक धर्म परिषदेतील हजारो श्रोत्यांच्या हृदयाला थेट स्पर्श करून विश्व बंधुत्वाची व सर्वधर्म समभावची जी प्रचिती विवेकानंदांनी संपूर्ण जगाला करून दिली ती अगदी तेवढीच शाश्वत व ऐतिहासीक आहे. मी अशा एका धर्माचा अनुयायी आहे जो धर्म सर्व धर्मांना समान मानतो व सर्वच धर्म सत्य आहेत असेही हा धर्म शिकवतो. ज्या प्रमाणे वेगवेगळ्या ठिकाणावरून वाहणाऱ्या नद्या शेवटी समुद्रालाच येऊन मिळतात. त्याच प्रमाणे वेगवेगळ्या रसत्याने, पध्दतीने आवडीने जगणारे व वागणारे लोक हे प्रभू तुलाच येऊन भेटतात असे त्यांनी प्रतिपादन केले. विवेकानंदांच्या भाषणातून सर्व धर्मसमभाव विश्वबंधुत्वाची कल्पना स्पष्ट होत होती. इतर केवळ माझा धर्म कसा श्रेष्ठ आहे हे मत मांडले परंतु त्यांनी मात्र माझ्या धर्माबरोबरच इतरही धर्म श्रेष्ठच आहेत हे जे मत मांडले कुण्या एका धर्माला दुसऱ्याचा धर्म स्विकारणायी गरज नाही ख्रिस्ती माणसाला हिंदू वा बौद्ध किंवा बौध्दाला ख्रिस्ती बनण्याचे गरज नाही गरज आहे ती केवळ आपल्या धर्माचे वैशिष्ट्य सांभाळून इतर धर्मांतील सार ग्रहण करण्याची व स्तःला समृद्ध करण्याची यावरून विवेकानंदांची सर्वधर्म समभाव वृत्ती दिसून येते. स्वामी विवेकानंद विश्व बंधुत्वाच्या संकल्पनेचे आधुनिक शिल्पकार होते. सर्व धर्मांचा समान आदर करून सर्वच धर्मांतील रुढी, परंपरा व कर्मकांडावर प्रहार करणारे टिकाकारही होते. धर्म माणसासाठी आहे माणूस धर्मासाठी नाही हे त्यांनी अगदी ठासून सांगितले. लंडनमध्ये सार्वजनिक धर्म या विषयावर बोलताना विवेकानंद म्हणतात मानवाला माहीत असलेले पराकष्टचे प्रेम धर्मातून उद्भवलेले आहे,

त्याचप्रमाणे मानवाला माहित असलेला अति राक्षसी द्वेष आणि क्रूरपणा पण धर्मातूनच उत्पन्न झालेला आहे. जगाला मिळालेले शांतीचे सर्वोत्कृष्ट शब्द धर्माच्या राज्यातील थोर पुरुषांच्या आवाजातून बाहेर आलेले आहेत. त्याचप्रमाणे मानवाने ऐकलेली महामयंकर निंदा-नालस्तीही धर्माच्या क्षेत्रातील आचार्यानीच काढलेली आहे. धर्माच्या प्रेरणेने या जगात जितके रक्ताचे पाट वहिले आहेत तितके मानवाच्या दुसऱ्या कोणत्याही प्रेरणेमुळे वहिलेले नाहीत. याचा अर्थ धर्माने माणूस कोमल बनतो तितकाच धर्माने तो निष्ठुरही बनतो.

विवेकानंददांचे हे विचार आजच्या काळातही जसेच्या तसेच लागू होत असल्याचे दिसते. साम्प्रदायिकता, कट्टरधर्मवाद, विमत्स वंशवाद, धर्म अंधता, या भूतलावर फार पूर्वीपासूनचे आहे आणि या पृथ्वीला हिंसा आणि अत्याचाराने भयभीत करून मानवतेचे रक्त शोषण करतच आलेली आहे. जर ही विपत्सना राक्षशी प्रवृत्तीची नसली तर मानव समाज आज आहे त्यापेक्षा किती तरी उन्नत व प्रगत असता. आज आपण वैश्विकीकरणाला दुसऱ्या टप्प्यात आहोत. भौतीकवाद व चंगळवादाकडे जगाचे पाऊल आता पडलेले आहे. विश्वबंधुत्व व सर्व धर्म समभावाची जागा आता विश्वव्यापार व कट्टर धर्मवाद या शब्दांनी घेतलेली आहे एक मनुष्य दुसऱ्या मणुष्याचे शोषण करीत आहे. यातून पुन्हा वर्गवाद व मांडवलशाहीचा उदय जगात होत असल्याचे दिसून येते. जगात नकारात्मक विचार वाढत आहेत जग धर्माच्या नावाखोी वाटले जात आहे. एकीकडे पारावी शक्तीच्या जोरावर जगात अंतकवादी कारेवाया करून जागृतीक शांतता धोक्यात आणण्याचा प्रयत्न होत आहे. दुसरीकडे चैनीवर आधारलेले व भौतीकवादी तंत्रज्ञान वापरून एकमेकांना लुबाडून ओरवडून स्वतः अधिक मिळवण्याच्या हव्यासात एक मनुष्य दुसऱ्या मनुष्याचे एक देश दुसऱ्या देशाचे शोषण करीत असल्याचे आढळते. माणुस घडविण्याच्या प्रक्रियेत माणसाला माणुसपणा देण्याच्या प्रयत्नात आज विवेकानंददांच्या शैक्षणिक समाजीक वैश्विक विचारांचे नितांत गरज निर्माण झालेली आहे. धर्मातील कालवाह्य रूढी परंपरा नाकारून धर्माबावत तर्कनिष्ठ व बुध्दिनिष्ठ गोष्टींचा स्विकार केला पाहिजे आणि सर्वधर्म समभावाचे सूत्र स्विकारून मानवता धर्मासाठी कार्य करण्याचे गरज आज निर्माण झाल्याचे दिसते.

समारोप :-

स्वामी विवेकानंद हे सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, वैश्विक, आर्थिक व राजकीय समता स्थापन करण्याच्या चळवळीतील अग्रगण्य होते. जगातील सर्व माणसे सारखीच आहेत. सर्वांचे प्रश्न एकमेकात गुंतलेले आहेत. वैश्विक प्रश्नांची त्यांना जाण होती. हिंदू धर्माला मागणारे असुनही त्यातील वाईट रुढी, परंपरा व कर्मकांडावर त्यांनी कडाडून टिका केली. जगभर फिरत अस्तांतां उदयाच्या

“भारताचे परराष्ट्र धोरण अद्यापही परंपरावादीच आहे. परराष्ट्र धोरणाच्या क्षेत्रात घडसरी निर्णय घेण्याची मानसिकता भारतीय राजकीय नेतृत्वात नाही. भारताचे परराष्ट्र धोरण सातत्याने घच्चात्मकच राहिलेले आहे. अशा परराष्ट्र धोरणातून नेहळूवादी सौतयुद्धकालीन परंपरा काही प्रमाणात खंडित करण्याचे आणि भारताला परराष्ट्र धोरणातीलनवीन पर्याय देण्याचा प्रयत्न १९९८ ते २००३ या काळातीलअटलबिहारी वाजपेयी यांच्या नेतृत्वातीलराष्ट्रीय लोकशाही आघाडीच्या शासनाकडून झाला. अटलबिहारी वाजपेयी यांनी भारताच्या अमेरिका, चीन आणि पाकिस्तान-बरोबरच्या संवेधाने महत्त्वपूर्ण बदलघडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. त्याचप्रमाणे वाजपेयी यांनी परस्परविरोधाभासांनी भरलेल्या भारताच्या अणुघोरणात क्रांतिकारी बदलकलून या धोरणातीलअस्पष्टता दूर केली. या काळात भारताने चीनकडून असलेल्या भोक्सांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी अमेरिकेबरोबरची मैत्री साधन म्हणून कशी उपयुक्त ठरू शकते, हा एक महत्त्वपूर्ण पर्याय हाताळण्याचा प्रयत्न केला.

२००४ नंतर काँग्रेस पक्षाच्या नेतृत्वाखाली यूपीए शासनाअंतर्गत चीनबरोबर सीमावाद सोडवण्यावर सर्वाधिक भर दिले गेला. या संपर्मातूनच एक महत्त्वाची घडामोड म्हणजे २००५ चा भारत आणि चीनमधोल सीमा करार. या करारानुसार सीमावाद शांततेच्या मार्गाने सोडवण्यासाठी परस्परचर्चा आणि विचारविनिमयाच्या माध्यमातून काही मार्गद्वाराक तत्वांचा विकास केला जावा असे ठरवण्यात आले. अमेरिकेबरोबरचा अणुकरार ही यूपीए शासनाच्या काळातीलएक महत्त्वाची परराष्ट्र धोरण क्षेत्रातीलघटना आहे. यूपीए शासनाचा दुसरा कार्यकालजो २००९ मध्ये सुरू झाला, त्याअंतर्गत परराष्ट्र धोरणाच्या क्षेत्रात फारसा विशेष घडामोडी किंवा बदलघडले नाहीत. ‘ट्रीक्स’ या नव्या संघटनेतील भारताचा समावेश व महत्त्व ही जमेची बाजू होय. नवीन मोदी सरकार काही कणखर, गतीमान व प्रागतिक धोरणे आखू शकते आहे. नवी दिशा देऊ पाहात आहे.”

- डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर

जागतिक राजकारणाच्या अभ्यासाचे तज्ज्ञ

कैलाश पब्लिकेशन्स
औरंगाबाद

जागतिक राजकारणातील भारताची भूमिका राज्यस्तरीय चर्चासत्र : शोधनिबंध

संपादक

अभिमानास्पद आहे. भारतीय पंतप्रधानाबद्दल जपानी लोकांमध्ये एक प्रकारच्या औत्सुक्याची भावना मोठ्या प्रमाणात आहे. भविष्यातही जपान आणि भारताचे द्विपक्षीय संबंध चाळीस लागून दोन्ही देशांनी आर्थिक व्यापार आणि संरक्षण विषयक क्षेत्रात अधिक भरीव आणि पसस्वी कामगिरी करावी. ही दोन्ही देशातल्या नागरिकांची अपेक्षा आहे.

एकंदरित परराष्ट्र धोरण क्षेत्रातील निर्णय स्वातंत्र्य अबाधित ठेवणे हे भारतीय परराष्ट्र धोरणापुढील प्रमुख आव्हान असून त्यासाठी दक्षिण आशियातील आपल्या शेजारी राष्ट्रांना आपल्या बाजूने करण्यासाठी भारताला आपल्या धोरणात काही बदल घडवून आणावेच लागतील तसेच दक्षिण आशियातील चेटया राष्ट्रांना भारताविषयी असलेली सुप्त भीती दूर करण्यासाठी भारताकडून सातत्याने प्रयत्न व्हाव्यास पाहिजे, परराष्ट्र धोरण क्षेत्रात भारताने काही घाडसो निर्णय घेऊन विभागीय महासत्ता म्हणून पुढे येणे अत्यंत आवश्यक आहे. ज्यामुळे सामान्यांच्या हक्कांना आणि हितांना प्राधान्य दिल्या जाऊ शकेल.

* * *

परराष्ट्र धोरण निर्मितीवर प्रभाव टाकणारे घटक

भारताच्या पंचशील धोरणात खालील पाच तत्वांचा समावेश होतो :

- * देशांतर्गत व बाह्य परिस्थिती
- * विभागीय तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील सत्तासंतुलनाची समीकरणे.
- * राष्ट्राचे भौगोलिक स्थान
- * देशांतर्गत राजकीय परिस्थिती, राजकीय स्थैर्य व परराष्ट्र धोरण यांचा परस्परपरी मनिष्ठ संबंध आहे.
- * प्रसारमाध्यमे
- * देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय जनमत
- * विभागीय व्यापार संघ, आंतरराष्ट्रीय संस्था संघटना, आंतरराष्ट्रीय विंगार शासकीय संघटनांचे अहवाल.
- * आंतरराष्ट्रीय तह व करार
- * शेजारील राष्ट्रांवरोबर संबंध.

जागतिक राजकारणातील भारताची भूमिका / १०८

१३

भारतीय परराष्ट्र धोरणापुढील आव्हाने...

जगातील कोणत्याही राष्ट्रास आपला सर्वांगीण विकास घडवून आणायचा असेल तर त्यासाठी इतर राष्ट्रांवर अवलंबून राहावे लागत आहे. आधुनिक युगात मानवाच्या आणि राष्ट्राच्या गरजा सतत वाढत चाललेल्या आहेत. एक राष्ट्र स्वतःच्या गरजा पूर्ण करू शकत नाही. त्या राष्ट्रास इतर राष्ट्रांवर अवलंबून राहावे लागत आहे. या परस्पर संबंधातूनच आंतरराष्ट्रीय संबंध ही संकल्पना पुढे आली. हे संबंध वृद्धिंगत करण्याचे कार्य परराष्ट्र धोरणामार्फत पूर्ण होत असते.

'परराष्ट्र धोरण' आंतरराष्ट्रीय धोरणाचे एक महत्त्वपूर्ण मागन बनले. जागतिकीकरण खासकीकरण आणि ठरावीकरणांमुळे जग अधिक जवळ आले. त्यामुळे परराष्ट्र धोरणात देखील आमुलाग्र बदल झाले आहेत. प्रत्येक राष्ट्र आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपले धोरण प्रगल्भ करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. आज जागतिक राजकारणात महासत्तांचे परस्परविरोधी गटही तयार झाले आहेत. अशा परिस्थितीत विशिष्ट राष्ट्रांच्या परराष्ट्र धोरणाला विशेष महत्त्व मिळालेले दिसून येत आहे. जसे परराष्ट्र धोरण राबुत्वाचे आणि भिन्नत्वाचे देखील असू शकते. त्यात परिस्थितीनुसार बदल होत असतात.

भारतीय परराष्ट्र धोरणाची आव्हाने :

१) अलिप्ततावादी चळवळीचे अपयश : भारताने अलिप्ततावादी चळवळीस एक महत्त्वपूर्ण दिशा प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न केला. शीतयुद्ध काळात या चळवळीला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले. अनेक राष्ट्रांचे अलिप्ततावादी चळवळीत प्रवेश केला. परंतु नंतरच्या काळात या चळवळीला विशेष अशी भूमिका मिळत आली नाही. सोव्हिएट रशियाच्या विभाजनानंतर जागतिक राजकारणाला वेगळीच कलाटणी मिळाली. अमेरिका जगातील एक महासत्ता म्हणून पुढे आली. दरम्यानच्या काळात

□ डॉ. पंडित शेषराव नलावडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, शिवाजीनगर, सिडको, औरंगाबाद

जागतिक राजकारणातील भारताची भूमिका / १०९

अलिप्ततावादी चळवळीचे महत्त्व कमी होण्यास सुरुवात झाली. चळवळीला एक प्रकारची उतरती कळा प्राप्त झाली. त्यामुळे भारताचे परराष्ट्र धोरणाचे संदर्भ बदलले गेले. अलिप्तवादी चळवळीचे महत्त्व कमी झाल्याने भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर त्याचा विपरीत परिणाम झाला.

२) भारत - पाकिस्तान तणाव : १५ ऑगस्ट १९४७ च्या फाळणीनंतर पाकिस्तानात प्रचंड अत्याचार झाल्याने तेथील हिंदूंनी मोठ्या प्रमाणात पलायन केले व ते यूक्रेनच्या वेगवेगळ्या जिल्ह्यांत वसले. त्यानंतर भारतासमोर निवृत्तीसितांचे मोठे प्रश्न निर्माण झाले. यामुळे भारत पाकिस्तान संबंध अधिक तणावाचे होत गेले. स्वतंत्र झाल्यावर हा देश भारतासोबत चांगले संबंध प्रस्थापित करेल असे वाटत होते मात्र तसे झाले नाही. पाकिस्तानने काश्मीरवर आक्रमण करून भारतासमोर वेगळी समस्या निर्माण केली. काश्मीरचा प्रश्न संघर्षाच्या मार्गाने न सोडविता भारताने संयुक्त राष्ट्र संघटनेत नेला, परंतु तेथेही भारताच्या पदरी निराशा आली. पाकिस्तानने इ. स. १९६५ मध्ये मोठ्या प्रमाणात लष्करी तयारीने पुन्हा काश्मीरमध्ये आक्रमण केले. या कृत्यास भारताने खोळ उतर दिले. इ. स. १९८५ पासून पाकिस्तानने पंजाबमधील दहशतवाद्यांना सत्त्वाखे देऊन भारतात अशांतता निर्माण केली. त्याच कारणांमुळे इंदिरा गांधींचा खून झाला. अशा अनेकविध घात - पाकिस्तान संबंध नेहमीच धिक्कोपाला गेले. पाकिस्तान एथेच बसूनही पांबला नाही. पुन्हा पाकिस्तानने कारगिल युद्ध सडवून आणले. या सर्व पाकिस्तानच्या कुत्रापतीमुळे भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोर अनेक प्रश्न निर्माण झाले. भारत या वादात एवढा विलीन झाला की, परराष्ट्र धोरणाकडे लक्ष केंद्रित करण्यास अनेक मर्यादा आल्या.

३) भारत - बांगला देश तणाव : बांगला देश स्वतंत्र होण्यासाठी भारताने विवाचे रान केले. बांगला देशाने त्याची परतफेड करण्याऐवजी भारतासमोर अनेक प्रश्न निर्माण केले. अवैध मार्गाने व्यापाराला उत्तेजन देणे, शस्त्रास्त्रे, मादक द्रव्ये इत्यादींचा रूपा व्यापार करणाऱ्यास उत्तेजन व संरक्षण देणे, ईशान्य भारतातील अशांत व विद्रोही तराणांना दहशतवादी बर्निक्ण्यासाठी विद्यावणे, त्यांची प्रशिक्षण केंद्रे निर्माण करणे अशा कारवाया बांगला देशाने चालूच ठेवल्या आहेत. बांगला देशाच्या अशा छुट्या कारवायांमुळे भारतात अशांतता निर्माण झाली. याचा विपरीत परिणाम भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर होत आहे. भारतीय परदेशात बांगला देशातून मोठ्या प्रमाणावर मुसखोर आजही येत आहेत. त्यामुळे आसामच्या अस्तित्वाला ठेस पोहचली आहे.

आज आसाम अमुर्झिकेतडे वाटकुल करीत आहे. जपून त्या सरकारीकर तारेचे कुंगल मालण्याचा भारताने निर्णय घेतला. आजही दोन्ही देशात तणावाचे वातावरण कायम आहे.

४) भारत - चीन तणाव : आशिया खंडात भारताने झोले जर कावू नये, ही चीनची धारणा आहे. पावाबतीत चीन पायली जाणा आहे. चीनने पाकिस्तान सारखे एट्रास मदत करून भारताच्या विरोधात पुष्टिका करण्यास प्रण गडने आहे. कंडुन परिषदेत चीनने भारताचा पंचशील तत्वांची प्रशंसा केली. ही तत्वे असल्यात आणण्यासाठी करादेखील केला. परंतु भारतच्या विरोधात कुठ्या मार्गाने कारवाया चालूच ठेवल्या. ऑक्टोबर १९६२ मध्ये चीनने भारताच्या पूर्व मर्यादीत सड्डमान केले. अशा बिकट परिस्थितीत भारतीय सैन्याला नामार च्याकी चालली व चीनने सैन्य भारताच्या पठारी भागापर्यंत सड्डन पोहचले. त्यामुळे ऑक्टोबरीत उलूक पाहिले नाचकी झाली. सैवटी ७ नोव्हेंबर १९६२ रोजी चीनने सड्डाडून मुळ सड्ड केले. सैन्याकडून छुट्या मार्गाने भारताच्या विरोधात कारवाया सतत चालू राहिल. यमुन्या टेन्नी राहिल तणावाचे वातावरण निर्माण झाले आहे. आजही चीन भारताच्या विरोधात कारवायास मार्गे हटत नाही. याचा देखील विपरीत परिणाम भारतीय परराष्ट्र धोरणाकडे होत आहे.

५) शांतता आणि आदर्शवाद : शांतता आणि आदर्शवाद हे धोरणे परराष्ट्र धोरणाचे मूळ तत्त्व आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात या तत्त्वाने वास्तव मुल्य दिले जात नाही. आज अमेरिकेसारखे बलाढ्य राट्टदेखील शांतता आणि सुरक्षेला या तत्त्वाने आधार घेत नाही. त्यामुळे भारताच्या सौजशील राट्टांनी याचा सैरकुल्य केडून सड्डाडून भारतात दहशतवादी कारवाया करण्यासाठी मुसखिले प्रोड्डे. सड्डाडून शांततेचा आणि सुरक्षिततेचा अवलंब केल्यामुळे सड्डाडूनदेखील सड्डे सड्डाडून देडिडून घेत नाही. या तत्वाचा वेडप्रसंगी चार केडर सड्डाडून. परंतु सड्डाडून प्रकाश्या धोरणाचा अवलंब केल्यामुळे एट्टाचे संरक्षण सड्डे केडल्ये हा सड्डाडून सड्डाडून होतो.

६) अशांत दक्षिण आशिया : भारत मुलवातीच्या काळात दक्षिण आशियामें एट्टाचा महत्त्वपूर्ण केंद्रबिंदू होता. दक्षिण आशियात भारताचे एक वेडळो डड होतो. सड्डाडून संरचनेच्या आधारवर भारताची तुलना दक्षिण आशियात सैवशील तार अमेरिकेतील अमेरिका अशी केडली जाते. वर्तमान काळात ही परिस्थिती बदलली आहे.

दक्षिण आशियामध्ये असुरक्षितता निर्माण झाली आहे. सततच्या संघर्षांनी आणि दहशतवादाने दक्षिण आशिया पोखरला गेला आहे. याच विपरीत असा परिणाम भारतीय परराष्ट्र धोरणावर होत आहे. अशांत दक्षिण आशिया हे भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोरील मोठे आव्हान आहे.

७) वाढता दहशतवाद : दहशतवादी कारवायांमुळे भारताला अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोरील ही सर्वात मोठी समस्या आहे. अहिंसा आणि सहनशीलता हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे आधारभूत तत्त्व आहे. तरिसुद्धा या देशाला दहशतवादी कृत्यांचे गंभीर परिणाम भोगावे लागत आहेत. विसाव्या शतकातील दहशतवादामुळे भारताची प्रचंड हानी झाली आहे. दहशतवादाचा निपटारा करण्यासाठी भारत सज्ज आहे. परंतु आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील मदत आणि सहानुभूती भारताच्या बाजूने राहत नाही. अलीकडील दहशतवाद धार्मिक कट्टरतेला अनुसरून आहे. त्यामुळे स्थानिक लोकांची मदत दहशतवाद्यांना सहज प्राप्त होते. याचे विपरीत असे परिणाम देशाला भोगावे लागतात. वाढता दहशतवाद हे भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोरील एक गंभीर आव्हान आहे.

८) युनोतील बदलते राजकारण : आज युनोतील राजकारण पूर्णतः बदलत चालले आहे. शांतता आणि सुरक्षितता या मुद्द्यांवर स्थापन झालेली युनो आज बड्या राष्ट्रांच्या हातातील वाहुले बनत चालली आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर कोरियात संघर्ष सुरू झाला तेव्हा अमेरिकेचे सामर्थ्य अधिक होते. रशिया काही बाबतीत युद्धापासून अलिप्त होता. चीनदेखील आक्रमक धोरण स्वीकारण्यास तयार नव्हता. असे असतानादेखील या दोन्ही राष्ट्रांनी उत्तर कोरियाला पाठिंबा दर्शविला. भारत नेहमीप्रमाणे तटस्थ राहिला. या परिस्थितीत युनोच्या योजनेला अमेरिकेच्या पाठिंब्याने यश प्राप्त झाले. परंतु या यशाचे फलित सत्तासमतालात व अमेरिकेच्या वरचढ सामर्थ्यात झाले. तेव्हापासून ते आजपर्यंत अमेरिकेने युनोमध्ये राजकारण करण्याचा प्रयत्न केला. जी राष्ट्रे अमेरिकेच्या बाजूने राहिली त्या राष्ट्रांची बाजू चांगली असेल अथवा वाईट असेल ती सत्यात आणण्याचे काम वेळोवेळी अमेरिकेने केली. त्यामुळे भारताला अमेरिकेच्या या बदलत्या राजकारणाचा परिणाम भोगावा लागला. युनोतील बदलते राजकारण भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोरील आव्हान ठरले.

सारांश रूपाने सांगायचे झाल्यास आज भारतीय परराष्ट्र धोरणासमोर अनेक प्रकारची आव्हाने निर्माण झाली आहेत. देशातील अंतर्गत वाद दिवसेंदिवस वाढत

चालले आहेत. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कोणत्याही विषयावर भारतास भूमिका करणे कठीण ठरत आहे. नव्या जागतिक अर्थव्यवस्थेचा प्रभाव भारतावर होत आहे. विकसित राष्ट्रे भारताची अनेक आघाड्यांवर नाकेबंदी करण्याचा प्रयत्न करतात. यामुळे वर्तमानकालीन आणि भविष्यकालीन परराष्ट्र धोरण आखणे हे खरे आव्हान भारतासमोर आहे.

* * *

शीतयुद्धोत्तर काळात भारतीय परराष्ट्र धोरणापुढील प्रमुख आव्हाने

- १) भारताच्या आर्थिक व व्यापारिक हितसंबंधांचे संरक्षण करणे.
- २) भारताच्या आर्थिक विकासाला पोषक अशी परिस्थिती द. आशिया उपखंडात तसेच आशिया खंडात निर्माण करणे.
- ३) अमेरिका, रशिया, इंग्लंड, फ्रान्स, जपान आणि चीन या राष्ट्रांबरोबर आर्थिक व व्यापारिक संबंध घनिष्ठ करणे.
- ४) चीनच्या वाढत्या आक्रमक व विस्तारवादी धोरणाच्या दुष्परिणामांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी प्रयत्न करणे. या व्यवस्थापनाचा एक भाग म्हणून अमेरिकेबरोबर संबंध घनिष्ठ करणे.
- ५) पाकिस्तानकेंद्रित परराष्ट्र धोरणाचा त्याग करून विभागीय तसेच जागतिक पातळीवरील महत्त्वाच्या विषयांवर भूमिका घेणे : जसे मानव अधिकार, पर्यावरण रक्षणाचा प्रश्न, अण्वस्त्र प्रसाराचा प्रश्न इत्यादी.
- ६) भारताच्या पूर्वेकडील राष्ट्रांशी विशेषतः दक्षिण-पूर्व आशियाई राष्ट्रांबरोबर आर्थिक व व्यापारी संबंध घनिष्ठ करणे.
- ७) विभागीय महासत्ता बनण्याच्या दिशेने प्रयत्न करणे.
- ८) बहुध्रुवी विश्वरचनेच्या निर्मितीसाठी प्रयत्न करणे.
- ९) संयुक्त राष्ट्रांच्या लोकशाहीकरणासाठी प्रयत्न करणे.

श्री. संत गजानन महाराज शिक्षण संस्था
अकोला प्द्वारा संचालित

श्री. संत गजानन महाराज कला महाविद्यालय
बोरगांव मंजू ता.जि. अकोला

सरस्वती कला महाविद्यालय, दहिहांडा ता.जि. अकोला

वटेश्वर विद्यालय, वडद, ता.जि. अकोला

अंबादेवी विद्यालय, सांगळूद, ता.जि.अकोला

महिला आरक्षण व चळवळ

डॉ. पंडित शेणराव नलावडे

राज्यशास विभागप्रमुख तथा संशोधक मार्गदर्शक

पंडित जगहरालाल नेहरू महाविद्यालय

शिवाजीनगर, औरंगाबाद - ४३१००३

(M) ९४२३२९६३११, ८२७५३२६२९०

E-Mail : nulaawade049@gmail.com

* प्रस्तावना :

अतिशवीन काळजापातून स्त्री-पुरुषासोबत आपले योगदान देत आली आहे, परंतु महिलांना वेळोवेळी त्यांच्या अधिकारासंबंधी आंदोलने करावी लागली आहेत, अलौकिकीय काळात दुसऱ्या महायुद्धानंतर महिला मजदुरांनी अधिक वेग घेता, जागतिक पातळीवरील युद्ध, संघर्ष, राजनय, आंतरराष्ट्रीय कायदा, व्यापार, राष्ट्रीय हित, राष्ट्रीय संरक्षण, मानव अधिकार, विस्थापितांची समस्या इत्यादी बाबींचा महिलांवर अधिक प्रभाव पडत असतो. यावर विचारमंथन होण्याची आवश्यकता आहे.

आंतरराष्ट्रीय संबंधात महिलांचा वाढता प्रभाव म्हणजे जागतिक स्तरावर महिला आंदोलनांची संख्या वाढत आहे. म्हणूनच संयुक्त राष्ट्र संघाने १९७५ ते १९८५ हा काळ महिला दशक म्हणून घोषित केला. १९७५ ते १९९५ या काळात या आंतरराष्ट्रीय महिला सम्मेलनांचे आयोजन करण्याचे ठरवले होते. महिला चळवळ महिलांच्या अधिकारांची पायमल्ली होणार नाही याची दक्षता घेते. पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे महिला पुरुषांच्या आधीन राहिली आहे. वेळोवेळी महिलांवर पुरुषांकडून अन्याय होत आला आहे.

* महिला चळवळीची पार्श्वभूमी :

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर महिलांना वेळोवेळी अनेक अन्याय, अत्याचारांना सामोरे जावे लागत आहे. आजपर्यंत जी काही युद्धे घडून आली त्या युद्धात महिलांना यौन संबंधांना सामोरे जावे लागले. विविध संप्रदायातील संघर्षांमुळे महिलांवर बलात्कार झाले. महिलांना सवू समजून त्यांच्यावर वाटेल तसे अमानुष कृत्य करण्यात आले. १९४७ मधील भारत आणि पाकिस्तान विभाजनाच्या वेळेस अशा अनेक घटना घडल्या, १९७१ च्या युद्धात पाकिस्तान सैनिकांनी अनेक बांगलादेशी महिलांवर बलात्कार केले. १९९० च्या दशकात युगोस्लाव्हिकामध्ये घेऊन झालेल्या राज्यघात विरोधकः बोस्नियातील महिलांवर अत्याचार करण्यात आले. येथील सर्वच महिलांना कैदस्थानी धरण्यात आले. युद्धाचा वेळेस आजपर्यंत महिलांवर सतत अन्याय आणि अत्याचार होत आले आहेत. संयुक्त राष्ट्र मानव अधिकार आयोगानुसार तथा सरणाधी आयुक्त यांच्या अनुमानानुसार जगातील एकूण विस्थापितांपैकी ७० ते ८० टक्के महिला आणि बालक विस्थापित होतात.

विसाव्या शतकात महिलांच्या अधिकारांवर विशेष लक्ष केंद्रित करण्यात आले. महिलांना आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि शैक्षणिक क्षेत्रात पुरुषासमान अधिकार प्राप्त करून देण्यास सुरुवात झाली.

महिलांच्या अधिकारांविरुद्धी सर्वप्रथम जॉन स्टॉक ने आपली भूमिका व्यक्त केली, त्यानंतर मेरी वुल्स्टोन क्रॉफ्ट ने इ. स. १७९० मध्ये 'विंडिकेशन ऑफ दी राईट्स ऑफ वुमेन' या ग्रंथात महिलांविषयीच्या पारंपरिक संकल्पना बदलता ठेवून त्यांना पुरुषासमान अधिकार प्राप्त झाले पाहिजे ते युरोपात मोर्ले, चार्ल्स फोरोयनने समजवादाचे ध्वज रेखाटले. स्त्री - पुरुषांना समान मानले. इ. स. १८६९ मध्ये जे. एस. मिलने आपल्या विचारत महिलांना पुरुषां समान अधिकार दिले पाहिजेत. अशी विचारधारा पुढे आणली. अमेरिकन विचारवंत फ्रॅंकिन्स गिलमैन ने १९१८ मध्ये प्रकाशित केलेल्या वुमेन अँड इक्वॉलिमिक्स या पुस्तकात असे म्हटले की, "महिलांना पुरुषांने अविश्वसनीय बंदी मध्ये बंदी करून मानव विकास सम्यतेपासून जोरात दूर ठेवले आहे, बुचोयट आणि फ्रीडन या विचारवंतांनी महिला चळवळीला अधिक शक्तिशाली बनविण्याचे काम केले आहे.

उदारमतवादी आणि समाजवादी विचारवंतांनी महिलांच्या अधिकारांविषयी जागरूकता निर्माण केली. १९६० ते १९७० च्या दशकत महिलावादी आंदोलनांनी सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रांत महिलांना त्यांचे अधिकार प्राप्त करून देण्यासाठी विशेष प्रयत्न झाले. इवा किगीस, जर माईन ग्रीर केट मिलेट, फायरस्टोन आणि ब्राऊन मिलर या विचारवंतांनी महिला चळवळींना वास्तविक रूप प्राप्त करून दिले.

विविध देशांतील महिलांना मिळालेला मताधिकार

अ.क्र.	देश	वर्ष	अ.क्र.	देश	वर्ष
०१)	ऑस्ट्रेलिया	१९०२	११)	फ्रान्स	१९४३
०२)	नॉर्वे	१९१३	१२)	इटली	१९४३
०३)	सोव्हियत रशिया	१९१७	१३)	जपान	१९४३
०४)	जर्मनी	१९१९	१४)	चीन	१९४७
०५)	स्वीडन	१९२०	१५)	भारत	१९५०
०६)	अमेरिका	१९२०	१६)	पाकिस्तान	१९५६
०७)	इंग्लंड	१९२०	१७)	इराण	१९६३
०८)	श्रीलंका	१९३१	१८)	अफगाणिस्तान	१९६५
९)	थायलंड	१९३२	१९)	कुवैत	२००५
१०)	इंडोनेशिया	१९४१			

* लिंगसंबंधी भेदभाव :

आधुनिक युगात मानवाने तंत्रज्ञानाच्या जोरावर नेत्रदीपक प्रगती केली आहे. तरीदेखील महिलांच्या संदर्भात आजही भेदभाव केला जातो ही वस्तुस्थिती आहे, अनेक वर्षांपासून ही मुद्दे आंतरराष्ट्रीय राजकारणास प्रभावित करीत आहे. यासंदर्भात संयुक्त राष्ट्र संघटनेने वेळोवेळी महिलांच्या प्रश्नांकडे लक्ष वेधले आहे. १९८० मध्ये कोपेनहेग येथे जागतिक महिला सम्मेलन भरले होते. त्या सम्मेलनात खालील बाबी स्पष्ट झाल्या. जगात एकूण लोकसंख्येपैकी ५० टक्के महिला आहेत. त्यातील एक तृतीयांश महिला श्रमिक म्हणून काम करतात. जगातील १० टक्के संपत्तीचा वाटा त्यांच्यापर्यंत पोहचतो. जगातील एक टक्का संपत्ती महिलांच्या नावार दिसून येते. कुवैतसारख्या राष्ट्रांने महिलांना २००५ मध्ये मतदानाचा हक्क प्राप्त करून दिला. अमेरिकेच्या अध्यक्षपदी आजपर्यंत एकही महिला विराजमान झाली नाही. जपान आणि फ्रान्ससारख्या राष्ट्रांत संसदेतील महिलांची संख्या ५ ते ७ टक्केपेक्षाही कमी आहे. लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा स्वीकार करणाऱ्या इंग्लंडसारख्या देशात आज १८% महिला संसदेत आहे. अनाधिकाऱ्यांपासून बालिका, किशोरवयीन मुली, वृद्ध, महिला, केवळ महिला आहे म्हणून भेदभावाला बळी पडतात, आज राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर महिलांना त्यांचे अधिकार प्राप्त करून देण्यासाठी अनेक प्रकारच्या उपायोजना आखण्यात आल्या आहेत.

* महिलांसंबंधी भेदभावाची समाप्ती :

महिला आणि पुरुष यांच्यातील भेदभाव आज संपुष्टात आले आहेत. यासाठी १८ डिसेंबर १९७९ रोजी संयुक्त राष्ट्र संघाने महिलांच्या विरोधातील सर्व भेदभाव समाप्त केले आहेत. राष्ट्र संघामार्फत एक ३० कलमांचा अभिलेख तयार करण्यात आला. या अभिलेखात महिलांना पुरुषांसमान अधिकार प्राप्त करून देण्यासाठी तरतुदी करण्यात आल्या आहेत, या तरतुदींचा जगातील जवळपास सर्वच राष्ट्रांनी स्वीकार केला आहे.

१) महिलांना केवळ लिंगावर आधारित केले जाणारे भेदभाव समाप्त करण्यात आले आहेत.

- २) महिलांना राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांत समान अधिकार प्राप्त करून देण्यासाठी वेगवेगळ्या मोहिमा राबविणे.
- ३) महिलांच्या विरुद्ध केल्या जाणाऱ्या भेदभावाविरुद्ध शासनाने कायदे करावेत.
- ४) महिलांना पुरुषांसमान वरोबरीत आणण्यासाठी वेगवेगळे तपाय सुचविणे.
- ५) भेदभाव नष्ट करण्यासाठी वेगवेगळ्या योजनांची निर्मिती करावी.

* संयुक्त राष्ट्रसंघ आणि महिला :

पूर्वापासूनच सामाजिक आणि आर्थिक विकासात महिलांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका चळावली आहे. गरिबीचे निर्मूलन करण्यासाठी महिला सत्तत कार्यशील राहिल्या आहेत. पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये राहून महिलांनी स्वतःच्या विकासाकडे लक्ष न देता आपल्या कुटुंबासाठी आणि राष्ट्रासाठी मोठे योगदान दिले आहे. या कार्याची दखल घेत संयुक्त राष्ट्र संघटनेने वेळोवेळी महिलांच्या विकासासाठी विशेष उपायोजना आखल्या आहेत. आजही विकसनशील राष्ट्रांत ७० ते ८० टक्के महिला लहान मोठ्या लघुउद्योगांत व इतर क्षेत्रांत काम करताना दिसतात. संयुक्त राष्ट्र संघ गरिबी निर्मूलनाच्या कार्यक्रमात स्त्रियांच्या सबलीकरणासाठी सहप्रयत्न करून मानव अधिकारांचे समर्थन करणे, स्त्रियांना पुरुषांसमान अधिकार प्राप्त करून देण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाने वेळोवेळी प्रयत्न केले आहेत.

१) द कमिशन ऑन स्टेटस् ऑफ वुमेन : जागतिक स्तरावर या कमिशनमार्फत महिलांना पुरुषांसमान अधिकार प्राप्त करून दिले जातात किंवा नाही या संदर्भात कमिशनमार्फत चौकशी केली जाते. तसेच महिलांना आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रांत अधिकार प्राप्त करून देण्यासाठी शिफारशी केल्या जातात तसेच ४५ संदस्यांचे आयुगामार्फत महिलासंबंधी विषयांवर चर्चा करण्यासाठी चार जागतिक महिला सम्मेलनाचे आयोजन केले गेले.

२) कमिटी ऑन द एलिमिनेशन ऑफ डिस्ट्रिक्मिनेशन अगेन्स वुमेन :

'महिला भेदभाव निर्मूलन समिती'ला आर्थिक आणि सामाजिक विषय विभागापार्फत महिलांचे प्रगती घडवून आणण्यासाठी (डिक्लरेशन ऑफ एडवॉन्समेंट ऑफ वुमेन -DAW) समर्थन प्राप्त झालेले आहे. ही समिती महिलांच्या संदर्भातील कोणत्याच प्रकारचे भेदभाव होणार नाही यासाठी लक्ष केंद्रित करते, २३ तज्ञांच्या ह्या समितीने महिलांचा आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रांतील विकास घडवून आणण्यासाठी जागतिक स्तरावर महत्त्वपूर्ण कामगिरी केली आहे.

३) युनायटेड नेशन्स डेव्हलपमेंट फंड फॉर वुमेन : महिला संदर्भातील 'संयुक्त राष्ट्र विकास निधी' (UNIFEM) ही एक स्वेच्छिक निधी आहे. जी महिलांचे मानव अधिकार, आर्थिक आणि राजकीय विकास तसेच लैंगिक समतलेला प्रोत्साहन देणाऱ्या कार्यक्रमांना सहकार्य करते. युनिफेम पुढील तीन क्षेत्रास कार्य करते.

- १) महिलांचा आर्थिक विकास घडवून आणणे.
- २) शासन, नेतृत्व आणि निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढविणे.
- ३) विकास हा समानतेवर आधारित असावा आणि महिलांच्या मानव अधिकारांना प्रोत्साहन देणे.

४) इंटरनॅशनल इन्स्टिट्यूट फॉर द अॅडवॉन्समेंट ऑफ वुमेन : स्त्रियांच्या प्रगतीसाठी 'आंतरराष्ट्रीय शोध आणि प्रशिक्षण संस्था' अस्तित्वात आली. २१व्या शतकात महिलांच्या शोध आणि प्रौद्योगिकी क्षेत्रातील विकास घडवून आणण्यासाठी या संस्थेमार्फत कार्य केले जात आहे. महिलांच्या सर्वांगीण विकासात ही संस्था महत्त्वाचे योगदान देत आहे.

* महिला संबंधित जागतिक सम्मेलन :

संयुक्त राष्ट्र संघामार्फत महिलांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी जोरदार प्रयत्न सुरू आहे. आजपर्यंतचा इतिहास रांगतो की, त्या ज्या वेळेस युद्ध घडून आले, निस्थापितांचा धरन निर्माण झाला, मोठी आपत्ती आली. अशा वेळेस देशील महिलांचा आणि लहान मुलांचा सर्वात जास्त अन्याय, अत्याचार घडून आले आहेत. या

संकटामुळे त्यांच्यावर अन्याय झालाच, परंतु पुरुषप्रधान संस्कृती मार्फतही स्त्रियांचेर अत्याचार होत आले आहेत. म्हणून संयुक्त राष्ट्रसंघामार्फत महिलांच्या अधिकारांची विशेष काळजी घेतली जाते. आज महिलांच्या संदर्भातील परिस्थितीत बदल होत आहे. ही जगाच्या दृष्टीने जमेची वाजू आहे. कारण जगात ५० टक्के शक्ती ही महिलांचीच आहे. हा विचार जोमाने पुढे आला. संयुक्त राष्ट्र संघामार्फत महिलांच्या प्रश्नावर चर्चा घडवून आणण्यासाठी चार जागतिक सम्मेलने घेण्यात आली ती पुढीलप्रमाणे -

१) प्रथम जागतिक महिला सम्मेलन (१९७५) : दि. १९ जून ते २ जुलै १९७५ रोजी मेक्सिको येथे संयुक्त राष्ट्र संघामार्फत महिलांचे पहिले जागतिक सम्मेलन आयोजित करण्यात आले. महिलांच्या कल्याणासाठी संयुक्त राष्ट्र संघाचा हा पहिला प्रयत्न होता. अनेक देशांच्या प्रतिनिधींनी या सम्मेलनात हजेरी लावली. या सम्मेलनाची पहिली उपलब्धी अशी होती की, संयुक्त राष्ट्र संघ महासभेद्वारे १९७६ मध्ये आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष आणि १९७५ - १९८४ हे दशक महिला दशक म्हणून घोषित करण्यात आले. या सम्मेलनात महिलांच्या विकासासाठी पंचवर्षिक योजना तयार करण्यात आली. सम्मेलनात स्त्री शिक्षण, महिला रोजगार, लिंगभेद मिटविणे, समान राजकीय अधिकार, सामाजिक आणि नागरी अधिकार देण्याची घोषणा करण्यात आली. जागतिक स्तरावर महिलांना व्यासपौढ मिळवून देणारे हे पहिले सम्मेलन होते. सम्मेलनात महिलांच्या अनेक प्रश्नांवर चर्चा करण्यात आली. तसेच महिलांना अधिकार प्राप्त करून देण्यासाठी वेगवेगळ्या उपाययोजना करण्यात आल्या.

२) द्वितीय जागतिक महिला सम्मेलन (१९८०) : द्वितीय जागतिक महिला सम्मेलन कोपेनहेग येथे १४ जुलै ते ३१ जुलै दरम्यान आयोजित करण्यात आले. पहिल्या जागतिक महिला सम्मेलनात पंचवर्षिक योजना स्थापन करण्यात आली होते. या योजनेचे मूल्यांकन द्वितीय जागतिक महिला सम्मेलनात करण्यात आले सम्मेलनात पुढील बाबींवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले.

- १) महिलांसाठी एक कार्यालयीन कक्ष अथवा आयोग स्थापन करावा.
- २) राजकीय आणि निर्णय प्रक्रियेत महिलांना सहभागीत्व प्राप्त करून द्यावेत.
- ३) प्रसार माध्यमाद्वारे महिलांच्या समस्या प्रकाशझोतात आणणे व त्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी उपाय सुचविणे.
- ४) शासकीय आणि निमशासकीय संस्थांमध्ये सहकार्य प्रस्थापित करणे.
- ५) महिलांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी शक्तींचे प्रयत्न करणे.

जागतिक महिला सम्मेलन

अ.क्र.	वर्ष	स्थळ
१)	१९ जून ते २ जुलै १९७५	मेक्सिको सिटी
२)	१४ जुलै ते ३१ जुलै १९८०	कोपेनहेग
३)	१५ जुलै ते २६ जुलै १९८५	नैरोबी (१२४ राष्ट्रांची उपस्थिती)
४)	४ सप्टेंबर ते १५ सप्टेंबर १९९५	पेइचिंग (१८५ राष्ट्रांची उपस्थिती)

३) तृतीय जागतिक महिला सम्मेलन (१९८५) : तृतीय जागतिक महिला सम्मेलन १५ जुलै ते २६ जुलै १९८५ रोजी नैरोबी येथे आयोजित करण्यात आले. संयुक्त राष्ट्र संघामधील १२४ सदस्य राष्ट्रांमार्फत असे सिद्ध झाले की, जे काही महिला दशक घोषित केले होते. त्यानुसार काही बाबतीत का होईना महिलांच्या विकासात भर पडली. सम्मेलनात महिलांच्या प्रगतीसाठी इ. स. २००० पर्यंत एक आराखडा तयार करण्यात आला आणि त्यानुसार महिलांच्या विकासासाठी प्रयत्न करण्यात आले.

४) चतुर्थ जागतिक महिला सम्मेलन (१९९५) : चतुर्थ जागतिक महिला सम्मेलन ४ सप्टेंबर ते १५ सप्टेंबर १९९५ रोजी पेइचिंग येथे भरविण्यात आले. या सम्मेलनात संयुक्त राष्ट्र संघटनेतील १८५ सदस्य राष्ट्रांनी भाग घेतला. सम्मेलनात ज्या राष्ट्रांनी भाग घेतला त्या सर्वच राष्ट्रांत महिलांना मतदानाचा अधिकार प्राप्त झालेला होता. सम्मेलनाची जबाबदारी संयुक्त राष्ट्रसंघामार्फत नियुक्त महिला आयोगाकडे देण्यात आली. चतुर्थ सम्मेलनात पुढील उद्देश स्पष्ट करण्यात आले.

- १) महिलांच्या विकासासाठी समाजात प्रोत्साहनपर वातावरण निर्माण करणे.
- २) वैज्ञानिक, तांत्रिक, आर्थिक आणि राजकीय विकासातील आव्हाने लक्षात घेऊन त्यांच्या विकासासाठी तशी साधने उपलब्ध करणे.
- ३) महिलांना सर्वच क्षेत्रास समर्थ बनविण्यासाठी विविध योजना तयार करणे.
- ४) राजकीय क्षेत्रातील महिलांचा सहभाग वाढविणे.

संयुक्त राष्ट्रसंघामार्फत महिलांच्या विकासासाठी अनेक उपाय योजना तयार करण्यात आल्या. त्यानुसार विविध क्षेत्रांत महिला आज आपला ठसा निर्माण करीत आहे. बालिका वर्ष २००० मध्ये महासभेच्या विशेष अधिवेशनात अनेक देशांनी महिला विकास घडवून आणण्यासाठी संकल्प केला. कुटुंबातील हिंसा, बळजबरीने विवाह करणे, मुला-मुलींना समान शिक्षण आणि आरोग्याच्या बाबतीत सुधारणा करण्याचा या अधिवेशनात सर्वांनी संकल्प केला. जागतिक स्तरावर आज महिलांना पुरुषांसमान अधिकार प्राप्त झाले आहेत. या अधिकारामुळे वेगवेगळ्या क्षेत्रात महिलांनी नेत्रदीपक प्रगती घडवून आणली आहे.

संदर्भ :

- १) डॉ. दया प्रसाद रस्तोगी, अन्तर्राष्ट्रीय राजनीति, साधना प्रकाशन, मेरठ, १९९०.
- २) डॉ. दिनानाथ वर्मा, अन्तर्राष्ट्रीय सम्बन्ध, ज्ञानदा प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१०.
- ३) बी.एन. अरोरा, नन्दकिशोर, अभय कुमार सिंह, दक्षिण एशिया में सुरक्षा चुनौतियों के नए आयाम, मोहित पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, २०१२.
- ४) डॉ. वैकुण्ठनाथ सिंह, संयुक्त राष्ट्र संघ, ज्ञानदा प्रकाशन, नई दिल्ली, २००९.
- ५) डॉ. बी.एल. फड्डीया, अन्तर्राष्ट्रीय सम्बन्ध, साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आगरा, २००८.

डॉ. आनाराजोब आंबेडकर महाविद्यालय, विद्यापीठ औरंगाबाद, अ.
छेताना शिक्षण प्रसारक संस्था, वैजापूर संघीयता कला अरिष्ट सहायिकात्मक, औरंगाबाद

यांच्या संयुक्त विद्यमाने
एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र

महिला सक्षमीकरण : समस्या आणि आव्हाने Women Empowerment : Issues & Challenges (An Interdisciplinary Approach)

दिनांक : ०२/०३/२०१५

माणे - ३

संपादक
डॉ. विनोद जरागी

ISBN : 978-93-83587-18-6

AJANTA PRAKASHAN
ISO 9001 : 2008 QMS
ISBN / ISSN
Jaishigpura, Aurangabad
www.ajantaprakashan.com

भारतातील महिलांचे सबलीकरण

डॉ. पंडित शेपरस्व नलावडे

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख तथा संशोधक मार्गदर्शक, पोस्ट ग्राह्यरस्तात नेहरू महाविद्यालय शिवाजीनगर, औरंगाबाद

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

अगदी प्राचीन काळापासून स्त्री ही पुरुषांसोबत सुख दुःखाची समान वाटेकरी ठरली आहे. संसार समुदाय कुबल्या पुरुषांचा उदार स्त्री करते. ही म्हण खरी ठरत आहे. परंतु काही काळ हळूहळू स्त्री उत्पादन-क्षेत्रापासून दूर झाली गेली. पुरुषी अहंकाराने स्त्रीला घराच्या चार भिंतीत बंद केले. मध्यकालीन सभ्यता आणि धार्मिक अंधविश्वास या गोष्टींमुळे स्त्रीच्या बखरेवर भीत चोळले गेले. पुरुषी अहंवार आणि नवाखाची विलासिता या कारणांने वैदिक युगातील स्त्रीचे स्वातंत्र्य, जेतना, स्वाभिमान या गोष्टींचा विचार न करता तिची अन्न राक्षण्यासाठी पडद्याच्या पाठीमागे गेली. ती पडदा पडदा सुटून होत गेला की, तिच्या शरीरबरोबर आत्मा सुद्धा झाकला गेला. हिंदू समाज संस्कृतीने स्त्रीला केवळ प्राचीन गौरव गाथा बनविले. गहनशौलता, त्याग, सेवा इत्यादी गुणांनी स्वर्णपूर्ण असणारी स्त्री त्या काळात स्वतःचे आन्तरिक निर्माण करू शकली नाही.

प्राचीन काळात भारतात महिलांना पुरुषांसमान अधिकार प्राप्त झालेले होते. महिलांना मान सन्मान केला जात असे. या बदलमे पुरावे वाचल्यास आपला समाज महिलावादात त्यांच्या हक्कांबरोबर अतिशय जागरूक होता असे स्पष्ट होते. मार्गी, मैत्रीणी आणि लोपामुद्रा यांना तर विदुषी म्हणून विद्वत सभेमध्ये मानाची जागा मिळत असे. खरोखर प्राचीन काळातली ही सर्वात मोठी उपलब्धी होती. स्त्री गुरुकुलात शिक्षण घेण्यास पात्र असे न शिक्षणांतीच विवाह करीत असे व ती पतीची समोसार जीवनसाथी असे. एका मुटूचा तिची अधिकारता महान्य झाली होती. व तीला बर्बादीचे पूर्ण स्वातंत्र्य असे. स्त्रिया नवीन शस्त्रेही निर्माण करीत, या बाबींचा राणावणात पुरवठा मिळतो. अतिप्राचीन भारतातील लोकांची हीच इच्छा होती की, स्त्रीचा मान राखलाच पाहिजे. त्या काळात असेही असे ही घटले जात होते की, जेथे स्त्रियांचा वास असतो, त्यांचा आदर केला जातो. तिथे परमेश्वराचा वास असतो.

मध्ययुगीन काळात महिलांच्या हक्कांवर मर्यादा आल्या. या काळात भारतावर परकीय आक्रमणे झाली, ती आक्रमण संस्कृतीशून्य असल्याने संपत्तीच्या लुटीबरोबर, स्त्रियांवर अत्याचार आणि त्यांची विक्रीही झाली. संपूर्ण समज त्या काळात भरदल गेला. भारताची वैभवशाली परंपरा लुप्त गेली. स्त्रिया असुरक्षित झाल्या. कालविमोहाची पद्धत नव्वारूपास आली. आणि महिला चार भिंतीच्या जात बंदिस झाल्या. तुर्की व ब्रिटिश आक्रमणापासून स्त्रीची स्थिती खालावली. तिला पडद्यामागे लपविण्यात आले. या पाठीमागचा उद्देश अतिशय कृम होता.

भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देणारी सुद्धा क्रांतिमारी अंगदोलनात भाग घेतल्याची उदाहरणे आहेत. भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर स्त्री आणि पुरुष यांना समान अधिकार प्राप्त करून दिले आहेत. घटनेच्या उद्देशाप्रमाणे संघराज्याचे तत्त्व पाळण्यात आले आहे. प्रत्यक्षात भाग घटनेची हमी व कार्यदे असून देखील स्त्रियांच्या पदरात म्हणावे तसे काही पडले नाही. माणून अस्वीकृत आणि कष्टप्रच असे स्त्रियांचा लढ्याने सत सुरू झाले. अजही त्यांना स्वाभिमानाने जगण्यासाठी अनेक तरजेबी करवल्या लागतात. त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यामुळे थोडा फार फरक पडला आहे. परंतु अजूनही शारीरिक व मानसिक बलात्कार त्या सोसातानेच ही सत्ता अक्षय नाकारू शकत नाही.

शासनाची भूमिका

शासनाने महिला सक्षमीकरणसाठी अनेक महत्वपूर्ण निर्णय घेतले आहेत. स्त्रियांच्या संरक्षणासाठी कार्यदेही निर्माण केले जातेच. मार्च, २००१ मध्ये जे महिला विषय घोरण जाहीर झाले. त्या अनुषंगाने महिलांचा नियोजनता सक्षमपणे चढतो आहे. त्यांनी त्यांची आर्थिक उत्पत्तीही होत आहे.

महाराष्ट्रातच नव्हे तर भारतात आज विवादांचे स्थान प्रगतीपथावर आहे. "जिच्या हाती पाळण्याची योगी नी जगला उजारी" असे म्हणत आपण गेली कित्येक वर्षे महिलांना घूस आणि भूस यांच्या फलीकडचा उंबरठ्या ओलांडू दिलेल्या नाही. ज्यांनी ते पादरा पायगिले त्यांच्याही मार्गात फस्ते अंधारण्याचे काम पुरुषप्रधान व्यवस्थेने केलेले आहे. भाव काळ आता बदलला आहे. "भाक्ती फिरवली नाही तर करणो" हे महिलांना इतरांपेक्षा अधिक चांगल्या पद्धतीने माहीत असल्यामुळे राजकारणीदेखील आता तोंच भाषा बोलू लागले आहेत. आज देशात स्त्री मुक्ता चळवळीने जोर धरला आहे. विशेषतः गेल्या दशकात महिलांचे सबलीकरण, संशक्तीकरण आणि निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सक्रिय सहभाग या बाबी संकल्पना पुढे असल्यामुळे स्त्री मुक्ती चळवळीला अनुकूल वातावरण निर्माण होण्यास सुरुवात झाली आहे.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या नियमनुकामध्ये देशभरात सुमारे ३३ लाख सदस्य आहेत. त्यात ११ लाख महिला सदस्य आहेत. महाराष्ट्रात २७८९६ ग्रामपंचायतींमध्ये ७४६२० महिला सदस्य आहेत. त्यात ९२९७ महिला सरपंच आहेत. ३५१ पंचायत समित्यांमध्ये १३०७ महिला सदस्य असून पंचायत समितीच्या ११७ महिला सभापती पदावर विराजमान झाल्या आहेत ३ जिल्हा परिषदांच्या अध्यक्षापदावर आज महिला कार्य करीत आहेत. तरील सर्व आकडेवारी पाहता ७३व्या संविधान दुरुस्तीद्वारे महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये विविध राजकीय पदांवर काम करण्याचे अवकाश मोकळे झाले आहे.

महामा गांधीजी यांनी पंचायत राज व्यवस्थेला जास्तीत जास्त अधिकार प्राप्त करून देण्यासाठी सतत प्रयत्न केले. त्यांची ग्रामराज्याची संकल्पना अमलात आणण्यासाठी सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाची आवश्यकता होती. म्हणून ७३वी संविधान दुरुस्ती करून पंचायतराज व्यवस्थेत अमूलात बदल करण्यात आले. पंचायत राज व्यवस्थेला या संविधान दुरुस्तीद्वारे घटनात्मक स्थान प्राप्त झाले ही महाराष्ट्रासाठी नव्हे तर संपूर्ण देशासाठी अभिमानास्पद नद आहे. महिलांना सत्तेतली भागीदारी मिळाल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने सत्तेचे विकेंद्रीकरण होणार नव्हते ते फक्त पुरुषांमधलं घटत राहिलं असत. यासाठी घटनेतच २४३ न(४) नुसार ७३वी दुरुस्ती करून सर्व सारंगरीत महिलांना आरक्षण देवणारा देश म्हणून भारताची जगप्रख्याती झाली आहे.

७३व्या संविधान दुरुस्तीद्वारे पंचायत राज संस्थांमध्ये महिलांना ३३ टक्के आरक्षण प्राप्त झाले तेव्हापासून महिलांचा राजकीय क्षेत्रातील सहभाग वाढला आहे. त्याच बरोबर महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवा यासाठी शासनाने महिलांना पंचायत राज संस्थेत ५० टक्के आरक्षण देण्यासाठी नवीन संविधान दुरुस्ती करण्याचे ठरविले आहे. महिलांना ५० टक्के आरक्षण देणे काळजी गरज आहे. परंतु या बाबोला मुद्दा विशेष होण्याची शक्यता आहे. कारण पंचायत राज संदर्भात संविधान दुरुस्ती करण्यासाठी अनेक अडचणी आल्या होत्या ही संविधान दुरुस्ती होण्यासाठी अनेक दिवस वाट पाहणी लागली. ही सत्यता आपण नाकारू शकत नाही. गावगाड्यातील सर्वात उपेक्षित, शोषित महिलांना ७३व्या घटनादुरुस्तीने प्रथमच राजकारणाचे अवकाश मोकळे करून दिले. राजसत्तेमध्ये सहभागी होण्याची संधी मिळावी प्राप्त झाली. ग्रामपंचायत, नगरपालिका, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद आणि महानगरपालिका या स्थानिक स्वराज्य संस्थांत महिलांना ३३% आरक्षण देण्यात आले. त्यामुळे गावापासून महानगरपालिकेपर्यंत अथवा महानगरापर्यंत राजकीय क्षेत्रात महिलांची एक मोठी फळी उभी राहिलेली दिसून येते. ७३वी संविधान दुरुस्ती महिलांना सबळ करण्याचे महत्वाचे पाऊल सगळले जाते. पंचायत राज संस्थेत महिलांना पविष्ठात ५० टक्के आरक्षण प्राप्त झाले तर त्या अधिक चांगल्या पद्धतीने काम करू शकतील.

मेहनतीला आरक्षणाचा आधार

देश पातळीवर तळगावड्यातील महिलांना सबल करण्यासाठी केंद्र सरकारने दि. २७.०८.२००९ रोजी महत्वाचा निर्णय घेतला असून, पंचायत संस्थांतील महिलांचे आरक्षण ५० टक्क्यांपर्यंत वाढविण्यात आले आहे. पंतप्रधान मनमोहनसिंग यांच्या अध्यक्षतेवालीत मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत हा निर्णय घेण्यात आला. असून, त्यासाठी घटनेच्या कलम २४३ (४) मध्ये दुरुस्ती केली जाणार आहे. सध्या या संस्थांत महिलांसाठी ३३ टक्के आरक्षण आहे. हा निर्णय क्रान्तिकारक असल्याने दिसून येते.

भारताच्या माजी राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील यांनी पहिल्याच अधिवेशनात महिलांना पंचायत राज संस्थेत ५० टक्के आरक्षण १०० दिवसांत प्राप्त करून दिले जाईल असा त्यांच्या अभिभाषणात उल्लेख केला होता. यापूर्वी १०० दिवसांच्या आत संविधान दुरुस्ती केली जाईल व पंचायत राज संस्थांना घटनात्मक स्थान प्राप्त करून दिले जाईल. असे आश्वासन काँग्रेस पक्षाने दिले होते. १ डिसेंबर, १९९२ रोजी लोकसभेत चर्चा करताना शहरी विकासमंत्री श्रीमती शीला कौल यांनी असे म्हटले होते की, "इस सदन को यह जानकारी है कि १९८९ मे तत्कालीन प्रधानमंत्री श्री राजीव गांधी, जो लोकतान्त्रिक को निचले स्तर पर सुदृढ़ करने के प्रति प्रतिबद्ध थे, उन्होंने पंचायती और नगरपालिकाओं को संवैधानिक दर्जा देने हेतु दो संविधान संशोधन विधेयक प्रस्तुत किए थे। दुर्भाग्यवश उस समय राज्यसभा में ये विधेयक पारित नहीं हो सके। जब हमने १९९१ में जनानदेश मांगा, तो हमने वायदा किया था कि हमारी सरकार बनने के १०० दिनों के भीतर हम इन विधेयकों को पुनः प्रस्तुत कर देंगे। हमने लोगों से किया गया वह वायदा निभाया और संविधान (७३वीं संशोधन) विधेयक १९९१, को नगरपालिकाओं से सम्बन्धित है, १६ सितम्बर, १९९१ को सदन में प्रस्तुत किया" हा निर्णय सुद्धा पंचायत राज संस्थेसाठी महत्वपूर्ण मानला गेला होता. त्याच धर्तीवर महिलांना आज पंचायत राज संस्थेत ५० टक्के आरक्षण प्राप्त झाल्यास हा निर्णय ऐतिहासिक असेल.

पंधराव्या लोकसभेची स्थापना झाल्यानंतर पहिल्याच अधिवेशनाच्या प्रारंभी राष्ट्रपतींनी केलेल्या अभिभाषणात पंचायत संस्थांमधील महिला आरक्षण पन्नास टक्के करण्याचा उल्लेख होता. पहिल्या शंभर दिवसांत हे आश्वासन पूर्ण करण्याच्या दिशेने पाऊल उचलणे अभिप्रेत असल्याने केंद्रीय मंत्रिमंडळाने हा घटनादुरुस्तीचा (कलम २४३-ड) निर्णय जाहीर केला. हा प्रस्तावित निर्णय दुरुस्तीनुसार सर्व प्रत्यक्ष किंवा थेट निवडणुकीने भरल्या जाणाऱ्या सर्व जागांसाठी अध्यक्षपदासाठी लागू होईल. अनुसूचित जाती व जमातींसाठी आरक्षित जागा व पदांनाही ही दुरुस्ती लागू होईल. म्हणजेच या पन्नास टक्के आरक्षणात अनुसूचित जाती व जमाती महिलांचाही समावेश होणार आहे. महिलांबाबत सामाजिक पातळीवर होणारा भेदभाव यामुळे दूर होण्यास तसेच सार्वजनिक महिलांचा सहभाग वाढण्यासही मदत होणार आहे. घटनेच्या कलम क्र. २४३-ग नुसार राज्य विधिमंडळांकडून पंचायत संस्थांना कामकाजाचे विविध स्वरूपाचे अधिकार प्रदान केले जातात. त्यामध्ये स्थानिक पातळीवरील कारभार, आर्थिक विकासाचे कार्यक्रम व योजनांची आखणी, समाजातील कमकुवत वर्गाच्या विकासाचा त्यामध्ये विशेषत्वाने समावेश केला जात असून, त्यात महिलांनाच कल्याणाच्या कामात सहभागी करून घेणे शक्य होईल असे माहिती व नभोवाणी मंत्री अंकिता सोनी यांनी सांगितले. पंचायत राज्यविषयक मंत्री हे घटनादुरुस्ती विधेयक मांडतील.

प्रत्यक्ष निवडणुकीने निवडून आलेल्या पंचायत संस्थांमधील प्रतिनिधींची देशातील एकंदर संख्या सुमारे २८.१८ लाख आहे. त्यापैकी ३६.८७ टक्के महिला आहेत. महिला आरक्षण विधेयक संमत झाल्यास महिला प्रतिनिधींची संख्या १४ लाखांवर जाईल. ही घटनादुरुस्ती सर्व राज्यांना (नागालँड, मेघालय, मिझोराम, त्रिपुरा, आसाम व मणिपूरमधील काही आदिवासी भाग वगळता) लागू होणार आहे.

नवे आव्हान

पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांना ५०% आरक्षण प्राप्त झाल्यास एक नवीन जबाबदारी त्यांच्यासमोर उभी राहणार आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीत वाढलेल्या महिला प्रथमच राजकीय क्षेत्रात विराजमान होतील आणि एक नवीन फळी उदयास येईल. या फळीच्या गोटाखाली काटे अंशरण्याचे काम पुरुष तर करतीलच यात शंका नाही. परंतु काही महिला सुद्धा या फळीला कडाडून विरोध करतील. सुनवाई राजकीय क्षेत्रात उतरली तर सासूबाईलाही सहन होणार नाही. हा इतिहास आहे. या सर्व अडचणींना तोंड देऊन महिलांना या क्षेत्रात उभे राहावे आहे. पंचायत राज व्यवस्थेत विकासाच्या मुद्द्यांवर नेहमी पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यात एकमत होत नाही. त्यामुळे नवीन संकट निर्माण होत असतात. परंतु मागील इतिहास पाहता पंचायत राज संस्थेत महिलांना ज्या विकास कामांवर भर दिला ते तडीस नेण्याचे कार्य या महिलांनी केले. त्यांनी सर्वांगीण विकास करून सर्वांसमोर एक आव्हान निर्माण केले आहे. त्यामुळे पंचायत राज संस्थेत महिलांचा ५०% वाटा असणे ही देशाची गरज आहे. ग्रामपंचायतीला विविध प्रकारचे कर गोळा करण्याचे अधिकार आहेत. अशा महत्वपूर्ण कारभारात महिला उतरणे व कायद्याच्या तरतुदींमुळे ती मुभा मिळणे नक्कीच स्वागताई आहे. विशेष म्हणजे कर्नाटक, ओरिसा, मध्यप्रदेश आणि गुजरात या राज्यांमध्ये तर केवळ

तसे महिलांचे सदस्य असणाऱ्या पंचायतींही गाठित झाल्या आहेत. ही बाब जागतिक पातळीवर देशाला नावलौकिक प्राप्त करून देणारी आहे.

समाज व्यवस्थेत बदल

परिवर्तन ही संकल्पना निसर्ग निर्मित आहे. त्यामुळे या परिवर्तनास कोणतीही बाकाळू शकत नाही. पूर्वीच्या काळी महिला चार मितींच्या आत होत्या. ती काळ वेगळा होता. मानवाच्या गरजा मर्यादित होत्या. त्यामुळे समस्यांची बांदी खूप मोठी नव्हती. आज जागतिक पातळीवर परिवर्तन होत आहे. संपूर्ण जग एक छोटे खेडे झाले आहे. जीवधेणी स्पर्धा जगात निर्माण झाली आहे. आणि सर्वेक्षण या स्पर्धेत पळत सुटले आहेत. ही स्पर्धा आज आपण थांबवू शकत नाही. म्हणजेच आपण महिलांना चार मितींच्या आत बंद करणे संयुक्तिक होणार नाही. तिघांना चार मितींच्या आत समाजाने बंद केले तर मुष्टीतली अर्धी शक्ति बंद केल्यासारखे होईल. स्त्रियांना ५०% आरक्षण प्राप्त झाल्यास पंचायत राज व्यवस्थेत सरंजामदार लोकांची मतेदारी संपुष्टात येईल. या व्यवस्थेत ग्रामीण वर्गाची असणारी पकड ढिली होईल. समाज व्यवस्थेत वास्तविक बदल होतील. पंचायत राज व्यवस्थेत आज महिलांना ३३% आरक्षण आहे. परंतु काही ठिकाणी परिस्थिती विदारक स्वरूपाची आहे. कोठे पत्नीच्या जागेवर पती सत्ता उपभोगतो, बहिणीच्या ऐवजी भाऊ अधिकारंता वापर करतो, आईच्या जागेवर पुतळा अधिकारंता वापर करतो, महिला सरपंच असेल तर उपसरपंच (पुरुष) काम पाहतो, अशा अनेक बाबींना आता नवी मिळण्याची शक्यता आहे. कारण पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांची संख्या निम्मी झाल्यास तिथे पुरुषप्रधान संस्कृतीची अरेखणी चालणार नाही.

खंडे हा देशाचा अविभाज्य घटक आहे. महात्मा गांधीजींच्या मते, "ग्राम स्वायत्त्यानिषिक्ती माझी कल्पना अशी आहे की, ते असे प्रजातंत्र असेल तिथे स्वतःची गरज पूर्ण करण्यासाठी व्यक्ती राज्याच्यावर सुरक्षा अवलंबून राहणार नाही." महात्मा गांधीजींची ही इच्छा पूर्वी होण्याची वेळ आज झाली आहे. असे मत मांडणे फार धाडसची बाब होईल. मात्र ५०% स्त्रिया पंचायत राज व्यवस्थेत आढळल्यास ही आशा व्यक्त करण्यास हरकत नाही. पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांना ५० टक्के आरक्षण म्हणजे समाज रचनेत फार आव्हानात्मक उलथापालथ होण्याची शक्यता आहे.

स्त्री-पुरुष समानता

भारतातील लोकसंख्येत निम्मी लोकसंख्या महिलांची आहे. लोकसभेतील आणि राज्यसभेतील महिलांचे प्रमाण बोटानेच मोजण्याइतके आहे. तोच स्थिती राज्यातील विधानसभेतील आणि विधान परिषदेची आहे. या स्तरावर पुरुषांची मोठी मतेदारी निर्माण झाली आहे. पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांना ३३% आरक्षण आहे. यावरून आपण ओंजळ बांधू शकतो की, महिलांना पुरुषांबरोबर कोणती संगण संधी आहे. किमान पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांना ५०% आरक्षण प्राप्त झाल्यास राजकीय क्षेत्रात स्त्री-पुरुष समानता निर्माण होईल. यालाच आपण वास्तविक स्त्री-पुरुष समानता म्हणू शकतो. संविधान दुरुस्ती झाल्यास पंचायत राज संस्थेत या पुढे एकूण सदस्य संख्येच्या ५०% महिला सदस्य असतील. पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे महिलांना सत्तेत सहभागी होण्याची संधी मिळाली नव्हती. स्त्रियांच्या पायातील चूल आणि मूल ही शुद्धता तुटून पडेल. महिलांतील आर्थिक शिस्तही पुण्याचा फायदा पंचायत राज संस्थांना मिळेल, महिलांची ५०% सत्ती अधिक जमाने काम करील. यामुळे पुरुषप्रधान संस्कृती संपुष्टात येईल. अशी भीती पुरुषांनी बाळगू नये. कारण ही शक्ती पुरुषांसाठी सुद्धा फायदेखोरच ठरेल. यामुळे स्त्री-पुरुष समान संधी तत्वाला अधिक बळकटी येईल.

संदर्भ

- १) डॉ. पंडित रोहित नलावडे, आंतरराष्ट्रीय संबंध, कैलाश पब्लिशिंग, औरंगाबाद, २०१४.
- २) डॉ. गान्धिवर्य गुप्ता, भारतीय विदेश नीति और निकटतम घटोम्ही राष्ट्र, अटलांटिक पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स, नई दिल्ली, २०१२.
- ३) डॉ. वैकुण्ठराव शिंदे, संयुक्त राष्ट्र संघ, ज्ञानचा प्रकाशन, नई दिल्ली, २००९.
- ४) स.ग. मने, पंचायत समाज विज्ञान कोश, खंड १ ते ५, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, २००७.

स्वामी विवेकानंदः समकालीन चिंतनाचा भुजनाविष्काव

संपादक
डॉ. रमेश बैनवाड

स्वामी विवेकानंदः
समकालीन चिंतनाचा भुजनाविष्काव

संपादक
डॉ. रमेश बैनवाड

"पेशावर येथील शालेय विद्यार्थ्यावर अंधांधुंड गोळीबार करणाऱ्या अतिरेक्यांनी भ्रातृभावनेचा कडेलोट केला. या प्रसंगाच्या निमित्ताने स्वामी विवेकानंदांनी शिक्षागो येथील सर्वधर्म परिषदेत ज्या संवेदनशीलतेने भ्रातृभावनेला साद केली त्याची दमृति या आंधळ्या शतकातील नव्य धर्मांध मूलतत्त्ववाद्यांना करून देण्याची गरज आहे. या पार्श्वभूमीवर आमच्या नूतन महाविद्यालयात कि. ३० व ३१ जानेवारी रोजी 'एकात्म्याच्या शतकात स्वामी विवेकानंद यांच्या विचारांची प्रामाणिकता' या विषयावर राष्ट्रीय चर्चासत्राचे आयोजन करण्यात आले. या चर्चासत्राच्या निमित्ताने समकालिन लिखित अन्वयसक - चिंतक लेखकांचा हा भुजनशील चिंतनाविष्काव उपयुक्त आहे."

प्रा. टाकर गायकवाड
उप आचार्य, नूतन महाविद्यालय, सेलू

NEW MAN
PUBLICATION

www.newmanpublication.com
9789143871344

एकमेव शास्त्र आहे की, त्याचे निरिध स्वल्प कळत नाही, कारण ते अनुभवाचे शास्त्र म्हणून निरिधिते ज्ञत नाही. परंतु अशीही काही माणसे आपल्याला निर्दोशत येतात की, जी नेहमी स्वातंत्र्या अनुभूतीच्या आधाराने 'धर्म' निरिधित असतात धर्माले हेच खरे विज्ञान आहे. सर्वप्रथम ते पृथ्वीचा संमिश्रामध्ये धार्मिक वृत्तीचे कीटक धर्माचे शिक्षण घेतात. नंतर ते त्यांच्या आदराना सुलभा करतात. परंतु त्याची अर्थ अनुभूतीवर आधारलेली नसते. पण साक्षात्कार मार्गी अवस्थी स्वातंत्र्याची शोधकांडी कोटिबंध असतात. आधी ते स्वातंत्र्याच्या अर्थाने अनुभव घेतात आणि पण अनुभवातले धर्ममत संश्लिष्टता, संश्लिष्टतातले ते दुसऱ्याच्या अनुभवावर आधारलेली असतात. पण साक्षात्कारी अवस्थी स्वातंत्र्या अनुभव प्राप्त करून घेत असतात.

धर्म म्हणजे त्याच धारणा :-

"गोरीच्या म्हागायामागे आतां, आर्याही, निशादू आणि जाली हे चार प्रकारचे लोक परमेश्वराची आराधना करतात. जालीला जोयनाही प्रकार घाईट नाही" विवेकांतदांनी साधली जीवनात त्यांना असत्यताधरणा महत्त्व दिले आहे. धार्मिक जीवनात शेजोला ते त्याच महत्त्वाचा मानतात. जगातील ज्ञानी, ज्ञियामु लोक धार्मिक निष्ठाये पालन करण्यात अंधधर्माचा सात नाही असे विवेकांतदांनी सांगितल्याचे आहे. ज्याला धर्माचे किंवा धार्मिक निष्ठायेचे पदार्थ ज्ञान नाही असे लोकता घरां या संकल्पदेला अंधधर्माचा प्रकारात गोंडतात. प्रत्येक मनुष्य हा गोळात गुळ, साप्तात और प्राय साठ इच्छितो. आणि त्या इच्छितेच तो सतत प्रयत्नित असतो. परंतु तो कसा ज्ञान करायला हे माग त्याला समजत नाही. विवेकांतदांच्या मते, "जिवनाचे पहिले उरिष्ट हे ज्ञान असून दुसरे उरिष्ट हे गुण आहे. ज्ञान व गुण या संशोधने मोक्षाची प्राप्ती होते. जोपर्यंत एखाद्याला जीव वेडनात आहे तोपर्यंत कुणीही मुला होऊ शकणार नाही". मनुष्य केला पुस्त्याला आपण जगतो तेव्हा तो स्वतःला अपात करत असतो कारण आपले जीवण त्याच आपण एकच आहोत.

धर्म हा आपल्या जीवनाचा पाचा आहे. विवेकांतदांनी म्हटले आहे की, जर आपली धार्मिक जीवन आपण सुदृढ ठेवले तर माग सारे काही सुळीत होईल. विवेकांतदांनी धर्म रक्षणसाठी प्रयत्न केले धर्म म्हणजे मान हे ज्ञाना आपले सर्वसामान्यांना लागण्याच्या त्परी प्रयत्न केला. जीवनाच्या सर्वेड क्षेत्रात त्यांनी धर्माला प्रभाव दिले. जगच्या आलेल्या धार्मिक जीवनाला त्यांनी नवा आणत केला. आपल्याच सुंदर भाग त्यांनी धर्मातून सांगितला. विवेकांतदांच्या प्रयत्नातून आपल्या धार्मिक जीवनात प्रथम तत्त्वज्ञान नेचाले व त्यानंतर शिक्षण, साहित्य, कला, अर्थव्यवस्था, राजकारण इत्यादी सर्व क्षेत्रातही नव जीवनाची चिन्हे दृग्गोचर होऊ लागली. म्हणूनच विवेकांतदांनी आपल्याला सर्वेडयम धर्माचे जगासना करायलाच सांगितले आहे.

धर्म आणि नोंतिमना.

धर्म ही अशी संकल्पना आहे की, निष्ठातुळे पातुचे मनुष्यात आणि मनुष्याचे ईश्वरात स्थावरता होती. मनुष्य म्हणजे एक जवळीक घट्ट असून त्याचा तीव्र जुळेच नाही. परंतु

त्याचा मर्मविदू एका विविष्ट शिक्षणी आहे आणि ईश्वर म्हणजे एक ज्ञानात घट्ट असून त्याचा मर्म जुळेच नाही. परंतु त्याचा मर्मविदू सर्वेड क्षेत्रात आहे. आपण एकाच मूर्तीच्या खांबे म्हणून या जाली दृष्टी सोसात राहणे हे देशीय संकल्पनात होत जसेल तोच सर्वेड प्रतिमातुळी दृष्टीत 'धर्म' होय. जसे विवेकांतदांनी म्हणतात.

या सर्वेड मानव जालीने एकाच धर्मात मानवा ईश्वर त्याचा निष्ठात केला. एकाच धर्मातले जगालापादही विवेकांतदांनी. नोंतिमतेचा एकच सारवेड मानव मानता तर ते धर्माचे चार सर्वेड दृष्टीत उरित. छात्राचे जगाला आपापेक्षिक व धार्मिक गतीत आहे त्यातलेच आपण मानव मानले पाहिजे. समस्त मानव जालीचे अतिम धर्म धर्माचे अतिम उरिष्ट एकच आहे व ते जगले इधराही होय. प्रत्येक मनुष्याने ज्ञानातले ज्ञानातलेच खरे स्वल्प जे ईश्वराच्या त्याची पुनःप्राप्ती होय. प्रत्येक मनुष्याने ज्ञानातले ज्ञानातलेच पदार्थ असतात त्यापेक्षा धर्माच्या पाहिजे. अशाप्रमाणे एकाच मानवाच्या विवेकांतदांनी आपल्या ज्ञानातलेच सांगितले आहे.

धर्मधर्मातील कलाचे मूळ :-

धर्मधर्मातले होणारे सततेच विवेकांतदांनी आपल्या एका उरिष्टाचा आपल्यात विस्तार जाले आहे. धर्मधर्मातील कलाचे मूळ सगळे जगाला विवेकांतदांनी आपापेक्षिक कलाचे उरिष्टाचा होता. "एका विविष्टीमध्ये एक चिन्हे राहता असेल, ते या कलातल्या त्या कलावर घडतले असे मारतो आणि विविष्टी मनुष्याचे सारे विड समजतो. विविष्टीमध्ये दूर जोडणाऱा विज्ञान सागर या विज्ञान आहे जाले त्याच कलातल्या मनुष्ये. विदू, जीव, ज्ञान, इत्यात, विज्ञानातले आपण आपण आपण आपण आहे. मो विदू आहे. या मनुष्यात आहे. या विज्ञान आहे असा जगाला ही वृत्ती असून प्रत्येक जग आपल्याच्या उरिष्टाचा विविष्टाच कला आहे व विज्ञान सारे जग समजते आहे. प्रत्येक धर्माचे अनुभवाचे आपल्याच धर्म ईश्वर समजतात. विज्ञानातले ईश्वर धर्म आपल्या नवरीने पडतात. हेच धर्मधर्मातील कलाचे मूळ कारण असल्याचे विवेकांतदांनी म्हणतात.

सारांश :-

विज्ञान आणि वैज्ञानिक माणसो कलातल्या स्वामी विवेकांतदांनी चार धार्मिक धर्मो सांगितल्या. धर्मोचे समस्त मानव सांगितले. अशाप्रकार मनुष्यो जीवनाला धर्म हा साक्षात आधार देतो. म्हणून धर्म आणि विज्ञान याचे सहकार्य नसे. तर सत्यत जग म्हणून सांगितले त्याचप्रकार आजचे श्रुतीक सारे ज्ञान धर्माचे आपापेक्षिक मोडणी मान्याने निर्माण झालेले म्हणून सांगितले. या दृष्टीत नसे. तर अमुक जगाला धर्मसमजात आपापेक्षिक आहे हे वैज्ञानिक धर्मात सांगितले. आपण जीवकांतदे दशाधम असल्याने

सर्वाधिक अवस्थ होते. या देशाला सर्वधर्मसमभाव तर हवाच. मात्र, त्यापेक्षा अधिक गरज आहे ती या देशातील बहुजातीचा बनावटपाची. बहुजातीच्या धर्मातील उच्चवर्णीय, अनेक प्रकारे अनेक शतके बहुजातीची पिढवणूक करत आले आहे. त्याबाबत त्यांनी प्राप्तिपत्त घेतले पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

१. स्वामी निवेदानंद, धर्माची रुपरेखा, रामकृष्ण मठ, नागपुर, २०००.
२. स्वामी शिवत्वानंद, धर्माचा गाभा-अनुभव, रामकृष्ण मठ, नागपुर, २०००.
३. स्वामी विवेकानंद, वेदान्त, रामकृष्ण मठ, नागपुर, २०००.
४. चौसाळकर अशोक, न्याय आणि धर्म, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २००५.
५. स्वामी श्रीकांतानंद, अमृतस्य पुत्रा : विवेकानंदचे विचारधन, रामकृष्ण मठ, पुणे, २०१२.
६. दामोदकर दत्तप्रसाद, शोध स्वामी विवेकानंदाचा, मनाविकास प्रकाशन, पुणे, २०१३.
७. स्वामी विवेकानंद, भारत आणि त्याच्यापुढील समस्या, रामकृष्ण मठ, नागपुर, २०११.
८. स्वामी विवेकानंद, धर्माचे स्वरूप आणि साधन, रामकृष्ण मठ, नागपुर, २००६.
९. Swami Bhajananda, Harmony of Religion, Ramakrishna Mission Institute of Culture, Kolkata, 2013.
१०. Swami Mukhyananda, Hinduism is Eternal Dharma, Belur Math, 2000.
११. Swami Nirveananada, Hinduism at a Glance, Ramakrishna Math, Madras, 2013.
१२. Swami Nikhallanand, Hinduism, Ramakrishna Math, Madras, 2008.

स्वामी विवेकानंदांच्या धार्मिक राष्ट्रवादाची प्रासंगिकता

प्रा. आर. बी. बनारसे
महात्त्वक प्राध्यापक,
राष्ट्रशास्त्र विभाग
पंडित जयहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद

प्रस्तावना :-

हिंदू धर्माचे अध्यासक आणि चिकित्सक या नात्याने स्वामी विवेकानंदांनी जगातील सर्वात पुरातन अशा हिंदू धर्माची पुनर्जागरण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी धार्मिक राष्ट्रवादाचे समर्थन केले. हिंदू धर्म हा संयम, त्यान व संवैचा मुलमंत्र देतो जगाला मानवतावादाचा संदेश हिंदू धर्म देतो याचे समर्थन स्वामी विवेकानंदांनी आपल्या विचारातून केले. विवेकानंदांमध्ये अजलंजल धर्म सुधारकाने हिंदू धर्मातील अनिष्ट चाली, रिती, प्रथा, पद्धती यावर कठोर टिका करून त्यापासून धर्माची मूर्ती करण्यासाठी मंडे योगदान दिले. सहिष्णुतेच्या द्वारे स्वामी विवेकानंदांनी हिंदू धर्माचे समर्थन केले. वंधुभाव हा त्यामागचा एक आधार होता. हिंदू धर्माचे समर्थन करत असताना इतर धर्मांना किंवा इतर धर्मांच्या अनुयायांना त्यांनी कधीही कमी लेखले नाही. आधुनिक जगात जे धार्मिक संघर्ष निर्माण झाले आहे. त्याचे प्रमुख कारण स्वधर्माचा अति क्रोममान व इतर धर्मांचा तिरस्कार हे आहे. स्वामी विवेकानंदांनी आपल्या विचारातून देशात धार्मिक सहिष्णुता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. स्वामी विवेकानंदांनी भारतातील प्राचीन शासनव्यवस्थेचा अत्यंत सखोल अभ्यास केला होता. प्राचीन काळात भारतात राजेशाही पद्धती अस्तित्वात होती. त्या काळां पुरोहित वर्गाचे वंशस्थ होते. पुरोहितांना मंत्र आणि यज्ञांच्या माध्यमातून देवाला खुश करण्याचा कल अवगत होती. त्यामुळे राजे पुरोहित वर्गाचा अधिक आदर करत असत. यानेक राजे जनतेचे शोषण करून त्यांचे पिढवणूक करून निघो उभा करावचे आणि ते निघो पुरोहितांना खुश करण्यासाठी वापरावचे त्यामुळे पुरोहित वर्गाचे उघेव्य काळात निर्माण झाले होते. स्वामी विवेकानंदांच्या मते, त्या काळां पुरोहित, रामचंद्र, धर्माशोक, अक्रुर यासारखे कोही जनकल्याण पाहणारे देखिल राजे होते. ज्यांनी अत्यंत प्रामाणिकपणे जनतेचा सेवा केली.

स्वामी विवेकानंदांचा धार्मिक राष्ट्रवाद :-

धर्म हा माणसाचा जिवनातील एक अविभाज्य भाग आहे. धर्माविषयी अनेक विचारवंतांनी विविध मते मांडली. कोणी त्याचे समर्थन तर कोणी धर्माला विरोध केल्याचा इतिहास आहे. कालं माक्स या विचारवंताने धर्माला अक्रुचो

अजिंठा शिक्षण संस्था संचालित,
पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, शिवाजीनगर, औरंगाबाद
यांच्या यत्तीने आयोजित राष्ट्रीय चर्चासत्राचा संदर्भग्रंथ

भारतापुढील आव्हाने आणि सद्यस्थिती

संपादक

डॉ. पंडित शेषराव नलावडे

राज्यशास विभागप्रमुख तथा संशोधन मार्गदर्शक
पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद

सहसंपादक

प्रा. राजू भागाजी वनारसे

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास विभाग
पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद

प्रा. प्रभाकर रघुनाथ जगताप

कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद

दहशतवाद आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण

प्रा. डॉ. पंडित शोधराव नलायदे

राज्यशास्त्र विभागमुख्य तथा संगोपन मार्गदर्शक,

पंडित जवाहरलाल नेहरू न्यायविद्यालय, औरंगाबाद

मो. 82753728280, 9423396351

प्रस्तावना :

दक्षिण आशियातील एक प्रमुख महत्त्वाचा देश म्हणून भारताचा उल्लेख केला जातो. पाकिस्तान, बांगलादेश, नेपाळ, म्यानमार, चीन, श्रीलंका हे भारताचे शेजारी देश आहेत. पाकिस्तान, बांगलादेश, चीन आणि नेपाळची इरीच सीमा भारताला लागून आहे. या देशांपेक्षा काही वेळेस संपादने वातावरण निर्माण झालेले दिसते. दहशतवादाची समस्या ही प्रत्येक देशाची आंतरिक समस्या असली तरीही तिचा परिणाम भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर झालेला दिसतो.

1) भारत-पाकिस्तान संबंध :

भारताचा प्रमुख अस्तित्वात्मक शेजारी पाकिस्तानने भारतात नेहमी दहशतवादी कारवायांना प्रोत्साहन दिले आहे. विशेषतः जम्मू-काश्मीर राज्यात दहशतवादाच्या अनेक घटना घडल्या आहेत. त्यात पाक सैनिक आणि आयएसआय जबाबदार आहे. "जम्मू-काश्मीरमधील शिखांचे शिरकाण, श्रीनगर, संपोर, अनंतनग येथे बॉम्बस्फोट, परदेशी पर्यटकांचे अपहरण अशा असंख्य हिंसक घटना पाकिस्तान पुरवठ्यात दहशतवादी संघटनांनी हिंदुस्थानात केल्या आहेत." अशा अनेक घटना पाक पुरवठ्यात दहशतवादाने भारतात घडवून आणल्या आहेत. भारताने नेहमीच शांततेच्या मार्गाने तोडणाऱ्या काढण्याचा प्रयत्न केला. परंतु पाकने नेहमीच भारताचा विरवासपात करून दहशतवादी कारवायांना खतपाणी घातले आहे. मुंबईत झालेले बॉम्बस्फोट, संसदेवरील हल्ला, जम्मू-काश्मीर विधानसभेवर करण्यात आलेला हल्ला, 26/11 मुंबईवरील हल्ला या सर्वांच्या पाठीमागे पाकिस्तानचा हात होता हे सिद्ध झाले आहे. 20/11 च्या हल्यात कत्तब जिवत मकदल गेल्याने पाकचे पितळ उघड पडले आहे. अनेक दहशतवादी हल्ल्यांच्या तपासांमधून पाकिस्तानने दहशतवाद्यांना मदत केली हे स्पष्ट झाले आहे.

"भारत-पाकिस्तान संबंधांवर धार्मिक अतिरेक, दहशतवाद आणि मादक पदार्थांची तस्करी यांचाही प्रभाव पडतो जम्मू-काश्मीर आणि भारत-पाकिस्तान संबंधांना प्रभावित करणाऱ्या अनेक ऐतिहासिक आणि भावनात्मक बाबी आहेत. दोन्ही देश अण्वस्त्रांनी सज्ज झाले असून ती अत्यंत घातक बाब आहे." भारतात-पाक संबंधांवर अनेक ऐतिहासिक संदर्भ आहेत. फाळणी काळापासून या दोन देशात सतत घुसपुस सुरू राहिली आहे. अनेक वेळेस पाकने प्रत्यक्षपणे भारतासोबत दोन हात करण्याचा प्रयत्न केला. त्यात पाकला अपयश आल्याने पाकने दहशतवादाचा मार्ग अवलंबून भारतातील शांती भंग करण्याचा प्रयत्न केला. "फाळणी काळात पूर्ण उत्तर भारतात सहा आठवडे इत्या, जुटमार आणि यलात्काराचा नगनाव घालू होता. या विध्वंसात 5 लाख लोक मारले गेले

आणि 55 लाख लोकांना आपले घर-दार सोडावे लागले. ज्या भागात भुरग्या-भुरग्या आणि हिंदू-मुस्लिम हे एकाच आणि आनंदाने राहत होते. त्या ठिकाणी या समुदायाची सहनशीलता, "तुम्ही फाळणी काळात जी हिंसा झाली ती अमानवी दहशतवादी होती. तेव्हापासून भारत आणि पाकिस्तान या देशात वैमनस्य निर्माण झाले. व त्यास 1985, 1971 आणि 1968 च्या मृत ७५ प्रवादांने दिसते.

पाकिस्तानद्वारे सीमेवर दहशतवाद्यांना प्रोत्साहन दिले जात आहे. सीमानागात हिंसा प्रसंगीग्रस्त ठाम पाक पुरवठ्यात दहशतवादाद्वारे केले जात आहे. यामुळे दोन्ही देशात सतत तणावाची स्थिती निर्माण झाली आहे. या दोन देशात परस्पर संघर्षात दहशतवादाने मीठ टाकले आहे. सीमेपलीकडून होणाऱ्या दहशतवादी हल्ल्यांमुळे आणि घुसपुसारींनी ताबा केल्यामुळे या दोन देशात हे युद्ध झाले. पाकद्वारे सीमानागात अनेक वेळेस घुसपुसारी केली जाते. अतिरेकी आणि नाटकीय स्तरात अनेक वेळा चकमकी होतात. त्यात अनेक सैनिक मारले जात आहेत. पाकिस्तानने दहशतवादाने नेहमीच शांततेची भूमिका घेतली. भारत-पाक संबंध सुधारण्यात भारताने नेहमी पुढाकार घेतला आहे. परंतु पाक नेहमीच कपटी भावना या शांतता घडवता मारक ठरली आहे. एकावेळेस भारतासोबत गांठता गांठता करावाची आणि दुसरीकडे सीमेवर दहशतवाद्यांना घुसपुसारींना नमूने देऊन करून घ्यायचा असा दुहेरी खेळ पाकद्वारे नेहमी खेळला जात आहे.

भारतात दहशतवादी कारवाया घडवून आणणारे कुठल्या दहशतवादी पाकिस्तानात राजगुरुत्तने स्थित आहेत. या दहशतवाद्यांवर कारवाई करण्याचे वाडस पाकने दाखविले नाही. हा कोणताई दाऊद इब्राहीम याच्यासह अनेक नोस्ट वॉन्टेड दहशतवादी भारताला हवे आहेत. परंतु पाकिस्तान त्यांना भारताच्या ताब्यात घायला तयार नाही. भारताने अनेक वेळेस दहशतवाद्यांच्या विरोधात पुढावे पाक सरकारला दिले आहेत. अल कायदा ही अत्यंत सज्जत आणि व्यापक अशी दहशतवादी संघटना आहे. "अल कायदा सर्व पाकिस्तानावर पसरली आहे. इतकेच काय, पण पाकिस्तानच्या बायल्या प्रदेशात तिचे राज्यच आहे. फेडरली अँडमिनिस्टर्ड ट्रान्झल एरियाच (एफ.ए.टी.ए.-फाटा) सरकारी नावाच्या या केंद्रशास्त्रित प्रदेशात अल कायदाच्या नेतृत्वाखालच्या व अल-कायदाने प्रेरित केलेल्या निरनिराळ्या दहशतवादी गटांनी आपला ठळक ठोकला आहे. ते तेथून सर्व जगभर घातपाती कृत्ये करण्याची तयारी करीत असतात. त्यामुळे पाकिस्तानचा फाटा प्रदेश जागतिक इस्लामी दहशतवादाचे केंद्र झाला आहे." पाकिस्तानचा फाटा हा प्रदेश दहशतवादाचे केंद्र बनला आहे. या प्रदेशातून भारत व इतर देशात घातपाती कृत्यांचे नियोजन करून प्रशिक्षण दिले जाते.

दहशतवादाचे अभ्यासक रोहन गुजरल यांच्या मते, "11 सप्टेंबर 2001 च्या घटनेनंतर जागतिक दहशतवादाच्या बाबतीत तीन अत्यंत महत्त्वाच्या घटना घडल्या आहेत. त्या अशा. पहिली म्हणजे दहशतवादाची केंद्रीय रणभूमी अफगाणिस्तानात होती. ती स्थलांतर करून पाकिस्तानात झाली. शे गेली आहे. दुसरी म्हणजे फाटामध्ये आल्यानंतर अल-कायदा येथून जागतिक जिहाद घालवत आहे. तिसरी घटना म्हणजे अल-कायदा फाटा मध्ये आल्यापासून आशिया व मध्यपूर्वेतले प्रत्येक देशात गट तिला येऊन मिळाले आहेत. परिणामत आता एकच अल-कायदा नाही तर

अनेक अल-कायदा निर्माण झाल्या आहेत. " अमेरिकेवरील हल्यांमुळे सर्व जगाचे लक्ष अल-कायदाने आपल्याकडे खेचून घेतले जाणविते. दहशतवादाचा लीडर म्हणून अल-कायदाकडे पाहिले जाऊ लागले. अफगाणिस्तानात अमेरिकेने केलेल्या हल्यांमुळे अल-कायदाने आपले कार्यक्षेत्र वाढवून ते पाकिस्तानातील फाटा या ठिकाणी हलवले. अल-कायदा आणि तिच्या सहकारी संघटना फाटा प्रदेशातून पश्चिम चीन, काश्मीर, इराक, अल्जेरिया, सोमालिया इत्यादी देशात हल्ले करण्याचा कट रचत आहेत. "ओसाना बिन लादेनच्या अल-कायदाने प्रेरित झालेल्या फाटामधल्या बहुतेक दहशतवादी गटांची विचारसरणी म्हणजे दहशतवाद विचारातील आंतरराष्ट्रीय आघाडीच्या विरोधातली आहे. अफगाणिस्तानातून परकियांना हुसकावून लावणे आणि जिथे-जिथे शक्य होईल तिथे-तिथे शरिया कायदा लागू करणे हे या गटाचे सामाईक ध्येय होय. " मुस्लिम दहशतवादी संघटना एकत्र येऊन जगात इस्लाम राज्याची स्थापना करण्याचे उद्दिष्ट ठेवून आहेत. पाक सरकार प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षने त्यास खतपाणी घालत आहे.

भारत आणि पाक संघम तुयारग्यासाठी अनेक प्रयत्न झाले. परंतु पाकने नेहमीच काश्मीरत आपला हक्क सांगून या वाटाघाटीवर पाणी केसलेले दिसते. एखाद्या देशाच्या ताब्यातल्या भूप्रदेशावर जर दुसऱ्या देशने आपला हक्क आहे असे सांगितले तर उभय देशात शांतता आणि सहकार्य प्रस्थापित होणे अवघड होऊन बसते. भारत-पाकच्या वायव्यी तेच झाले. प्रत्येक वाटाघाटी दरम्यान पाकने काश्मीरचे मुणमुणे वाजविण्याचा प्रयत्न केला. भारताने देखील उभय देशातील वाटाघाटी दरम्यान पाकने काश्मीरमधील दहशतवाद थांबवण्या, सीमेपलीकडून होणारी घुसखोरी थांबवण्या अशा मागण्या केलेल्या दिसतात. या प्रसंग विचाराविषयी पाकने नेहमीच भारताची दिशाभूल केली. एकीकडे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर शांतता वार्तच पाक तयार आहे असे दाखवायचे तर दुसरीकडे काश्मीरमधील दहशतवादास खतपाणी घालायचे अशी रणनीती पाकने अवलंबिली. त्यामुळे या दोन्ही देशात शांतता प्रक्रिया प्रस्थापित होऊ शकली नाही. "1999 मधील कारगिल युद्धानंतर भारत व पाकिस्तान यांच्यातील संबंध तणावपूर्ण होऊन वाटाघाटी ठम झाल्या होत्या. सीमेबाहेरून होणारा दहशतवाद जोपर्यंत रोखला जात नाही तोपर्यंत पाकिस्तानशी बोलणी न करण्याची भूमिका अटलविहारी राजपेयीच्या नेतृत्वाखालील राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीच्या सरकारने घेतली होती. तर काश्मीरी जनतेच्या इच्छेचा भारताने आदर केला पाहिजे. या भूमिकेवर पाकिस्तान ठाम राहिले होते. ही कौडी फोडण्यासाठी पाकिस्तानचे अध्यक्ष परवेझ मुशरफ आणि भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान अटलविहारी राजपेयी यांची आया येथे 14 जुलै ते 16 जुलै, 2001 दरम्यान उभय पक्षांमधील बैठक झाली. मात्र अनेक नाट्यमय प्रसंगांनी व वादगंभी गजालींनी ही शिखर बैठक परिणामी असफल ठरली. " मुशरफ आणि राजपेयी यांच्यात आगा येथे ही शिखर बैठक घेण्यात आली होती. परंतु नेहमीप्रमाणे पाकने असह्यती दर्शवून कोणत्याच विषयावर सकारात्मक भूमिका न घेतल्यामुळे ही बैठक असफल झाली. सीमेपलीकडून होणाऱ्या दहशतवादाला पाकने थांबविले पाहिजे अशी मागणी भारताने नेहमीच पाककडे केली आहे.

आगा शिखर परिषदेच्या अगोदर भारत आणि पाकिस्तानमध्ये शिमला करार झाला होता. 2 जुलै 1972 रोजी पंतप्रधान इंदिरा गांधी आणि झुल्फिकार अली भुत्तो यांच्यामध्ये शिमला येथे निघून

हून होऊन वाटाघाटीनंतर उभय देशांमध्ये महत्वपूर्ण करार झाला. 1947 नंतर 25 वर्षांच्या ताब्यातील उभयदेशातील तणाव आणि संघर्ष संपुष्टात आणून उभय देशांमध्ये शांततापूर्ण सहजीवनाला प्रोत्साहन देण्याचा उद्देश या करारांमध्ये स्पष्ट करण्यात आला. काश्मीरसह उभय देशांमधील सर्व प्रश्न वाटाघाटीद्वारे शांततेच्या मार्गाने सोडविण्यासंबंधीचे कलन या करारात अंतर्भूत करण्यात आले. दोन्ही देशांनी नियंत्रण रेषेचा आदर करावा या बाबीवर शिक्कागोतब झाले. " शिमला कराराने भारतादेशाच्या भिन्नितीस पाकने मान्यता दिली. थोडक्यात भारत आणि पाक यांच्यात अनेक वेळा युद्ध झाले. त्यांचे एक कारण समान होते ते म्हणजे सीमेपलीकडील दहशतवाद आणि घुसखोरी. भारत पाक संघर्षाला दहशतवादीन प्रभावीत केले. उभय देशात दहशतवादाने मोठी तरी निर्माण केली आहे. जो पर्यंत पाक दहशतवादाला खतपाणी घालणे थांबवीत नाही तोपर्यंत या दोन्ही देशात शांतता आणि सहकार्यावर आधारीत संबंध प्रस्थापित होणार नाहीत. दहशतवाद हे या दोन्ही देशातील संघर्षाचे मूल आहे.

सारांश :

दहशतवादामुळे भारत आणि शेजारी देशांच्या संबंधात दुरावा निर्माण झाला. सामज-नैतिकतत्त्व शब्दत जाऊन सहकार्याऐवजी या देशात द्वेष निर्माण झाला. जर दक्षिण आशियातील सर्व देशांची एकत्र येऊन दहशतवादविरुद्ध संयुक्त आघाडी उभी केली तर दहशतवादाचे उध्वान होऊन दक्षिण आशियाची सर्वांगीण प्रगती होऊ शकते. यासाठी या देशात तहकर्म, एकमेकांमधील विश्वास आणि प्रामाणिक प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.

संदर्भ :

- 1) गो गो नतापूरकर, दहशतवाद तुमच्या घरात, इंद्रावणी साहित्य प्रकाशन, पुणे, 2002, पृष्ठ 195.
- 2) जे.एन.दिक्षित, भारत की विदेश नीति और आंतराष्ट्रीय शांति, नई दिल्ली, 2010, पृष्ठ 151.
- 3) राम मुनियाणी, साम्प्रदायिक राजनीती : तथ्य एवं विश्लेषण, रानी प्रकाशन, नई दिल्ली, 2010, पृष्ठ 77.
- 4) दैनिक दिव्य मराठी, औरंगाबाद, दि.22 मार्च 2013.
- 5) सुधाकर राजे, अल-कायदा, दिल्लीप्रज्ञा प्रकाशन, पुणे, 2011, पृष्ठ 32.
- 6) चिन्ता, पृष्ठ 33.
- 7) इमतिआज गुल (अनुवाद-रेखा देशपांडे), अल-कायदाचे घागेदारे, अक्षर प्रकाशन, मुंबई, 2011, पृष्ठ 65.
- 8) सुहास कुलकर्णी आणि मिलिंद चंपानेकर (संपा.), असा घडला भारत, रोहन प्रकाशन, पुणे, 2013, पृष्ठ 709.
- 9) चिन्ता, पृष्ठ 378.
- 10) अरुण शौरी (अनुवाद-राजा लिम्लो), वालवीरपत्र कुसाला येलादी मुंषण वाचतेत का ?, मेहता बल्लिकेशन हाऊस, पुणे, 2010, पृष्ठ 197.
- 11) चिन्ता, पृष्ठ 197-199.
- 12) चिन्ता, पृष्ठ 202-203.

दहशतवाद आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण

प्रा. डॉ. यशदत्त शेषशाली नलावडे

संजयभाऊत डिंगणपमुख (या संशोधन मार्गदर्शक)
पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्याकडून, श्रीलंका

फोन : 8275328260, 842304038

प्रस्तावना :

दक्षिण आशियातील एक प्रमुख महत्वाचा देश म्हणून भारताच्या उल्लेख केला जातो. पाकिस्तान, ब्राह्मदेश, नेपाळ, भूतान, चीन, श्रीलंका हे भारताचे शेजारी देश आहेत. पाकिस्तान, बंगलादेश, चीन आणि नेपाळाची बरीच सीमा भारताला लागून आहे. या देशांमध्ये काही नेकेस, तणाव, वातावरण निर्माण झालेले दिसते. दहशतवादाची समस्या ही प्रत्येक देशाची आंतरिक समस्या असली तरीही तिचा परिणाम भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर झालेला दिव्वा.

१) भारत-पाकिस्तान संबंध :

भारताचा प्रमुख जलदवाळ शेजारी पाकिस्तानने भारतात नेहमी दहशतवादी कारवायांना पोस्ताहन दिले आहे. विशेषत जम्मू-काश्मीर राज्यात दहशतवादाच्या अनेक घटना घडल्या आहेत. त्यात पाच सैनिक आणि आधुनिक अस्त्राबाध आहे. "जम्मू-काश्मीरमध्ये शिक्षाचे विरोधका, बीमर सोबो, अंतर्गत गेवे सोबो, पार्वती, यशदत्त, अशा अस्तित्वात हिंसक घटना पाकिस्तान पुरस्कर्त दहशतवादी संघटनांनी हिंदुत्वानात केल्या आहेत." अशा अनेक घटना पाक पुरस्कर्त दहशतवादाने भारतात घडवून आणल्या आहेत. भारताने नेहमीच शांततेच्या मार्गाने तोंडापासून काढण्याचा प्रयत्न केला परंतु पाकने नेहमीच भारताच्या विस्वासघात करून दहशतवादी कारवायांना खतपाणी घातले आहे. मुंबईत झालेले बॉम्बस्फोट, तत्समवेरित हत्या, जम्मू-काश्मीर विमानसमोर करण्यात आलेल्या हत्या, 28/11 मुंबईतील हत्या या सर्वांच्या घातमार्गे पाकिस्तानाचा हात होता हे सिद्ध झाले आहे. 26/11 च्या हत्यात कशात झिडत घडवण गेल्याने पाकचे पित्त उचळ पडले आहे, अनेक दहशतवादी हल्यांच्या तणावामधून पाकिस्तानने दहशतवादाना मदत केली हे स्पष्ट झाले आहे.

"भारत-पाकिस्तान संघर्षात धार्मिक अतिरेक, दहशतवाद आणि मादक पदार्थांची तस्करी यांचाही प्रभाव पडतो. जम्मू-काश्मीर आणि भारत-पाकिस्तान संबंधांना प्रभावित करणाऱ्या अनेक ऐतिहासिक आणि भावनात्मक बाबी आहेत. दोन्ही देश अण्वस्त्रांनी सज्ज झाले असून ती अण्वस्त्रे घातक बाब आहे." भारत-पाक संघर्षात अनेक ऐतिहासिक संदर्भ आहेत. पाकच्या काळातून या दोन देशात सातत घुसपटू गेलेली आहे. अनेक वेळेस पाकने प्रत्यक्षपणे भारतासोबत दोन-हात करण्याचा प्रयत्न केला. त्यात पाकला अपयश आल्याने पाकने दहशतवादाना मार्ग अवलंबून भारतातील शांती भंग करण्याचा प्रयत्न केला. "पाकच्या काळात पूर्ण उत्तर भारतात सहा आठवडे हत्या, लुटमार आणि बलात्कारांचा नगानाच झालू होता. या विध्वंसित 6 लाख लोक मारले गेले

अणि 65 लाख लोकांना जखमी वार-वार सोडवले लागले ज्या मारामात मुस्लिम-शिख आणि हिंदू-मुस्लिम हे एकता आणि अणवदाने राहत होती. त्या ठिकाणी या सगळ्याची सहनशीलता नव्हती." सगळी काळात जी हिंसा झाली ती अणवदो शस्त्राची होती. तैकावासाने भारत अणि पाकिस्तान या देशात वैमनस्य निर्माण झाले. ४ त्वास 1965, 1971 आणि 1999 मध्ये लष्क्रीय युद्धे झालेले दिसते.

पाकिस्तानच्या रीतेवर दहशतवादाना पोस्ताहन दिले जात आहे. सीमाभंगात हिंसा घडवण्याचे काम पाक पुरस्कर्त दहशतवादाद्वारे केले जात आहे. पाकचे दोन्ही देशात सतत तणावाची स्थिती निर्माण झाली आहे. या दोन देशात परस्पर संबंधात दहशतवादाने मोठे टाकले आहे. हिमेलीकडून होणाऱ्या दहशतवादी हत्यामुळे आणि घुसपटूंनी ताबा केल्यामुळे या दोन देशात हे युद्ध झाले. पाकद्वारे सीमाभंगात अनेक वेळेस पुसखोरी केली जाते. अतिरेकी आणि भारतीय सैन्यात अनेक वेळा घडवणी होताना. त्यात अनेक सैनिक मारले जात आहेत. पाकिस्तानसोबत भारताने नेहमीच शांततेची भूमिका घेतली. भारत-पाक संघर्ष सुधारण्यात भारतने नेहमी पुढाकार घेतला आहे. परंतु पाक नेतृत्वाची कसटी भावना या शांतता केल्या मारक ठरली आहे. एकीकडे सहासोबत शांतता घात करायची आणि दुसरीकडे सीमेवर दहशतवादाना पुसखोरीचा मार्ग घेऊन घातका असा दुहेरी खेळ पाकद्वारे नेहमी खेळला जात आहे.

"भारतात दहशतवादी कारवाया घडवून आणतारे कुळत दहशतवादी पाकिस्तानात राजरोसपणे फिरत आहेत. या पक्षधरावादावर कंठ्याई करण्याचे घाडस पाकने दाखविले नाही." जगातील सर्व शासन इस्लामी सार्वत्रिक अनेक मोठे बॅंके दहशतवादी भारताला हवे आहेत परंतु पाकिस्तान त्यांना भारताच्या ताब्यात घ्यायला तयार नाही. भारताने अनेक वेळेस या दहशतवाद्यांच्या विरोधात पुरावे पाक सरकारला दिले आहेत. अतः कायदा हो अतः संघर्ष आणि व्यापक अशी दहशतवादी संघटना आहे. अतः कायदा सर्व पाकिस्तानमर फसरली आहे. अनेक काय. पण पाकिस्तानच्या वापक प्रवेशात तिचे राज्य आहे फेडरली ऑर्गनाइज्ड इन्वेल परियाव (एफ.ए.टी.ए.-काट) सरकारने न्याया या कॅंडरासित प्रदेशात जल कायद्याच्या नेतृत्वाखालच्या व अतः-कायदाने अतिरिक्त केलेल्या निमित्ताच्या दहशतवादी मद्यांनी आपला तळ ठोकला आहे. ते तेथून सर्व जगभर घातपाती कृत्ये करण्याची तयारी करीत असतात. त्यामुळे पाकिस्तानचा फाटा प्रदेश जागतिक दस्त्याने दहशतवादाचे केंद्र झाला आहे." पाकिस्तानचा फाटा हा प्रदेश दहशतवादाचे केंद्र बनला आहे या प्रदेशातून भारत व इतर देशात भावपाती कृत्याने नियोजन करून प्रशासन दिले जाते.

दहशतवादाचे अभ्यासक रोहन गुजरान यांच्या मते, "11 सप्टेंबर 2001 च्या घटनेनंतर जगातील दहशतवादाच्या बाबतीत तीन अत्यंत महत्वाच्या घटना घडल्या आहेत. त्या अशा. पहिली म्हणजे पाकिस्तानाची केंद्रीय लष्मरी अण्वस्त्रांना हाती. ती स्वतःत करून पाकिस्तानात फाटा केले गेली आहे. दुसरी म्हणजे फाटामध्ये आल्यानंतर अतः-कायदा येथून जागतिक जिनाद भावपात आहे. तिसरी घटना म्हणजे अतः-कायदा फाटा मार्गे आल्यापासून आशिया व मध्यपूर्वेतले अनेक दहशती गट तिला येऊन मिळाले आहेत. परिणामात अता एकत्र असू-कायदा नाही तर

भारतापुढील आकाने आणि सद्यस्थिती

संपादक: डॉ. पंडित नलावडे

कैलाश पब्लिकेशन्स

प्राचीन काळात चलणाली असलेला भारत देश मध्ययुगीन काळातील 'भारतीय आक्रमणामुळे रसातळांना गेल्या. ब्रिटिश राजवट व वैसायिक संशोधन याचा भारतीय समाजव्यवहार दुरागामी परिणाम झाला. स्वतंत्र भारतात जनता या शासन यात समायाची ही विस्मयित्वम संदात गेली. अशा अविश्वासाच्या घातावरणामुळे दहशतवाद, नक्षलवाद, सीमाप्रश्न, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, प्रादेशिक भाषा, यातील विसंवाद आणि असमत्तेल विकास आदी बाबींना नेहमीच घातपाणी मिळाले. अशी आक्रान्तापक परिस्थिती वेळोवेळी पुढेनिघाय व अत्यविश्वासाचा पाया इलवण्याचा प्रयत्न करत. तेव्हा आपण देशहितासाठी ठाम रहावचं सामर्थ्य अंगी घालण्यापला रुवं. पूर्ण बुक्तेने, आपल्या स्वतःवरच्या अन्त विचाराने परिस्थितीने केलेले प्रहार आपण प्रतबुद्ध लावू यात रांका नाही. आज जगभरामध्ये जनता आणि शासन यांच्यातील संघर्ष जीवघेणा ठरत असताना भारत देश आपले अस्तित्व टिकवून आहे. या मार्गभूमीवर विद्यापीठ अनुदान आयोग, दिल्ली आणि पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय यांच्या वतीने 'भारतापुढील आकाने आणि सद्यस्थिती' या विषयावर आयोजित केलेले राष्ट्रीय चर्चासत्र सखोल विचारमंचन पडविणारे ठरले. देशपातळीवरील अभ्यासकांनी केलेले चिंतन संपादन करून डॉ. पंडित नलावडे यांनी ग्रंथरूपात आपणांसमोर आणले आहे. याचा सर्व अभ्यासक, शिक्षक व विद्यार्थ्यांना लाभ मिळेल, याची मला पूर्ण खात्री आहे.

- रंगनाथ बाबुरावजी काळे

वरपुष्प

अभिज्ञान विज्ञान संस्था, औरंगाबाद.

कैलाश पब्लिकेशन्स

औरंगाबाद

9788184651370

2014-15

proceeding.

भारतापुढील आकाने

आणि सद्यस्थिती

संपादक :

डॉ. पंडित नलावडे

२२. ग्रामीण अर्थकारणाचे सबलीकरण

प्रा.डॉ.पंडित शेषराव नलावडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख तथा संशोधन मार्गदर्शक,
पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद.

हजारो वर्षांपूर्वीची वैभवी परंपरा लाभलेली संस्कृति म्हणून इतिहासात भारताचा मोठा गौरव होतो. जगाच्या इतिहासात, विविध सांस्कृतिक मूल्ये जपणारा पुरातन देश म्हणून भारताची आगळी-वेगळी ओळख आहे. निसर्गाने देखील देशावर नैसर्गिक साधन संपत्तीची अक्षरक्षः लयलुट केली आहे. पावसाळा, हिवाळा आणि उन्हाळा अशा तीन ऋतूंचा त्रिवेणी संगम जगाच्या पाठीवर कुठेच बघायला मिळत नाही. हिरवाईने नटलेली थटलेली अचल लावण्यवती धरती आणि सतत बरसणारा रांगडा मेघराजा यांच्या मनोमिलनाचा उत्सवच इथे साजरा होत असतो. घनदाट जंगल, अवघड रानवाटा, अवखळ रानझरे, सतत खळखळणारे नदी-नाले, आपल्याच नादात स्वैर जीवन जगणारे प्राणी, पक्षी, स्वयंभू अशी वृक्षवल्ली अक्षरक्षः मानवी मनाला वंदन करते. देशाचे लोभसवाणे असलेले हे चित्र अगदी कथेत वर्णन कराव अस आहे. या सर्व नैसर्गिक साधन संपत्तीचा ग्रामीण अर्थकारणाशी मेळ घातला तर ग्रामीण जनतेचे आणि देशाचे कल्याण होण्यास वेळ लागणार नाही.

प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत भारताचा मुख्य व्यवसाय शेतीच राहिला आहे. प्राचीन काळात मनुष्य भटक्या अवस्थेत जीवन जगत होता. डोंगर कपाऱ्यात व जंगलाच्या सानिध्यात वास्तव्य करणाऱ्या आदिमानवाने फळे खाऊन व वन्य प्राण्याची शिकार करून अनेक वर्ष आपला उदरनिर्वाह केला. शिकारी ते शेतकरी अशी मानवाची वाटचाल आहे. प्राचीन काळात शेती व्यवसाय प्राथमिक अवस्थेत होता. त्या काळात धान्याच्या विविध जाती उपजातींचा उल्लेख आढळत नाही. जव हे तत्कालीन धान्याचे नाव सर्वत्र आढळते. ज्या व्यक्ती शेती व गोपालन करायच्या त्या सर्वात श्रीमंत व्यक्ती समजल्या जायच्या शेती व्यवसायाला दुग्धव्यवसायाची जोड होती. गोपालन आणि गोसंवर्धन यांना सामाजिक जीवनात सर्वोच्च स्थान होते. उपजिवीकेसाठी गायींचा आणि बैलांचा चांगल्या पद्धतीने उपयोग करून घेतला जात होता. स्वाभाविकच दुधाचे विविध पदार्थ खादय व पेय सर्वप्रिय होते. शेती व्यवसाय हा मुख्य व्यवसाय होता. अकरा अलुतेदार व बारा बलुतेदार शेती व्यवसायाच्या अवती-भवती कार्यरत होते. एकंदरित या काळातील ग्रामीण जीवनाचे अर्थकारण मजबूत स्वरूपाचे होते. खेड्यातील लोकांच्या मूलभूत गरजा खेड्यातच पूर्ण होत होत्या. कोणतेही आधुनिक तंत्रज्ञान या काळात अस्तित्वात नव्हते. तरी देखील शेतीवर उदरनिर्वाह करणारे ग्रामीण लोक अतिशय सुखी आणि समाधानी होते.

“वैदिक संस्कृति शेती ही अनेक प्रकारे कसत असल्याचे ऋग्वेदात जे उल्लेख आढळतात त्यावरून वैदिककाळात शेती हा तत्कालीन मानवाचा प्रमुख

समवेत असल्याचे आढळते. पाटबंधाऱ्याची सेवा करून शेतीला पाणी दिले जाई. गहू, सातू, तीळ, कापूस इत्यादी प्रमुख पीके घेतली जात होती. पोसकपदार्थास महत्त्व होते. या काळात ग्रामीण भागात एकप्रकारची आर्थिक सुकता होती.

हरणा संस्कृतिात शेती हा बहुसंख्य लोकांच्या व्यवसाय होता. गहू, जव, कापूस आणि खजूर ही त्यांची प्रमुख पीके होती. शेतीला इतर उद्योग धंद्यांची साथ होती. त्यात कुंभारकाम, सुमारकाम, लोहारकाम, मृत्त कलतण्याचा वस्तू परोपरी आणखून येत होते. मिठा वनविण्याच्या भट्या अस्तित्वात होत्या. ह्या काळात शेती व्यवसायाशी निगडित व्यापार देखिल नगरीत प्रगत अवस्थेत होता. मालाची आयात निर्यात मोठ्या प्रमाणात होत होती. यावरून असे स्पष्ट होते की, प्राचीन आणि मध्ययुगीन कालखंडात भारतीय ग्रामव्यवस्था सबल होती. विविधानाही पुरुषासमान अधिकार होते. प्राचीन काळातील ग्रामस्वराज्याच्या राजकीय, सांस्कृतिक आणि आर्थिक पाऊलसुद्धा आजही ताच्या वाटतात.

ब्रिटिश पूर्वे काळात ग्रामव्यवस्था ही स्वयंपूर्ण होती. चार्लस मेटकाफ नावाचा विचारवंत म्हणतो "भारतीय खेडी म्हणजे जणू छेडी व स्वायत्त सणराज्यच होती." राजधराजी बदलत गेली. प्रांतीचे चक्र बदलत गेले. मीर्झ साम्राज्य, कुतरान आणि सातवाहन साम्राज्य, गुप्ता साम्राज्य, वाकाटक साम्राज्य, राष्ट्रकुट साम्राज्य, यादव साम्राज्य, चालुक्य साम्राज्य, कलचुरी साम्राज्य, अरब साम्राज्य, गझनी आणि घेनी यांची आक्रमणे, मोगल साम्राज्य असे सत्ताधारी बदलत गेले, पण तरीही येथील ग्रामीण अर्थकारणाच्या सबलतेकरणास तडा गेला नाही. हा आरंभ आधुनिक ग्रामव्यवस्थे समोरील मोठा आव्हान आहे. प्रत्येक गावात अस्तुतेदार व वस्तुतेदार असत. हे सर्व लोक ग्राम व्यवस्थेत गावातील वेगवेगळी कामे वंशपरंपरागत तत्वांनुसार करत. ते गावास व शेताकरी सर्गाम सेवा पुरवत त्यांच्या मोबदल्यात त्यांना भान्य मिळायचे. हात मागावर विचारेले कापड गावातच तयार होई व गावातच ते विकले जाई. रोज पेशाचा वापर न करता एका वस्तुच्या बदली दुसरी वस्तु वेगमाची पद्धत अभिप्रेत होती. जमीन महसुलही धान्याच्या स्वरूपात रीतकरी भेत. भुमिहीन शेत मजुरांनाही भाषायाचा मोबदला सेवेच्या रुपातच दिला जाई. त्यामुळे नक्का व तोटा या गोष्टींना विशेष महत्त्व नव्हते. गावातील औपतीही थ्याही उपाशी राहणार नाही याची फाळजी घेतली जात होती. गावातील हटे गावातच निटवीले जाई. त्या काळातील खेडी स्वयंपूर्ण होती. गावातील गरजा गावातच मागवल्या अत असल्याचे अनेक संदर्भातून दिसून येते. त्यामुळे प्राचीन भारतीय खेडी ही सबल ग्रामीण अर्थकारणाचे केंद्र असल्याचे आढळते.

ब्रिटिश कालखंडात मात्र भारतीय अर्थव्यवस्था व ग्रामीण रुषी सामाजिक स्थानेत मूलभूत बदल झाले. स्वयंपूर्ण ग्रामव्यवस्था हे मध्ययुगीन भारतीय अर्थव्यवस्थेचे मूलभूत वैशिष्ट होते. पण ब्रिटिश राजपटीत त्यात बदल झाला. एक स्वयंपूर्ण ग्रामव्यवस्था ब्रिटिश नाळात मोडकळीस येण्यास सुरुवात झाली. विविधानाही भारतातील व एकूणच ग्रामीण भागातील समुद्रयोन पद करण्यास सुरुवात केली.

त्याचा विपरीत असा परिणाम ग्रामीण अर्थकारणावर झाला. परंपरागत रीती व्यवसाय पोषपात आला. शेती व्यवसायाशी संलग्नित असणारे समुद्रयोन व अक्रा अस्तुतेदार आणि बार वस्तुतेदार ही संकल्पना संपुष्टात आली.

दोनरी वर्षांपूर्वी ग्रामीण विकास हा प्रगतीपथावर होता. परंतु ब्रिटिशांनी भारभक्कन पायावर ठेवी असलेली ग्रामरचना नोडित काढली. त्या काळातील प्रत्येक गाव स्वयंलची होते, ऐकडेच नव्हे तर एक छेडे राज्यात होते. गावाची परंपरा, गावाचे सण, वागण्याचे नियम, साक्षिरिती, न्यायपद्धती ताद्विण्याची प्रत्येक गावाला मुभा होती. आर्थिकदृष्ट्या गाव स्वावलंबी होते. गाव हेच देशाचे केंद्रबिंदू होते. अनेक राजे आले आणि गेले, अनेक सम्राट आपली कारकीर्द गावतून गेले मात्र, त्यापैकी कोणालाही ही ग्रामव्यवस्था तोडता आली नाही. किंबहुना ते तोडू शकले नाही.

ग्रामीण व्यवस्था तोडल्याशिवाय या देशात पाय रोवणे कटोण आहे याची व्यापारानिमित्त आलेल्या चाणाक्ष इंग्रजांना कल्पना होती. आपले राज्य अबाधित ठेवण्यासाठी अनेक चाली खेळून ग्रामरचना विस्कळीत करण्याचे ज्ञान ब्रिटिशांनी केले व तेव्हापासून ग्रामीण भागातील अर्थकारणात उतरली कळ सापली. भारत हा खेड्यांचा देश आहे. खेड्यांच्या सर्वांगीण विकासात भारतीय लोकसगळींचा आत्मा स्थिर होऊ शकतो, याची जाणीव गांधी, विनोबाजीन होता. म्हणूनच त्यांनी खेड्याकडे विशेष लक्ष नोंदित केले होते. त्यांच्या विचारधारेत समस्त होऊन विकासाची रंगा, गावापासून शहराकडे गेली असली. सर्वात अगोदर गाव बांधला गेला असता आणि मगच विकासाची सुंदर इनगट त्यावर बांधला आली असली, पण गेल्या अनेक वर्षात ते आपणतच करता आले नाही.

ग्रामीण भागातील विकास नियोजनाचे कार्य गावाकडेच असले पाहिजे. परंतु अशी व्यवस्था आपल्याकडे उपलब्ध नाही. ग्रामीण भागाच्या विकासाचे नियोजन दिल्लीत एजमनांच्या ठिकाणी व करता ग्रामीण विकासाचे नियोजन गावातच झाले पाहिजे आणि त्याची अंमलबजावणी ग्रामसंस्थापतींनी केली पाहिजे आणि त्या नियोजनाचे फलित काय याचे मूल्यमापनही गावानेच करायला हवे. गावातील गरजांच्या पूर्तीसाठी लोकांकडूनच मागणी आली पाहिजे. लोकांची मागणी लक्षात घेऊन गावासाठी योजना राबवीतल्या पाहिजे. माहिती, प्रशिक्षण आणि कंसाद या विमुनेचा वापर करून गावुडील काळात योजनांची अंमलबजावणी झाली तर, गरजू लोकांकडून योजना मोडकळीत, पथभेद नव्हे तर मोडकळीत कळे पाहण्यातही लोकांना मोलायगास मिळतील. त्यांच्या समस्या कायमच्या दूर होतील व ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणता येईल.

ग्रामीण जीवनाचे सर्वांगीण करण्यासाठी शेती हा एक निरालयतरीर व्यवसाय आहे. असे जनतून व्यावसायिक दृष्टीकोनातून निर्माण झालेले पाहिलेत फेडरेशनमार्णे शेतीसही दोन स्तरीय हवे. या धुणी वास्तुपरीक शोध व सहकार तत्वाधील शेतीचे प्रयोग देशभरात वेगवेगळ्या हरकत आहे. चैन सरकार देशात असे प्रयोग झाल्याचे आढळते. पूर्वीही शासित म्हटली जाणारी शेती निरसगावर विजय

मिळविण्याची शक्ती होती. आज सर्वच शेतकरी एकमेकांचे स्पर्धक ठरतात. आपण एकत्र येऊन कापेरिट प्रमाणे विचार करायचा हवा. आजही शेती ही जागतिकीकरणाच्या वादळातील शेती आहे हा विचार विसरून चालणार नाही. कृषी क्षेत्रातील नवीन व्यापाराच्या संधीचा पुरेपुर फायदा आपण घेतला पाहिजे.

आजच्या जिवेपेच्या स्पर्धेच्या युगात मनुष्य स्वतःला विसरला आहे. त्याला कधीतरी असे वाटते की, आपण निसर्गाच्या सानिध्यात गेले पाहिजे. शहरी नागरीकांचे पाय आयुष्यभर मातीला लागण्याची संभावना संपलेली असते. अशा नागरीकांना ग्रामीण भागातील शेतीवर जाऊन निसर्गाचा आनंद लुटण्याची व ताजेतवागे होण्याची मनस्वी इच्छा असते. यातूनच अॅग्रो टुरिझम ही संकल्पना पुढे आली आहे. उदा. विल क्लिंटन भारतात आले आणि त्यांनी राजस्थान मधील एका खेड्याला भेट दिली. हे भारतीय खेड्यांचे आकर्षण आहे. हे उदाहरण समोर ठेवून ग्रामीण भागातील लोकांनी कृषी पर्यटनातील सुसम संधीचा पुरेपुर फायदा करून घेतला पाहिजे. "अशाच प्रकारचा प्रयोग महाराष्ट्रात मेरठजवळ मालेगाव येथे केलेला आहे. त्याचे नाव सदगुणा बाग असून या बागेत फळे, भाजीपाला, हुडा आणि करमणुकीची साधने यांची रेलचेल आहे." अशाच प्रकारचे कृषी पर्यटन उदयोपगम प्रत्येक गावकुशीत उभारले पाहिजे.

ग्रामव्यवस्थेचे सर्वांगीकरण करण्यासाठी सेंद्रिय शेती हा खूप महत्त्वपूर्ण पर्याय ठरू शकतो. आजच्या धकाधकीच्या युगात मानवाचे आरोग्य बिघडत चालले आहे. याची जाणीव मानव संस्कृतीला झालेली दिसते. शेतीत रासायनिक खतांचा आणि किटकनाशकांच्या अतिवापराने त्याचा दुष्परिणाम अन्यधान्ये, फळे, भाजीपाला, गुपूंचा चारा व पाणी यामध्ये घातक कीटनाशकांचे अवशेष आढळून येऊ लागले. त्यातून आरोग्यावर घातक दुष्परिणाम होऊ लागले. अलिकडेच युरोप खंडात भारतीय केशर आंब्यावर बंदी घालण्यात आली. त्यामुळे मानवाच्या मनात अन्नधान्याविषयी आणि फळेभाजाविषयी संशय निर्माण झालेला दिसतो. या स्थितीचा पुरेपुर फायदा आपल्या शेतकऱ्यांनी घ्यायचा हवा. सेंद्रिय शेतीतून अन्नधान्याची हमी देऊन जगासमोर सेंद्रिय शेतीचा पर्याय ठेवला पाहिजे. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत सेंद्रिय शेतीत पिकवल्या जाणाऱ्या अन्नधान्यास आणि फळांना मोठी मागणी आहे.

भारतीय शेती निसर्गाच्या सहरोवर अवलंबून आहे. मी तर म्हणेत पाणी आडवा पाणी जिरवा, गावातील तटा गावातच सोडवा आणि जगाच्या पाठीवर एक अदभुत असा भारत देश घडवा. एवढ्या गोष्टी जरी प्रत्यक्षात आल्या तर ग्रामीण जिवनाचे सर्वांगीण सर्वांगीकरण घडवून आणण्यास वेळ लागणार नाही. महाराष्ट्रात हिवरेवाजार यळेगणसिद्धी सारख्या गावांनी इतिहास घडवला. या गावांची नावे आज जगाच्या नकाशावर आहे. पाणी आडवा पाणी जिरवा ही प्रेरणा घेऊन गावांनी नेत्रदीपक प्रगती घडवून आणली. देशातील सर्वच खेड्यांनी असा आदर्शसमोर ठेवला तर बदल होण्यास वेळ लागणार नाही.

पाणी हे जीवन आहे. पाण्याशिवाय मृदातील एकही जीव जगू शकत नाही. पाण्याशिवाय शेती नाही व उदयोगधंदे नाहीत. पण पाणी नाही तर अन्नित्य नाही. मग, पाण्याचे मूल्य अद्यापही आपल्याला पूर्णपणे समजले नाही, असेच म्हणावे लागेल. पाणी वाचविण्याच्या मोहिमा गेल्याकाही वर्षांमधून सर्वत्र जोराने सुरू आहेत. पण तरीही 'पाणी' या विषयाबद्दल अनुभवी म्हणवी तितकी जागृती झालेली दिसत नाही. ग्रामव्यवस्थेस उभारी द्यायची असेल तर त्यासाठी महत्वाचा पर्याय म्हणजे पाण्याचे योग्य नियोजन करणे. देशात बारनाही माहणत्या नद्या आहेत. या नद्यांचे पाणी देशातल्या ग्रामीण भागास जोडले तर नक्कीच आपल्या देशात झाल्याशिवाय राहणार नाही.

हिवरे बाजार या गावास १९८९ पूर्वी भांडणे, व्यसनार्थानत, दारिद्र्य, पाण्यासाठीची प्रत्येक उन्हाळ्यातील भटकंती ठरलेली होती. १० टक्के वनवा, शेतीतून कमी उत्पन्न, पावसावर आधारित कोरडवाहू शेती होती. ज्वार, बाजरे, हुलगे अशी कोरडवाहू पिके घेतली जात. एवढेच नव्हे तर सरकारी अधिकारी गावात बदली होऊन येण्यास इच्छुक नसत. ग्रामसंयक, तलाठी, शिक्षक यांना तर या गावात बदली म्हणजे शिक्षाच होती. गावाच्या इतिहासात १९८९ हे वर्ष सुवर्णक्षणेने कोरले गेले. कारण यावर्षी गावाची निवडणूक विनविरोध झाली. सरपंच प्रोन्टगव पवार यांना ग्रामसभेने निवृत्त केले. आज हिवरेबाजार हे गाव उज्याला नव्हे तर देशाला परिचित आहे. शासनाच्या विविध योजना उघडत श्रमदानातून या गावाने देशपातळीवर आपले नाव गाजवले. भारतीय शेतकरी कर्जात जगतो, कर्जात काडतो व कर्जातच मरतो ही मुद्दा हिवरेबाजारसारख्या गावाने नोंदोत काढली आहे.

पूर्वीच्या काळात हातमाग उदयोग ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा होता. हातमाग वस्त्रांचा इतिहास अतिशय विलोभनीय आहे. याविषयी कोलले जाते की, दाचा अविष्कार नागालंडच्या पर्वतीय भागातील नाहिलेने नदीमध्ये निरंतर वाहणाऱ्या झऱ्यातील लहरीद्वारे प्रेरित होऊन केला होता. या प्रकारचा हातमाग राबड त्या काळात हाताने विणलेल्या कारागिरीकडे जातो. पूर्वी भारतातील सगळी उत्सवात हाताने विणलेल्या कापडांचाच वापर होत असे. भारतीय हातमाग वस्त्रांची उत्कृष्टता आणि कारागिरीची विशेष परंपरा आहे. जो को, वैदिक काळापासून अविरत चालत आला आहे. विदेशी लेखकांनी आमच्या रेशमीची तुलना "विणलेली हवा" "वाहणारे पाणी" आणि सकाळचे दवाबिंदू अशी केली आहे.

भारतात अजिंठा लेण्यातील चित्रावरून त्याकाळी काशदयाचे कानड तयार केले जात होते. हा काळ इ.स.पूर्व दुसरे ते इ.स.पहिले शतक मानधोल असावा. त्या काळात अतितलम कापड विणले जात होते. विदेशी प्रवासी हे कापड जेवड्या वजनाचे तेवड्या वजनाचे सोने देऊन खरेदी करत. या काळात इजिप्त, चीन, फ्रान्स, इंग्लंड अशा अनेक देशात या कापडांचा व्यापार झाल्याची दाखले मिळतात. भारतासारख्या कृषीवर आधारित विकसनशील देशात ग्रामीण भागातील हजारो कामगार घरगुती उदयोगातील रेशमी कापड उत्पादनात गुंतलेले आहे. बगानुष

भारतापुढील आव्हाने आणि सद्यस्थिती

© संपादक

डॉ. पंडित शेषराव नलावडे

मो. ९४२३३९६३९९/८२७५३२६२९०

Email : nalavade044@gmail.com

सहसंपादक

प्रा. राजू भागाजी वनारसे

मो. ९४२१४२३४९९/९४०४२६३७१२

Email : rajuvanarse419@gmail.com

प्रा. प्रभाकर रघुनाथ जगताप

प्रकाशक

के. एस. अतकरे

केलाश पब्लिकेशन,

औरंगपु. औरंगाबाद.

पहिली आवृत्ती-जानेवारी २०१५

अक्षरनुकणी

ज्ञानेश्वर व्ही. अघाने

गौरव कॉम्प्युटर्स, औरंगाबाद.

मो. 9158500052

प्रकाशन दिनांक

५ व ६ जानेवारी २०१५

मुद्रक

ओंकार ऑफसेट, औरंगाबाद.

किंमत : ४५०/-

ISBN No. - 978-93-84451-37-0

स्व. बाबुरावजी काळे
संस्थापक अध्यक्ष, अजिंठा शिक्षण संस्था, औरंगाबाद

वाढा शंकत नाही कुणासाठी
पण, कोही माझे
वाटेवर चिरंतन मुद्रा उमटवून जातात
आणि, त्यांचे आयुष्यच इतरांसाठी
ऊर्जासिद्ध बनून जाते असंख्य पिढ्यांसाठी...!
आम्हासाठी,
तुम्हाला आठवतांना...

14. FANATICISM AND TERRORISM: GOD'S LITTLE SOLDIER

Dr. Deshmukh P.D.

Research Guide

Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad.

Kailas K. Gadekar

Research Student (English)

The present paper studies about how protagonist, Zia Khan becomes fanatic and terrorist in the Kiran Nagarkar's novel *God's Little Soldier*. Terrorism became headache of the whole world and every country is fighting against the international terrorism. *The Global Terrorism Index* analyzes the impact of terrorism in 162 countries around the world, covering 99.6 percent of the World's population. According to the report, the maximum casualties has taken place in five countries-Iraq, Afghanistan, Pakistan, Nigeria, and Syria-and the most lethal terrorist groups are the Taliban, Boko Haram, ISIS and Al Qaeda.

Historically, terrorist incidents started in India in 1954, when Angani Zapu Phizo started what he called the "Hong kin government" in the Naga Hills and there were incidents of loot, murder, and attacks on police posts. The late sixties saw the beginning of the terrorism movement which has since spread to large areas of central India. The eighties witnessed a fierce terrorist movement in Punjab which led to operation Bluster. The nineties marked the beginning of insurgency in Jammu and Kashmir with terrorist outfits from across the border fishing in the values troubled waters. India is one of the worst-affected countries by the scourge of terrorism. According to the survey, there is seventy percent increase in terror incidents in India in 2013 as compared to 2012, with the number of death going up from 238 to 404. A total of 43 different terrorist groups are identified as being responsible for these attacks.

Kiran Nagarkar is a Maharashtrian, who was born in 1942 in Bombay. He is bilingual writer in Marathi and English his first Marathi novel *Saat sakkam trechalis* (1974) then translated into English *Seven Sixes Are Forty Three* (1980) by Sulbha Slee. This novel was considered milestone in Marathi literature but next his Marathi writings have not get support so he switched to English language for writings. After that he decided to write in English and he wrote four English novels including *Raven & Eddie* (1995), *Cuckold* (1997), *God's Little Soldier* (2006) and *The Excess* (2012). *God's Little Soldier* is based on extremism and terrorism and this novel translated into many languages. Author has got highest award 'Merit of German' for *God's Little Soldier* by German government in 2011. Kiran Nagarkar has the touch of genius and a writer of against evil deeds.

and faces the consequence with courage. In my opinion he is among the best Indian writers of English fiction of our time but has not yet been given the recognition he deserves. Not only he writes with concern of pathos and a rare understanding about the condition and tragedy of today's violence and selfish society but he also gets down to the root of all human need: love. He explores the social milieu and the underlying tensions with boldness, imagination and a rare humour. *God's Little Soldier* explores violence of contemporary society both in its outward manifestation in the form of global terrorism and existence in the mind of today's restless and violence-prone generation. Nagarkar says that he does not see a terrorist in isolation but as part and parcel of an evil that society as a whole.

The novel is divided into three sections and set in different locations across the world, indeed in different worlds. Sometime these worlds are found within the same city, and within the same family. It is story about a protagonist, Zia Khan a son of Zafar Khan liberal family of Bombay. Zia was excellent in the Mathematics in the school and high school level. Zia's family was liberal his father, mother and brother Amanat but his aunt Zubeida khaala was so fanatic and loves her Allah and hates to another religion. Zubeida Khaala tells him your life is for only dedicate to Allah and her betrayals to Zia when he joins a little friend in placing flowers before a bronze Lord Ganesha leads Zia to perform his first acts of faith—a terrifying, hysterical faith that beseeches his angry aunt to look at him forgive him and make everything as it was again. Ramzan roza is holy month of Islam and Zia secretly keeps fast for the sake his aunt, eating with the family but forcing himself to puke in private; when she talks about "Hindu dogs" disturbing the processions, he takes her literally, picks up a table knife and goes out to stab a friendly stray dog. While he doesn't succeed in killing the animal, he does destroy something else — his innocence. His immersion in Islamic doctrine at the urging of his devout aunt Zubeida, and his conviction as he grows up that he destined to be "God's Little Soldier," a defender of Islamic values in a degenerate and immoral world. Zubeida khaala teaches her ideology to Zia Khan that it is destiny to become a waali, saint who could perform wonders wondrous miracles:

"Mohammad was the last and greatest prophet of all; greater than Moses to whom God Himself gave the tablets with the Ten Commandments.....It was Mohammad who had given the world the gift of Islam. Islam: the act of surrendering, the surrender of the true believer to the one and only God who is Allah. It is this same verb Islam, his aunt had told him, which is the source of the word Muslim" (20).

Zia follows the aunt's ideology and attends mass prayer in the mosque daily he writes first visit, "The power of mass prayer was a revelation to Zia." He discovers that his prayer has more body and eight and rapture when he was among the believers in the mosque. After his high school education his father sends him in Cambridge University for higher education. In the Cambridge university he learns much more things and he attends mass prayer in the Peterborough mosque and there he meets a waali and inspires from and decides to serve his life for Allah. He does not attend the regular classes but attends regular mass prayer in the mosque. Zia on weekends he takes free math's classes in the mosque. Zia listens Iranian Fatwa about 'The Satanic Verses' a novel by Salman Rushdie which is against Islam. Those days Islamic states had banned on the novel and some terrorists had threatened to kill 'Mid night's Child' Salman Rushdie. Zia wanders every library for getting the novel for reading but he does not get. He believes Iranian Fatwa that the novel is against our religion and humiliate Islam's doctrine so he plans to kill Salman Rushdie. He knows that British Council has organized literary festival and definitely Satan or dark prince will attend the literary seminar. Zia obtains a gun from a Kashmiri Jihadi with whom he got friendship at the mosque. He takes training how to handle of magnum 44 in the Roy's shooting academy.

Literary festival starts and many critics and authors participate and read their works in the seminar. Zia's brother Amanat reads from his work 'The Arsonist' and last participant was the dark prince. Zia and his girlfriend secretly watch Salman Rushdie's every movement in the seminar and he is ready to kill author of 'The Satanic Verses'. When Salman Rushdie starts reading his paper all audiences clap but Zia doesn't and he and his girlfriend sit back at the corner and thinks about Dark Prince:

"The Evil one is reading.... He has cocked a nook at the Ayatollah and his Fatwa and despite the two-million-pound price on his head, has given the slip to God—alone knows how many agents of death....He can feel their adulation and he's well aware that are in his thrall. His sense of power is greater intoxicant than any designer drug" (199)

Zia raises his gun, gets the soft middle of Salman Rushdie's head in the gun sight, aims and fires. Zia pulls the trigger again and again but no bullet flies out because all bullets had removed from the gun and Salman Rushdie saves. People turn around and look at him but he doesn't care. His mission does not success so he suspects about Vivian, becomes angry and full revenge not just against Vivian but also against all men, and flees from the country. In the third section Zia shown in the Shakti Muni's ashram in Delhi where he changes his Christian into Hindu as

Tejas Nirantar. He provides guns and other weapons to the terrorists and earns much money from that business. His client Nawaz Irfan both plans to attacks a hotel Gul-e-phalak and five villages in the Kashmir territory. When they discusses about his mission in the room there was a quotation on the wall Tejas Nirantar goes to close and read:

"We are the Mujahedeen, the guerrilla warriors of Allah and Islam. We fight not for private gain but for justice and our way of life. Which is why we fight for our brothers in Palestine, in Kashmir, in Afghanistan, in any place where Islam is threatened? The infidels in the west do not know this but we are the new crusaders. We will vanquish them" (550).

Zia becomes a terrorist and leader of mujahedeen reaches the hotel at seven thirty in the evening when the guests were having dinner in the dining room. They check the rooms of three and at midnight they cover their faces, walk to the one-storey building and attacks on the hotel, and kill many people in the hotel. The author has reminded us terrorists attack on Taj and Oberoi hotel in the Mumbai in the 26/11/2008.

We would like to sum up the paper with author's opinion about terrorism he quotes, "I'm a story-teller and while looking into why a terrorist does what he does, I reached a pertinent conclusion that for a terrorist their religion is terrorism. The novel has no message and if there is any endeavor in my story it is this desire to eliminate the distance between us and them-the terrorist is really inside us." It would not be wrong to say that we have been experiencing different shades of terrorism for the last sixty years. And it is a sad comment on handling of terrorism that are of violence has continued to spread over the decades across the country. Yet government is failed to controlled on the terrorism and bomb explosion.

References:

- Singh, Prakash. *A State of Terror*. Www.epaper.Lokmat.com. 2014.
- Singh, Khushwant. *A Gritty Writer*. www.tribuneindia.com. 2006.
- Singh, Charu. *'The terrorist is inside us'*. Www.tribuneindia. Com. 2010.
- Nagarkar, Kiran. *Book Summary: God's Little Soldier*. Www. rediff.com 2010
- Nagarkar, Kiran. *God's Little Soldier*. Www. Harper Collins, 2006.
- Nagarkar, Kiran. *God's Little Soldier*. Harper Collins, India; 2006. P.20.
- Ibid. p. 199. • Ibid. p. 550.

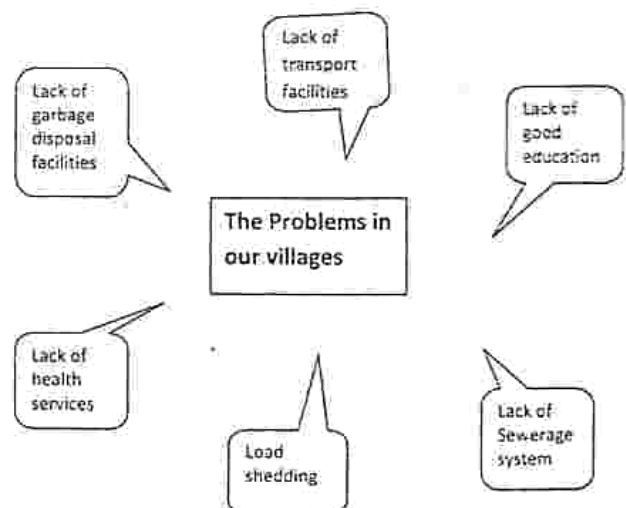

15. RURAL DEVELOPMENT AND FARMER'S SUICIDE

Deshmukh Ramprasad Kashinathrao
Shivaji College Parbhani

Introduction: Hiware Bazaar has seen a great revival in the last two decades. It was a drought-prone village with only about 400mm of rainfall every year. This village has shown that villages can be transformed into ideal villages. Watershed development was adopted in Hiware Bazaar to fight the acute water crisis that the village was reeling under. The increased water levels resulted in a better yield, and more grass for animals to graze. This helped the village to make its way out of poverty by adopting cash crops and marketing its dairy products. This accomplishment has come from utilizing the government schemes to suit the village requirements. The village came under the State's AGY (Adarsh Gaon Yojana) in 1994, and since then, has been writing its own success story. Many villages in Maharashtra are participating in AGY for such revolutionary change. Hiware Bazaar, Ralegansiddhi, Kaldhari etc. are the 'Adarsh Gaon' models and have undergone a drastic change after participating in AGY.

The Problems in our villages:

भारतापुढील आव्हाने आणि सद्यस्थिती

© संपादक

डॉ. पंडित शेषराव नलावडे

मो. ९४२३३९६३९१/८२७५३२६२९०

Email : nalawade044@gmail.com

सहसंपादक

प्रा. राजू भागाजी बनारसे

मो. ९४२१४२३४१९/९४०४२६३७९३

Email : rajuvanarse419@gmail.com

प्रा. प्रभाकर रघुनाथ जगताप

प्रकाशक

के. एस. अतकरे

केलाश पब्लिकेशन,

औरंगपुर, औरंगाबाद

पहिली आवृत्ती-जानेवारी २०१५

अक्षरजुळणी

ज्ञानेश्वर व्ही. अघाने

गोश्व कर्मवृत्त, औरंगाबाद

मो. ९१५६५०००५२

प्रकाशन दिनांक

५ व ६ जानेवारी २०१५

मुद्रक

अंकार ऑफ़सेट, औरंगाबाद

किंमत : ४५०/-

ISBN No. - 978-93-84451-37-0

स्व. बाबुरावजी काळे
संस्थापक अध्यक्ष, अजिंठा शिक्षण संस्था, औरंगाबाद

कटा बांवल नाही कुणासाठी
पण, काही माण
काटेवर चिरंतन मुद्रा उमटवून जात
आणि, त्यांचे आसुष्यच इतरांसाठी
कजळिद्र बनून जाते असं एक पिढ्यांसाठी...
आम्हालाही,
मुक्तीसाठी आठवताना...

16. USE OF PESTICIDES AND FERTILIZERS: ITS AFTERMATH

Vijay Santram Gavhane

Research Student

Phd. Student, Dr.B.A.M.U. A. bad.

Dr. Pradnya D. Deshmukh

Research Guide

USE OF PESTICIDES AND FERTILIZERS: ITS AFTERMATH

The world is witnessed tremendous changes from its existence. The living being is developed as aquatic and non-aquatic creatures on the earth. Human being, animals, birds, insects, vegetation i.e. trees, plants, creepers are the gift of nature or god. From its beginning nature has structured its set up and accordingly it is working. But the man so called wise being on the earth for self-motives from Stone Age or probably before that is overpowering the nature. The assets of nature, its flora and fauna is disturbed by man today, totally. Developments of villages, cities, industries, mills, changing technology, machineries cause a big threat to ecology and ecosystem. Under the impression of development man is disturbing the nature. By many techniques, means and methods man obstructs the Nature set up.

The agriculture or farming is also one of the means of man to rule over and usurp it. As far as India is concerned from the mid of 20th century humans are changed the pattern of farming for more production or yield. The natural way of farming, using natural fertilizers and pesticides disappeared totally. The chemical companies have multifold increased. These companies produce massive quantity of fertilizers and many varieties of pesticides. Its advertising infatuates and compels the farmers to increase their yield. There is competition in companies as well as farmers to the sell the products and produce the crops respectively.

In our country from last around 20 years the use of fertilizers is increased tremendously in farming. Every farmer extensively uses it to yield two to three crops in a single year. At present, one cannot reduce its intensity or power from the earth/soil, since it is at large extent mingled, assimilated or dissolved in it. The soil is completely chemicalized today. The organic farming practically is vanishing day by day today. The natural fertilizers, composite fertilizers are disappeared. In fact, the entry of hybridity in every crop and use of machineries in farming is reduced the quality of breeding animals, which caused the deficit of natural fertilizers. Therefore farmers use chemical fertilizers intensively. For the first time, the voice against use and demerits of pesticides was raised by Rachel

Carson in USA. Her '*Silent Spring*' is a very subtle embodiment on the issue of destructiveness of pesticides and fertilizers. She has condemned even the government and the factories producing it. According to Carson, pesticides pollute significant areas of our air and water, threaten endangered species, and continuously expose farm workers, women of reproductive age and children to harmful levels of chemicals.

The pesticides adversely affect the birds, insects, ants, mongoose, snakes, rats and all reptiles. It also badly affects to honey bees. It is said that, when birds disappear, fleas disappear, but when bees disappear, it costs billions to the world economy. According to the view of Albert Einstein, he says, if the honey bees in the world vanish due to different regions, the then entire human being will vanish. Honey bees are very effective medium of natural pollination and fertility for the different species in ecosystem. Some scientists blame commercial agricultural pesticides such as Clothianidin, which has been linked to millions of bee deaths near farming areas in different countries. It is commonly used in USA on crops such as corn, wheat and soya. A number of other pesticides like Abamectin, Indoxacarb, Profenofos, Mithomil, Deltamethrin, Melathion, and more are generally used all over the world. Pesticides penetrate deeply into the blossom and bloom of the crops, which exactly is the working place of bees. Some bees die when they come into contact with such pesticides either or their feeding affect to their fortune.

Pesticides even affect adversely on the different insects like; caterpillars, spiders, flies ants, big ants etc. The particles of pesticides while sprinkling by air, or petrol pumps float and massively drop on the many other long living plants or trees, which is the habitat of such insects or living beings. Birds are also affected as their feeding is fastened with the different pesticides. In the advanced countries like USA, England, France, Germany or Israel, the pesticides are sprinkled by use of helicopters or small planes. In such attempts the intensive particles of pesticides are spread widely in air, which is to inhale the birds, their kids. Therefore and number of different rare species are disappearing day by day. In India also a number of times multiple types of pesticides are sprinkled on vegetables, fruits, food grains and other crops. It destroys the natural enzymes, micronutrients, minerals and natural potassium in the soil. It also destroys the earthworms so called friend of farmers at large extent. The pesticide called Round Up widely and superfluously used as grass remover is highly dangerous for soil, and the useful ingredients in the soil for crop.

Pesticides used on vegetables and fruits are endangering the health of humankind. In order to acquire more production farmers extensively

apply the pesticides on vegetables and fruits are un-dissolving even though man eats these vegetable and fruits. As it is it enters in our body and causes the different diseases like cancer, asthma, tumor, blood pressure etc. Indian newspaper Times of India has published a study of *Traces of Pesticides in Fruits and Veggies* on Thursday, March 6 2014. The samples of vegetables were collected by Pesticide Residue Testing Laboratory, Pune between April 2013 to January 2014 in Pune from different vendors. The residues of banned pesticides such as Clordane, Captoform, Captafol and DDT were found in as bitter gourd, bottle gourd, brinjal, capsicum, cabbage, cauliflower, cucumber, tomatoes and raisins. Raisins, cucumbers and tomatoes had the maximum amount of residue of 181 parts per billion (ppb). In one sample of cucumber, the residue was 230 ppb, 192 ppb, of Deltamethrin was found in another sample of cucumber along with 108 ppb of Ethofexpro. 604 ppb of pesticide Carbendazim was found in a sample of beans, whereas the maximum limit is 100ppb. Here is given the report of pesticide residue found in vegetables.

The scientists at the Indian Institute of Toxicology Research (IITR), Lucknow, said that pesticide residues in vegetables and fruits desperately/ adversely affect the health or body of man. It can cause neurotoxicity,

damage the brain, can be toxic to the liver, kidney and may even cause hormonal disturbances. Times of India newspaper quotes Amit Khurana, program manager, food safety and toxins, Centre for Science and Environment Delhi, as he says, "Even a single pesticide molecule is capable of causing mutation and may lead to cancer." In short the increased extent of pesticide today is a very main cause of cancer and relevant diseases.

The fruits also are no escaped from dangerous chemicals and hormone injections. The fruits like, apple, guava, bananas, are injected to stay fresh and shining as long as it travels. These fruits are chemicalized and waxed so as to sparkle on fruit stall. Mangoes now days are not ripen by a natural way. The carbide is used rashly everywhere in India today. Unripe mangoes can be ripen into 10 to 12 hours using carbide on it and immediately ready for sale. The residues in such fruits directly insert into our body causing many unrecoverable diseases. In shopping grocery mall, no natural products are found as white jaggery, the chemical polished or waxed all type of grams, rice, can directly harm our internal body organs. The modern ways of life, therefore is stretching to the doom.

Soft drink factories also have the residues of pesticides. Centre for Science and Environment (CSE) demonstrated pesticide contents in soft drinks. Around 12 major soft drink brands had the deadly pesticide residues. According to the tests conducted by the Pollution Monitoring Laboratory of CSE, all samples contained residues of four extremely toxic pesticides and insecticides; Lindene, DDT, Malathion, and Chlorpyrifos. In one of the famous brands total concentration of pesticides on an average was 0.080 mg/L, 36 times higher than EFC limit of total pesticides at 0.0005 mg/L, in other brand it averaged at 0.0150 mg/L, the top brand had concentration of 0.0352 mg/L, many times higher than the EFC limit. (Diksha Dev, SS Katena, 39) The soft drinks have been now a fashion of every man. Unconsciously, inconspicuously man takes these drinks, and causes the cancer or such diseases.

Thus looking to the use of pesticides at different level, in farming, on vegetables, fruits or processing, waxing on food grains, in cold drinks etc. adversely affect or cause the lives of animal and human beings. Pesticides from agricultural lands run down with rain water and enter local streams or lakes and adversely affect the living creatures in it. Pesticides even also affect the health of farmers. It concentrates in crops, vegetables, cereals, and fruits lead to bio magnification, and enter the human body. Its excessive use also cause air, water and soil pollution.

Chemical fertilizers also pollute the water of well, pond and lake. Nitrogen in agricultural areas reach the water by three ways, drainage, leaching and flow. Increased amount of nitrate accumulation in the soil

leaches in varying amounts to the depth of soil. According to a research carried out well used on farms in Ontario, Canada, approximately 14% of wells were found to be over the limit values of $\text{NO}_3\text{-N}$ concentration. Along with wells, rivers carry the nitrates to the lake, pond and sea. Nitrates from this drinking bodies absorbed by man penetrate deeply into the intestinal tract and kidneys. It affects more to children or infants than adults.

Its concentration also reacts with hemoglobin and blood oxygen. It affects the temperament of man. It is a one reason behind man's choleric or irritating attitude. In the aquatic world increased amount of nitrogen and phosphorus compound in the water leads the high increasing rate of aquatic plants and algae formation degrading water quality and environment. A number of living species in the aquatic environment suffocate due to lack of oxygen and ultimately facing death.

It even causes air pollution when used at excessive extent by emission of nitrogen oxides (NO , N_2O , NO_2). Ammonia emission affects the ecosystem and vegetation. NH_3 may be oxidized and turn into nitric acid and sulfuric acid causing acidic rain.

In short fertilizers affect to soil, water creature, and air pollution.

Conclusion: In short, the use of pesticides and fertilizers cause tremendous hazards to the human, animal, and all the other aquatic and non-aquatic living being on the earth. Even though its use can't be thoroughly extracted from the world but the balance or controlled use will definitely help us maintaining atmosphere and environment balance.

References:

1. Carson Rachel, *Silent Spring*. Fawcett Publications, Greenwich, America, 1962, p.12
2. Deeksha Dave and S.S. Katewa, *Textbook of Environment and Ecology* (second edition), Cengage Learning, Delhi, 2009.
3. Silence of The Bees by Prasantha K Dash and Rhitu Rai, ed. *Science Reporter*, December, 2014, p. 29-32
4. Traces of Pesticide in Fruits, Veggies, article in Times of India, Thursday, March, 2014.
5. Serpil Savel, A Agricultural Pollutant: Chemical Fertilizer ed. *International Journal of Science and Development*, Vol.3.No.1, February 2012, p.77-80

भारतापुढील आव्हाने आणि सद्यस्थिती

© संपादक

डॉ. पंडित शेषराव नलावडे

मो. ९४२३३९६३९१/८२७५३२६२९०

Email : nalawade044@gmail.com

सहसंपादक

प्रा. राजू भागाजी बनारसे

मो. ९४२१४२३४१९/९४०४२६३७१२

Email : rajuvanarse419@gmail.com

प्रा. प्रभाकर रघुनाथ जगताप

प्रकाशक

के. एस. अतकरे

केलाश पब्लिकेशन,

औरंगापुर, औरंगाबाद.

पहिली आवृत्ती-जानेवारी २०१५

अक्षरजुळणी

ज्ञानेश्वर व्ही. अधाने

गौरव कॉम्प्युटर्स, औरंगाबाद.

मो. 9158500052

प्रकाशन दिनांक

५ व ६ जानेवारी २०१५

मुद्रक

ओंकार ऑफसेट, औरंगाबाद.

किंमत : ४५०/-

ISBN No. - 978-93-84451-37-0

स्व. बाबुरावजी काळे
संस्थापक अध्यक्ष, अजिंठा शिक्षण संस्था, औरंगाबाद

वाटा थांबत नाही कुणासाठी

पण, काही मात्र

वाटेवर चिरंतन मुद्रा उमटवून जातात

आणि, त्यांचं आयुष्यच इतरांसाठी

ऊर्जाकिंद वनून जातं असेंख्य पिढ्यांसाठी...

आप्यासाहेब,

तुम्हाला आठवतांना...

3. 1947 : EARTH - PARSEE DILEMMA IN PARTITION

Dr. P. D. Deshmukh

Asst. Prof. in English

Pt. Jawaharwarlal Nehru College, Aurangabad (M.S.) INDIA

Earth was released in India as *1947 : Earth* in a 1998. This movie was directed by Indo-Canadian Film Director Deepa Mehta who was born in 1950 in Amritsar, a border city between India and Pakistan. *1947 : Earth* is based on Bapsi Sidhwa's novel *Cracking India* originally published as *Ice Candy Man*. Deepa Mehta's work, especially her elemental trilogy *Fire* (1996), *Earth* (1998) and *Water* (2005) has received international acclaim, instigated controversy, and caused debate in International and Indian newspaper and magazines, and among scholars because these films depict women's domination by the patriarchal religious and nationalist ideologies of India during the historical period represented. Deepa Mehta's transnational film making practices cannot be analysed through the traditional binary models of east/west or global/local. Rather, Mehta portrays a very complex relationship between multiple cultures, experiences, histories, stories, and identities of characters in colonial and post colonial India.

1947 : Earth was India's Official Entry to Oscars. The story is set in Lahore in the time period directly before and during the partition of India in 1947. A young girl with polio, Lenny (Maia Sethna), narrates the story through the voice of her adult self (Shabana Azmi). She is from a wealthy Parsi family who hopes to remain neutral to the rising tensions between Hindus, Sikhs and Muslims in the area. Being handicapped, Lenny is adored and protected by her parents, Bunty (Kitu Gidwani) and Rustum (Arif Zakaria). Lenny's care was taken by Ayah, a beautiful Hindu woman, Shanta (Nandita Das). Both Dil Navaz, the Ice-Candy Man (Amir Khan) and Hasan, the Masseur (Rahul Khanna) are muslim and in love with Shanta. Shanta, Dil, and Hassan are part of a small group of friends from different faiths. They spend time together in the park. Some of them, work for Lenny's family. With partition however, this once unified group of friends become divided and tragedy follows.

The movie *1947 : Earth* was is the film adaptation of Bapsi Sidhwa's novel *Cracking India* (1988). Bapsi Sidhwa is Pakistan's leading diasporic writers. In Bapsi Sidhwa's fiction, there are multiple levels of displacement or diaspora, though within the subcontinent from Central India to Lahore in *The Crow Eaters* from Lahore to Amritsar in *Cracking India* / *Ice-*

Candy-Man (the migration shared by millions). In 1947 her country changed under her from India to Pakistan. Her migration from Lahore to New York in *An American Boy* is for creative reason. The partition of India subcontinent in 1947 is one of the great tragedies, the magnitude, savagery of which compels one to search for the larger meaning of events. Many novels are written on partition in English but Sidhwa's novel is different. Sidhwa is the first parsi writer to write on partition, with parsi perspective and therefore *Cracking India* is more objective than Khushwant Singh's *A Train to Pakistan* (1956) and Manohar Malgankar's *A Bend in The Ganges* exhibiting Sikh, Muslim biases respectively. Arifa Hosain's *Sunlight on a Broken Column* (1961) Chamanay Nahai's *Azadi* (1975) present the Indian perception of the traumatic experiences while Meher Nigar Mastoor's *Shadows of Time* (1987) projects the Pakistani version of tragic events, though both the versions are free from religious bias and written more in agony and compassion than in anger. Saros Cowasjee, himself a Parsee writer, writes about the need which Sidhwa has fulfilled by writing *Cracking India*.

The emotional trauma of the religious minorities such as Christians, Parsis, and Jews during the partition has not been fully depicted in the Indian English novels. Though unaffected by the communal frenzy, they too were victims of the partition on a religious basis. (Dhawan-1982)

The movie *1947: Earth* based on *Cracking India* depicts the story of parsi community against the traumatic backdrop of the division of India. The Parsi identity confusion is that whether they should show their allegiance to Pakistan or India.

Lenny, a girl child is the narrator of this story. Like Lenny, Bajmi Sidhwa at the time of partition was an eight year old girl living in Lahore. This experience was so intense and night maring that Sidhwa decided to write a story. Sidhwa tells Feroza Jassawala:

When I was a child living in Lahore at the time of partition, my maiden name was Bhandara, which sounded like Hindu name. After most of the riots were over, a gang of looters came in carts into our house thinking it's an abandoned house. They were quite shocked to see us and my mother and Muslim cook came out and said, "What do you (latter) people think you're doing? This is Parsi household." And they said, "We thought it was a Hindu household," and they went away. I decide to write a story about partition because this scene was vivid in my mind.

(Jackson and London: University Press of Mississippi 1991)

Sidhwa is typical post colonial writer. Through Lenny, she questions the Eurocentric and Androcentric master narratives. She subverts colonial history in *The Crow Eaters* and *Cracking India*. Being a Parsi writer, she

writes against Indian views of the past (Indian version of partition). She also challenges British interpretation of those events. On some occasion, she also write against Pakistani interpretation of history.

Sidhwa was not happy with the literature on the theme of partition written by the British and the Indian writers because they glorified, Gandhi and portrayed Jinnah as a monster. According her Gandhi is tricky politician. Masseur (Rahul Khanna) says of Gandhi, "He's politician. It's his business to suit his tongue to moment." (CI P.91) Before partition people of all communities live happily. Lenny use to observe:

One day everybody is themselves and next day they are Hindu, Muslim, Sikhi, Christian People shrink, dwindling into symbols. (CI P.93)

The fever of partition catch cities first and then it came to villages. Lenny as a child could not believe that the same people who were ready to give their life for each other have become their own enemies. Though parsees were not the victims of partition their agony was as intense as Hindus, Muslims and Sikhs.

In *The Crow Eaters* Freddie has advised Parsis to be neutral, but Dr. Modi questions the neutrality of Parsis. "How can we remain uninvolved, our neighbours will think we are betraying them and siding with English?" One of the practical soul asks with an impatient voice, "which of your neighbours are you going to betray? Hindu? Muslim? Sikh?" (CI P.37) There Sidhwa highlights the identity crisis of the Parsi Community on the eve of partition. Lenny couldn't believe "India is going to be broken. Can one break country?" (CI P.92)

Sidhwa re-examines the role of the British in cracking the country into Pakistan and India. The birth of Pakistan leads to an identity crisis in Lenny. She observes, "I am Pakistani. In a snap. Just like that." (CI P.140) The discussion between Col. Bharucha, Dr. Mody reminds in the novel the history of the Parsi Community which has left Iran to settle in India. The core of the discussion was on the eve of partition-where they should go? Should they go to other countries? But Col. Bharucha thundered, "Do you think it is easy to be accepted in a new country? It was ultimately decided

As long as we do not interfere we have nothing to fear! As long as we respect the customs of our rulers as we always have we'll be all right! Ahura Mazda has looked after us for thirteen hundred years. He will look after us for another thirteen hundred!" (CE P.39)

Even after this discussion some were hesitant to live in a Muslim country. Some of them have given a solution to migrate to Bombay or London. Dr. Mody shouted: "And what do we do when the English King's

Vazir stands before us with a glassful of milk ? Tell him we are brown Englishman, come to sweeten their lives with a dash of colour ? (CI P.40)

Colonial Bharucha ends the discussion : As long as we conduct our lives quietly, as long as we present no threat to anybody, we will prosper right here. (CI P.40) The above discussion about their migration, instability of their living highlights the pangs of Parsi Community and their question of existence after partition.

Lenny is the representative of the Parsi Community. With the creation of the Muslim State of Pakistan, her world became limited; it lost its Hindus and Sikhs. In *An American Brat*, Feroza was sent to America because for Parsis, their biggest fear was that their girls would marry Muslim boys, according to Keki N. Daruwalla :

Bapsi Sidhwa is more down to earth. Lahore was a mosaic of many communities. (Jackson and London : University Press of Mississippi 1991) Sidhwa is a comprehensive writer who writes almost of all communities Sikhs, Muslims, Hindus, Christians and Jews. Thus the movie *1947 : Earth* rejects the British and Pro-Hindu versions of history. Discussing the treatment of history in postcolonial fiction, Ashcroft, Griffiths and Tiffin content that, received history is tampered with. It is rewritten and realigned from the victims of its destructive progress." (Ashcraft, Griffiths and Tiffin 1989)

Thus, Sidhwa rewrites the history in the *Cracking India*. In other words, it can be said in Rushdie's expression she, "writes back to the centre." Various newspapers authors has written, a words of praise for Bapsi Sidhwas *Cracking India* and its film adaptation *1947 : Earth* as it captures the turmoil of times with development of Lenny. Though the movie focus on the changing attitude of the Parsi Community, it leaves out the exploration of the dilemma that the Parsi Community had to resolve regarding its unnatural schismatic division between Indian and Pakistani Parsis.

References :

- * Cowsjee Saros, "The Partition in Indo-English," exploration in Modern Indo - English Fiction, ed R.K.Dhawan. (New Delhi : Bahri 1982) P.29.
- * Feroza Jussawalla and Reed Way Dasenbroole ed. Interviews with writers of the Post - Colonial World. Jackson and London : University Press of Mississippi. (1992) P.200.
- * Ashcraft, Griffiths and Tiffin, *The Empire Writes Back* London Rutedge 1989 (P.8-9).
- * *Cracking India* by Bapsi Sidhwa.
- * neoenglishsystem.blogspot.com/.../ice-candy-man-parsi.

**Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Aurangabad**

In Association with

**Chetna Shishukain Prasarak Mandal's
Art's Senior College, Aurangabad
One Day National Conference**

On

**Women Empowerment : Issues & Challenges
(An Interdisciplinary Approach)**

2nd March 2015

PROCEEDINGS

Part - II

**Editor
Dr. Vinod Bairagi**

**Ajanta Parkashan,
Jaisingpura, Aurangabad.**

Portrayal of Women in Kiran Nagarkar's Cuckold

Gadekar Kailas K.

Research student (English), Dr. B. A. M. U. Aurangabad.

Dr. Deshmukh P. D.

Research Guide, P. J. N. College, Aurangabad.

This paper examines how women characters have treated in the historical novel, Cuckold. Women have portrayed in a different way in which the women characters attempt to move out of the social and sexual confines set on them. This novel presents Indian history and revisionary picture of the life of that period. Those days women have no right of education, taking decision, involving in public events and self-dependent. Historically women are appeared to be marginalized in nearly all societies. This is certainly true that women had clearly restricted in the family and society in India. In the traditional family, she is lived largely within the house or within the Zenana quarters. Queen Karmavati, Princess, Kausalya, sunheria, and Leelawat these women betray their own husband in the novel. It is a subject matter of marriage in which wife and husband betrays each other and keeps illegal relation to other person or woman.

Kiran Nagarkar was born in Mumbai in 1942. He is post-colonial writer in the Indian English Literature. He is bilingual writer in Marathi- English like Arun Kolatkar, Dilip Chitre and Vilas Sarang. In the beginning he wrote Marathi novel, Saat Sakkam Trecalis(1974), later translated into English as Seven Sixes Are Forty Three(1980) by Sulbha. Slee. Next he wrote four English novels including Ravan and Eddie (1995), Cuckold (1997), God's Little Soldier (2006) and The Extras (2012). He was received Sahitya Academy award for Cuckold in 2001. Nagarkar is the first Maharshtrian and Chitpavan Brahmin to get this award for English fiction. Cuckold is a historical and an epic novel, a novel of action, intrigue and warfare. This novel is a veritable philosophical meditation on the human condition.

The novel deals with a prince, Maharaja Kumar and his wife princess saint Meera of the 16th century, in the Rajasthan. Queen karmavati is a wife of king Mahrana Sanga and she has power in the palace. She is presented in the novel like Kaikeyi in the Mahabharata. As kaikeyi's will was to get Throne to the Bharata in the Mahabharata same queen karmawati's wish was her own son Vikramaditya is heir apparent of the Mewar. Queen Karmawati is Kaikeyi incarnet, but since she also combines the traits of Manthara, she becomes doubly cunning and more dangerous for the heir apparent of the Maharaja Kumar. She is a like other women

who uses her power for getting advantage. From within the zenana quarters, she gets news about everybody at all times:

“Queen Karmavati had a complicated net work of spies and the most tortuous but fail-safe way of checking whether the information she received was a hundred percent reliable” (8).

It is not only in her use of her spy network and her aspirations to make her son Vikramaditya king but shows her intelligence and prowess. She is also one of the important advisors to the king and many of the king's moves military and political. She is a greedy of power and plays various politics in the court. Princess is a wife of Maharaja Kumar who plays various roles in the prince's life. She loves to lord Krishna and sings devotee songs and dances in the public so her mother-in-law tortures her as a “nautch girl.” Karmavati accuses on her that she is a prostitute because she sings and dances front of the public in the zenana quarters. She claims to the man that who cannot control his wife is traditionally as weak and “unmanly.” Princess shown deeply in love with Lord Krishna ignores his husband's married duty.

She is depicted as a highly self-willed girl in the royal family. Simultaneously, she also plays the typical faithful wife to his husband the maharaja Kumar. Princess is called as “green eyes” “Little Saint” but never Meera in the novel. The difference in name reflects the difference in the way she is depicted. Both queen Karmavati and Greeneyes use their sexual power over their husbands. Queen Karmawati does it to win the crown for her son, and Greeneyes does it simply because she seems to enjoy it. Greeneyes influence over the king too is a subtle use of gender politics as she plays the role of the ideal daughter-in-law to him. She is shown as a woman of extraordinary sexual power and great shrewdness. Her father-in-law understands her well and sees many sides of her when he realizes and says, “She is no saint, this woman, she has a moneylender's heart mind and soul” (423). Greeneyes is presented on several occasions quite explicitly in the act of love-making with the lord Krishna. Sunheria is a wife of a washer-man who initiates an affair with the Maharaja Kumar. Her old husband at the beginning accuses on her she is having an affair with someone. When her husband her husband accuses her presence of the Maharaja Kumar in the court then she answer to her husband:

“Ask him if he has performed his husbandly duties to me even once after my father got me married to him two years ago” (2).

Sunheria is presented freshness of outlook throughout the novel, but ultimately fall victim to her husband's jealousy and suspicion. Her husband beats her but she also attack on him and last he dies. She does crime by murdering her husband and she gets punishment in the jail. In the jail she commits suicide to escape from the marital violence which is socially condoned and judicial violence. Sunheria far more than other women is shown as trapped with little or no possibility of escape except through destructive action.

Greeneyes and Leelawati fall in love outside marriage, one with a God, Krishna and other with the Maharaja Kumar. Both do not get any punishment and penalty of death. On the contrary, Greeneyes recognizes

as a saint, by which she is effectively removed from the bonds of the socio-cultural norms. A saint's impact is relegated to the realm of the mystical and not the lived social reality. Leelawati probably tires of waiting for the Maharaja Kumar. She is not a saint nor would she deem it privilege to be one. Like sunheria she also carries her sexuality with pride and dignity. Leelawati is suddenly escalated into womanhood because of Vikramaditya's malicious words suggesting that she had been having an affair with the Maharaja Kumar. Leelawati, like greeneyes is married to somebody else and both of them consider themselves married to their paramours. Greeneyes cuckolded the Maharaja Kumar and Leelawati cuckolded to her husband. The difference between their two lovers of course is that the Maharaja Kumar is made of flesh and blood while the flautist has many images:

Kausalya is a wet nurse of the Maharaja Kumar and hence occupies the place of his mother in the novel. She plays many roles in the prince's life that make her indispensable to him. The strong oedipal relationship between them cannot be ignored, but both the Maharaja Kumar and Kausalya are totally ignored it. Both of them just like Leelawati, take this as just another natural phase in their relationship. Kausalya sees it her duty towards the heir apparent to introduce him into matters of sexuality. In many ways she is the antithesis to queen Karmavati while the queen is power hungry, either directly; indirectly Kausalya is self-sacrificing. Kausalya is an independent woman fully capable of taking her own decisions, besides being economically independent. We read or heard about idea of woman being dependent upon her father in children, husband in youth and son in her old age is proven false by the woman in the novel, especially Kausalya.

In such way women are depicted faithless wives to their husbands and play various roles in the novel. They keep illegal relation to the Maharaja Kumar and betray their husbands. There may be various reasons as greed of power, greed of sex, and politics in the court. They are presented as active role in the history of Jewar in the novel. Queen Karmavati is shown most powerful woman and greedy of heir apparent for her son. Other women like Kausalya, Leelawati and sunheria who have strong emotional hold over the Maharaja Kumar do not use their influence to political ends. They appear as individual women taking decisions. None of the women in the novel allow others to take their decisions for them.

References

- 1) Nagarkar, Kiran. Cuckold. Harper Collins, New Delhi. 1997.
- 2) Ibid. p.8.
- 3) Ibid. p.2.
- 4) Lukmani, Yasmeen. The Shifting Worlds of Kiran Shifting Nagarkar's fiction. Indialog publication, New Delhi. 2004.
- 5) Bhattacharya, pradeep. The story of Draupadi, Rupa publication, New Delhi. 1995.
- 6) Padma, V. Historically revisionary readings of women characters in Cuckold. Indialog publication, New Delhi. 2004.

FEMINIST STUDY: TEXTS, CONTEXTS & PRACTICES

EDITOR: NAGNATH TOTAWAD

ISBN 978-81-924191-2-1

"Transitions : Women, Literature and Films-Reshaping Female Tereotypes"

Nitin S. Kendre

Research Student (English),

Dr.B.A.M. University,

Aurangabad (M.S.) India.

Dr.Prndnya D. Deshmukh,

Asst. Prof. & Research Guide,

Pandit Jawaharlal Nehru College,

Aurangabad. (M.S) India

Abstract : After the 1990, the socio-economic scenario across the globe has distinctive shifts. Modern cinema and literature has undergone drastic change as it finds its place in a globalized world. The present paper attempts to examine the role of women in the fields of literature and films. It also focuses towards the changing shifts in patriarchal authority. Female stereotypical images have been changing since the strong requirement of equal opportunities in the era of globalization and multiculturalism. The present paper also makes an attempt to study the text written by Indian diasporic women writers like Jhumpa Lahiri, Chitra Banerjee Divakaruni and Bapsi Sidhwa. It also studies the film adaptation made by women diasporic filmmakers/ directors like Deepa Mehta, Meera Nair and Gurinder Chadha. It will also study the role of female protagonists as well as female actors also. It also shows that how this new branch, 'Diaspora film' spread in the world, especially in the South Asian countries and Bollywood.

Keywords: Diaspora film, multiculturalism, film adaptation etc.

[H]umanity is male and man defines woman not in herself but as relative to him; she is not regarded as an autonomous being. [...] she is the incidental, the enessential as opposed to the essential. (Simone De Beauvoir)

Woman, according to Simone de Beauvoir, has always determined and constructed as opposite to man. In terms of literature and films, issues related to women have become prominent themes in the last decades of twentieth century. The context of women's identity, their suppression and oppression by male dominated society has been portrayed in many years through feminists' movements all over the world. Numerous Western as well as Eastern feminist philosophers and theorists like Mary Wollstonecraft, J.S. Mill, Virginia Woolf, Simone de Beauvoir, Gayatri Spivak etc. talked on this issue.

The phenomenon of gender-based violence has become a too-frequent issue nowadays. Manifested through various forms and supported by an overwhelming number of agents, male violence against women is not always perceived as a violation of human rights. In these circumstances, its victims become each day more numerous, also due to the fact that they are prevented from reporting the crimes and unpunished. But, the scene has been changing since the globalization takes place. Women are playing major role in the every field. Nowadays, we can see more number of women in literature and films. Despite of women writers, we have now women producers, directors and

actors also. In a sense equality of men and women is establishing now. Definitely credit goes to women's movement, which was active in the last century.

The present paper attempts to examine the role of women in the fields of literature and films. It also focuses towards the changing shifts in patriarchal authority. Female stereotypical images have been changing since the strong requirement of equal opportunities in the era of globalization and multiculturalism. The present paper makes an attempt to study the text written by Indian diasporic women writers like Jhumpa Lahiri, Chitra Banerjee Divakaruni and Bapsi Sidhwa. It also studies the film adaptation made by women diasporic filmmakers/ directors like Deepa Mehta, Meera Nair and Gurinder Chadha. It will also study the role of female protagonists as well as female actors also.

Films which represent the South-Asian and other post-colonial diaspora have been little examined as a body for their diasporic properties. Rather, as part of the critical appraisal of the mid-'90s and as part of the diasporic cinema, they have been analysed, in terms of a reshaping of the national cinema. South Asian Diasporic Films succeeding in the visual portrayal of diaspora communities through cinema.

South Asian diasporic films function significantly as part of the shifting economic, political, and cultural relations between global capitalism and the postcolonial nation-state, raising questions regarding the negotiation of cultural politics of diasporas located within local, national, and transnational processes. Most frequently, films are institutionalized within the canons of national cinemas that are nation-building projects. Hence, cinema functions significantly in narrating nations and producing national identities.

(Desai 2004:34)

Jhumpa Lahiri was born in 1967, in London. She has been a part of three countries. Having an Indian ancestry, born in U.K. and grown and settled in the U.S.A. Her first work, a collection of short stories is, 'Interpreter of Maladies' (1999) won the prestigious Pulitzer Prize for the year 2000. Her first novel, 'The Namesake' (2003), national bestseller adapted into movie the same name by Mira Nair in 2007. Her latest collection of short stories is 'Unaccustomed Earth' (2008).

'The Namesake' (2004) about issues to identity and cultural alienation of Indian immigrant in the U.S. This novel is an autobiographical novel, as it is much related to the life of Jhumpa Lahiri. The novel tells about the struggles of the Bengali Indian couple, Ashoke and Ashima Ganguly. Issues of identities of their American born Indian children Gogol and Sonia, is the main focus of the novel.

The novel begins with Ashima standing in her kitchen. She is at the verge of her first pregnancy. She gives birth to a baby boy. They named him as Gogol. Throughout the novel Gogol is haunted by his name, even when he changed it as Nikhil. He has been uncomfortable with his name because it is

neither Indian nor American nor Russian too. This issue of name appears again and again in the novel. And therefore, this novel has its title, 'The Namesake'. Name provides an identity of an individual. Loneliness is one of the burning issues of an expatriate community. Ashoke and Ashima also have to suffer from loneliness as they settled away from their motherland.

'The Namesake' (2007), directed by Mira Nair, with its screenplay by Sooni Taraporevala, is based on the novel by Jhumpa Lahiri. The film received very positive replies across the globe and won several awards also. Mira Nair is an internationally acclaimed director of 'Monsoon Wedding', 'Salaam Bombay!', 'Mississippi Masala', 'Vanity Fair' and other films.

Film set in 1970s Calcutta and in 1990s New York. 'The Namesake' tells the story of an immigrant Bengali family – the Ganguly's who tries to blend the new culture with their old culture. In the beginning Ashima (actress Tabbu) get married to a Bengali man Ashoke (actor: Irrfan Khan). After their marriage they shift to America. Ashima gives birth to a baby boy, Gogol. The film also shows Gogol's (actor: Kal Penn) struggle over his name.

The film uses landscape, background and visual images vividly. Irrfan Khan, Tabbu conveys through their acting a powerful and controlled performance. Tabbu gracefully and gleefully matures from a young girl to an understanding mother who takes up the responsibilities of their kids an alien surrounding. For Mira Nair, life in exile – voluntary or imposed is always good material for her cinema. With the theme of emigration, she also shows the loss and a longing for home. The Namesake is also the story of the sacrifices of parents made for their children.

Indo-Canadian film director Deepa Mehta was born in 1950 in Amritsar, a border city between India and Pakistan located in India. Mehta is best known for her *Elements Trilogy*, *Fire* (1996), *1947 Earth* (1998), and *Water* (2005), which won her much critical acclaim. Some notable actors that have worked in this trilogy are Aamir Khan, Nandita Das, Seema Biswas, Shabana Azmi, Kulbhushan Kharbanda, John Abraham, Rahul Khanna, and Lisa Ray.

These films portray women's identity, empowerment, and sexuality as a challenge to the embedded power relations in Indian society and culture. At the same time, Mehta's trilogy has engendered a lot of controversy because of Mehta's diasporic, subject position. Mehta's elemental-trilogy plays a significant part in contributing transnational feminist perspectives and aesthetics to transnational and diasporic film and media studies.

Analyzing the concept diaspora in relation to borders and multi-axial locationality of transnational movement, culture and capital, Brah proposes a new concept entitled "diaspora space" which not only indicates those who have migrated but also those natives who are constructed and represented as outsider and marginalized (208-209). According to Brah,

Diaspora space is the intersectionality of diaspora, border, and displacement as a point of confluence of economic, political, cultural, and psychic

processes. It is where multiple subject positions are juxtaposed, contested, proclaimed or disavowed; where the permitted and the prohibited perpetually interrogate; and where the accepted and transgressive imperceptibly mingle even while these syncretic forms may be disclaimed in the name of purity and tradition.

(Brah, 1996: 208).

Deepa Mehta represents the partition of India in her film '1947 Earth' (1999) which is adapted from Bapsi Sidhwa's novel 'Cracking India', which portrays the traumatic experiences and collective memories of an intimate group of friends from different religions, ethnicities, castes, class, and gender categories during the violent history of British India's partition into modern India and Pakistan in 1947. This film focuses on the violence of the Indo-Pakistan division through the eyes of an eight years old Parsee child, Lenny. The story is set in Lahore, British India, 1947. The central character is a little Parsi girl, Lenny (Maia Sethna). Lenny is from a respected middle class Parsi family. She spends most of her time in the care of her ayah (babysitter), Shanta (Nandita Das). Shanta is a poor hindu girl. Shanta is in a small group of friends which has people from almost every major ethnicity that exists in Lahore. Two of them, Muslims, are very close to her. One is Hassan (Rahul Khanna), a masseuse. The other is Dil Navaz (Aamir Khan), an ice candy man. Both Hassan and Dil Navaz love Shanta, but neither is able to tell her.

'Earth' depicts how gendered bodies, especially women's bodies, are constructed as a contested space over which different ethnic, political and religious groups fight to acquire this symbolic territory. In fact, the physical and symbolic borders produced in partition profoundly affect all the central characters, such as Ayah, Lenny and Ayah's admirers; on the other hand, Lenny's and Ayah's agencies resist and challenge these restrictions on their identities and sexualities.

Chitra Banerjee Divakaruni, born in 1956 in Kolkata, is one of the foremost writers of the diasporic literature. Many of her works deal with the immigrant experiences, especially of women in general. She is an award-winning author, poet and teacher. Her themes include women, immigration, the South Asian experience, history, myth, magical realism and diversity. Her two novels, 'The Mistress of Spices' and 'Sister of My Heart' have been made into films serves her readers by transmitting Indian culture and traditions to twentieth-century America. Divakaruni herself went through the immigrant experience when she migrated to the United States in 1976. As William Hudson comments:

Literature is a vital record of what men have seen in life, what they have experienced of it, what they have thought and felt about those aspects of it which have the most immediate and enduring interest for all of us. (Hudson William 1965:10)

Divakaruni's *The Mistress of Spices* (1997), which is set in Oakland California, is about a female Indian shop owner named Tilo who sells spices

which act as remedies for those who come to her for help. For Tilo is a Mistress of Spices, a priestess of the secret magical powers of spices. Through those who visit and revisit her shop, she catches glimpses of the life of the local Indian expatriate community. To each, Tilo dispenses wisdom and the appropriate spice, for the restoration of sight, the cleansing of evil, and the pain of rejection. But when a lonely American ventures into the store, a troubled Tilo cannot find the correct spice, for he arouses in her a forbidden desire, which if she follows will destroy her magical powers.

'The Mistress of Spices' (2005) by Gurinder Chadha and Paul Berges, is the cinematic adaptation of Divakaruni's fictional work of the same name, posits spices as an empowering agency for the Indian community in the America.

In The Mistress of Spices film, the intersect occurs between the traditions of India and the modernity of America. From the very outset of the film, it is clear that Tilo lives strictly by the rules of the spices. 1. Never think about your own desires, only use the spices to help others. 2. Do not touch anyone else and 3. Do not leave the store. Tilo soon realizes that, it is not going to be easy to live only with traditions within the environment of modern America where free will is the more important aspect. When Doug walks into her store and awakens a passion within her, the chilies become aggravated and warn her against the dangers of leaving her traditions. When she steps outside the store to explore the world of San Francisco and her blossoming desires for Doug, the spices are furious, they stop working as they should and all sense of order is lost. Tilo is torn between these conflicting desires and eventually submits herself to the burning chilies, asking the spices to decide her fate. By the end however, Tilo manages to find a balance, she holds to the backbone of her traditions and respect for her spices whilst also embracing her personal desires for love and human affection.

The theme of tradition, desire and identity is exposed in the film through the characters, way of life and style of Indians and Americans. Tilo is the major character in the film. Tilo, in her childhood, she had gifted powers. As in the film:

I discovered I could see things other could not. I knew which servant go sleeping with her master. I told a wealthy land owner where to find his lost ring. And I warned the village Headman of the floods before they came. (9.27) The novel propounds deep rooted multiculturalism, while its cinematic adaptation is preoccupied with exhibiting spices, which symbolize India and the Indian immigrant community in the America. Thus the film perform an important function as it analyses the cultural politics influencing the Indian immigrant community, though not as perfectly in the novel. The film seems to focus mostly on Tilo's power to soothe and heal others, as well as her blossoming romance with Raven. In the end, the film really relied on aesthetic beauties, such as with the beautiful spices and their colours, as well as the beauty of the characters themselves.

References:

- Brah, Avtar. *Cartographies of Diaspora*. London and New York: Routledge, 1996.
- De Beauvoir, Simon. *The Second Sex*, paperbacks, 1949.
- Desai, Jigna. *Beyond Bollywood: The Cultural Politics of South Asian Diasporic Film*. New York: Routledge, 2004.
- Divakaruni, Chitra Banerjee. *The Mistress of Spices*. London: Black Swan, 1997.
- Henry, William Hudson. *An Introduction to the study of Literature*. George G.Harrap and Co Ltd., London, 1965.

FEMINIST STUDY: TEXTS, CONTEXTS & PRACTICES

EDITOR: NAGNATH TOTAWAD

ISBN 978-81-924191-2-1

Widowhood as Social Death : A Symbolic Construction in Mehta's Film *Water*

Ajay B. Lawange
Research Student
Dr. B. A. M. University
Aurangabad (M.S.)

Pradnya D. Deshmukh
Asst. Prof. & Research Guide
Pt. Jawaharlal Nehru College
Aurangabad (M.S.)

Abstract: Deepa Mehta, an Indo-Canadian Filmmaker (director and screenplay writer) is specially known for her element trilogy of *Fire* (1996), *Earth* (1998) and *Water* (2005). These three films owned her much critical acclaim. Element trilogy caused debate in international and Indian newspapers and magazines. These films portray women's identity, empowerment, emancipation and sexuality as a challenge to the embedded power relation in Indian society and culture. Mehta's element trilogy has gone through various controversies because of its themes and her diasporic gaze. Mehta's trilogy makes an important statement towards injustice against women in India. These films broke the tradition of silence in the context of 'Third World Women'.

In a society where woman's identity is governed by her male relative—whether father, husband or son—and eventual patrilocality, it would appear that after the death of husband, she "ceases" as a person and passes into a state of "social death". Since a woman is regarded primarily as a vessel of reproduction, her "social death" also signals her "sexual death". As a widow she is pushed to the margins of the functioning social unit of the family and is alienated from reproduction and sexuality.

According to the government of India's 1991 census, there are more than 33 million widows in India of whom some thirty thousands are below fifteen years of age. The social practices like Gauri-daan and child marriage should be banned to avoid social ostracism. If a girl remains unmarried it is against the customs. Since very young girls were wedded with much older man and man with multiple wives. That kind of widows were sent to pilgrimage centres like Mathurai Vrindavan and Kashi/ Varanasi. Society, restrictions, culture, oppression, sufferings etc.

Keywords: Child marriage, culture, restrictions, suppression, widow system etc.

Water, a film by Deepa Mehta, it is the third instalment of Mehta's trilogy. *Water* contributes to filmic discourse on widowhood, makes commendable attempts to embed the cinematic images in the dialectical force-field, social practice and the urgent need for change. *Water* released in 2005 with a lot of controversies and opposition of Hindu fundamentalists. They forced Mehta to complete film in Sri-Lanka.

Water is set in Varanasi in 1930's and examines the plight of a community of socially ostracized widows; their lives are governed by many social and cultural restrictions. The film tells the story of widow through the eye of 8 years old girl, Chuyyia, who has been married and then widowed while still a child. She is forced by her family to live in a widow's ashram. The opening text in the film contains three verses from *The Laws of Manu* as follows:

A widow should be long suffering until death, self-restrained and chaste.
A virtuous wife who remains chaste when her husband has died goes to heaven.

A woman who is unfaithful to her husband is reborn in the womb of a jackal.

Chuyyia loses her husband and for keeping with the tradition of widowhood she is sent to an ashram at Varanasi. She is dressed in a coarse white Saree, and her head is shaven. Among with the other widows she spent her whole life in the small dilapidated two-story house in the renunciation. The ashram is ruled by Madhumati a pompous lady, in her seventies. Madhumati's only friend Gulabi, a hijra who not only supply Ganja (hash) to her but also help to prostitute Kalyani (Lisa Ray). Kalyani is the second youngest widow in the ashram, she was forced into prostitution for the support in ashram.

Martha Alter Chen depicts the widow condition in the work *Perpetual Mourning: Widowhood in Rural India* as follows:

Her head was shaved, she was dressed in a white sarie, her bangles were broken and the red dot (pottu) on her forehead was removed. Since then the only place she has gone to is the temple. She has not been allowed to attend any weddings, even those that took place in her own house. When asked who prevented her from attending weddings, she laughed and said: "of course, the people and the shastras."

Chuyyia considered that she is staying temporary at ashram and her mother came to take her away but that not happened at all. She becomes friend with Kalyani and she soon loitres in the ashram. Chuyyia is the witness of Kalyani's love affair with Narayana— a decent follower of Mahatma Gandhi. Narayana wants to marry Kalyani but at the end he knows about his father's truth and Kalyani suicides in *Water*. Her all dreams are drown in water with her.

Snigdha Madhavi in her research work focus on the character of Kalyani as follow:

This crude reality is portrayed in *Water* through the depiction with of Kalyani's forced prostitution because her prostitution is the only way of earning money to bear the ashram's expenses. Mehta shows that the economic vulnerability of widows is so severe that they are unable even to bear their funeral expenses. For example, when the eldest widow, Patinji, die one-of widows raises the question where the cost for cremation comes from. The economic realities also become clear in the statement of Narayana after

Kalyani's death. Narayana in this scene explains to Shakuntala why the widows are sent to the ashram. He asserts, "One less mouth to feed. Four sarees saved, one bed, a corner is saved in the family house." (01:37:25)

After the death of Kalyani, Madhumati sent Chuyyia with Gulabi for waiting customer. Mehta shows the height of brutality through scene, a child like a Chuyyia, who still don't have an idea about the brutality of masculine society. Shakuntala- a witty and sharp widow find Chuyyia at the shore in the deeply traumatized condition. Shakuntala takes her and marches towards the railway station and hands over Chuyyia to Narayana, he takes her with him in the new world of hope and bright future.

Alienated state of widows and their social marginality makes widows socially dead. To explore the social alienation *Water* depicts widows of different ages in an ashram. *Water* mainly focuses on the problems of Widow in India. *Water* also brings the *Third World Women* at the centre of stage. Widowhood brings women to her death and banishes them from the society.

References :

- Martha, Alter Chen. *Perpetual Mourning: Widowhood in Rural India*. (New York: Oxford University Press, 2000. P.115.)
- Madhuri, Snigdha. *Women's Bodies as Sites of Significance and Contestation: An Analysis of Deepa Mehta's Critique of Narratives of Home, Nation and Belonging in the Element Trilogy*. MSS The University of Dhaka. 2009.
- Tuntun, Mukharjee. *Deepa Mehta's Film Water: The Power of the Dialectical Image*.
- Uma Chakraverti and Preeti Gill, Ed. *Shadow Lives, Writing on Widowhood* (New Delhi, Kali for Women 2001.)
- *Water*. Dir. Deepa Mehta. MONGREL MEDIA. 2005. DVD.

FEMINIST STUDY: TEXTS, CONTEXTS & PRACTICES

EDITOR: NAGNATH TOTAWAD

ISBN 978-81-924191-2-1

Dr. Pradnya Deahmukh
Asst. Prof, Dept of English,
Pt. Jawaharalal Nehru College,
Aurangabad, (M.S.) India

Abstract: Postcolonial writers, especially the first generation from the 1950's and 1960's, were conscious of their role in nation-building, since the nation is also a cultural construct. The contours of the nation – geographical, economic, political and cultural – have been a continuing theme in postcolonial writing. According to Pramod K. Nayar in postcolonial studies, the nation figures prominently in several ways:

- (i) It has been argued under the influence of Benedict Anderson (1983), that the nation is 'imagined': People from corners of the geographical territory who will never meet or know the rest continue to see the other parts of this territory and their culture as a component of 'our' nation.
- (ii) The 'nation' is collective that exists primarily in acts of imagination and thinking, a 'unity' that might be more fantasy than reality, but is powerful nevertheless.
- (iii) The scenes of collective unity is generated and sustained by symbolic forms, such as songs, films, cultural practice like stories, traditions, history writing. Every nation according to Timothy Brennan (1990), demands a narrative form where a continuity, contiguity and commonality are invented packaged and sold to the people. The national flag, the performance of Diwali, the pride in Sachin Tendulkar, the anxiety over Pakistan, the Hindu film, the slogan 'unity in diversity' are all symbolic forms that suggest to us that 'India is our Nation' (Nayar-2010-176)

This theme in postcolonial literature may be read under three main heads—constructing the nation, cultural identity, postcolonial subalternization. The use of myth, collective memory, and the appeal to a common history – all go into the postcolonial construction of the nation.

Keywords: Postcolonial, subaltern, displacement, diaspora etc.

Migrant's literature or Diaspora literature needs postcolonial attention because it was colonization which has given birth to various patterns of migration – which has ultimately resulted in globalization. Diaspora is simply the displacement of community/culture into another geographical and cultural region. Such movements were common during colonialism. The literature of Diaspora undertakes two moves one temporal, and one spatial. The temporal move is a looking forward at the future. The spatial move involves a de-territorialization and re-territorialization connected by journeys/travels. De-territorialization is the loss of territory. It is both geographical and cultural.

country, between the familiar and the stranger the old and the new.

Globalization and multiculturalism are common concepts in the fast moving modern world. Globalization has accelerated free trade, new technologies of communications, information and increased capital flows which eventually have resulted in forcible of voluntary movements of people, commodities ideas and culture across the world. The recent years have been witnessing an amazing spur in Diasporic studies that have emerged as strong and subtle way of expressing and exploring oneself against the background of physical, psychological and cultural dislocations. Over the past decades, the concept of Diaspora and Transnationalism have served as prominent research lenses through one can view the aftermath of international migration and shifting of state border across populations. Changes in the world since 1989 have refocused attention on the displaced person, the Diaspora and the people dispossessed and separated from their identity and their history. Diaspora is not new: it has root in history and religion. Diaspora is an old concept whose uses and meaning have undergone dramatic change. Older notion of Diaspora refers to force dispersal and this is rooted in the experience of Jews, but also more recently of Palestinians. Newer notion of Diaspora often refer to any kind of dispersal. Older notion of Diaspora implied that its member do not fully integrate socially—that is, politically, economically, culturally, into country of settlement. This notion of Diaspora is also often associated with boundary maintenance by dominant majority through discrimination against Diaspora groups. Newer notion of Diaspora emphasize cultural hybridity in the wake of dissimilation (Bhabha 1994) which owes something to the wit and wisdom of Jacques Derrida.

The 'nation' is a western concept. In the west, nation was product of the disintegration of feudal hierarchical social order almost coinciding with the Enlightenment Project. In this project, the nation formation led to domination, exploitation and occupation of the other that is colonization. Europe reaped the harvest of crop of its nationalism and colonization until it encountered its ugly manifestation in the form of World Wars. European humanism was shocked to see consequences of its misdeeds as these wars were fought to a good extent in its own country-yard and neighborhood. The western notion of nationalism has been decried by scholars from the west and also by scholars from the rest of the world including India.

The Indian concept of 'Rashtra' has altogether different meaning. The 'Rashtra' is a geographical entity, a psychic and physical reality with unique pluralism whereas nation as 'solidarity of interest' or 'community of interest' proposes homogeneity— one language, one literature, one religion with one entity. According to Avdhesh Kumar Singh, 'Rashtra' is:

A federal concept based on *chakra* that has many spokes with circumference and center. All these spokes are equally important, as they constitute *chakra*. In a *chakra* some spokes may become old be replaced but it

has to go on. In the process of its motion certain spoke goes up and opposite one bears the burden. Then the other opposite one goes up. (...) In the Greek mythology, Zeus is the central God. In the Vedic discourse, the Gods are many but without any hierarchy among them. (Singh-278)

This plurality without hierarchy is different from the Western pluralism that retains hierarchy in practice and principle as well. According to Homi Bhabha:

Nations like narratives, lose their origins in the myths of time and fully realize their horizons in the mind's eye. Such an image of the nation or narration might seem impossibly romantic and excessively metaphorical but it is from those traditions of political thoughts and literary language that the nation emerges as a powerful historical idea in the west. An idea whose cultural compulsion lies in the impossible unity of the nation as symbolic force. Homi Bhabha shifts the focus of nationhood to culture, from historicity to temporality; a hybridity, which cannot be, contained either in hierarchical or binary structure. Bhabha questions the historical certainty and settled nature of the term nationalism. Homi Bhabha describes the formation of Diasporic literature in *The Location of Culture*:

What is politically crucial is the need to think beyond the narratives of imaginary and initial subjectivities and to focus on those moments or processes that are produced in the articulation of cultural difference. (Bhabha 1994)

Literature of Diaspora is an explorations of contemporary histories- Western and subcontinent and contemporary societies that are in the state of transition. Writers today are rewriting history from the perspective of nation's margins and migrant's exile. Almost all literary fiction today is cultural functions which are written from the affective experience of social marginality from fragmented, displaced agencies and from the perspective of the edge. The address to nation as narration stresses on political power and cultural authority in what Derrida describes as the 'irreducible excess of syntactic over semantic'. The Deconstruction theory introduced by French philosopher Jacques Derrida has helped me to configure the term nation/alism in the modern context. As it is difficult to answer- what is nation?- it is equally very difficult to answer the question- what is Deconstruction?(even for Derrida) M.H. Abraham defines it for us:

Deconstruction as applied in the criticism of literature designates a theory and practice of reading which 'subvert' or 'undermine' the assumption that the system of language provides adequate grounds to determine the meaning of a text.(Abrams-2000)

Deconstruction is an approach which can be deployed in philosophy and any other field along with literary analysis. Transnationalism is the process of deterritorialization. As Diaspora communities transcend geographical and political territory they do not need nation/alism, they are a citizen of a global / transnational world. They have multiple consciousnesses. These floating citizens are changing the history of modern nation. Ernest Renan in his essay "What is nation"? Tries to define nation:

Man is a slave neither of his race, nor his language, nor of his religion, nor of the course of rivers, nor of the direction taken by mountain chains. A large aggregate of men, health in mind and warm of heart, creates a kind of moral conscience which we call nation. (Bhabha- 1994)

Renan believes that uniformity and homogeneity of nation is myth. Nation is always and will remain ambivalent. The literature of Diaspora is an attempt to produce an act of re-inscribing, of revising and hybridizing the settled discursive hierarchies by constructing third space beyond existing political, social and cultural binaries; it is a space of evaluation.

References:

- Nayar, Pramod. *Contemporary Literary and Cultural Theory. From Structuralism to Eco-Criticism*, Pearson (2010).
- Bhabha, Homi K., "Dissemination: Time, Narrative, and the Margins of the Modern Nation", *Nation and Narration*, Ed. Homi Bhabha, 1994, p1.
- Bhabha, Homi K., *The Location of Culture*, London: Routledge, 1994, p.2.
- Singh, Avdhesh Kumar, *The Crisis in Nationalism and India*, "Critiquing Nationalism, Transnationalism and Indian Diaspora", Ed. Adesh Pal, Creative Books, New Delhi, 2006, p 278
- Abrams, M. H., *A Glossary of Literary Terms*, Harcourt College Publishers 2000.

2027

2014-15

Globalization & Public Administration: Pros and Cons

Editors

Dr. M.C. Pawar

Dr. Pratibha Patil

EDUCATIONAL PUBLISHERS

Globalization and Development of Muslim Community in India

*Shaikh Asma Shahin

✓ Dr. Ambhore S.S.

Introduction:

On the one side Manhattan and on other Ethiopia, this is my incredible. These lines of Mr. Anand Teltumbde reflect the impact of globalization called development in Indian society. Thus various religions, culture, religious beliefs were there. Through we are shouting about "Shining" it is not the real fact because due the Indian Social structure we have challenges to fight with, like problem of diversity in equality, problem of nation of population, scarcity of resources lack of education, lack of quality of health, inequality of religions, Varna and classes, lack of unity, national integrity, lack of social cohesiveness etc. thus India is the nation without national feeling. So through the ages various dynasties ruled this country with the policy of divide and rule, thus globalization is not useful in the country like India. We have rich resources and manpower, than also we are facing the problem of unemployment of population, unemployment instead of I.T. jobs we want jobs for skilled labors for our huge population.

Globalization

Globalization is mainly the economic process. It is based upon the science and technology, information and technology is under the control of few countries. The process gives strength to powerful persons, countries and societies. In this process 75% peoples were neglected and all focus is on billionaires only.

Thus we have improved our service sectors, by Consumerist approach. Globalization is not the accident but it is new phase of western capitalism. This system wants liberty of market, liberty of investment and withdrawal of capital. According to their convenience they were changing rules, regulation, conditions.

Dr. Asma Shahin, Dept. of Economics, Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad-431009, Email: asmasahin@gmail.com
Dr. Ambhore S.S. Dept. of Economics, Pandit Jawaharlal Nehru College, Aurangabad-431009, Email: ambhore_s_s@yahoo.co.in

and it is called as "economic reforms". World has been converted in to "global village". People were connected with net and computers. America become superpower and India is also trying to get that honor of superpower, from 1991 we are well coming this process, which has radical individualism, social darwinismic competition and theory universal open market but with this we found increase in inequality of caste, class, threat to environment and development layman of our country.

Advocates of globalization presented some merits of it, for example it will be useful for increase in investment from local to global level for open market, for creating job opportunities for new skill, new wealth, international open market and for privatization, but in India we are suffering from the problem of unemployment. 13.4% Muslim Indian population is not given right to take education thus they were uneducated, unskilled and unemployed and poor and hies manpower of India and thus the process of globalization is meaningless for them they were not ready for this it is not going to made development in their situation.

Muslim Community and Globalization

Of the total population of India in 2001, 80.5 per cent are Hindus while Muslims account for 13.4 percent and Christians 2.3 percent respectively of the total population. In absolute numbers, approximately 828 million are Hindus while Muslims are around 138 million out of India's total population of approximately 1,029 million. Sikhs account for 1.9 per cent of the total population. The proportion of Buddhists, Jains and other religions are 0.8 per cent, 0.4 per cent and 0.6 per cent respectively. The rate of literacy of the population computed for 2001 Census after excluding the population less than 7 years of age is found to be 64.8 per cent for the whole country, male literacy percentage being 75.3 per cent while the percentage for female being 53.7 per cent. Except Muslims and other religions, all the rest of the major religions have literacy rates higher than the national average. Jains have the highest total literacy rate of 94.1 per cent followed by Christians with 80.3 per cent. Buddhists with 72.7 per cent occupy the third position. The lowest total literacy rate of 47 per cent is found among other religions. Hindus have a total literacy rate of 65.1 per cent which is slightly above the national average while Muslims have a total literacy rate of 59.1 per cent, below the national average.

The literacy rates for rural males, rural females, urban males and urban females of Christians were 86 per cent, 77 per cent, 94 per cent and 88 per cent, respectively while the over-all literacy rates for these categories of persons were 81 per cent, 50 per cent, 90 per cent and 76 per cent, respectively. Among Muslims, the literacy rates for rural males, rural females, urban males and urban females were 69 per cent, 47 per cent, 81 per cent and 65 per cent, respectively. Among the major religious groups, proportion of persons of age 15 years and above with educational level secondary and above was the highest for Christians, followed by Sikhs. These proportions for rural males, rural females, urban males and urban females among Christians were 38 per cent, 31 per cent, 63 per cent and 55 per cent, respectively as against the corresponding proportions of 28 per cent, 15 per cent, 56 per cent and 44 per cent, respectively for these categories of persons at the all-India level.

Monthly per capita consumer expenditure (MPCE)

Table No.1 Monthly per capita consumer expenditure (MPCE)

Religion	MPCE(Rs)		
	Rural	Urban	India
Hinduism	888	1797	1125
Muslim	833	1272	980
Christianity	1296	2053	1543
Buddhism	1498	2180	1659
Jains	880	2074	1402
Others	901	1733	1128

Source:--NSS 66th round (2009-10)

Household monthly per capita consumer expenditure (MPCE), which is used as a proxy for income, is usually taken to reflect the living standard of a household. In the NSS 66th round survey on employment-unemployment, data on consumption expenditure was collected through a separate abbreviated work schedule, which was integrated with the employment and unemployment schedule. Based on the data on household consumer expenditure collected through the work schedule from the sample households surveyed in the NSS 66th round (2009-10), Table No. 1 presents the results on monthly per capita household consumer expenditure (MPCE) for each of the major religious groups. Table No. 1 shows that, for both rural and urban India, average MPCE was the highest for the Sikh

2. Government of India (2001). *Various Census Report*. Published by Oxford University Press, New Delhi.
3. GOI. (2006). *Social, Economic and Educational Status of Muslim Community of India - A Report*. New Delhi: Prime Minister's High Level committee. Cabinet Secretariat, Government of India, (Chairperson Justice Rajinder Sachar).
4. Government of India (2013). *National Sample Survey 66th Round, Report*. Published by Oxford University Press, New Delhi.
5. Khan Azim A. (2011). "Education, Economic and Social status of Muslims in Western Uttar Pradesh (A case study of Aligarh, Bulandshaher, Meerut and Moradabad Districts). *Journal of Exclusion Studies*. Vol. 1(1): 1-18.
6. Md. Mainuddin (2010). "Understanding reality: Population Growth, Distribution and Educational status of Indian Muslim". *Asia Pacific Journal of Social Sciences*. Vol. 2(2): 82-104.
7. Md. Mainuddin (2011). "Socio-Economic conditions and Political Representation of Indian Muslims: A study in West Bengal" *International Refereed Research Journal*. Vol. 2: 124-134.
8. Nazeerudin (2012). "Muslim Minority exclusion and Development Issues: Need for inclusive policy". *Zenith International Journal of Multidisciplinary Research*. Vol. 2(1): 395-401.
9. Rakesh Basant (2007). "Social, Economic and Educational condition of India Muslims - Economic and Political Weekly. Vol. 42(10): 828-832.
10. "Surprise, Surprise - Muslim are India's Poorest and Worst Educated Religious Group" *International Business Times*. 21 Aug 2013.
11. Telumbde Anand (2008). "Ekvishavya shatakati Bharat- Unmad Ani Avare". Lokwangmay gruh, Mumbai.
12. "Unemployment among Muslim Dropping, Shows NSSO Data" *The Times of India* - 19 Aug 2013.

Dr. Ambedkar

306

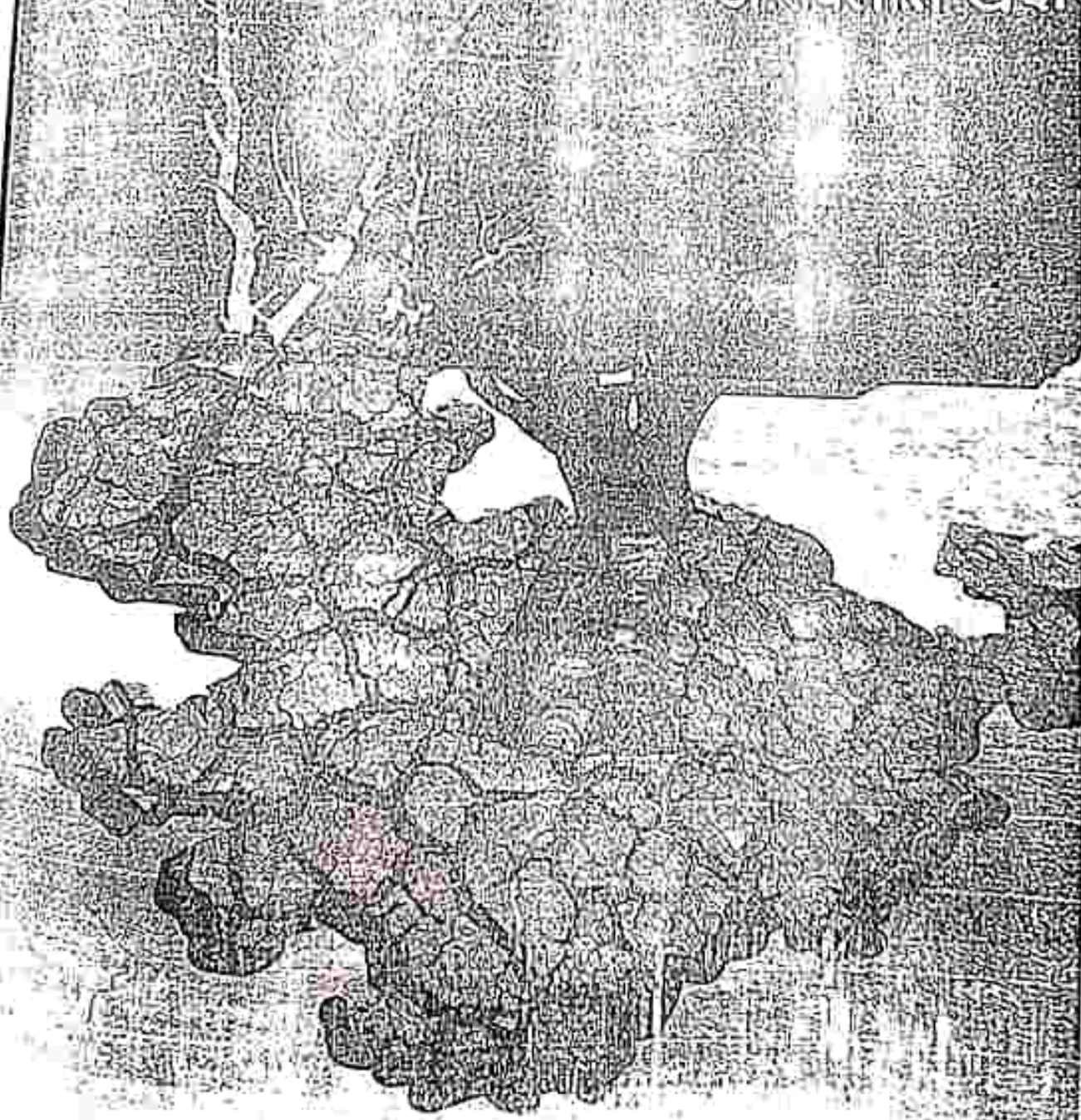
2014-15

मराठवाड्यातील दुष्काळाचे दुष्प्रभाव

पारब्रह्म आणि उपग्रह

प्रा. विनायक एन. शिंदे

डॉ. विनायक खंडा

16. Drought in Marathwada : Changes in Crop Pattern And Recommendations

Prof. Maharudra Bibhishan Khose

Department of Economics,
K. J. Somaiya College
of Arts, Commerce & Science,
Kopergaon, Dist.,
Ahmednagar

Dr. Shivaji S. Ambhore

Associate Prof. & Research Guide
Department of Economics,
Pandit Jawaharlal Nehru College,
Aurangabad

"Climate is the first and foremost resource gifted by the God to the mankind. Climate along with land and life is the essential component of Biosphere. Earth is enveloped by atmosphere, which is composed of gases viz., Oxygen, Nitrogen, Carbon dioxide and water vapors. Water from oceans is brought to the earth surface by hydrological cycle driven by solar energy. But, it is neglected and exploited by mankind indiscriminately".

Introduction

Maharashtra suffers recurrent spells of drought due to its geographical location. One-third of the state which falls under the semi-arid climatic zone has its agriculture dependent on the monsoons. Deficient rainfall is reported once every 5 years. Severe drought conditions occur once every 8-9 years. In Marathwada and Madhya Maharashtra, the frequency is one

drought in every five years. In Vidarbha, it is one drought in every six years. From 1875 to 2009, the total frequency of severe and moderate drought Marathwada and Vidarbha region was 18 and 17 respectively.

In the year 2012 in Maharashtra, 123 talukas were declared drought hit with the districts of Beed, Jalna, Osmanabad and Auranagabad being the worst-affected. Deficient rainfall resulted in acute water shortage and crop loss in the *kharif* (monsoon) season. This dry spell was preceded by a drought during the *rabi* season in 2011-2012 which was extended to *rabi* 2012-13 making it one of the worst droughts in Maharashtra and worse than the drought of 1972-73. Relief in the form of water tankers supplying water daily to the drought affected districts hit an all-time high.

About Marathwada Region:

Marathwada Region, which is mainly located in the main drainage of Godavari River is facing severe drought. Actually, the region is facing the recurrent droughts with constant variations of rains and prolonged gaps. However, the water scarcity, especially in Jalna, Aurangabad, Beed and Osmanabad districts is altogether different from the famine of 1972. The instant ground water cannot be recharged by any package of the government. Although, hundreds of tankers are deployed, the major problem is related to the source of water. Many urban areas like Jalna and several townships are facing severe water scarcity. In some blocks like Kannad the water depletion gone down more than seven meters and many blocks like Phulambri, Gangapur, Soygaon, Aurangabad, Sillod, Vaijapur, Kannad, Paithan and other 25 blocks are facing severe situation as the water level gone down more than 3 meters. In contrast to this, 37 blocks which are drought prone in the region were facing the hydraulic

imbalance only because of the fact that only these blocks have more inclined towards water sucking crop like sugarcane.

Monsoon in Marathwada:

7th June means first rainy day of monsoon in Maharashtra. But now it is merely an illusion. With the data of the last decade, it is crystal clear that 7th June shall not be the first day of the monsoon. The first day of the monsoon could be last week of July or first week of August. It means that monsoon entering late and leaving before the date. Earlier one and half decade we found that rainy season is almost two months with discontinuities. It worsening the situation of the farmers.

Changes in Crop Pattern:

With this changing time table of the monsoon, one could not imagine that the pulses crop like Moog, Udid and Groundnut having completely vanished from the area. Similarly, the cold waves with a dry fog which appears in every first week of the year had completely finished the crops like sunflower and safflower (Kardai) from our region. Only the constant variations and prolonged gaps in the rains had made this difference. The variation and the gaps in the rains created havoc this year in the cotton belt with at least 60% reduction in the yield.

However, the government had never given serious thought to the climate change. Actually, nature is making farmers to accept the changes but instead of making merely targets, the agriculture department should come forward with the changing cropping pattern to cope with the raining pattern. Considering the scenario of last 15 years for adaptation to climate change, the farmers have voluntarily shifted from sorghum (Jawar) to cotton as cash crop and now with frustrating scenario in cotton they are shifting towards soybean. The farmers in the belt of 30 thousand hectares in Beed district shifted very smoothly towards soybean. Due to the irregular monsoon most of the farmer in Marathwada region having only one crop that is Kharip.

8. Taking into account the irregularity of monsoon state and centre government has to find out the permanent remedy on this worse situation.

9. In order to stop the suicide series of the farmers in marathwada government has to provide an alternative income sources to the farmers.

References:

1. www.agriculturenetwork.com
2. www.mahaagri.gov.in
3. Maharashtra Drought report 2013
4. Drought-a crisis: Crisis Management Plan 2012.
5. Drought Relief & Rehabilitation IND131.
6. Economic Survey 2012-13.

PROCEEDING

STATE LEVEL SEMINAR
On

**'CHANGING BUSINESS SCENARIO
IN INDIA'**

13th & 14th March, 2015

Sponsored By

University Grant Commission

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Organised By

DEPARTMENT OF COMMERCE

Rayat Shikshan Sanstha's

DAHIWADI COLLEGE DAHIWADI

Tal-Man, Dist-Satara (Maharashtra) 415 508

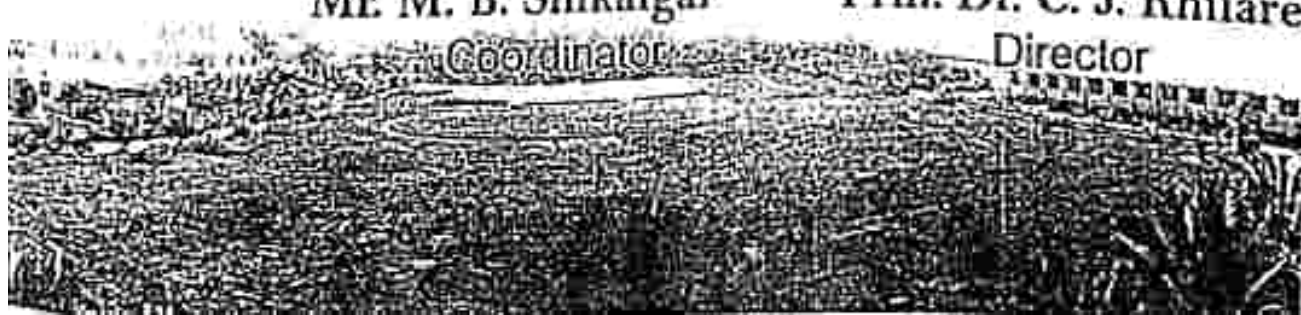
Reaccredited with 'B' Grade by NAAC with CGPA : 2.79

Mr. M. B. Shikalgar

Coordinator

Prin. Dr. C. J. Khilare

Director

State Level Seminar On 'Changing Business Scenario in India'

UGC Sponsored
State Level Seminar on
"Changing Business Scenario in India"
13th - 14th March, 2015

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Authors	Page No.
1	A Study On Corporate Restructuring.	Dr. Dattatraya T. Chavare	1
2	Applicable Soft Skills in Business	Dr. Vitthal Kundalika Sawant	8
3	Role of ATMA in Agri Management	Dr. R. G. Phadtare B. R. Wagdole	12
4	A Study of Agro - Tourism in Maharashtra.	Dr. T. D. Mahanwar	18
5	Role of Tourism in Economic Development in India	Dr. S. B. Ghadage	23
6	Business Ethics and its Important in Present Scenario	Prof. L. C. Velekar	24
7	FDI in India's Multi Brand Retail Sector	Prof. M. B. Shikalgar	27
8	Foreign direct investment, About policy, advantages	RMohan G. Rajput Dipak Madhukar Kalankar	37
9	Necessity of Soft Skills Training for students and professionals"	Prof. Sanjay V. Yadav	39
10	Inflation in India - Causes and Remedies	Prof. V. B. Gaikwad	45
11	Business of Retail Marketing in India Present & Future	Prof. Jyotsna Borate	50
12	Role Of FDI In Retail Sector In India	Ms. Kajal Vijay Khandagale	56
13	A Study Of Selected Accounting Policies Disclosed By Manufacturing Companies	Mr. Sagar Baburao Walvekar	61
14	Foreign Direct Investment in India	Mr. S. V. Kale	67
15	Inflation : It's Measures, Causes, And Remedies	Mohan Gopalsing Rajput	71
16	Inflation In India Causes And Remedies	Dr. Shivaji S. Ambhore Mr. Devillas Gokul Gavali	74
17	A Study of Service Marketing in Tourism Industry	Dr. Vijay Annaso Mane	78
18	SWOT Analysis Of Dairy Industry: A Secondary Occupation	Mr. Ramdas Nagaji Bolake	82
19	The Rising Inflation & Adjustment Strategies of Poor	Prof. S. P. Raut	88
20	Report		91

INFLATION IN INDIA CAUSES AND REMEDIES

* **Dr. Shivaji S. Ambhore**

Head, Asso. Prof & Research Guide, Dept. Of Economics, Pandit Jawaharlal Nehru College, Shivajinagar, Aurangabad.

** **Mr. Devidas Gokul Gavali**

Asst. Prof, Dept. of Economics, Arts, Com. & Sci. College KilleDharur Dist. Beed.

Introduction:-

Inflation is burning issue which hinders the economic growth of the country. One of the most intricate challenges of our present times is the problem of rising Inflation. Its effect can be felt by each and every person to at least some degree, whether he is an engineer, doctor, lawyer, govt. servant or anybody. Food inflation is considered as one of the most regressive forms of taxation; it affects the common man, and hurts poor consumers more than those in higher income groups.

A simple commonly used definition of the word inflation is simply "an increase in the price you pay for goods." In other words, a decline in the purchasing power of your money". Inflation is usually caused due to imbalance between the growth of money supply and the expansion an economy. If the money supply expands faster than the economy, then generate this result in high levels of inflation. As with the rising supply of money demand for several goods goes up.

Objective of studies:-

- i. The research Paper aims at to study what is the inflation.
- ii. To find out the various causes for inflation.
- iii. To study the government's actions to control over rapid price increase in Indian economy.

Methodology of the study:-

The research paper based on secondary data obtained from various sources, such as; Books, articles, periodicals, journals and reports published time to time by Reserve Bank of India.

Definitions of Inflation:-

It is difficult to give generalized definition of inflation. various economists have defined 'inflation'. Some of important definitions are as follows;

1. Lord J.M. Keynes: Inflation is define as, 'Inflation is the form of taxation which the public finds headset to evade.'
2. Silverman. Inflation is define as, "inflation is the term given to the expansion of money supply, in excess of the amount justified by the state of the trade resulting in a general rise in prices".
3. 'Inflation can be defined as the general tendency for prices to rise and decline in the purchasing power of money.'

Types of Inflation :-

Inflation is basically a combination of two types of phenomenon. Its causes could be nailed down to Cost-Push inflation and Demand-Pull inflation. Here we goes to describe the above kinds of inflation in detail.

1. Demand pull inflation:

Some economists believes that inflation is caused by increase in aggregate demand for goods. They say that demand may rise due to many causes including increased money supply

for example, people may reduce savings and spend more. As aggregate demand rises for goods and services, firms try to increase production. To this they need more workers, more machines and more raw materials. If these resources are not available because they are already full employed, the firms will not be able to increase output. In this case, rising demand causes inflation.

2. Cost push inflation:

Some economists think that inflation occurs due to rising costs. When the firms pass on their increased costs to consumers in the form of higher prices inflation starts. Important sources of rise in cost include workers demand for higher wages, increase in taxes.

Causes of inflation:

There many causes for inflation. let's review a few of them.

Population explosion: Our population is rising at a very fast that is 3%. On other hand the rate of growth of GNP is not very high that is 5.4%. Thus increase in national output is insufficient to solve the problem of scarcity of goods. Since independence, our population has increase four times.

MGNREGA: This rural employment programme is inflationary because its operation pushes wages up beyond productivity growth. I have never been a believer in this way out-of-the-box reasoning for the simple reason that even at the best of times, the MGNREGA never provided wages for more than 1 per cent of rural workdays. But believers please note: the Rs 33,000 crore of expenditures budgeted for 2014-15 is worth half (in real terms) of the Rs 40,000 crore level of expenditures in 2009-10.

Political instability: A country's economy depends upon political stability. Political instability discourages investment and encourages speculation. Under such circumstances, the industrialist and businessman feel insecure and cannot make good plans. The government also cannot adopt effective measures to control rise in prices.

MSP inflation: The UPA government increased the MSP by only 6.7 per cent in 2013 and 4.2 per cent in March. As I have argued several times in these columns for the last three years, the key driver of inflation in India is food inflation (food accounts for 50 per cent of the CPI) and the key driver of food inflation is the MSP set by the government. Unless the Narendra Modi government decides to learn nothing from the past, it is unlikely to raise average MSP by more than a few percentage points in October. Which means that a CPI inflation figure of 5 per cent or less is baked for next year?

Inflation targeting :- The RBI is "comfortable" with reaching the inflation target of 8 per cent in December, but less sanguine about reaching the 6 per cent target by January 2016. Because of so many known unknowns over the next year? Indeed, Governor Raghuram Rajan stated that there are still significant risks towards achieving the 6 per cent target. In December 2013, year-on-year CPI inflation in India was 10 per cent, and the RBI targets for 2014 and 2015 can be seen as a drop in inflation of 2 percentage points (ppt) per year. For all the reasons stated above, it is likely that December will see a handle much closer to 7 than 8 per cent. Thus, if the 8 per cent December RBI forecast can be bettered by 1 ppt, then why not the same for the 6 per cent December 2015 forecast, a year for which the conditions for inflation decline will be even more propitious.

Wages increases: The increase in wages of workers has also contributed to inflation. Increase in wages result in higher cost of production of goods. So their price rises.

Climatic factors: Indian economy heavily depends upon agriculture but due to weather condition many crops fall short of target, thus pushing up prices. For example cotton production remain stagnant and below target during previous years. Wheat production has also not kept pace with rising demand.

Oil crisis: The oil prices in 1973 created by a large quantity of inflation throughout the world. Import of oil is a high Burdon on our foreign exchange resources. At present 25 percents of our exports are used to pay for oil. From time to time, oil exporting countries increase price of oil, which raises transport cost.

Artificial scarcity of goods: Frequent artificial scarcity of essential items is created (cement, ghee, oil, sugar, etc) and huge profits are charged. Similarly through smuggling, large quantity of essential goods is sent to Afghanistan and India.

Remedies of inflation:

It is the main objective of every government to take proper measures to control inflation.

The main measures which are used to control inflation are:

1. Monetary policy.
2. Fiscal policy.
3. Direct measures and other measures.

1. **Monetary policy:** Monetary policy is a policy that influences the economy through changes in money supply and available credit. Monetary policy is adopted by central bank of country. The various monetary measures which are used to control inflation are grouped under heads.

a. Qualitative control. b. Quantitative control.

There are:

1. Open market operations
2. Variation in bank rates
3. Credit rationing
4. Varying reserve requirements.

2. **Fiscal policy:** Fiscal policy is the deliberate change in either government pending or taxes to simulate or slow down the economy. It is the budgetary policy of government relating to taxes, public expenses, public borrowing and deficit financing.

Fiscal policy is based upon demand management examples, raising or lowering the level of aggregate demand by controlling various. Expenses, government expenses, consumption expenses.

3. **Direct measures:** It means the step of government like rationing of goods and freezing of prices and wages. The government can also increase voluntary savings of people by giving them various incentives.

Other measure:

- a. **Increase in output:** The most effective method to control inflation is to increase the supply of goods. For this purchase, industrial and agricultural output should be increased. However, Pakistan performance in this regard is unsatisfactory.
- b. **Control of smuggling:** All steps should be adopted to check these evils through publicity as well as punishment. Large quantity of wheat, ghee, and other essential commodities being smuggled to Afghanistan should be control.
- c. **Industrial peace:** Industrial peace should be control to maintain the supply of goods and avoid the danger of scarcity. The disturbance such as what happened at Karachi during the past years? Should be control.
- d. **Control of money supply:** Volume of credit and money supply should be control. This can be done if tight monetary policy is followed. Decrease in money supply means less purchasing power with the people.

e. No deficit financing: Deficit financing should be discontinue. The development expenses should be met through taxation, savings. Excessive issue of currency should not be used to meet budget deficit.

f. Population control: Measure should be adopted to decrease the rate of population growth. The campaign of population planning has already started showing some success.

g. Simple living: Luxurious life style should be discouraged and simple living should be adopted. The political leaders should themselves adopt simple living and provide an example for others.

Conclusion:-

Finally I want to conclude that inflation plays major role, to weaken the economy. Mainly inflation can be seen in food articles, which impact on weaker sections of the people in the nation. Government and policy makers of the economy should think more about, how to reduce inflation. Further More analysis can be seen from the below references, which helps to understand clear cut picture about inflation position in India.

There are at least many reasons why it is likely that the RBI will be forced to cut repo rates well before the market expects. Most market participants do not believe that the RBI will cut rates at all until late 2015.

References:-

1. Gaurav Sharma, Inflation concerns for the Indian economy: Assocham Research Bureau, (2009)
2. Anuradha Patnayak, Study of Inflation in India: A Co integrated Vector Auto regression Approach, *Journal of Quantitative Economics*, 8(1) (2010)
3. Economic and Political Weekly Various Issues
4. Economic Survey 2010-11 & 2013-14, Govt. of India Ministry of Finance, New Delhi.
5. Journal of Quantitative Economics, Vol. 8 No.1, January 2010 study of inflation in india: a co integrated vector.
6. International Research Journal of Social Sciences Vol. 2(12), 51-55, December (2013) Int. Res. J. Social Sci. International Science Congress Association 51A Study on Inflation in India R.V.S.S., Nagabhushana Rao1, P. Chenchu Reddy2, A.M. Mahaboob Basha2, P. Srinivasulu3 and K. SaiPranav
7. http://en.wikipedia.org/wiki/Inflation_in_India (2013)
8. www.isca.in,
9. www.india.com
10. www.indiabudget.nic.in
11. <http://gurumavin.com>
12. Opinion sunday, mar 08, 2015 top ten reasons for inflation decline written by surjit s bhallal published on: october 1, 2014.

त्यामुळे जागतिकीकरणात मराठी भाषेचे भवितव्य धोक्यात आले आहे अथवा तिच्या समोर विविध आव्हाने उभी ठाकली आहेत फक्त हाच डंका न वाजवता मराठी भाषा ज्ञानभाषा कशी होईल, नव-नवीन शब्द निर्माण कसे करता येईल, तिच्या संवर्धनासाठी काय करता येईल यासारख्या कारणांचा गांभीर्याने विचार करून त्या संबधी उपाय-योजना केल्या तर अधिक सोयीस्कर ठरेल आणि हो जो पर्यंत मराठी माणूस जिवंत आहे तो पर्यंत मराठी भाषा जिवंत राहिल यात शंका नाही.

संदर्भ सूची :

- १) डॉ. कुलकर्णी मदन, देशियता ते जागतिकीकरण, विजय प्रकाशन, नागपूर, २००८.
- २) डॉ. पाटील भास्कर, जागतिकीकरण मराठी भाषा आणि शासन, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद.
- ३) नेमाडे भालचंद्र, साहित्य, संस्कृती आणि जागतिकीकरण, लोकवाड:मयगृह, मुंबई २००६
- ४) पानसे सुधीर, जागतिकीकरण आणि शिक्षण क्षेत्र लोकवाड:मयगृह, मुंबई.
- ५) पठारे रंगनाथ, जागतिकीकरण आणि देशीवाद, लोकवाड:मयगृह, मुंबई, २००९.
- ६) विजय नहाटा (संपा.), लोकराज्य, ऑक्टोबर २०११.

UGC Sponsored

**Two Days
Interdisciplinary National Conference**
on

**"RELEVANCE OF SWAMI VIVEKANANDA'S
THOUGHTS IN 21ST CENTURY"**

on 30th and 31st January, 2015.

proceeding

Organized by

**Department of Political Science
Nutan Mahavidyalaya Sailu,
Dist:Parbhani-431503**

(Re-accredited by NAAC with "B" Grade)

Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada
University, Nanded.

In collaboration with

**Swami Ramanand Teerth
Hindi- Marathi Granthalaya, Sailu,
Dist:Parbhani-431503**

अनुक्रमणिका

संदेश

..... 12 - 24

- Dr.S.M.Loya
- Dr.Sharad S. Kulkarni
- स्वामी श्रीकान्तानंद
- Wishwas Lapalkar
- डॉ.दत्तप्रसाद दाभोळकर

संपादकीय

..... 25

मराठी

..... 27 - 295

1. स्वामी विवेकानंद यांचे सामाजिक विचार - डॉ.संजीवन कदम
2. स्वामी विवेकानंद आणि स्त्री शिक्षण - डॉ.संभाजी चारंगुळे-पाटील,
3. स्वामी विवेकानंदाचा शिक्षण विषयक विचार - प्राचार्य डॉ.शरद एस.कुलकर्णी,
सुरेश हिवाळे
4. स्वामी विवेकानंद यांचे धार्मिक विचार - डॉ.सुनिल शिंदे डॉ.संतोष कोल्हे
5. स्वामी विवेकानंद व धार्मिक सहिष्णुता - प्रा. मुसळे हनुमान
प्रा.जाधव संदीप
6. विश्वबंधुत्ववादी स्वामी विवेकानंदांचे धर्म विषयक विचार - प्रा.ठोंबरे एम.डी.
7. स्वामी विवेकानंदांच्या स्वप्नातील भारत - डॉ. पिसे जी.एस.
8. स्वामी विवेकानंद आणि वेदांत तत्त्वज्ञान - प्रा.डॉ.राम रौनेकर,
9. स्वामी विवेकानंदांचा वैश्विक धर्म आणि सद्यस्थिती - डॉ. रमेश रा. बैनवाड
10. स्वामी विवेकानंदांचे शैक्षणिक विचार - प्रा.डि.व्ही.गंगावणे
11. विवेकानंदांचे युवकासंबंधी विचार - डॉ. किशोर निवृत्ती धावे
12. स्वामी विवेकानंदांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान - प्रा. गजानन सरोदे
13. जगभरात स्वामी विवेकानंदांच्या कार्याचा प्रभाव -प्रा. यादव के. डी.
14. सशक्त भारतासाठी विवेकानंदांचे युवकांना आवाहन : एक अभ्यास -
प्रा. बी.एस. डहाळके
15. स्वामी विवेकानंदकृत योगाचे चार मार्ग - प्रा.चेतन सु.यावलीकर
16. स्वामी विवेकानंदांची धर्म चिकित्सा - डॉ. पंडित शेषराव नलावडे

स्वामी विवेकानंदानांचे शैक्षणिक विचार

- प्रा.डी.व्ही.गंगावणे

असो.प्रोफेसर (लोकप्रशासन विभाग)

पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, औरंगाबाद.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय समाजात पाश्चात्य ज्ञानाने प्रभावित झालेल्या समाजसुधारकांनी अध्यात्मिकतेला कमी महत्त्व देऊन अनिष्ट रूढी परंपरा विरुद्ध दंड थोपटले. विवेकानंद हेच एक असे व्यक्ती होते की, त्यांनी आध्यात्मिक व भौतिक विकासाचे महत्त्व सांगून धर्माच्या माध्यमातून समाज राष्ट्राचे पुनरुज्जीवन घडवून आणण्यासाठी कार्य केले. विवेकानंदच्या लक्षात आले की, अज्ञान आणि दारीद्र्य हे दोन भारताचे मोठे शत्रू आहेत. त्यामुळे त्यांनी दिन-दुबळ्या व अस्पृश्य लोकांच्या शिक्षणाकडे लक्ष देऊन भयमुक्त शोषणमुक्त समाज घडवीने हे आपले कर्तव्य आहे असे म्हणतात.^१

विवेकानंदानी शिक्षणासाठी जे कार्य केले त्याचा दृश्य परिणाम घडून आला. २१ व्या शतकात भारत जागा झाला आहे. आंबेडकर, टिळक, गांधी, रविव्रनाथ टागोर या शिक्षणतज्ञांच्या तसेच भारतात राबविले जात असलेले साक्षरता अभियान, वस्ती शाळा, आश्रमशाळा, जीवनउपयोगी शिक्षण या सर्व योजनांच्या मागे विवेकानंदाच्या समतेच्या विचाराची त्यांनी रूजवलेल्या शैक्षणिक मुल्यांची प्रेरणा होती. भारतातील वेकारी, दारीद्र्य दूर करण्यासाठी वैज्ञानिक साधनांची आवश्यकता असून ती व त्याचे ज्ञान देशबांधवांनी आत्मसात करावे या महत्त्वकांक्षेने भारले होते. गुरुबंधू व शिष्यांनाही त्यांनी शिक्षणासाठी प्रेरीत केले. विवेकानंदानी आपल्या कार्याला संघटनात्मक रूप देण्यासाठी १८९७ साली कलकत्ता या ठिकाणी रामकृष्ण संघाची स्थापना केली. त्याद्वारे अध्यात्मिक रूग्णसेवा, शिक्षणसंस्था, अनाथालय इ. कार्य व ब्रह्मवदीन प्रबुद्ध भारत, व उद्बोधन ही वृत्तपत्रे चालवली.^२ विवेकानंदानी एक महत्त्वाचा विचार मांडला की शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यातील संबंध प्रेमळ असले पाहिजेत. प्रेमामुळे जी मनाची अंतरीक प्रक्रीया असते तिच्यावर परिणाम होतो म्हणून ते म्हणतात की, माझ्या विद्यार्थ्यांनो तुम्हाला गोर-गरीबांचा कळवळा येऊ दे जे शोषित व दलित आहेत त्यांच्याबद्दल चांगल्या भावना मनामध्ये असू द्या.

विवेकानंद हे भारतीय संस्कृतीचे व वेदांत तत्त्वज्ञानाचे आधुनिक काळातील भाष्यकार होते. प्रत्येक शिक्षणशास्त्राचे शिक्षण विषयक विचार हे त्यांच्या जीवन विषयक तत्त्वज्ञानावर आधारलेले असतात त्यांचे शिक्षण विषयक तत्त्वज्ञान

भारतीय समाजाचे पुनरुज्जीवन करणारी एक योजना आहे. शिक्षणाची व्याख्या करतांना ते म्हणतात की, "शिक्षण म्हणजे मनुष्याच्या ठिकाणी जे पूर्णत्व विद्यमान आहे त्याचे प्रगटीकरण होय." या व्याखेतून ज्ञान हे मानसात अंतर्विहीत असते हे स्पष्ट होते.

विवेकानंद शिक्षणासंबंधी एक नवीन सिद्धांत मांडतात की, पुर्नत्वाची रोपे मानसाच्याच ठिकाणी सुप्त रूपाने वसत असतात. तसेच ज्ञानही मनातच असते ते बाहेरून येत नाही आपले मन किंवा आपला आत्मा हे अनंत ज्ञानाचे भांडार आहे. ज्ञानाची खाण आहे, यासाठी ते न्युटन ने सुचविलेल्या गुरुत्वाकर्षन सिद्धांताचे उदा. देतात.

सारांश:

भारतातील सामान्य जनता तोपर्यंत सुशिक्षित होत नाही जोपर्यंत तीला पोटभर अन्न मिळत नाही. तोपर्यंत राजकारण कितीही केले तरी काडीचाही लाभ होणार नाही. शिक्षण ही ठरावीक लोकांची मक्तेदारी नाही ते सर्व समाजाला मिळाले पाहिजे. मुठभर लोकांनी सान्या देशातील बुद्धीचा व शिक्षणाचा मक्ता घेतल्यामुळे भारताचा अधःपात झाला असे ते म्हणत. शिक्षणाच्या मक्तेदारीवर टिका करून ते थांबत नाहीत तर सर्वसामान्य जनतेला कोणते शिक्षण द्यावे या संबंधी ते आपले विचार मांडतात. सोप्या भाषेत शेतकी, उद्योगधंदे, व्यापार, गणित-इंग्रजी भाषाविषय तसेच विणकाम, रेशीमउद्योग इ. बहुजन समाजासाठी जिवनापयोगी शिक्षणाचा पुरस्कार केला.

संदर्भसूची :-

१. योद्धा संन्याशी, पोतदार, राजहंस प्रकाशन, पुणे, पृ.क्र.२६६.
२. शिक्षण व समाज, त्रैमासिक अंक, एप्रिल-सप्टेंबर २०००, इंडीयन इन्स्टिट्यूट ऑफ एज्युकेशन, पुणे, पृ.क्र.६९.
३. शिक्षण, स्वामी विवेकानंद, रामकृष्ण मठ, नागपूर, पृ.क्र.०१.
४. शिक्षण, स्वामी विवेकानंद, रामकृष्ण मठ, नागपूर, पृ.क्र.५६.
५. विवेकवाणी: स्वामी विवेकानंदांची शिकवण, रामकृष्ण मठ, नागपूर, पृ.क्र.३४.
६. योद्धा संन्याशी, पोतदार वसंत, राजहंस प्रकाशन, पुणे, पृ.क्र.२७४.
७. योद्धा संन्याशी, पोतदार वसंत, राजहंस प्रकाशन, पुणे, पृ.क्र.२७५.
८. शिक्षण व समाज, त्रैमासिक अंक, एप्रिल-सप्टेंबर २०००, इंडीयन इन्स्टिट्यूट ऑफ एज्युकेशन, पुणे, पृ.क्र.७८.

अहिल्याबाई होळकर कालीन महाराष्ट्रातील बारव;

स्थापत्यशास्त्राचा एक ऐतिहासिक वारसा

प्रा. भास्कर टेकाळे,

प्रस्तावना :

पाणी म्हणजे जीवन, मानवी जीवनाची ती मुलभूत गरज आहे. प्राचीन काळाी सर्व नगर वसली ती प्रथम पाण्याची सोय पाहून. सिंधु संस्कृतीतील उत्खननात सापडलेल्या अवशेषावरून शैलग्रहाची निर्मिती मानवाने त्याच्या गरजेच्या पोटी केल्याची दिसते. त्याकाळाी प्रत्येक घरात किंवा नगरात विहिरी खोदून पाणी प्राप्त केले जात होते. विहिरी ही व्यक्तीगत तर सामुहिक स्वरूपाच्या उपयोगासाठी कुंड, स्नानगृह उत्खननात आढळून आले. ऋग्वेदापासून विहिरीचे उल्लेख मिळतात. प्राचीन कालखंडात मंदिर स्थापत्याच्या विकासाबरोबर स्थापत्याचा प्रारंभ इ.स. ६ व्या शतकापासून झाला. या काळातील जलाशय निर्माण करण्याच्या कुप खोदण्याच्या नोंदी उपलब्ध आहेत. १ सातवाहन, राष्ट्रकुट, वाकाटकाच्या काळात तलाव, कुंड, जलाशय बास्व निर्माण केले होते. यादवाच्या काळात महाराष्ट्रात आड, विहिरी, कुंड हे जलपुरवठ्याचे साधन होते. इ.स. ११ व्या ते १८ व्या शतकापर्यंत महाराष्ट्रात बारवांची निर्मिती झाली होती. निजाम काळात नगरला पाणी पुरवठा करण्यासाठी जलाशय कुंड, नहरी, बारवाचा वापर होत होता. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी किल्ले बांधतांना प्रथम पाण्याचा साठा आहे की नाही हेच पाहिलं. त्यांनी आपल्या स्वराज्यात तलाव, विहिरी, कुंड बांधल्याच्या नोंदी आहेत. २

मराठेशाहीच्या उत्तर कालखंडात भारतात राज्यकर्त्या पुरुषाच्या बरोबरीची एक स्त्री उत्कृष्ट राज्यकर्ती म्हणून अहिल्याबाई होळकरांचे नाव भारतात घेतलं जात. महाराष्ट्राची ही कन्या स्वकर्तृत्वाने लोकोत्तर सेवाभावी वृत्तीतून सार्वजनिक कार्यात अग्रेसर होती, म्हणून भारतातील पवित्र तीर्थस्थळांशी तिचे नाव जोडले गेले. "अहिल्याबाईने भारतात अनेक ठिकाणी मंदिर, घाट, धर्मशाळा, गोशाळा, तलाव, कुंड, विहिरी, बारवं बांधले." अहिल्याबाईने बांधलेली वेरुळच्या धृष्णेश्वर मंदिराजवळची बारवं व "धुळे

प्रा. भास्कर टेकाळे, इतिहास विभाग, पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, शिवाजीनगर, औरंगाबाद.

जिल्ह्यातील शिरपूर जवळच्या अहिल्यापूर गावातील बारवं त्या स्थापत्यशास्त्राचा एक उत्कृष्ट नमुना होय.”

बारवं म्हणजे काय?

बारवं एक नगराची गरजपूर्ण करण्याचं साधन. यासाठी भूभाग शोधतांना जल स्रोताचा शोध घेतला जात होता. साधारणपणे नगराच्या सखल भागाची निवड केली जाते. योग्य भूभागाची निवड केल्यावर बांधकामासाठी आवश्यक दगड, विटाचा वापर केला जात होता. बांधकाम दिर्घ काळ टिकावे हा त्या मागचा हेतू होता. “बारवं म्हणजे विहिरीचाच एक प्रकार” आपल्याकडे विहिरीला बाव, बावडी, आड, कुंवा अशी अनेक नावे आहेत. “ज्या विहिरीत लोकांच्या सोयीसाठी थेट पाण्याच्या पातळीपर्यंत पायऱ्या बांधलेल्या असतात अशा विहिरींना बारवं म्हणतात.” बारवं कधीही वाहत पाणी आडवून बांधल्या गेल्या नाहीत. तर त्या जमिनीखालील पाण्याचे जलस्रोत शोधून तिथे खणून तेथे पाणी साठवले गेले. त्यासाठी चौकोन, आयताकृती, वर्तुळाकार, षटकोन, अष्टकोनी अशा वेगवेगळ्या आकारांची निर्मिती केली गेली.

अहिल्याबाईने घृणेश्वर मंदिराच्या शेजारी बांधलेली बारवं :

“आरंगवाड जिल्ह्यातील वेरूळ येथे घृणेश्वर मंदिरापासून जवळ असलेली बारवं ही चौकोनी आहे.” या बारवंत उतरायला चारही बाजूने मार्ग असून अगदी खालच्या टप्प्यात या बारवंत विविध देवदेवतांची एकूण ८ मंदिरे बांधलेली आहेत. ही बारवं कोराव दगडांनी बांधलेली असून बारवात बाराही महिने पाणी असते.

या बारवंत बांधलेल्या मंदिरामुळे आजही भक्तांची तेथे वर्दळ असते. बारवाच्या पूर्वेला पुरातत्त्व खात्याने एक बोर्ड लावला आहे. तेथे अहिल्याबाईने बांधलेल्या या बारवांची माहिती आहे. पूर्वी या बारवांचा उपयोग येथील रहिवाशांच्या पिण्याच्या पाण्यासाठी होत होता. सध्या बारवाची दुर्दशा झाली असून या ऐतिहासिक बारवांकडे पुरातत्त्व खात्याचे दुर्लक्ष होत आहे. आजही या बारवांचा देखभाल दुरुस्ती केल्यास दुष्काळी गावात पाणी पुरवठा होऊ शकतो. परंतु त्याकडे दुर्लक्ष होत आहे. आज संपूर्ण महाराष्ट्रात दुष्काळ आहे. अनेक जिल्ह्यात पाण्याची तीव्र टंचाई आहे. अशा वेळी अहिल्याबाईने बांधलेल्या वेरूळ येथील बारवं, नाशिक त्र्यंबकेश्वर, परळी वैजनाथ, औढा नागनाथ येथील बारवं, बीड येथील कंकलेश्वराची बारवं, खजाना विहिर, अंबड येथील सात बारवा, चांदवड येथील होळकर वाडा ही होळकरांच्या वैभवाची साक्ष देणारी वास्तु आहे. येथे एक विहिर आहे. अहिल्याबाईने बांधलेल्या या विहिरीचे वैशिष्ट्य म्हणजे “चारही बाजूंनी चिंबंद दगडांनी ही विहिर बांधली आहे. त्यासाठी चांगा दगड वापरला आहे. ही पाय- विहिर आहे.” यामुळे विहिरीत उतरून जाता येते. या विहिरीला बाराही महिने पाणी असते. चांदवड भागात दुष्काळजन्य परिस्थितीत टँकरद्वारे या विहिरीतून

पाणी पुरवठा होतो. शिरपूर येथील अहिल्यापूर व खडाई बारावाच पुर्नजीवन केल्यास दुष्काळी भागात पाणी पिण्यासाठी मिळू शकते.” नंदूरबार तालुक्यात शहदा येथे खडाई या आदिवासी भागात तीन मजली बारवं अहिल्याबाईने बांधली.” गेवराई तालुक्यातील मादळमोही येथील बारवं ही अहिल्याबाईने बांधली आहे.

मुळे जिल्ह्यातील शिरपूरची बारवं :

मुळे जिल्ह्यातील शिरपूर हा मध्ययुगीन काळात मध्यप्रदेशातील इंदूर संस्थानच्या अखत्यारीत यायचा. या परिसरात अहिल्याबाईने शिरपूर येथे भव्य बारवं बांधली. या बारवाच भव्यपण बाहेरून लक्षात येत नाही. पण आत उतरल्यावर तिचा आकार नजरेत भरतो.” अहिल्याबाईने पाच मजल्या एवढा भव्य असलेल्या या बारवांची निर्मिती खास सैनिकांच्या वास्तव्यासाठी केली होती.” अहिल्याबाईचे सैन्य जेव्हा या वाटेवरून जात असे, तेव्हा त्यांच्या मुक्कामासाठी म्हणून ही बारवं बांधलेली आहे. विहिरीच्या दुसऱ्या मजल्यावर सैन्याला राहण्याची व जेवणाची व्यवस्था होती. सर्वात खालच्या तळापर्यंत जाण्यासाठी या बारवात पायऱ्या होत्या. शहरातील लोकांना पिण्याच्या पाण्यासाठी ही बारवं उपयोगी पडत होती. अशा या ऐतिहासिक पुरातत्त्वाय वास्तूची मात्र सध्या दुर्दशा होत आहे. जनकल्याणासाठी बांधलेली ही बारवं शिरपूर शहरातील उत्कृष्ट ऐतिहासिक बारवांच्या पाच मजली पायऱ्यांच्या बारवाचे जुने बांधकाम तोडून त्या ठिकाणी अतिक्रमण करून शॉपिंग कॉम्प्लेक्स बांधण्याचे कारस्थान तेथील व्यक्तीने केले. वास्तविक पाहता ही बारवं पुरातत्त्वखात्या अंतर्गत येते. तरीही ती बारवं तोडून टाकण्याचे कृत्य होत आहे. अहिल्याबाईने बांधलेल्या अशा अनेक बारवांकडे राज्यशासनाचे दुर्लक्ष होत आहे. होळकरांच्या खाजगी तिजोरीतून बांधलेली ही बारवं व ऐतिहासिक स्थाळा संबंधी घुळे व शिरपूर परिसरातील लोकांनी २ ऑक्टोबर २०१२ रोजी निषेध मोर्चा काढून ही वास्तु जतन करण्याचे पुरातत्त्व विभाग व तहसीलदार यांना निवेदन दिल्यामुळे शासनाने अतिक्रमण रोखले मात्र अशा अनेक वास्तूवर समाज, शासनाचे अतिक्रमण आहे. इतिहास संशोधकांनी अशा ऐतिहासिक वास्तू संबंधी सजग राहणे गरजेचे बनले आहे.

सारांश :

अहिल्याबाई होळकराकालीन अनेक बारवं तलाव, घाट, कुंड महाराष्ट्रात आहेत. सध्याची दुष्काळी परिस्थिती पाहता अशा बारवा पुर्नजीवीत करून लोकांच्या प्राण्यांच्या पिण्यासाठी त्या वापरल्यास दुष्काळाच्या तीव्र झळा थांबतील व अशा ऐतिहासिक पुरातत्त्वाय वास्तूचे जतन व आकलन जनमानसाला होईल. मात्र महाराष्ट्रातील बारवांचा राज्यशासनाला अंदाज नाही. राज्य शासन व्यवस्था केंद्र सरकारच्या पुरातत्त्व विभागाकडे आपली जबाबदारी शटकून या ऐतिहासिक वास्तूविषयी अनास्था दाखवितात. या उलट महाराष्ट्रातील स्थानिक ग्रामस्थांनी आपल्या परिसरातील अनेक बारवं कचरा

टाकून बुजून टाकल्या. याच बारवा आजच्या दुष्काळी परिस्थितीत पिण्यासाठी मुबलक पाणी देतील. परंतु त्यासाठी शासन व लोकसंभातून या बारवाचे उत्खनन करावे लागेल. असे झाले तर नव्या पिढीला बारवं हा ऐतिहासिक वारसा पाहावयास मिळेल.

संदर्भ सुची :

- १) डॉ. पाठक अरुणचंद्र - महाराष्ट्रातील बारवं स्थापत्य, मराठवाडा संशोधन मंडळ, लातूर.
- २) ठाकूर वा.वा. - होळकरशाहीच्या इतिहासाची साधने, भाग २ होळकर स्टेट प्रेस, इंदूर.
- ३) देव गजानन चिंतामन - इंदूर संस्थानच्या महाराणी अहिल्याबाई होळकराचे चरित्र.
- ४) काळे मुकुंद - इतिहासाचे साक्षीदार
- ५) डॉ. इंगळे राम - अहिल्याबाई होळकर, विश्वभारती प्रकाशन, सीताबर्डी, नागपूर.
- ६) श्री. कुलकर्णी र.पु. - भारतीय जलसंधारण व्यवस्था की प्रगती, जर्नल अशॉफ इन्स्टिट्युशन ऑफ इंजिनियर्स, हिंदी विभाग, कलकत्ता.
- ७) प्राचार्य शहा डी.बी. - महाराष्ट्रातील उपेक्षित दुर्गांचा इतिहास, भाग-२, सुमेरु प्रकाशन, डोंबिवली.
- ८) डॉ. पाठक अ.चा. (संपा.) - महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर महाराष्ट्र इतिहास प्राचीन कालखंड, कला व स्थापत्य मुंबई दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन.
- ९) भागवत अ.ना., होळकरशाहीतील स्त्रियांचा पत्रव्यवहार, होळकर स्टेट प्रेस, इंदूर.

Pandit Jawahar Lal Nehru
College, Aurangabad